305.049

TÖRTÉNETÍRÁS

2.
938

Szerkeszti:
Belitzky János

TARTALOM:

Itil és Duba — Irányelvek a székesfehérvári királysírleletek agnoscálhatásához — A visegrádi kis cserépszoborfej — A XVII. század végének telepítéspolitikája — Hagn Sarolta és Wesselényi Miklós — Tallózás — Hírek

II. ÉVFOLYAM, 1. SZ. BUDAPEST, 1938. FEBRUÁR HÓ.

ÁRA 3 PENGŐ

A „TÖRTÉNETIRÁS" SZERKESZTŐJE:
Dr. BELITZKY JÁNOS.
tb. főlevéltárnok.

A munkatársak szemináriumának vezetője:
DR. HETÉNYI IMRE
főkapitányhelyettes.

FŐMUNKATÁRSAK:

ifj. dr. Birkás Géza szőv. s. fogalmazó, *dr. Bendefy László* tanár, *ifj. Csemegi József* műépítész, *dr. Dávid Antal* egyetemi m. tanár, szőv. könyvtári aligazgató, *dr. Gallus Sándor* múzeumi s. őr, *Höllrigl József* múzeumigazgató, *dr. Kelényi B. Ottó* szőv. főkönyvtáros, *dr. Kovács Lajos* szőv. levéltáros, *dr. Nagy Tibor* múzeumi gyakornok, *dr. Pacher Béla* szőv. tanácsjegyző, *dr. Schoen Arnold* művészeti szakértő, tanár, *dr. Tóth László* egyetemi nyilvános rendes tanár.

TARTALOM:

Oldal

Dr. Bendefy László: Itil és Dubā 1

Heténvi Imre dr. elgondolásai alapján írta *Bevilaqua Borsody Béla dr.:* Irányelvek a székesfehérvári királysírleletek agnoscálhatásához 30

Höllrigl József: A visegrádi kis cserépszoborfej 77

Taba István: A XVII. század végének telepítéspolitikája 84

Dr. Siklóssy László: Hagn Sarolta és Wesselényi Miklós 102

TALLÓZAS

Dr. Dömötör Sándor: Kenesei „szegény jobbágyok" panaszai a XVIII. századból 127

Lengyel Tamás: Ludvigh János feljegyzései a magyar szabadságharcról 135

Dr. Schoen Arnold: Ki a miniszterelnöki palota külső reliefjeinek a szobrásza? 149

HIREK 151

Lapunk évente hatszor jelenik meg. Előfizetési díj 1 évre 12 P.
Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, I., Márvány-utca 23.
Postatakarékpénztári csekk száma: 44.593.

ITIL ÉS DUBĀ

Uj szempontok őstörténetünk keleti kútfőinek magyarázatához.

Irta: Dr. Bendefy László

Nemzeti történetünk középkori forrásai között nem egynek szövege nehéz próbára teszi a kutatót. Ezek közé tartozott XXII. János, avignoni pápának 1329 okt. 3-án kelt az a bullája,[1] amely *Jeretanny fejedelemnek*, „Magyarország katolikus fejedelmei leszármazottjának" magyar országáról ád hírt.

Erről az oly sokáig teljesen rejtélyes magyar országról (amelyet a következőkben röviden csak *Jeretány országának* nevezek) sikerült kimutatnom, hogy nem azonos — miként vélték — a Julianus által fellelt Magna Hungariával, tehát Baskiriával, hanem a Kaukázus- és a Káspi-tó között, a Kuma síksága táján kellett feküdnie. Nagyjában megfelel tehát a nyugati krónikákban *H. Maior, H. Vetus,* ill. *H. Antiqua* néven emlegetett, Meótiszon túli magyar országnak.[2]

A [2] a. id. közlemény közreadása óta újabb adatra sikerült találnom Jeretány országára vonatkozóan. Ez Ogotájnak a nyugati mongol hadjáratot megindító hadiparancsa az 1236., vagy 1237. évből.[3]

A szóbanforgó kínai kútfőt Ogotáj uralkodásának egyéb eseményeivel együtt a *Jüan-csao-pi-si* c. történeti könyv tartalmazza. Ebből idézzük (a Palladius-féle ford. nyomán) a következő, minket közelről érdeklő részletet:

„A császár ezután megparancsolta Szubietáj vezérnek, hogy hódítsa meg a tizenegy nemzetséget, éspedig a kangli-kat, kibcsá-kat, az ubadzsigi-kat, az uluszu-kat, a madzsar-okat, az aszu-kat, a szieszukat, a szierkeszu-kat, a keshimir-eket, a

[1] *Raynaldus O.:* Annales ecclesiastici XV. ad. a. 1329. nr. 96. — V.ö. *Gombocz Z.:* A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. (Nyelvtud. Közl. XLVI. évf. 1—33.) Budapest, 1923.

[2] Bőv. l. *Bendefy:* Az ázsiai magyarok megtérése. Jeretány országa. Theológia, 1936. évf. 4. füz. — *Bendefy:* Az ismeretlen Juliánusz. XII. fej. Bpest. 1936. Stephaneum. — U.o. bő irodalom.

[3] *Bendefy:* Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237—42. évi hajáratáról. Történetírás I. évf. 5. sz. Bpest, 1937. (Térképpel)

bular-okat és a lalá-kat, hogy keljen át a Djayakh és Idil folyókon és vonuljon egyenesen Kivamien és Kermien városok ellen." [4]

Ezzel az idézettel már Jankó J. foglalkozott,[5] szövegmagyarázata azonban részben nem bír a valószínűség látszatával. Bőven foglalkozom vele újból [3] a. id. munkámban, így itt csak a szükséges összefoglaló eredményekre szorítkozom.

A hadiparancs szövege megfejtésem szerint a következő:

„A császár ezután megparancsolta Szubutáj vezérnek, hogy hódítsa meg (t.i. az addig még meg nem hódolt) tizenegy nemzetséget, éspedig a kangli törzseket, a kunokat, az oguzokat, az oroszokat, a magyarokat, alánokat, jászokat, cserkeszeket, a cseremiszeket, a bolgárokat és Alemaniát; (megparancsolta) hogy keljen át az Ural és a Volga folyón s vonuljon egyenesen Vladimir és Cserdyn városok ellen."

A hadiparancs a leigázandó népeket olyan sorrendben sorolja fel ahogy az azok elleni támadásra valóban sor került. Éspedig:

1— 4. Kangli törzsek, kunok, oguzok, oroszok.
5— 8. Magyarok, alánok, jászok, cserkeszek (szikhek).
9—10. Cseremiszek, volgai bulgárok.
11. Alamania, ebben az esetben a Német-Római Császárság.

Julianus szerzetes, mint egykorú szemtanú második útjáról szóló levelében megemlékezik erről a hadjáratról.[6]

Ha alaposan szemügyre vesszük a fenti sorrendet, láthatjuk, hogy zárt csoportokról van szó és ezek a csoportok megfelelnek a Julianus levelében említett négyes beosztásnak.

Ebben a hadiparancsban az ötödiknek említett magyarok sem IV. Béla magyarjai, sem a baskir-magyarok, hanem Hungaria Antiqua, azaz *Jeretány országának magyarjai.* A pannoniai magyarságot nem említi a hadiparancs, mert azokat beleérti a *la-la = Alamania* összefoglaló névbe, amely itt egész Közép-Európát jelenti A baskir-magyarokról sem szól, mert azok akkoriban már másfél évtizede szövetséges társai voltak a tatároknak és együtt dúltak, pusztítottak végig több országot, amint azt Julianus személyes hallomása alapján beszélte el.[7]

[4] Ugyanezeket a népeket felemlíti a fordítás szövege a 152—155. lapokon is.

[5] *Jankó Z.:* A magyarországi tatárjárás leírása a kinai kútfőkben. Századok, 1890. 44—47. ll.

[6] *Bendefy:* Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. — Fontes authentici itinera Fr. Juliani illustrantes. Latin-magyar szöveg- és hasonmáskiadás. Bpest. 1937. 64. l.

[7] U.o. 60. l.

Ellenben az Ogotáj nagykán hadiparancsában említett magyarok (a kéziratban: madzsarok) kétségtelenül Jeretány kaspi-kaukázusvidéki országának magyarjai. Biztossá teszi megállapításunkat az a körülmény, hogy ezek a magyarok a hadiparancs második csoportjában (5—8) fordulnak elő az *alánok* (aszu), *jászok* (szieszu) és a *cserkeszek* (szierkeszu), azaz Szikhia lakosai társaságában.

* *

Hogy a magyarság a honfoglaló törzseknek nyugatra való vándorlása után is hosszasabban lakott a Kaukázusban, bizonyítják az orosz krónikák is. Ezek közül csak a Laurentius-féle kéziratot említjük, mint a legrégibb forrást (1377-ből): „A vízözön után Noé három fia: Sim, Cham, Afet megosztotta a földet... Afetnek jutottak a déli és nyugati részek... a poneti tengerig, a déli részeken a Dunaj, a Denestr s a *Kavkasii hegyek, a magyarnak nevezettek* és onnét egészen a Dneprig..." [8]

Teljesen hasonlóan írnak a többi évkönyvek is. Pl. a patriarchai- v. Nikon-féle kézirat: „...*a kavkasi hegyek, a magyarnak nevezettek*..." [9]

Istaχrī feljegyzései szerint [10] kétféle *basdžirt* nép ismeretes. Az egyik csoport „a guzok szomszédságában a bolgárok mögött", éspedig az utóbbiak fennhatósága alatt él, míg a másik — szintén kétségtelenül magyar = basdžirt nép — a besenyőkkel együtt a rumi birodalom szomszédságában tanyázik. Ez az utóbbi nép csakis a Meótisz vidékén megszállott magyarság lehet.

Sallām tolmács, midőn 842-ben Góg és Magóg gátjához utazott, feljegyzi, hogy a Kaukázuson átmenve „tizenhét napig a *basdžirtok* határán (területén!) utaztak". [11] Ez a híradás térbehelyezve a minimális 25 km-es napi átlag [12] mellett is 425 km távolságot jelent, de kissé jobb viszonyok között (napi 28—29 km-es átlaggal) 500 km-t is elérhet, ami kb. Armavir-Asztrahány távolságának felel meg. [13]

[8] Orosz évkönyvek Teljes Gyüjt. 1897-i III. kiad. nyomán: *Hodinka*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Akad. kiad. Bpest, 1916. 30—31 ll.

[9] U.o. — ÓÉTGy. 9. (VIII. kt.)

[10] Istaχrī (és u.o. Ibn Hauqal megjegyzését) l. MHK 240, 241, 243. ll.

[11] *P. Amédée Jaubert*, Geographie l'Édrisi, II. (Paris, 1840. Recueil de Voyages et de Memoires publ. par la Soc. de Géogr. VI.) 417 l. — Ezúttal a „határán" szó jelentése: „területén". V.ö. *Németh Gy.* A honfoglaló magyarság kialakulása. (HMK) 301. l. — Zichy I. gr.: Le voyage de Sallâm, l'interptète, à la muraille de Gog et de Magog. K. Cs. A. I. 190—204. ll. (Bp., 1921.)

[12] V.ö. Az ism. Juliánusz 49 l.

[13] L. ÁTI Kisatlasz, Bpest, 1937. 21. térképlap EF 5.

Konstantinos Porphyrogennetos szerint — amikor a 885—890 körüli végzetes besenyő támadás érte a Fekete-tenger partvidékén tanyázó magyar (szerinte turk) törzseket, „... Háború támadván a turkok és a... besenyők közt, a turkok tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le és ezeket a mai napig a turkok régi nevén *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* -nak nevezik."[14]

„Hogy a keletre — a perzsa részek felé — vándorolt magyarokat hol keressük? Erre ma alig lehetne kielégítő választ adni" — írja Zichy I. gr.[15] Ebben a dolgozatban erre a kérdésre szeretnők megadni a valószínű választ.

*

Hogy az 1329. évi, XXII. János pápától eredő bullában ezekről a keletre szakadt magyarokról van szó, nem lehet kétséges. Ugyancsak egyértelműen ezekre a magyarokra vonatkozik az Ogotáj kán hadiparancsában szereplő madzsar név is. A kaukázusi hegyeket sem nevezték volna a XII—XIV. században „magyar hegyek"-nek, ha Jeretány magyarjainak nem lett volna szorosabb kapcsolata a Kaukázussal.

Szükséges azonban, hogy térbe tudjuk helyezni, hogy földrajzilag — legalább nagy vonásokban — körül tudjuk határolni ezt a magyar országot: a XIII. századi nyugati krónikák Maior-, Vetus-, vagy Antiqua Hungaria-ját.

Ezt a feladatot — miként látom — őstörténetünk három neves és sokat vitatott keleti kútfőjének segítségével oldhatjuk meg. *Ibn Rustah, Gardîzî* és *Al Bakrî* feljegyzéseire gondolok.

A három kútfő eredetének kérdésével többen, behatóan foglalkoztak. E helyütt nem bocsájtkozunk az eredet kérdésének taglalásába, mivel nem is tartozik szorosan tárgyunkhoz, csupán utalunk *Hóman*,[16] *Zichy*,[17] *Kmoskó*[18] és *Németh Gy.*[19] vonatkozó állásfoglalására.

Szeretném itt felhívni a figyelmet arra, hogy még a legkorábbi, Ibn Rustah-féle feljegyzés is Kr. u. 910—920 között keletkezett, tehát azután, hogy a két „turk" csoport szétvált és más-más irányba költözött. A három keleti kútfőt minden alkalommal a nyugati csoport viszonyaira igyekeztek alkalmazni, a két utóbbit meglehetősen kevés eredménnyel. A kérdés egyik legalaposabb ismerője, *Németh Gyula* szerint eddig

[14] De adm. imp. 38. fej.

[15] *Zichy I. gr.*: A magyarság őstört. és műv. a honfoglalásig. MNyt. kézikönyve I. 5. 75. l. Bpest, 1923.

[16] *Hóman B.*: Őstörténetünk keleti forrásai. Századok, 1908. Bpest.

[17] *Zichy I. gr.*: Levedia és Etelköz. Akad. Ért. 434. Bpest, 1926.

[18] *Kmoskó M.*: Gardîzî a törökökről. Századok, 1927. Bpest, 149—171 ll.

[19] HMK. 162—164 ll.

sem a hazai, sem a külföldi kutatóknak nem sikerült elfogadható magyarázatot találniok (kifejezetten Gardîzî ú.n. „beszúrásaira").[20] Látni fogjuk azonban, hogy a két utóbbi kútfő minket érdeklő teljes részlete revizióra szorul.

Noha *Zichy* [17] a. id. m-ban párhuzamosan közli a három kútfő vonatkozó részletét, jobb fordítások birtokában szükségesnek látom, hogy (Zichy szakasz-számozását megtartva) újból ideiktassam azokat.

Ibn Rustah	*Gardîzî*	*Al Bakrî*
1. A besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszkilek országa közt van a magyarok *első* határa (= területe).	1. A bolgárok területe és az eszkil terület között, mely szintén *Bulgar*-hoz tartozik. van a magyarok határa.	1. Leírás a magyarok országáról: Ezek a besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszkilek (eskil) országa között laknak.
2a. A magyarok a törökök egyik fajtája.		
	2b. Ezek a magyarok jézushitűek a korhelyek[21] közül.	
		3. A magyarok bálványimádók.
4. Főnökük húszezer főnyi lovasság élén lovagol.	4. Vezérükkel húszezer lovas van.	
5. főnökük neve kündüh (*kndh*),	5. ezt a vezért kändähnek (*kndh*) nevezik,	5. Királyuk neve *kndh*.
6. ez a név királyuknak a címe, mert annak az embernek, aki felettük uralkodik, neve gyula (*glh*, gulah) és minden magyar arra hallgat, amit nekik harc és védelem dolgában, valamint egyebekben *glh*-nak nevezett főnökük parancsol.	6. ez az ő nagyobbik királyuk címe. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, *glh*-nak nevezik, a magyarok azt teszik, amit a *glh* parancsol.	
7. Sátraik vannak, a fűvel és a termékenységgel együtt vándorolnak.	7. Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely.	7. Ez a nép kunyhókban és sátrakban lakik, követve az eső hullását és a fű sarjadzását.
8. Országuk kiterjedt.		
	9. Tartományuk hosszúsága és szélessége száz farsang.	9. Országuk szélessége száz farsang, hossza ugyanennyi.

[20] HMK. 164 l. 1. j.

[21] Gardîzî ezúttal, akárcsak később a bulgárok nevével kapcsolatban is, szellemes szójátékot enged meg magának és turkok helyett *tärkaran*-nek, azaz „korhelyek"-nek nevezi a magyarokat. Alább a bulgár nevet értelem szerint tréfálkozva „gonosztevők"-re másítja. V.ö. Kmoskó 18. a. id. m.

10. Egyik határa a *rūmi*-ak tengeréig terjed.

11. Ebbe a tengerbe két folyó szakad, ezek egyike nagyobb a *Gaihun*-nál. Lakóhelyeik a két folyó közt terjednek el. Ha beáll a tél, mindenki ahhoz a folyóhoz jön, amely a kettő közül hozzá közelebb vann. Ott töltik a telet, abban (a folyóban) halakat fogva. A téli tartózkodás ott a legmegfelelőbb számukra.

10. Tartományuk a *Rūm* tengerével határos.

11. Ebbe a tengerbe két gaihun (folyó) szakad. Ők e folyóviz(ek) közelében laknak. Amikor eljön a tél, az, aki a folyótól távolabbra van, a folyó közelébe tér vissza, télen azon a helyen tartózkodnak és halakat fogdosva, megélhetésre tesznek szert.

12. És annak a folyamnak (a partján), amely tőlük balkézre esik, a szlávok felé, van egy nép, amely a görögök közül való és keresztény; ezeket *nndr*-eknek nevezik. Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek.

13. Ami ezt a két folyót illeti (t.i. amelyek közt a magyarok laknak), az egyiket Itilnek, a másikat Dubā-nak nevezik. Amikor a magyarok a folyam partján tartózkodnak, szemtől-szembe látják a *nndz*-eket.

14. A *nndz*-ek felett a folyam partján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalán fakad (jön ki) és ezen hegy mögött egy keresztény nép lakik, amelyet *mrdat*-nak neveznek s ezek, meg a *nndz*-ek között tíznapi járóföld van. Ez nagyszámú nép, ruházatuk az arabokéhoz hasonlít, turbán, ing és mellény dolgában. Van keresetük, vetéseik és veteményeik, vannak szőlőik is, mert náluk a víz a föld felszínén folyik és földalatti öntözőcsatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rūmiaknál nagyobb. Külön nemzetiségűek. Áruforgalmuk

10. Országuk egyik határa a *rūm*-iak országával határos.

12. A másik, a sivataggal szomszédos határuk (= területük!) mellett hegység terül el, amelyen ... *n* nevű nép lakik, van sok lovuk, lábas jószáguk s szántóföldjük.

14. e hegység alsó részén, a tengerpart mellett *wgunh* nevű nép lakik, ezek keresztények és az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország. Ez a hegység addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér és a kazárok földjével szomszédos.

javarésze az arabokkal bonyolódik le.

15. És az a folyó, mely a magyaroktól jobbra esik, a szláv területen van s onnan a kazárok tartományába folyik s ez a másik folyamnál nagyobb. (Kmoskó fordításában: És az a folyó, mely a magyaroktól jobbra van, a saqlab (szlávok) felé halad s onnan a Khazar tengerbe szakad.)

16. A magyarok országa fában és vízben bővelkedik, talaja nagyon nedves, sok szántóföldjük van.

16. A magyarok tartománya csupa fa és láp és földje nedves.

17. A velük szomszédos, összes szlávok fölött uralkodnak és nehéz adókra kötelezik őket. ezeket foglyokként tartják.

17. Ők mind a szlávokat igázzák le s a szlávokra állandóan terményadókat rónak ki s őket öszvéreiknek tekintik.

18. A magyarok tűzimádók.

18. A magyarok tűzimádók.

19. A szlávok ellen támadásokat intéznek és a foglyokkal a tengerparton mennek, míg a rūmiaknak *krẓ* nevű kikötőjébe nem hozzák azokat,

19. s a *γûzz, saqlab* és *rūs* ellen vonulva, onnan rabszolgákat hoznak, a rūm-hoz viszik és eladják.

20. a khazarok állítólag annakelőtte a magyarok és más szomszédos népek ellen sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék,

21. mikor azután a magyarok a foglyokkal krẓbe érnek, elébe jönnek a rum-iak és ott kereskednek, a rabszolgákat átadják nekik és azok fejében rūm-i brokátokat és takarókat kapnak.

22. Ezek a magyarok jó külsejű, tekintélyes emberek. Ruházatuk brokát, fegyvereik ezüstösek és gyöngyökkel kirakvák. Ál-

landó portyázó háborúkra indulnak a saqlabiján ellen. A magyaroktól a saqlab-ig tíznapi út van. A saqlab bambái között van egy város, amelyet Wantit-nak hívnak... stb.

Már az eddigi kutatók is nagyobbrészt vallották, de *Németh Gy.* határozottan kimondja, hogy *az idézett keleti kútfőkben a magyarságnak több, egyidőbeni hazájáról van szó.*[22]

Az 1. szakasz kétségtelenül a baskir-magyarok uralvidéki hazájára utal. *Ibn Rustah* és *Al Bakrī* nem hagynak e tekintetben semmi kétséget sem és talán lehetséges, hogy *Gardizī* leírásában is az elsőnek említett „bolgárok" szó elírás „besenyők" helyett.[23]

Még tökéletesebben kiviláglik ennek a magyarázatnak helytálló volta abból az *Al Balhī*-tól († 934) származó feljegyzésből, amelyet *Istaχrī* és *Ibn Haukal* átdolgozásából ismerünk: „Kétféle *bašdžird* (= magyar!) van. Az egyik szorosan az oguzok határánál lakik, a bolgárok mögött. Mondják, hogy számuk kétezer emberből áll, kiket úgy megvédenek erdőik, hogy senki sem tud rajtuk erőt venni. A bolgárok alattvalói. A többi *bašdžirtok* (Ibn Haukal: a *bašdžirtok* legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Ők és a besenyők, törökök és közeli szomszédai a bizánciaknak."[24]

Hogy Al Balhī tudósításában valóban a baskiriai magyarokról és nem török nyelvű baskirokról van szó, azt már Németh Gyula kétséget kizáróan bebizonyította,[25] így ezzel a kérdéssel itt tovább nem foglalkozunk, csupán számukra vonatkozóan tesszük az alábbi megjegyzéseket: Ha igaz is a 2000 ezer főnyi lélekszám, az csakis a baskir-magyarok hadi létszámára vonatkozhatik, amiből viszont következnék, hogy összes lélekszámuk azidőben 20—25 ezerre rugott.

Julianus jelentéséből tudjuk azonban azt, hogy 1223—1235 között a tatárok háborúskodtak az urali baskir-magyarokkal és ezekben az ütközetekben az első összecsapások a magyarok győzelmével végződtek. 2000 főnyi sereggel a tatárokon nem arathattak volna győzelmet urali véreink, valószínű tehát, hogy az Al Balhī-féle tudósítás nem 2000, hanem

[22] HMK 159, 160, 301, 302 ll.
[23] V.ö. *Zichy* id. m. 4. l. és HMK 159. és 301—302. ll.
[24] *Chwolson*, Izveštija... Ibn Dasta, 150, Bibl. Geogr. Arab. I. 225, II. 285. — HMK 302 l.
[25] HMK 302—303 ll.

20.000 főt említett, tehát két töményt, ami 200—250 ezres lélekszámnak felel meg.

Sokkal több vitára adott alkalmat a tudósítások másik része. A kutatók véleménye térbeliség tekintetében megoszlik Etelköz, Levedia, a Duna-Tisza köze és a Kaukázus északkeleti lejtőjének vidéke között. A kérdés megoldása olyan történet-földrajzi feladat, ahol a két tudományág körébe vágó kritériumok egyaránt súlyosan jönnek számításba. Kíséreljük meg minenekelőtt a rendelkezésre álló kútfők alapján térben rögzíteni azt a délibb magyarlakta földet, amelyről itt van szó.

Ezt a feladatot — szerintem — sikerrel akkor oldhatjuk meg, ha a 7—21. szakaszokat egyértelműen tudjuk magyarázni, különös tekintettel a döntő jelentőségű nép- és tulajdonnevekre. Helytelenül cselekednénk, ha ezúttal bizonyos szempontokat előtérbe helyeznénk másikak rovására és ha bizonyos à priori feltevésekből indulnánk ki. Ezért nem vezettek kielégítő eredményre az eddigi szövegmagyarázatok sem. Az előttünk álló feladat megoldásában nagyon hasonló egy több ismeretlenű egyenletrendszer, vagy egy többpontos kiegyenlítés megoldásához, amennyiben *egyidejűleg minden feltételt és minden követelményt, maradék nélkül és feltevések nélkül, szigorúan a tények alapján kell kielégítenünk.*

Mielőtt további részletekbe bocsájtkoznánk, kiemelem, hogy történetírásunk *Ibn Rusta* leírását Konstantinos Porphyrogennetos adataival egyetemben a magyar őstörténet legbecsesebb forrásai közé sorolja.

Németh Gy. szerint:[26] „Konstantinos és Ibn Rusta... a magyarok levediai hazáját írják le, ahol a magyarok a IX. század elejétől 889-ig tartózkodtak."

„Ibn Rusta leírásához még megjegyzem, hogy ebben semmi tévedés, semmi félreértés nincsen, ez a magyar őstörténet egyik legvilágosabb forrása. Csak egy sajátságos dolog van benne, t.i. az, hogy a szláv foglyokról szóló rész két helyen egy-egy oda nem illő beszúrással meg van szakítva. Egyszer azzal, hogy „a magyarok tűzimádók", egyszer meg a kazár erődítésekről szóló mondottal. (Az előbbi beszúrás ugyanígy van Gardîzînál.) Ez azonban a tudósítás értékéből nem von le semmit, egyszerűen az író, a másoló, vagy a — mindenesetre közelkorú — interpoláló figyelmetlenségének következménye."

Minden jel arra vall, hogy Ibn Rusta valóban a levediai őshazáról beszél, de éppen mert erről van írásaiban szó, fel

[26] HMK 158 l.

kell tételeznünk, hogy tudósítása a 889. év előtti időkből keletezödik.[27]

A fenti idézetben említett „értelmetlen beszúrásokra" a későbbiekben, az egyes szakaszok tárgyalása során még visszatérünk.

*

Most térjünk át Gardîzî és Al Bakrī tudósítására és mindenekelőtt a népneveket vegyük sorra.

Az *avgŭnk* nevű népről Marquart sikerülten bebizonyította, hogy azonos a Kaukázus gerincétől és a Don-Kubán vidékétől délre a szikhek szomszédságában, a Fekete-tenger partvidékén lakó *abcház* néppel, Abcházia lakóival.[28] Ugyancsak ő fejtette meg, hogy a leírásban szereplő ...*n* népnév a pont elhagyásával *as*-nak olvasandó s ez nem más, mint az *alánok* régi neve.[29]

Németh Gyula viszont rámutat arra, hogy annak, aki a hanyag írású arabbetűs szövegek olvasásában otthonos, nem kerül fáradságába, hogy a Gardîzî által említett *nndr(z)*, ill. *mrdāt* népnévben ugyancsak az alánok, ill. az abcházok nevére ismerjen. Ugyanis *nndr* az *as*, *mrdāt* pedig az *avgaz* népnév elírása.[30]

Elég itt Németh Gyulának id. kitűnő munkájára (Hmk) utalnom, ahol bőven megokolja a szerző, miért és hogyan lehetett a mindkét szövegben szereplő hegységet (főleg az említett népnevek alapján) a Kaukázussal azonosítanunk.

Melich a *nndr* népnevet *nandur*-nak olvasván, azt Nándorfehérvárral (Beograd) azonosítja,[31] amit *Kmoskó* örömmel el is fogad.[32] Az említett azonosítás után nem volt nehéz *Kmoskó*-nak arra a gondolatra jönnie, hogy a *mrdāt* népnevet a horvát népnévvel azonosítsa.[33] Hogy ezek a tetszetős és nyelvészeti szempontból talán nem is egy érvvel támogatható elgondolások miért teljesen tévesek, a későbbiekből kiderül.

Térjünk át most az *Itil* és *Dubā* folyónevek azonosítására. A két folyónév körül az eddigiekben rengeteg vita folyt. Az alábbiakban összeállítom az eddigi kutatók véleményét.

[27] V.ö. HMK 158 l.
[28] *Marquart*, Streifzüge, 173 skk. ll.
[29] U.o. 31, 164, 495 ll.
[30] HMK 164 l. 1. j.
[31] V.ö. Magyar Nyelv 1909. évf. 165, 367, 432. ll.
[32] V.ö. [18] a. id. m. 166—67. ll.
[33] Ugyanott.

Szerző szerint	Itil megfelelője	Dubā megfelelője
Thury I.[33*]	Don, vagy Dnyeper	Duna
Roesler[33**]	Dnyeper	Bug
Hunfalvy[33***]	Dnyeper	Bug
Fehér G[33****]	Dnyeper	Don
Marquart[34] és Schnetz J.[35]	Don	Kuban
Melich J.[36]	Don	Volga, vagy más nagyobb déloroszi folyó (Dnyeper?)
Hóman B.[37]	Don	Ak Tuba
Zichy I. gr.[38]	Etelköz egyik folyója	Duna
Kuun G. gr.[39]	Nagyobb délorosz folyó esetleg a Dnyeper	Duna (vagy Bug[39*])
Kmoskó M.[40]	Volga	Duna
Németh Gy.[41]	a kútfőket tárgyalja de az azonosítás kérdésében nem foglal állást.	

A fenti összeállítás nagyon jól megvilágítja, mennyire eltérők, mennyire meg nem állapodottak a nézetek a két folyónév körül. Hogy melyik szerző mire alapítja nézetét, azzal itt nem foglalkozunk, az id. munkákban megtalálja a szükséges

[33*] *Thury J.*: A magy. ered., őshazája és vándorl. Századok, 1896. 801. l.
[33**] *Roesler:* Rom. Stud.
[33***] *Hunfalvy:* Magy. ethnogr. 202. l.
[33****] *Fehér G.*: Atelkuzu területe és neve. Századok, 1913. Kny. 26—27. l.
[34] *Marquart:* Osteur. u. ostas. Streifzüge 30—32, 161. ll.
[35] *Schnetz:* Onogoria. Arch. f. slav. Phil. XL. 160. l.
[36] *Melich:* Dubā = Duna? M. Ny. 1928. 84—88. l.
[37] *Hóman—(Szekfű):* Magy. Tört. I. 66. l. (II. kiad.)
[38] V.ö. [15] a. id. m. 79. l.
[39] *Kuun G. gr.:* MHK 170. 3. jegyz.
[39*] Kuun G. gr.: Relat. Hung. I. 184. l.
[40] V.ö. [18] a. id. m. 163. skk. ll.
[41] HMK 160—165. ll.

részleteket az olvasó. Nem mellőzzük azonban megemlíteni *Kmoskó* nézetét. Szerinte az a két folyó, amelyikről itt szó van, a Duna és a *Tisza* (!), az utóbbinak a neve azonban nyilván kimaradt valahogy Gardîzî leírásából, ellenben ehelyett miért-miért sem, belekeverte abba az Itilt. Erről viszont *Kmoskó* elismeri, hogy „Gardîzî és Ibn Rusta szerint az Itil, vagyis a Volga a Khazar Tengerbe szakad."[42] Természetes dolog, hogy *Kmoskó*, ha már elfogadta a „nandur" = Nándorfehérvár — és kigondolta a mrdāt = horvát azonosítást, kénytelen volt a Dubā = Duna azonosítás mellé a hiányzó Tiszát is feltételezni. Minderre pedig — úgy látom — a 2b. szakasz általa megadott helyes fordítása késztette.

Rövidség kedvéért bizonyítani kívánom a következőkben, hogy az *Itil* = *Volga*, viszont *Dubā* = *Kuban*.

Az Itil folyó a Volgát jelenti, mert

1. szláv (orosz) területről kazár területre lép és a Kaspitóba szakad (15. szakasz),

2. nemcsak a Volga folyót, hanem még a mellette fekvő kazár fővárost (a mai Asztrahány ősét) is azidőben *Itil*-nek nevezték,

3. Ogotáj hadiparancsa a Volgát szintén *Idil* néven említi,[43]

4. Julianus szerzetes második útjáról írt sajátkezű levelében említi, hogy a tatár hadsereg egyik része „... az *Ethyl* folyótól Oroszország határai mentén, keleti irányból Szuzdálhoz közeledik". Az *Ethyl* itt a Volgát jelenti.[44] Ugyancsak *Rubruk* is (bőv. l. alább) *Etilia* néven a Volgáról beszél.*

5. Az Itil folyó, mint Európa és Kisázsia legnagyobb folyója feltétlenül nagyobb kell, hogy legyen a Dubā-nál.

6. Még négy évszázaddal a pannóniai honfoglalás után is

* Nem mellőzhetem, hogy itt ki ne térjek *Melich* álláspontjára. Melich az Itilt a Donnal azonosítja[36] s szerinte ez az azonosítás azért helyes, mert a krónikáknak a XIII—XV. századra „*fluvius Ethul id est Don*" értesítése hiteles. (M. Ny. 1936. 346. l.) A tatárok ezidőben a Dont tehát Etilnek nevezték.

Tegyük azonban fel a kérdést, miért ragadt a Donra *is* az Ethil név, amikor a X—XIII. században elsősorban a Volgát illette az! Azért, mert a Don folyót sajátos vonalzása miatt a Volga (Sztalingrad alatti) kiágazásának tartották, amilyen mellékága a Volgának az Ak Tuba is. (Bővebben ezzel a kérdéssel más alkalommal foglalkozom, de rámutatott már erre a tévedésre Fehér Géza is.[44]*)

[42] Id. m. 163. l.
[43] V.ö. [3] a. id. m.
[44] V.ö. [6] a. id. m. 64. l. 5. j.
[44]* L. bőv. Századok, XLVII. 681. l.

kalandoztak magyarok a Manicsj-Volga közti pusztaságon. Elég itt Rubruk tanúságtételére hivatkoznunk.[45] Természetesen nem gondolhatunk itt állandó tanyákra, mert a Manicsj-Volga közötti félsivatagos steppéken az állattenyésztő magyarok legfeljebb esős évszakokban vándorló-legeltető, sátorospásztor életmódot folytathattak. Mivel sem az éghajlat, sem a növényzet lényeges megváltoztatásával nem számolhatunk, kézenfekvő a feltevés, hogy az állattenyésztő magyar törzsek a Kaspi partvidékét és a Volga-mentét keresték fel inkább nyájaikkal és méneseikkel, mert hisz a folyamóriástól nem messze már a „puszta sivatag" kezdődött, ahol mintegy 13 napi járóföld szélességben (kb. 260 km) sem házra, sem emberre nem akad a vándor, miként azt Julianus egykorú leírásában olvassuk.[46]

7. *Gardîzî* és *Ibn Rusta* világosan megmondja, hogy *az Itil a Khazar Tengerbe, azaz a Kaspi-tóba szakad.*[42] Mivel sem a Don, sem a Dnyeper, sem más nagyobb számbajöhető délorosz folyó, sem Etelköz egyetlen folyója sem szállítja vízét a Kaspi-tóba, nyilvánvaló, hogy ezek az azonosítások nem helytállók.

A Dubā névben a Kuban folyó neve rejtőzik. Bizonyítása a következő: A kútfők szövegéből betű szerint kiolvashatók az alábbi tények: a Dubā

a) a két említett folyó közül a kisebbik,

b) a magyarlakta területektől balra (nyugatra) esik,

c) partja mentén egyik oldalt magyarok, velük szemben alánok laknak,

d) az alánok felett, a folyam partján magas hegység emelkedik s ebből ered a folyó.

Mindezek olyan félreérthetetlen adatok, hogy csodálkoznom kell, hogyan jöhetett szóba egyáltalában más azonosítási lehetőség is!

A Dubā név a Kuban folyót jelenti, mert:

1) A 15. szakasz alapján világos, hogy a Duba a két említett folyó közül a kisebbik, tehát nem lehet azonos az Ak-Tubával. Ugyancsak az említett szakasz alapján: ha a két folyó közül a nagyobbik (amint láttuk, az Itil = Volga), *jobbra* azaz keletre) esik a magyar vidékektől, a Dubā pedig *balra* (azaz *nyugatra)* (l. Gardîzî 12. szakasz) és ennek a folyónak a partján laknak az alánok *(nndr, as),* nyilvánvaló, hogy nem lehet azonos a Dubā a Don-nal sem.

[45] L. [2] a. id. m. 14. l.
[46] V.ö. [6] a. id. m. 57. l.

A Dunáról — miként az látnivaló — ebben az esetben, bármilyen kézenfekvő magyarázatnak is tetszik a Dubā = Duna azonosság (amennyiben csak egyetlen diakritikus pont más elhelyezését kívánja meg)[47], még csak szó sem lehet.

2. Az alánok a Dubā egyik partján laknak. (G. 12. szakasz). A folyam partján találkoznak össze a magyarok alán szomszédaikkal. (G. 13. szakasz) Az alánok *felett* magas hegy (a Kaukázus) emelkedik, a hegy *mögött* (G. 13. szakasz), ill. *a hegység alsó részén, a tengerpart mellett* (Al Bakrī 14. szakasz), tehát a hegység *tulsó* oldalán pedig az abcházok országa terül el.

3. Amit Gardîzî az alánokról és mindkét szerző az abcházokról mond, tökéletesen megfelel ismereteinknek. *Vszevolod* osszét tanulmányaiban arra a nagyon valószínű következtetésre jutott, hogy az alánok hazája a régmultban sokkal nagyobb kiterjedésű volt s nyugaton még a Kuban felsőfolyásának vidékét is magába foglalta.[48]

4. Kiindulva az abcházok és Abcházia pontos leírásából (Al B. 14. szakasz), nyilvánvaló, hogy az alánoknak a hegység északkeleti oldalán kellett lakniok [a két népet csak 10 napi út választotta el egymástól (G. 14. szakasz)] és csak azért ennyi, mert az utasnak a Kaukázus gerincét kellett megmásznia! Másik adatunk, hogy a nndr = alán nép a Dubā partját is megszállva tartotta, tehát sem a Don-ról, sem a Dunáról nem lehet szó, hanem egyesegyedül *a Kubán felsőszakaszáról.*

5. A szóbanforgó keleti forrás eddigi magyarázóit megtévesztette az a kitétel, hogy a Dubā folyó a magyaroktól balkézre, a szlávok felé esik (G. 12. szakasz). Ezek után azt hiszem, ez a kitétel is világos lett előttünk: miként az Itilt úgy határozza meg a szerző, hogy az a *szláv, azaz orosz (varég)* területről folyik a kazárok földjére, ugyanúgy itt „a szlávok felé" meghatározás csak az égtáj („északnyugat") megadásának elkerülésére szolgál.

6. Világosan kitűnik a Dubā folyó Kuban-volta a Gardîzî-féle 14. szakaszból: „... *az alánok felett a folyam partján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalában fakad*". Azaz a Kuban partján emelkedik a Kaukázus és a Kuban folyó ebből a hegységből fakad. Ugyanezt egyetlen más, szóbajöhető folyóról sem írhatta Gardîzî. Ez a meghatározás döntően és vitathatatlanul a Dubā = Kuban azonosság mellett bizonyít.

*

Az eddigi eredményekből nem nehéz rájönnünk, hogy *a szóbanforgó két keleti kútfőnek vonatkozó részlete arról a bizonyos harmadik magyarlakta tartományról beszél, amelyet itt röviden Jeretány országának kívánunk nevezni.*

A következőkben ennek a magyar országnak határait próbáljuk megvonni a kútfők alapján.

A magyarlakta terület határa jobbról és balról, azaz keletről és nyugatról *Gardízi* szerint az *Itil (= Volga)*, ill. a *Dubā (= Kuban)*. Délről a tartományt a *Kaukázus gerince*, ill. a Terek vízgyüjtő területén az *alánok* földje zárja be.

Az alánoklakta Terek-vidékhez csalakozik a Malka folyó vidéke, *a malkaiták földje*. XXII. János pápa id. bullájából tudjuk, hogy az alán, a malkaita és a magyar nép egymás szomszédjai voltak.

Al Bakrī-nál olvassuk (12. szakasz) a következőket: „... a másik, a sivataggal szomszédos határuk (= területük!) mellett hegység terül el, amelyen az alán nevű (... n) nép lakik ..."

Tehát a magyar területet egyik oldalról a Kaukázus szegélyezi, a sivatag pedig — figyelembe véve az Itil és Dubā azonosításának eredményeit — nem lehet más, mint *a Belső Kirgizpusztáknak nyugati fele*, a Volga és a Jergenyi dombok közé eső darabja. Ezt a határsávot kb. a Kuma balparti lapályának szegélye, ill. a keleti hossz. 45°-a jelöli ki. Minthogy azonban nehezen képzelhető el, hogy a ma Éhségpusztának nevezett Kirgizpuszták abban az időben lakhatók lettek volna, fel kell tennünk, hogy a magyarlakta területek északi határa nem nyúlott a Manicsjon túlra, de mint lovasnép, rendszeresen kalandozhattak, sőt csapadékosabb esztendőkben legeltethettek is a Manicsjtól keletre eső területeken.

Ha figyelemmel vagyunk *Rubruk* leírására,[49] módunkban áll, hogy meghatározzuk azt a pontot, ahol a magyarlakta területek sivatagos északi határa a Volga vonalát metszette. Ugyanis midőn Rubruk Mangu kánhoz utaztában elérkezett Szerájba, Batu kán székvárosába, ott veszteglésre kényszerült és mivel Batu éppen uton volt, Rubruknak is követnie kellett a kán csapatát.

„Őt teljes hétig kellett Batu csapatát az Etilia menti vándorlásai közben követnünk, ez alatt az idő alatt sokat szenvedtünk s társam néha annyira éhes volt, hogy könnyezve beszélte ‚én már nem hiszem, hogy valaha is kapok ennivalót'. Csakugyan, ha nem könyörül rajtunk a jóságos Isten s nem találkozunk keresztény magyarokkal, akik azután elláttak ennivalóval, talán éhen vesztünk volna" — írja Rubruk. Hogy itt Rubruk az Etilián a Volgát érti, kiderül az alábbiakból:

[47] *Zichy I.* [17] a. id. m. 12. l.

[48] *Vszevolod*, Osetinskie Etjudy III. köt. — HMK 172. l.

[49] *Rubruk* útleírásából: Recueil de Voyages ... Paris 1839. — IV. 372. „De itinere fratrum versus curiam Manguchan" c. fej.

„...Az *Etilia* folyamtól elindulva, körülbelül már tizenkét napig mentünk, midőn egy másik nagy, *Jagag* (= Jajk, Ural) nevű folyóhoz értünk, amely eredetét Paszkatirban (= Bascardia) veszi s a Kaspi-tengerbe szakad."

Mivel Rubruk Szerájból, a mai Sztalingrad tájáról indult el erre az útjára és kb. Kalmikovszknál keltek át az Ural folyón, mintegy 600 km távolságot kellett legyőzniök. Eszerint egy-egy napi útjok átlagosan 50 km-t tenne ki, ami lovasoknál, sivatagos terepen erőltetett menetnek számít.

Ezt a kis kitérést nemcsak azért engedtem meg magamnak, hogy az Itil = Volga azonosságát újból is alátámasszam, hanem szóbanforgó feladatunk érdekében is. Batu csapata u.i. Rubrukkal 5 hétig volt uton. Elindultak Szerájból és 35 nap multán ugyanoda érkeztek is vissza. Ezen az uton sem számolhatunk 50 km-nél nagyobb teljesítménnyel, sőt még annyival sem, mert egy nagyobb csapat sohasem haladhat azzal a sebességgel, mint néhány jó lovas. 20—25 km-es napi átlag a maximum, amit még elfogadhatunk.

A valószínűség az, hogy 14—16 napi dél felé haladás után találkozott Rubruk Jeretány országának keresztény magyarjaival, ami 350—400 km távolságnak felel meg. Ennyire volt a magyarlakta területek északi határa délre Szerájtól. Ez a távolság pedig éppen a Jergenyi dombok déli végének, a Manicsj mocsárvidékének felel meg, sőt Asztrahányt is majdnem eléri. Ez az eredmény mindenesetre összhangban van azzal, amit az Itil = Volga azonosítás során Rubruk útjával kapcsolatban említettünk.

Hátra volna Jeretány országának határából a Jergenyi dombok déli vége és a Kuban folyó vidéke közé eső szakasz. A tárgyalt keleti kútfők 10. a. id. szakasza ezt is tisztázza. Olvassuk u.i. *Gardízí*-nél, hogy a magyarlakta területek egyik határa a rum-iak tengeréig, *Al Bakrí*-nál a rum-iak országáig terjed.

Az első feljegyzésnek *az Azovi-tenger délkeleti patvidékére* kell vonatkoznia, míg az utóbbi, miként azt már *Zichy* is (ugyan egészen más vonatkozásban) felismerte „...a Krim félszigetre és ennek görög lakosságú városaira vonatkozik." [50]

Ez a meghatározás teljesen megfelel a *Ravennai Geográfus* leírásának is. Ő ugyanis *Onogoriáról* így ír: „Szintén a Fekete-tenger mellett van (az) az ország, amelyet Onogoriának neveznek, ezt Livanius görög bölcsész szabatosabban a Meótisz mocsárnak legvégiben jelöli ki, állítván, hogy lakosai

[50] V.ö. [17] a. id. m. 9. l.

a szomszéd helyekről valók, de azok barbár szokásukhoz képest szigeteken laknak."[51]

Azonban a Ravennai Geográfus Cosmographia-jának más kézirati példányaiban szigetek helyett többnyire besózatlan halakról van szó:

„... állítván, hogy a szomszéd helyekről tömérdek hallal bír, de barbár szokásuknak megfelelően besózatlanul eszik meg." [52]

A meghatározás tehát kétségtelenül a Meótisz partvidékére utal: mocsaras, ingoványos területre, ahol a halászattal foglalkozó családok a mocsárvidékből alig kiemelkedő, kisebb-nagyobb szigeteken szálltak meg és mivel egész éven át hozzájutottak a friss halhoz, azt besózás nélkül elfogyaszthatták, minthogy nem volt szükségük a tárolásra.

Ugyanezeket a település- és életviszonyokat találjuk meg hazánk neolitkori, alföldi halásztelepein is.

A 10. és 11. szakaszban foglaltak levezetésünkkel szemben látszólagosan óriási ellentmondást tartalmaznak. Olvassuk u.i., hogy „... Tartományuk a Rum tengerrel határos. *Ebbe a tengerbe* két folyó szakad..." Amint láttuk: a Volga és a Kuban.

Ibn Khordaδeh-nél a Rumi tenger a Fekete-tengert jelenti.[53] Ez természetes is. Azonban csak a Kuban ömlik a Fekete tengerbe, míg a Volga a Kaspi tó vizét gyarapítja. Ne feledjük azonban, hogy Rubrukig Nyugat nem tudta, hogy a a Kaspi tó különálló független földrajzi egység. Márpedig ha ezt az arabok már a X—XI. században tudták volna, lehetetlen, hogy arról Európa ne szerzett volna tudomást.

Mindezek alapján ugy látom, hogy keleti kutfőink eddigi magyarázatait alapos revizió alá kell vennünk.

Zichy id. munkájában [54] arra a következtetésre jutott, hogy „Gardîzî szövege nem más, mint a Levediára vonatkozó összövegeknek és az etelközi viszonyokra alkalmazott tudatos átdolgozásnak *értelmetlen összeolvasztása*".

Németh Gyula majdnem hasonlóan vélekedik Gardîzî munkájáról: „... az Ibn Rusta-féle szövegbe, mely a levediai haza leirását tartalmazta, egy ismeretlen szerző beszurta a magyarok egy másik, régebbi, kubánvidéki hazájának valami

[51] *Anonymi Ravennatis:* De Geographia. Parisiis 1688. p. 136. Liber IV. cap. 1.

[52] *Pinder et Parthey:* Ravennatis Anonymi Cosmographia. Berolini 1860. p. 170—171.

[53] *Marquart:* Streifzüge 351. l.

[54] L. 12. l.

elvesztett régi forrásból való leírását. Ezt a beszúrást Al Bakrī meglehetősen híven megőrizte (valószínűleg szokása szerint kivonatolta), Gardîzî — vagy az ő forrása — pedig talán más források és magaszerezte ismeretek felhasználásával *teljesen eltorzította.*" [55]

Nem látom szükségét annak, hogy Gardîzî hitelét ennyire lerontsuk. Abból, hogy az addigi kutatók a szóbanforgó kútfők értelmezésével nem boldogultak, nem feltétlenül következik az, hogy a kútfők valóban értelmetlenek. A kiindulás és a magyarázatok menete is téves lehetett.

Ha fontolóra vesszük az eddigieket, nem nehéz belátnunk, hogy a három keleti kutfő az ötféle magyarlakta terület közül háromról beszél, nevesen *Ibn Rusta: Baskiriáról (= Magna Hungaria) és Levediáról, Gardîzî Jeretány országáról, Al Bakrī pedig Baskiriáról és Jeretány országáról (= H. Antiqua, = Vetus, = Maior).* Etelközről és a pannóniai Magyarországról egyik leírásban sem történik említés.

Gardîzî (1050 körül) időben Ibn Rusta (900 körül) és Al Bakrī (1080 körül) között áll. Ibn Rustától másfélszáz év választja el. Míg az utóbbi közvetlenül benne élt a besenyő támadások időszakában, Gardîzî idejében már a Konstantinos Porphyrogennetos által említett, keletre költözött „turkok" is rendezettebb viszonyok közé kerültek és országuk, hatalmuk, tekintélyük híre mind messzebbre terjedt. Amíg Ibn Rusta a 885—890. évi események közelében csak a könnyebben hozzáférhető adatokról, így esetleg korábbi kútfőkből a magyarság levediai hazájáról szerezhetett tudomást, utódjainak (Gardîzî, Al Bakrī) már módjában volt, hogy a Kaukázus havas gerincén túl lakó, nyugat felé meglehetősen elzárt *magyar népről* tudósítsanak bennünket.

Hangsúlyozni kívánom tehát, hogy a „Gardîzî szövegében található beszúrás" nem valami régebbi, kubánvidéki magyar őshaza leírása, hanem Gardîzînek saját tapasztalatai, vagy értesülései alapján készült, Jeretány országára vonatkozó feljegyzés.

Al Bakrīnál a 12. szakasz olyan lényegesen bővebb elemeket tartalmaz, hogy nem vonhatjuk kétségbe a szóbanforgó szerzőnek Gardîzîhoz viszonyított *további* értesüléseit.

Ennek a megállapításnak jegyében sokkal tisztábban, érthetőbben áll előttünk a három szöveg. Lássuk a következőkben!

*

A három keleti kútfőnek „magyarok *határa*" kifejezése a

[55] HMK 163—164. ll.

magyarok által lakott *területeket* jelenti. Az „*első határ*" (terület) a baskirok által lakott föld. (1. szakasz)[56] Minden bizonnyal erről az uralvidéki Baskiriáról tesz említést Ibn Rusta és Al Bakrī. Ehhez nem fér kétség.

Gardîzî szövege azonban gondolkodóba ejt bennünket. Igaz ugyan, hogy ha a már említett behelyettesítéssel élnénk, tehát ha az 1. szakasz első szava (A bolgárok...) helyébe a „besenyők" szót tennők, megkapnánk a másik két kútfővel azonos értelmet, de — úgy látom — nincs erre szükség.

Gardîzî 1. szakasza ebben a formában is kerekded, értelmes egész és azt mondja: a bolgárok, azaz a Rum tenger melletti, dunamenti bolgárok országa és az eszkil terület (azaz a volgai bulgárok földje) között van a magyarok (mégpedig — miként láttuk, a jeretányi magyarság) országa. Magyarázatkép hozzáteszi, hogy az eszkilek földje is Bulgarhoz tartozik, azaz ez a föld szintén a bolgár nép birtokában van.

„A magyarok a törökök egyik fajtája." (2a. szakasz). Természetszerűleg mindhárom magyarságra vonatkozik. Hogy itt Ibn Rusta melyikre érti, nem lényeges.

„Ezek a magyarok jézushitűek..." (2b. szakasz).

„A magyarok bálványimádók." (3. szakasz)

Az első pillanatra homlokegyenest ellenkező állításnak látszik Gardîzî és Al Bakrī tudósítása, pedig — amint látni fogjuk — jól megférnek egymás mellett.

Mindkettő Jeretány magyarjaira vonatkozik. A jézushitű kitétel ugyan arra indította *Kmoskót*, hogy id. munkájában ([18]) a pannóniai keresztény magyarságra akarja ráerőszakolni a feljegyzés szövegét, azonban láthatjuk, hogy erről a magyarságról itt egyáltalában nincsen szó. Hogy a baskiriai magyarok a X—XI. században nem voltak keresztények, azt tudjuk Julianus híradásából.[57] Nem marad más lehetőség, csak annak elfogadása, hogy *Jeretány országának magyarjai már a X—XI. században keresztények voltak.*

Hogy az ezidőbeni pannóniai magyarság nem volt bálványimádó, kétségtelen, de különben sincs róluk szó. Azonban a baskiriai magyarságról is ezt írja Julianus: „...Pogányok. Istenről semmi fogalmuk sincs, *de bálványokat sem imádnak*, hanem úgy élnek, mint a vad állatok." [58] Tehát ezekre nem vonatkozhatik ez a megjegyzés. Ellenben nagyon is elképzelhető hogy Al Bakrī informátorai: egyszerű kereskedők és hajcsárok, katonák és világcsavargók látván azt, hogy Jere-

[56] HMK 154, 301, 302. ll.
[57] V.ö. [2] és [6] a. id. m.
[58] V.ö. [6] a. id. m. 59. l.

tány országának *keresztény* magyarjai a feszületet, templomi zászlóikat, esetleg képeiket, szobraikat tisztelettel veszik körül, hogy ezek előtt térdre borulva imádkoznak, könnyen juthattak arra a következtetésre, hogy ezek a magyarok tárgyakat, bálványokat imádattal vesznek körül. Ezt a tudósítást a hithű mohamedán Al Bakrī annál könnyebben rögzíthette írásban is, mert egyrészt hite tiltja élő személyek ábrázolását, másrészt előtte, mint minden igaz mohamedán szemében, a jézushitűek hitetlenek (gyaur, kafir), istentagadók voltak.

A 4. szakasz Jeretány magyarjainak ezidőbeni lélekszámáról tudósít bennünket. „Főnökük 20.000 főnyi lovasság élén lovagol" — olvassuk. Minthogy egy nép katonaállománya rendes körülmények között annak 10 százalékát teszi ki, ennek a magyarságnak lélekszámát kb. 200—250 ezerre becsüljük.

Az 5. és 6. szakasz a politikai viszonyokról szól. Természetesen ugyancsak a Jeretány országabeli magyarságot illetően. Mielőtt ennek a két szakasznak taglalására térnénk, a kútfők eredetének kérdéséhez kell egy-két megjegyzést fűznöm.

Ezzel a tárgykörrel szintén a kutatók egész sora foglalkozott. (L. [32]—[39] a. id. m.) Mi röviden *Hóman* kimerítő dolgozatában ([16]) közölt vázlatos összeállítást iktatjuk ide ezúttal.

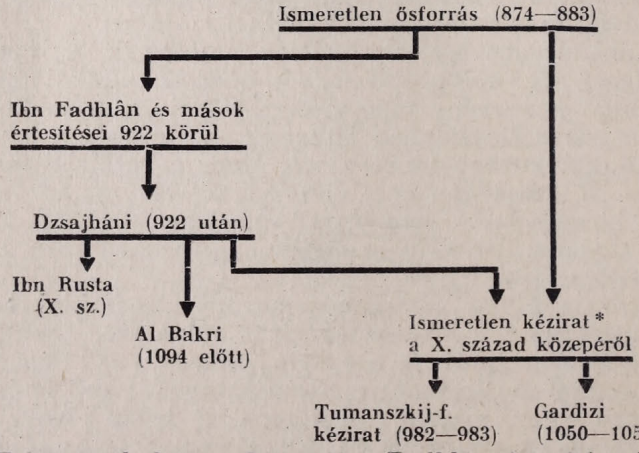

Feltűnőnek látom, hogy *Ibn Fadhlân* értesítése is abból az időből származik, amikor honfoglaló őseink a Meótisz partjáról már elvándoroltak. A többi is mind későbbi eredetű. *Ezeknek az arab és perzsa íróknak tehát természetszerűleg*

* Felvethetnők azt a kérdést is, vajjon a Gardîzî-féle feljegyzések és a Tumanszkij-féle kézirat szövege nem vezethető-e vissza közvetlenül Dzsajháni alapszövegére?

könnyebb volt tudomást szerezniök a visszamaradt és „a perzsa részek felé" költözött „keleti turkokról", azaz Jeretány országáról, mint a tőlük folyton távolodó Árpád népéről. Kutatóink nem egyszer szemére vetik „az arab és perzsa kompilátoroknak gondolkodásuk és kritikájuk megdöbbentő hiányát, amelynek nyomával oly gyakran találkoznak".[59]

Tapasztalatom szerint az ókori és középkori írók is, legyenek nyugatiak, vagy keletiek, szerettek gondolkodni és gyakorolták is azt. Miért ne gondolkodtak volna az arab és perzsa szerzők, amikor éppen az arabokról tudjuk, hogy kitűnő matematikusok, geodéták és csillagászok akadtak közöttük, ami mindenesetre éles logikára, helyes kritikai érzékre vall részükről.

Hogy az arab és perzsa kútfők értelmezése körül ilyen zürzavar keletkezett, annak oka nem feltétlenül bennük, hanem talán bennünk keresendő. Nyilván minduntalan nehézségbe ütközünk, ha egy történeti feljegyzést nem arra a népre alkalmazunk, amelyről szól. Ezzel magyarázhatók meg a keleti kútfők értelmezése körül felmerült nehézségek is!

Kétségtelennek látszik, hogy három tárgyalt szerzőnk bizonyos közös forrásból merített, de az is látnivaló, hogy *mindegyikük megtoldotta vagy megjavította ennek a közös forrásnak adatait a maga legfrissebb értesüléseivel.*

Ennek az elgondolásnak létjogosultsága a továbbiakból még jobban ki fog tűnni.

Térjünk most vissza az 5. és 6. szakasz tárgyalására.

Ibn Rusta híradásából tiszta képet nyerünk a levediai magyarság uralkodó méltóságairól. Eszerint a levediai magyarság vezérének fejedelmi címe: *kündü.* Török eredetű méltóságnév[60] és szerzőnk szerint a magyarság főfejedelme viselte ezt a címet.

A *kündü* mellett volt egy másik, nagyobbfajta méltóság is a magyarok között s az a *gyula* címet viselte. A *gyula* minden valószínűség szerint a *kündü* helyettese és parancsainak végrehajtója.

Gardizî szerint *a kaukázusi magyarság ezt a hatalmi rendszert maradék nélkül megőrizte. Al Bakrī* ezzel szemben már csak a *kündü*-t említi. Nem hiszem, hogy a gyuláról csak véletlenségből nem esik szó. XXII. János id. bullájából kiolvashatjuk, hogy idők folyamán a kaukázusi magyarság is az egy-fejedelmi rendszerre tért át. Kellett Jeretány fejedelem ősei közül egy kündünek lennie, aki a gyula méltóság hatás-

[59] V.ö. [17] a. id. m. 10. l.
[60] HMK 295. skk. ll.

körét annyira összezsugorította, hogy annak jóformán minden hatalma már a kündü kezében összpontosult.

Hajlandó vagyok feltenni, hogy ez a folyamat esetleg a *Gardîzî* és *Al Bakrî* feljegyzéseinek kelte közötti időszakban mehetett végbe.

A jeretányi magyarság a X—XI. században sátrakban és kunyhókban lakik (7. szakasz) és sátorospásztor életmódot folytat: nyájait és méneseit az évszakonkénti időjárási, ill. termékenységi viszonyoknak megfelelően más-más legelőkre tereli, akárcsak az egység idején, a levediai korszakban.

Teljesen hasonlóan ír a szír Anonymus is: „... ez a számra nézve 13 nép (helyesen: 11 törzs!) sátrakban lakik, barmok, halak, vadak húsával él és fegyverből."[61] Tehát állattenyésztő-, halász- és vadásznép, miként erre lakóhelyüknek minden természeti adottsága meg is volt.

A 8. és 9. szakaszt azért kell szétválasztanunk, mert nem azonos területről szólnak. *Ibn Rusta* Levediáról írván azt közli, hogy „országuk kiterjedt".

Gardîzî és *Al Bakrî* tudósítása azonban már Jeretány országára vonatkozik. Szerintük ez a magyarlakta föld szélében-hosszában 100 farsang.

Ezideig nem találtam olyan munkára, mely pontosan megmondaná, milyen távolságot jelent az itt idézett „*farsang*" arab hosszmérték. *Marquart*-nál (Streifzüge 215., 223—224. ll.) találunk ugyan adatokat a farsangra vonatkozóan, de ezek a római eredetű adatok a farsang hosszát mindössze 1½ mérföldben adják meg. A „mérföld" a méterrendszer bevezetése előtt az utak divatos mértékegysége volt. Nagysága országonként nagyon változott. Marquart felsorolása szerint *Laonikus Chalkokond.* feljegyzései alapján 12 farsang 20½ km-nek felelne meg. *Oberhummer* következtetései szerint pedig kb. 18½ km-nek. *Hārun* közlése értelmében 1 római mérföld 1⅓—1½ arab mérfölddel egyenlő. Ha ezeket az adatokat vesszük alapul, a farsang hosszát kb. 1650—2200—2550 méterben kapjuk meg.

Ezen az úton tehát arra az eredményre jutunk, hogy a kumamenti magyarság nagyjában egy 250 km széles és ugyanolyan hosszú területet lakott a folyó mentében. Ez nagyjában meg is felel a tényeknek, mert minden jel szerint csak a magyarok által sűrűn lakott területrészre vonatkozik.

Ha azonban Gardîzî nem ezt a területet értette, hanem a kumamenti magyarság egész érdekterületére gondolt, akkor ezen az alapon nem tudunk elindulni. Ebben az esetben

[61] *Nemäti K.:* Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. Bpest, 1911. 43—46. ll.

némi útbaigazításul szolgálhat az a körülmény, hogy mindkét kútfő szerint a magyarok országa széltében-hosszában kb. egyformán kiterjedt.

Ha mellékelt térképünkre tekintünk, lehetetlen, hogy azonnal szembe ne tűnjék, hogy a Volga, a magyarok déli határa (a Kuma és a Terek közén), a Kaukázus ÉNy-i vége, a Meótisz DK-i partja és a Don alsó folyása nagyjában rombusz-alakú idomot ád, tehát olyan területet határolnak, amelynek két átfogója valóban kb. egyforma hosszú.

Ebből elsősorban azt következtetem, hogy a jeretányi magyarság érdekterületének északi határa kb. a Don vonaláig terjedt. [Ez a következtetés azonban egyáltalában nem befolyásolja az Itil = Volga megállapításunkat, de arról lehetne szó, hogy Gardîzî talán a Dont *is* beleérti az Itil nevébe és azt (miként azidőben általánosan hitték) a Volga egyik ágának tartja.]

Az eddig felsorakoztatott és még szaporítható adatokból is következik, hogy a jeretányi magyarság a Jergenyi dombságot legeltető területnek felhasználhatta.

A jeretányi magyarságot Gardîzî idejében félig-meddig megtelepült, vagy inkább: a megtelepülés kezdetén tartó sátoros pásztornépnek kell tartanunk. A sűrűn lakott országrész a Kuma folyó lapálya, de találunk magyarokat a malkaiták tőszomszédságában, a Kubán mentén, halászó törzseket a Meótisz ingoványos, délkeleti partján, legeltető pásztortörzseket a Manicsjon túli részeken, a Jergenyi dombokon és az Alsó-Don partvidékén, amint nyájaikkal legelőről legelőre vándorolnak.

Ha ezt az értelmezést elfogadjuk, a „*farsang*" mértéke az eddigiektől eltérő meghatározást nyer és nagyjában 4 km-ben adható meg.

A 10. szakaszt már az előzőkben megtárgyaltuk.

A 11. szakasz szerint telenként azok, akiket nem köt le a jószágok őrzése, folyó mellé húzódnak és halászgatnak, így tesznek szert megélhetésre. Nem kell szorosan a két határfolyóra gondolnunk.

A 12. szakaszt illetően ezúttal csak *Al Bakrī* szövegére térünk ki. Ebben olvassuk, hogy a magyaroknak „van sok lovuk, lábas jószáguk és szántóföldjük." Ez a kitétel — úgy látom — feltűnően egybevág *Gardizî* 7. szakaszával. Ott: „Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely." Garîdîz-nek ez a mondata kétségtelenül Jeretány országának legtermékenyebb, tehát minden valószínűség szerint legsűrűbben lakott részére, a Kuma folyó lapályára vonatkozik. Itt, a Kuma jobb-

partján, a Bujvola torkolatánál épült ki *Madžar* város,[62] hihetőleg Jeretány fejedelem székvárosa.

Abu-l-fidā' 1321-ben *Kum-madž.r* (Kuma melletti Madžar), pár évtizeddel később Ibn Batuta *el-madž.r* néven említi.[63] Klaproth szerint 1400 körül pusztult el.[64]

A Kumától északra van egy *Možar*-tó (oroszul *Možarskoje ozero*). *Možarsk* helység a Kuma alsó folyásánál, a torkolattól mintegy 80 km-re, a folyótól mintegy 10—12 km-rel északra, az Asztrahányi kormányzóság határán.[65]

Már *Németh Gy.* megjegyzi: „Feltűnő, hogy a Kuma mellett csoportosan találjuk a *magyar* neveket... A névnek e csoportos jelentkezése nem lehet véletlen."[66]

Semmiesetre sem véletlen, hanem a földrajzi viszonyok egyenes folyománya. Csoportosan jelentkeznek a *magyar* nevek ott, a Kuma lapályán, ahol a jeretányi magyarság hatalmának teljében a legsűrűbb volt a lakosság és még egy: ahol — mint a legjobb szántóföldeken és legelőkön — hihetőleg az uralomra jutott névadó *magyar törzs* telepedett meg.

A Kaukázusban — amint Németh Gy. közli[67] — van két *magyar* nevű folyó: a *Madžara* és a *Madžaris-zkhali*.

A krimi tatár szekérnek neve: *madžar*.[68]

Örményországban, éppen a szevordik földjének táján van egy *magyar* nevű völgy, a *Mačarkajor* (jor = völgy).[69]

Németh Gy. kitűnő munkájában[70] Anatoliából, északkeleti és északnyugati Kisázsiából említ még igen figyelemre méltó adatokat.

Térjünk át ezek után a 14. szakasz megvitatására. *Al Bakrī* szerint a Kaukázus aljában, a tenger partján lakik az *abcház nép*. „Ezek keresztények és határosok az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékével"; azaz a Georgiával szomszédos, az arab birodalomhoz tartozó Armeniával határosak.[71]

„Ez a hegység addig terjed, míg Derbent földjéhez nem ér és a kazárok földjével határos." A legutolsó kijelentésből

[62] *Klaproth*, Reise in den Kaukasus I. 402. skk. ll.
[63] HMK 323. l.
[64] HMK 324. l. — Bőv. l. [2] a. id. m-ban.
[65] HMK 324—325. ll.
[66] HMK 335. l. — [67] HMK 326. l.
[68] HMK 326—327. ll.
[69] HMK 326. l. Ez a név azonban nem a „magyar" népnév származéka!
[70] HMK 329—330. ll.
[71] V.ö. Egyetemes történet II.: *Váczy Péter*, A középkor története. Bpest, 1937. Magy. Szemle Társ. kiad. 660 old. levő térképpel.

vagy arra kell következtetnünk, hogy a szír Anonymusnál a Magyar törzs uralma alatt említett Kaszar = Kazár törzs területei a Terek vízvidéke és Derbent között feküdtek, az alánok és a malkaiták földjétől délkeletre, a Kaspi-tó partján, vagy arra, hogy ezúttal az író — a kazár-magyar kapcsolatok alapján — a „magyarok földjével" kifejezés helyett a „kazárok földjével" meghatározást használja.

Gardîzî szerint az abcház nép ruházata az arabokéhoz hasonló. Ez természetes is, mert az arab birodalommal közvetlen szomszédosak voltak. Ebből következik az is, hogy „áruforgalmuk javarésze az arabokkal bonyolódik le."

Kmoskó idevonatkozó szellemes megjegyzései ([18]) igazak és meg is állnák helyüket, ha egész gondolatmenete is helyes volna. Minden további bizonyítást fölöslegessé tesznek eddigi fejtegetéseink: mivel az arab- és abcház-tartományok határosak egymással, az abcházok az arabokkal kapcsolatban nem voltak kizárólag tengerenáti áruforgalomra utalva, hanem jobbadán szárazföldi uton bonyolíthatták le azt.

A 15. szakaszból kiviláglik, hogy a jeretányi magyarok északi szomszédai a kazárok.

A 16. szakasz és Al Bakrî 12. szakasza között ismét rokonságot fedezhetünk fel. Ami az eltéréseket és a sorrendi különbségeket illeti, az írók egyéniségére vezethetők vissza. A leírás tökéletesen fedi a Kuma lapályának, ill. a Kaukázus északkeleti lejtőinek természeti viszonyait. Igaz az, hogy a magyarok által birtokolt egész földterületre nem vonatkoztathatjuk Gardîzî jellemzését, de *nem is értendő ez nagyobb területre, mint a ténylegesen lakott és megművelt területekre.* Nem vonatkozik tehát a pusztajellegű legelőkre, sem az általuk portyázott, félsivatagos vidékekre.

Nincs szükség tehát arra sem, hogy a táj földrajzi viszonyainak megváltozását, bár az bizonyos mértékben kétségtelenül megtörtént, ezúttal számításba vegyük.

A 17. szakaszból a harcra, kalandra vágyó magyar lélek bontakozik ki. Miként Árpád magyarjainak is idő kellett, míg a kalandozások korszaka után lehiggadtak és megváltozott viszonyainknak megfelelően az ország határain belül békésen munkálkodtak, a nyugati kultúrától távolabbi Jeretány országabeli magyarságot is vére háborús kalandokra sarkalta. Természetesen megvolt a kalandvágy, a hadakozó kedv korábban a levediai magyar törzsekben is.

Erre vonatkozik talán a szír Anonymus tudósítása is: (a magyar nép) ...„barmok, halak, vadak húsával él és *fegyverből*", azaz hadakozásból. S kivel hadakozzék, ha nem az

erre legalkalmasabb, nem is oly messzi szomszédokkal, a szlávokkal.

Hangsúlyozni kívánom, hogy *Ibn Rusta*, ill. *Gardizi* 17. és 19. szakaszait nem tárgyalhatjuk együttesen, minthogy azok más-más magyarságra vonatkoznak. Az előbbi szerző a *levediai magyarságról* ír. Ezek kalandozzák a Don—Dnyeper közét, rácsapnak a szlávokra, terményeiket hadisarcban elkobozzák tőlük, sok foglyot ejtenek s azokat (19. szakasz) a tengerparton hajtják, míg csak el nem érkeznek *krχ*-be, a rumiak kikötőjébe, ahol eladják foglyaikat.

A krχ nevet eddig ötféleképpen magyarázták (*Kmoskó* magyarázatáról nem is szólva). Kuun G. gr. szerint *Kercs*, Marquart szerint *Taman (Matrica, Tamatarcha)*, Chwolson és Pauler szerint *Karkina*, Zichy István gr. szerint *Kherson*, Németh Gy. szerint esetleg *Gerh* városával (ill. vidékkel) volna azonos.[72]

Kuun G. gr. magyarázatának a szó alakja szempontjából megvan a valószínűségi alapja, amint ezt Németh Gy. is elismeri, de tárgyi szempontból Marquarttal együtt mégis elfogadhatatlannak ítéli azt.[73] Azt hozza fel u.i. okul, hogy „ha a magyarok ezidőben a Kubán vidékén laktak volna is, — amit egyébként Németh Gy. lehetetlennek tart — rabszolgáikat eladni biztosan nem mentek át a tengeren, hanem eladták volna őket az innenső partvidéken lévő ... Tamanban ..., amint erre már Marquart is rámutatott.

Legyen szabad felhívnom a figyelmet arra, hogy ez az okoskodás nem perdöntő ebben a kérdésben. Úgy látom, hogy a *krχ* szóalak még a legnagyobb valószínűség szerint valóban *Kercs* híres és nagyforgalmú kikötőjét jelenti. Ide pedig — talán a Kiov—Csernigov vidékéig elkalandozó — magyar csapatok visszatértükben könnyebben és hamarabb juthattak el, mint bármelyik másik, fentebb említett kikötőbe. Emellett természetes is, hogy szívesen keresték fel a nagyhírű és élénk forgalmú Kercset, ahol mindenkor biztos vevőre találhattak bármennyi hadifoglyukra, mint esetleg valamelyik másik, kisebb forgalmú kikötőben. A lényeg tehát az, hogy ez az út a visszatérő csapatoknak nem jelentett kerülőt, mert foglyaikon túladva, „brokátokkal, takarókkal" (21. szakasz) megrakódva, könnyű szerrel áthajózhattak Tamanba s onnét rövidesen törzsi szállásaikra juthattak.

A 20. szakaszban — nézetem szerint — elírással állunk

[72] HMK 156—157. l. U.o. bő irodalom.
[73] HMK 156. l.

szemben: az „értelmetlen betoldás" tiszta értelmet nyer, ha feltesszük, amint az valószínű is, hogy a „kazárok" helyett *Ibn Rusta* a *szlávokra* gondolt. A szlávok „a magyarok és más szomszédos népek" állandó zaklatásai miatt „sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék", de (miként az az „annakelőtte" szóból kiolvasható) felhagytak a védekezésnek ezzel a módjával, mert a sáncok, földvárak (?) nem védték meg őket a reájuk támadó lovas magyaroktól.

Gardizi leírásából kitűnik, hogy a levediai korszakot követő szétválás *után* a jeretányi magyarság még mindig szívesen portyázott a szlávok lakta földeken. Pontosabban szólva a 19. szakaszból kitűnik, hogy kalandozásaik alkalmával nemcsak a szláv (varég? saqlab), hanem a guz (oguz = *γuzz*) és orosz (rus) területeket is felkeresték s foglyaikat a bizánciaknak adták el nekik alkalmas helyen. *Gardizi* szövege már nem nevezi meg a várost, amiből arra következtethetünk, hogy esetenkint más-más rabszolgapiacot kereshettek fel.

Miként a 22. szakaszból kiviláglik, a jeretányi magyarság messzire elkalandozott, hogy pompaszeretetét kielégítse. „A magyaroktól a saqlabig tíznapi út van", ami (lovasokról lévén szó!) 600—800 km-t jelenthet. Ez a távolság meg is felel Jeretány országa északi határa és a szlávok lakta terület közének.

A „Wantit" városnév némi útbaigazítást jelenthetne számunkra, sajnos azonban, ezt a nevet ezideig még nem sikerült senkinek sem azonosítania. Tekintettel arra, hogy *Gardizi* a sok szláv város közül az egyetlen Wantit-ot emeli ki, azt következtetem, hogy ennek nagyobb városnak kellett lennie és nem is lehetett nagyon messzire a szóban forgó területtől. Talán megtehetem a feltevést, hogy a név szótagcserével Kiev ó-oroszos alakjának (Kiowa)[74] származéka: Kiowa > *ti*(t)-(o)-*wa*(n). Feltevésünk támogatására megemlítem, hogy a keleti kútfőkben hasonló szótagcserével nem a legritkábban találkozunk.

Más a helyzet a 18. szakasszal. Kutatóink szerint ez is egyike a szövegbe nem illő, értelmetlen beszúrásoknak. Felvetem a gondolatot, nem a fordításban van-e a hiba. Ugyanis, hogy a magyarok nem voltak tűzimádók, az kétségtelennek vehető, tehát ezt nem írhatta sem a levediaiakról *Ibn Rusta*, sem — közös forrásuk nyomán — a jeretányi magyarságról

[74] *Kyovia* alakot találjuk *Benedictus Polonus*-nál. (Egyetlen kézirat a párizsi Bibl. Nation.-ban sg. Regis (alias Colbertinus) 2477. Közölte Dr. Avezac. Piano de Carpino útleírásának függelékeként. Recueil de Voyages, 1839. Paris. t. IV. p. 774—9. — V.ö Golubovich, Biblioteca Bio-Bibliografica ...ecc. t. I. p. 214.

Gardîzî. Ellenben lehetségesnek tartom, hogy a „tűz" nem betűszerinti tűzet, hanem *„harci tűzet, harci kedvet"*, magát a *„harcot"* jelenti, az „imádó" szó pedig talán *„kedvelő"*-nek is vehető. Eszerint hajlandó volnék úgy értelmezni ezt az idegenül hangzó szakaszt, hogy „... a magyarok harckedvelők", „... szeretik a harcot", amit számos, közel egykorú kútfőnk is bizonyít. Julianus első útjáról írt tudósításban is ezt olvashatjuk a jeretányi magyarsággal testvér baskir-magyarokról: „... et strenuissimi sunt in bellis."[75] Talán leghívebben így adhatnók vissza: „... és igen szívesen hadakoznak". Ha feltevésem elfogadható, ez az eddig értelmetlennek látszó és indokolatlan beszúrás indokolttá lesz és értelmet nyer.

* *

Ezek után dolgozatom eredményeit röviden a következőkben foglalhatom össze:

1. Őstörténetünk legfontosabb keleti kútfői két-két magyar országról emléekznek meg, mégpedig *Ibn Rusta* Baskiriáról és Levediáról, *Al Bakrī* Baskiriáról és Jeretány országáról, *Gardizi* pedig csakis Jeretány országáról.

2. Eddigi kutatóink eredményeivel összhangban feltehető, hogy a szóbanforgó kútfők egy alapul vett ősszövegre vezethetők vissza, de ezt *Gardîzî* és *Al Bakrī* a jeretányi magyarság viszonyainak megfelelően kibővítette, ill. átdolgozta.

3. Jeretány országának határai az utóbbi két szerző szerint: a Belsőkirgizpuszták déli határa, a Volga (Itil), a Kaspitó, a Kaukázus, a Kuban (Dubā), Meótisz déli partvidéke és (következésképen) a Don alsó folyása.

4. A jeretányi magyarság szomszédjai a XI. században DK-en: az alánok és a malkaiták, DNy-on: az abcházok, Ny-on: a cserkeszek, ill. Krimben a bizánciak (rum), É-on: a kazár törzsek, ill. ezeken túl a szlávok (varégek, rus-ok), ÉK-en: a jászok.

5. A jeretányi magyarság a XI. század elején már keresztény volt.

6. Mint harckedvelő nép, a levediai korszak után kaukázusi hazájukból is, állandó portyázásaikkal rémítgették északi, főleg szláv szomszédjaikat. Foglyaikat, hogy pompaszeretetüket kielégítsék, a bizánci rabszolgapiacokon értékes ruhaneműekért adják el.

7. Részben sátorospásztor életmódot folytatnak, részben félig megtelepültek (kunyhóik vannak!) s földmívelésük is jelentős fokon áll.

[75] V.ö. [6] a. id. m. 24, 29, 33. ll.

8. *Ibn Rusta* leírásában a *krχ* városnév Kercs-et jelenti.

9. A *Gardizi* leírásában szereplő *Wantit* városnév valószínűleg Kievre vonatkozik.

10. A fenti eredmények birtokában az eddig értelmetlennek tartott, vagy látszólagos ellentmondásokat tartalmazó „beszúrások" egyértelműen magyarázhatók.

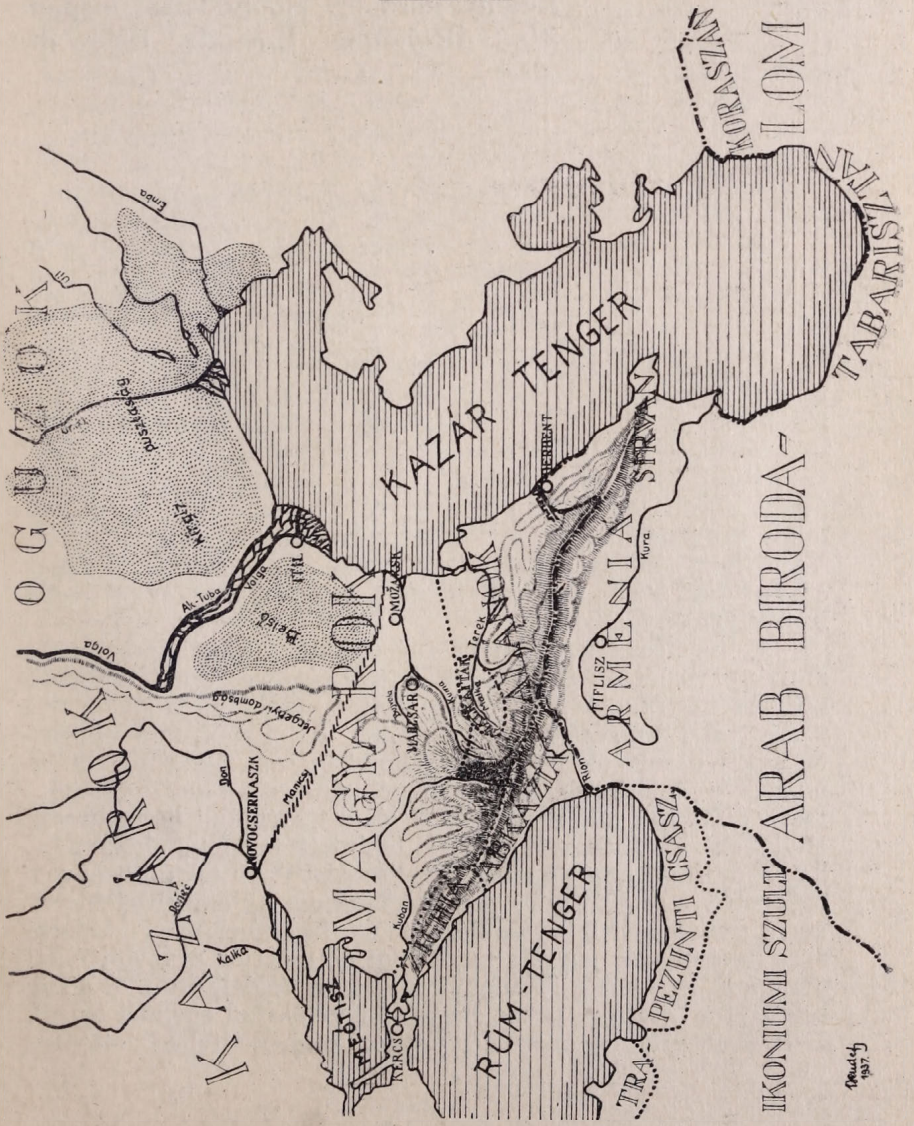

Térképmelléklet Bendefy „Itil és Dubā" c. m.

Irányelvek a székesfehérvári királysirleletek agnoscálhatásához

Történetírás, régészet és orvostudomány

Heténvi Imre dr. elgondolásai alapján
irta: Bevilaqua Borsody Béla dr.

Jelige: „*Elmegyek meghalni. Király vagyok, de micsoda az tisztesség? Micsoda ez világi dicsekedés? Mert embernek Királyura az Halál. Azért elmegyek meghalni.*"
Ráskai Lea 16. századi magyar dömésapáca: *A Halál Himnusza.*

Alábbi tanulmány — *Hetényi* Imre dr. magyar királyi rendőrfőkapitányhelyettes úr elgondolásai alapján — a történetírás, a régészet és az orvostudomány szempontjait és határterületeit köti össze abból a célból, hogy a székesfehérvári királysirok tartalma feltárására vonatkozólag folytatott ásatás során legújabban napfényre került, összekeverve feltalált csonttetemek között bizonyára ottlevő árpádházi és vegyesházi királyi családbeliek maradványainak esetleges azonosíthatásához szolgáltathasson adalékokat, ezekkel pedig irányelvet és módszert.

A természettudományos nézőpontú orvostudomány és annak orvostörténeti kivetülései többszörös és többféle vonatkozásban kapcsolódtak bele a szellemtudományos nézőpontú történetírás és régészet területeibe. Az ilyenirányú orvostörténeti kutatások ennek a határátlépésnek megfelelően elmosták a határvonalakat a természettudományos orvostudomány általában „realisztikusnak" és a történelmi tudományok általában „humanisztikusnak" tekintett területei között. E határvonal ugyanis éppen a „realisztikus"-nak tekintett orvostudomány *sui generis* és *per excellentiam* az emberrel foglalkozó, tehát a legkifejezettebben és legemberibben emberi, azaz humanisztikus volta miatt tünt el, mert az orvostörténeti szempont mindig és mindenütt emberrel foglalkozott. Éspedig hol egykori ember ásatag maradványaival, hol egykori ember által szellemileg elgondolt és egykori ember által kéziművileg

kivitelezett, tehát mindíg egykori ember által szellemileg alkotott tárgyakkal, avagy mindíg egy egykori ember szellemisége kicsapódásának tekintendő jelenségekkel foglalkozott. Mindíg ebből az emberi szempontból foglalkozott az orvostörténeti szempont azzal, amit a történetírás és a régészet területéről vitt át a saját kutatásainak területeire.

E megállapításunk bizonyára maradék nélkül érvényesen áll az orvostörténeti kutatás egész területére. Áll tehát például úgy *Gallippe* ama örökléstani kutatásaira, amelyeket a *Medici-*, a *Bourbon-* és a *Habsburg*-családok átöröklött családi testi jegyeire vonatkozólag folytatott, áll például *Győry* Tibor ama kutatásaira, amelyek *Nagy Lajos* magyar király állítólagos Leprájára vonatkozólag végzett, áll az ókori egyiptomi és áll a középkori spanyolföldi arabs és zsidó orvosi műveltségre vonatkozó orvosi, orvostörténeti kutatásokra is. Áll például az egész Európát végigházaló felvidéki „Magyar Csodadoktork" által árusított, mindenre jó, csudatévő 18. századi kotyvalékra, a „*Magyar Királyné Vize*" (*Aqua Reginae Hungariae, Hungarian Water, L'Eau de la Reine d'Hongrie, Acqua Ongaresca*) nevezetű Elyxiriumra vonatkozólag *Tóth Béla* által végzett kutatásokra, áll a *Magyary-Kossa* Gyula által a *Wesselényi* Miklós báró metaluetikus eredetű, tabetikus alapú megvakulására vonatkozó kutatásokra, mint ahogyan áll például azokra az orvostörténeti kutatásokra nézve is, amelyeket e sorok írója végzett és írt meg a törökföldi, albániai és montenegrói Malária epidemologiája históriai hátsóterére nézve, a történelmi Magyarország Maláriájára nézve, *Aythóssy-Dürer* Albrecht Maláriájára nézve, a budai mészároscéh 1481-i Céhleevelében adott húsvizsgáló „Látómesterek" állatorvosi ismereteire nézve, a serfőzéshez használt Komló egyik Alkaloidájának, a Lupulin-nak és a többi régi serfűszernek botanikai-orvostörténeti vonatkozására nézve ,a göcsejvidéki népi szülészmesteri fogásokra, a 17. századi magyar „*Jakabos Tisztek*", a „*Szemétgrófok*" és a városi tiszti Protophysicus-ok közegészségügyi működésére nézve, a Luigi Ferdinando *Marsigli* gróf 1686 és 1699 között Magyarországon végzett édesvizi kutatásaira, illetőleg a Limnologia magyarországi, 17. századvégi kezdeteire nézve és a Kávé 16—19. századi arabs, európai és magyar orvostörténeti irodalmára nézve.*) Áll végül a jelen tanulmányra is, amely

* *Bevilaqua Borsody* Béla dr.: Die Infectionsquellen der Malaria in Montenegro. Wiener Klinische Wochenschrift. Wien. 1917. VIII. (Der Militärarzt.) — Rapport sur la Malaria historique en Hongrie. 1920. — A magyar Kormány által a Hamelin-féle határkiigazító Békebizottsághoz a volt Magy.

a Székesfehérvárott eltemetett magyar királyházbeli személyek életükbéli, *in vivo* fennállott külső testiállapotára, *Status Somaticus*-ára nézve a történetírás és a régészet, illetőleg a művelődéstörténet, a viselettörténet, a szokástörténet és a műtörténet humanisztikus területéről az orvostudomány természettudományos-orvostörténeti területére ávitt adatai nyomán olyan testi állapotot, azaz *Habitus*-t kíván megállapitani, amelynek tényei ma, *post Mortem*, évszázadok mulva is esetleg felismerhetők lehessenek a királyi csonttetemek osteologiai adottságain éspedig e tetemek, illetőleg tetemrészletek agnoscálhatása céljából.

Az itt elmondottakból nyilvánvaló, hogy valójában véve csak az orvostudomány és a régészet, illetőleg a történettudományok összekapcsolása mutatja meg az elmult idők egykori embereit, a történetírás alanyait igazán emberinek és valós emberi mivoltukban mutatkozóknak. Az orvostörténeti szempont bevonulása a históriás szempontba új szemléleti módot ad, mert igen gyakran elforgatja éspedig az emberi valóság irányába forgatja el a história által írt csupán históriás képet. A históriaírás minden kritikája és adatszerelvénye mellett is csupán negativumot kutat: a multat, a már nem létezőt kutatja. Az orvostudomány viszont még a multra is pozitivumot, az ember szervezetének változatlanságában adva levő természettudományos positivumot mutat ki.

A fentiek után továbbá az is bizonyos, hogy ebből a szempontból egy ókori görög érvágó Lancetta, egy középkori koponyalékelő fúró vagy egy 18. századvégi szülészeti fogókészülék *ad hoc*, valós tárgyak, ámde a késkovácsmester üllőjén csak kivitelezte ezeket, de e „tárgyakat" emberi szellem alkotta, csakúgy, mint például egy, a Luesről szóló 15. századvégi verses orvosi Tractatust, amely mint kézirat valóban

Kir. Népegészségügyi Minisztérium úján kidolgozott Jelentés. — Aythóssy-Dürer Albrecht. Magyar Iparművészet. 1927. — A pesti és a budai mészároscéhek középkori és újkori iratai. 1270—1873. Budapest. 1930. Franklin. I., II. köt. — A magyar serfőzés története. Bpest. Athenaeum 1931 I., II. köt. — Luigi Ferdinando *Marsigli* gróf Magyarországi csillagászati megfigyelései. Bpest. 1929. (a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum Kiadványai. 1929. II.) — Die Anfänge der Limnologie in Ungarn im Jahre 1686—1699. Vortrag gehalten anlässlich des IV. Internationalen Limnologischen Kongress. (Societas Limnologica) in Budapest. 1930. (Berichte des Societas Limnologica.) Erfurt 1931. Ludwig Spahmer. — Az Orvos. 1933—1935.. — Magyar Nőgyógyászat. 1933—1935. — A Galánthai gr. Esterházy Károly álal alapított egri Csillagásztorony története. 1772—1867. Bpest 1932. Stephaneum. — Pestbudai kávéházak, kávé és kávésmesterség. Bpest. 1937. (Ism. *Puder* Sándor dr.: Egy művelődéstörténeti tanulmány orvostörténeti vonatkozásai. Orvosi Hetilap. 1937. 52. sz.)

Hunyadi Mátyás hautzeni arcképszobra. 1483—1486.
Korai öregedési Stigmák, enyhe Prognathismus, Ómega-arc. Fogmeder-sorvadás jelei.

II.

II. Lajos köntöse az 1520-as évekből. Bpest, Nemzeti Múzeum.
Lengyeles „Konczabajka“, alatta a franciás *Aube*.

tárgy és könyvtári tétel, írópulpituson, írónáddal papiroson termelődött ki, de csakúgy szellemtörténeti jelenség, mint a tárgyi régészet körébe vágó tárgy, az „agyafurt" koponya meglékelésére jó Trepanatorium. A tárgyi *is* szellemi alkotás és a szellemi alkotás *is* tárgy, vagyis: itt folyik össze emberi kapcsolattá „Wahrheit und Dichtung": Valóság és Szellem, azaz régészet, história és orvostudomány, röviden: históriás elképzelés és természettudományos positivum.

A természettudományos orvosi, orvostörténeti szempont a legváltozatosabb ősrégészeti, ásatag — talált és keresett — tárgyakká halódott, holttá dermedt, multtá sorvadt, históriává fakult és mumificálódott egykori élőlényeket vizsgál. Állati vagy emberi testi maradványokat vizsgál, avagy egykori élő embereknek tárgyakká kivetült szellemiségét vizsgálja, de vizsgálhatja egykori élő emberek szellemi alkotásokká, életük művévé, létük maradandó, őket túlélő, más emberek, társadalmak, korszakok életévé: emberi életté lett, holtuk után azonban multtá, holt históriává fakult életművüket, *Grand-oeuvre*-jüket is.

A történetírás és a régészet tehát a *per excellentiam* emberrel foglalkozó orvostudomány emberi valóságot látó szempontjai révén jelentkezik az élet színeiben. Az orvos egészséget, embert, vagyis életet ment, azaz az életért harcol. Valóban ezt teszi akkor is, amikor az egykori emberi élet holttá lett maradványai — testisége tényei, testi és szellemi élete körülményeinek történeti emlékei, testiségéhez kötött szellemi alkotásának maradványai — irányába természettudományból szellemtudománnyá: orvostörténetté lendülve ki a valós élet egykori piros élettől teljes emlékeit keresi az ásatag törmelékekben. Életet, az Élet emlékeit keresi a Halálban. Itt és ebben is orvos.

Mint *Vámossy* Zoltán dr. Professor úr jegyezte meg e tanulmány írója előtt: ez a magyarázata annak a rendkívül érdekes ténynek — amelyre alább bővebben kiterjeszkedünk —, hogy miért találunk olyan feltűnően sok orvost, aki szellemi működése mellékhadszínteréül a régészetet érzi és vallja termő, alkotó területének? *Vámossy* Zoltán dr. Professor úr az orvosi működés, az orvosi „Opus", az orvosi „Oeuvre" fentemlített valós és egyben emberi, reális-humanisztikus voltában az orvosi szellemi alkotás „Humanum"-ában látja az orvosok sorából kikerülő alkotó, dolgozó, termelő régészműbarátok nagy számának okát. Ifjabb *Balázs* Dezső dr., a kitűnő analitikus lélekbúvárló ugyanitt találja meg az orvosok oly feltűnő zenebarátságának mélylélektani okát is. *Puder* Sándor dr. ugyanígy és ugyanebben találja meg

az okát annak, miért csapódott ki oly rendkivül sok orvos szemlélete szépirodalmi alkotássá, illetőleg miért olyan rendkivüli a szépirodalom érdeklődése az orvosi problémák iránt? (*Szépirodalom és Orvostudomány.* Budapest. 1933.) E sorok írója viszont az orvostörténeti „Oeuvre" mélylélektani okát a *sui generis* orvosi hivatásművészet fentiekben vázolt „sui generis" Humanumában óhajtja megnevezni.

Az orvostörténeti-természettudományos nézőpont fenti értelmű magyarázatának igazsága szempontjából bizonyára mindegy az, hogy az orvostörténeti szempont bármikor is mit vett tárgyául, mert mindig egykori életjelenségeket vizsgált. Ha az őskori sarki jégbe záródott Baktériumot, az őskori gyantából lett, borostyánba záródott szunyog Bélflóráját, a *Jeniszéj* jégkorszaki tundrajegébe záródott Mammut gyomorbaját vizsgálta is, ekkor is egykori éetjelenséget keresett a halottá lett, egykor élő test maradványaiban. Ugyanezt tette és teszi az orvostörténeti nézőpont akkor is, amikor Tuberculosist, Rachitist, a fogtőgyulladáshoz társulható szájpadsipolyt, jól vagy rosszul gyógyult csonttörést, sikeresen végrehajtott koponyalékelő Trepanatio-t és a fúrtagyú koponyára sikerrel elhelyezett, aranylemezből kovácsolt Prothesist, őskori ételmaradékot, gyomor és béltartalmat, Secretumokat vizsgált bárhol és bármikor. Ugyanezt csinálta a mexikói indiánsírok mumiáit, egyiptomi majom-mumiát, kőkorszaki gölöncsér által mintázott szilke még puha anyagába belépő kutya talpnyomát, Pompeji sütőműhelyeiben lávába temetett sütőinast vizsgálva: történetírást és régészetet orvostörténetté kapcsolt össze, mert elmult élőlényt és elmult embert vizsgált. Embert vizsgált az alexandriai hellenisztikus korszak már decadens, azaz naturalisztikussá lett, már „ókorvégi Renaissance"-ot mutató sírfestményein és szobrain, melyeken tuberculotikus arckifejezést, a *Morbus Basedowii* által okozott *Struma*, a Golyva realisztikus ábrázolását, rachitikus koponyaalakulást és egyéb ilyesmit állapított meg. Emberi valóságban láttatta — mert így látta — az ókori embert, akit a műtörténet csak idealizáló, stilizáló, azaz művészi, vagyis hazug ábrázolásokban láttathatott meg. A dániai *Wisby* városfalai alatt a Hansa-Gilde zsoldosai által halomra mészárolt lázadó középkori parasztok tömegsírjában a régész középkori parasztfegyverek ép tömegét találta meg, a histórikus feltárta a parasztlázadás gazdaságtörténeti, kereskedelemtörténeti és társadalomtörténeti tényeit, az irodalomtörténet pedig feltárta a lázadásról szóló régi és máig élő népköltészetet, illetőleg a Folklore és a mende-monda, a *Blason populaire* tényeit. Az orvosi-orvostörténeti szemlélet e tömegsírban azonban rosszul

táplált, elnyomorodott testű, degenerált, a harcban falábon résztvett féllábú parasztokat talált és ezzel bizony mélyebb árnyékokat vető emberi valóságban mutatta be a Hansa-Gilde-t, mint a wisby-i tömeg-massacre viselettörténeti és fegyvertörténeti tényeit vizsgáló tárgyi régészet és a Hansa-kereskedelem gazdaságtörténetét szociális vonatkozásokban, tehát valós emberi színekben bemutatni nem tudó, skolasztikus gazdaságtörténeti szempont szükségesen egyoldalú „Petite vue"-je, vagyis kicsiny-szemlélete. A *Medici*-ek szellemiségének vetületéül is — nem csupán a Rinascimento szellemtörténeti és társadalomtörténeti tényeinek — felfogandó olasz Rinascimento tényeit bőven ismertette a műtörténet, de a korszakot azóta láthatjuk valóssá, emberivé váltott valóságnak, mióta Théodore *Gallippe* óta látjuk — orvosi és orvostörténeti szemmel — a ragyogó és egyben oly sötétlő életű *Medici* Signore-k rachitikus családi degenerálódását. Michelagnolo *Buonarotti*, *Goethe*, *Széchenyi* István gróf, avagy *Petőfi*, *Munkácsy Mihály*, avagy *Mednyánszky* László báró nem lett kisebb, hanem még nagyobb lett — mert emberibb lett —, azaz közülünk való ember lett, mióta életük legbensőbb emberi titkait, töröttségeiket, lelki szakadékaikat orvosi szempontból láthatjuk. A csak alkotásaikat látó és láttató, egyoldalú történeti szemlélet tudatlanul vagy tudatosan ment el életük tényei mellett, mert azt hitte, hogy szentségtörést követ el, ha életük benső tényeihez nyúl. E tényekhez, amelyekhez sem nem értett, sem azokat meg nem értette, tehát megértetni sem tudta, legfeljebb csak pontos szövegkiadásban tudta közölni azokat, ami tudományos felkészültséget tételez fel, de csak adatközlés, azaz nem az, aminek a köztudat hiszi, vagyis nem tudomány. Csak segédlet a tudomány számára. Az az igazi *Michelagnolo* és az az igazi Rinascimento, amit e geniális, töröttidegzetű ember belső életének orvostörténeti vizsgálata mutat. Alkotásait a vele foglalkozó orvostörténeti szempont teszi emberivé, Humanummá és mutatja meg, ha töröttlelkűnek is, de művészibbnek, mint amilyennek a *Michelagnolo* valós lelkében kicsapódó valós életét annak emberi valóságaiban nem ismerő, illetőleg félreismerő iskolás művészettörténet tudta megmutatni.

Mindennek elmondása itt azért volt szükséges, hogy a jelen tanulmány célzatát lehatárolhassuk. E tanulmányt például *Nagy Lajos* királyunk állítólagos, a történetíró *Pór* Antal orvosilag laikus vélekedése révén közhiedelemmé lett Leprájának kérdése (amit egyébként *Pauler* Gyula, a historikus és *Gulácsy* Irén, a regényíró is Leprának hitt) nem a Lepra szempontjából, hanem abból a szempontból érdekli, hogy

a geniális király *nem* leprosus, hanem *tuberculotikus* volt, mint ahogyan erre először orvostörténész, azaz a néhai nagyemlékezetű *Győry* Tibor Professor mutatott rá. E tanulmányt az sem érdekli, hogy a nagy király életére vonatkozólag *Pór* Antal, vagyis a történetírás által feltárt, valós lelki zavarok kivetültek-e, avagy nem a király grandiózus élete művébe, országlása, világpolitikája tényeibe? E tanulmányt kizárólagos gyakorlati célzat vezeti: mi volt a nagy király bőrtünetű betegsége, ha az nem Lepra volt? Ha Tuberculosis volt a király eme bőrtünete, pótlóbizonyíték-e gerincoszlopa tényleges elferdülésének, illetőleg ez a gerincoszlopi elferdülés olyan csontszöveti tuberkulotikus eredetű *Spondylitis tuberculosa* következménye-e, amely *Nagy Lajos* csigolyáiul agnoscálható csigolyákon ismerhető fel?

E tanulmány az Agnoscatio lehetőségeire nézve tehát a kategorikus *„Igen, vagy nem?"* kérdését veti fel és arra a *„Questio facti"*, a ténybeli álladék valóságaiban keresi a feleletet. E tanulmány tehát elmellőz minden szempontot, amely a magyar történetírásban szövegközlés szerint ismert, azonban sem orvosi-orvostörténeti szempontból, sem pedig az Agnoscatio lehetőségei szempontjából a székesfehérvári ásatások ideje óta fel nem dolgozott, vagyis e szempontból új, alábbi megállapításokhoz fűzhető hozzá. Ez szabatosabban szólva azt jelenti: ennek a tanulmánynak nem az a célja, hogy például *Kálmán* király és *Nagy Lajos* király Tuberculosis-ának kérdéséhez, avagy tényéhez históriai szempontból fűzzön következtetéseket.

E tanulmányt nem a históriai Curiositas szempontjából érdekli *Hunyadi Mátyás* királyunk köztudomású, milyensége szerint ismeretlen altesti bántalma, sőt az sem érdekli, Rák volt-e ez, Lues volt-e, avagy Aranyér? Az sem érdekli e tanulmányt, kihatással volt-e ez a betegség a geniális uralkodó élete utolsó évtizedének lelki jelenségeire? E tanulmányt nem érdekli, mi, avagy mi nem a király bautzeni szoborképmásának, ennek a, műtörténeti irodalmunk által értéke szerint kellően fel nem ismert, nagyszerű, arcélnézetben merően ismeretlen emléknek műtörténeti jelentősége?

E tanulmányt csakis az érdekli, hogy a nagy király e bármilyen természetű betegségének a bautzeni szoborképmás arca grandiózus naturalizmusú ábrázolásán kiütköző tényei — a kínzó betegségnek a történetírás által feltárt ténye — bizonyíték-e a szoborképmás naturalisztikus portrait-hűsége mellett: igen, vagy nem? Ha igen, alkalmas-e a szoborképmás arra, hogy arról olyan moulage-koponya készüljön, amelynek

révén a királynak a székesfehérvári csonttömegben feltételezhető koponyája esetleg agnoscálható lenne?

E tanulmányt nem érdeklik II. *Lajos* király egy hiteles köntösének viselettörténeti tényei, illetőleg csak annyiban érdekli e köntös lengyeles szabása — amelyet a köntössel foglalkozó irodalom nem ismert fel — vajjon a köntös lengyeles szabásainak tényeiben adva vannak-e olyan testi méretek, amelyek II. *Lajos* tetemének esetleges agnoscálhatására vezethetnek, igen vagy nem?

E tanulmány távolról sem óhajt históriát corrigálni. A közkeletű, currens adatokban néhai való királyaink életükbéli Status Somaticusára nézve eddig fel nem ismert ténybeli lehetőségeket óhajt találni, de ezeket is csak a szóbanlevő agnoscatiós lehetőségükért keresi.

E tanulmány tehát nem új adatokat közöl, hanem régen közismert adatokon épít fel olyan új megállapításokat, amelyeket az adatok tartalmaznak, e tartalom azonban eleddig vagy felismeretlenül maradt, vagy félreismerődött.

A jelen tanulmányban adott módszer, illetőleg irányelv alapját *Hetényi* Imre elgondolásai adták meg. E tanulmány ennek az elgondolásnak kivitelezése. E sorok írója e kivitelezésben a maga útját kívánta követni, tehát nem tartotta szükségesnek, hogy a saját útjaira nézve bármilyen elismert módszerhez kösse magát.

E tanulmány ugyanazt cselekszi, amit minden orvostörténeti szempont cselekszik, amikor halott históriás materiához nyúl, hogy azt halottaiból életre elevenítse. A halott királyok élete históriává merevedett. A históriás matériából e tanulmány a királyok élő, emberi mivoltának reconstruálását kísérelte meg, hogy így új életre élemedett testiségükből arra lehessen visszakövetkeztetni, amivé lettek, bizony: „*porrá és hamuvá, melyhez mindnyájan járók vagyunk*".

Királyaink emberek voltak, idejök betelvén, porrá lettek, elmentek oda, ahova mindnyájan járók vagyunk, urak, parasztok, írástudók és királyok, mint a nádorházból származó magyar dömésapáca, *Ráskai* Lea által szerzett fenséges, csodálatos Halálhimnuszban mondja a Halálba menő Király, a gyönyörűséges, 16. századeleji magyar nyelven: „*Elmegyek meghalni! Király vagyok, de micsoda az tisztesség, micsoda ez dicseködés? Mert embernek Királyura a Halál. Azért elmegyek meghalni.*" Királyuraink elmentek a Halálba, porrá lettek és hamuvá. Ez emberi sor, ámde poraikat nem a török pusztította el, hanem az újkori, példátlanul kegyeletnélküli, török hódoltság utáni idegenlelkű Barbaries. Nem csupán a

Henszlmann Imre Barbariese — mint ezt *Bartucz* Lajos írja —, hanem a török hódoltság utáni közelebbi időké, a 18—19. század átmenetéé, amikor a székesfehérvári Koronázótemplom még olyan ép volt, hogy a német polgárok miséjét naponta benne mondották. Nem e tanulmány feladata, hogy itt idézze szó szerint az idevágó adatokat. E tanulmány magyar nemzeti multunkat és hagyományosságunkat képviselő királyaink szörnyűséges, kegyeletnélküli hagyománytalansággal, dédatyáink minapi éveiben porrá zúzott sírjai törmelékéből most előkerült poraik előtt mélységes magyar megilletődést érez, tehát nem kíván ünneprontó tetemrehívást rendezni a tetemek fölött. A tetemrehíváskor ugyanis a halott szenved: így tudja ezt az ősi hiedelem. E tanulmány királyaink emlékezetét tiszteli meg azzal, hogy históriás vádat nem emel. A vád ma, másfélszáz év távolságában úgyis hiábavaló. A mai nemzedék — *Lux* Kálmán, *Marosi* Arnold és *Bartucz* Lajos munkája által — igyekezett jóvátenni azt, amit másfélszáz évvel ezelőtt Székesfehérvárott, mintegy száz esztendővel ezelőtt Esztergomban rombolt el egy idegen szellemű Barbaries.

E tanulmány — mint minden orvostörténti szemlélet — néhai való királyainkat emberi mivoltuk földi, valós szintjén láttatja. A föld színe alól a föld színére került poraik mögött földi mivoltukat mutatja be, mert az élet valós szintjére szállítja le királyainknak azt a regényesen megrajzolt testi képét, amelynek rajzolói a kiirthatatlan emberi Romanticizmusnak az eszményesítés irányába vetülő örök vágyálma, az ugyanilyet álmodó, távolságtól és tudatlanságtól lendített költői és képzőművészeti képzelet, valamint az orvosi vonatkozásokra nézve érthetően laikus historiografusi köztudat voltak.

A testi kép, a Status Somaticus, amelyet királyainkra nézve adunk, emberi, de valós. E képben szentségtörést csak ama konokság és tudatlanság láthat, amelyről Gustave *Flaubert* óta tudnivaló, hogy a sivatag homokszemei és a tenger vízcsöppjei felmérhetők, a gonosz ostobaság viszont felmérhetetlen. Napjaink szellemi színvonalának sajnálatos lesüllyedése erősen hajlamos arra, hogy az írott betűbe ártsa bele írástudatlan, kontár vargaszemléletét, megfeledkezve a „*Ne sutor supra crepidam!*"-ról, a vargák és egyéb simplexek számára kötelező tilalomról.

Királyaink emberi valóságban mutatkoznak meg az alábbiakban, a föld alól azonban azért emelődnek a föld valós, emberi földszintjére, hogy onnan — esetleges agnoscálhatóságuk esetén — a nemzeti kegyelet magyari Pantheonjába, őket megillető helyükre ezen az uton-módon legyenek felemelhetők. A magyari Pantheonba, amelybe eleddig csak azért nem

kerülhettek fel, mert ezt a fentemlített idegen szellemű Barbaries lehetetlenítette.

Az 1840-es évek nagy emberei az elsők, akiket már nem a korszak érzelmes-epedő, hazug, szentimentális-romantikus festőmesteriskolái fellengzős ábrázolásaiból, hanem *Niépce* és és Daguerre fénnyel ezüstlapra írott képeiből ismerünk. A müvészet az első fényképek fényénél hazugnak minősült. Ez az egyszerűekre kiábrándítóan hat, mert a szabadság-romanticizmus szóbanforgó korszaka — a *Hevesi* Lajos óta „Biedermeyer" néven nevezett korszak — a legromantikusabb romantikus korszak volt. A Szabadság költők és egyéb rajongók által megzengett fennkölt Félistenei — Szabadsághősök, Hadvezérek és egyéb Forradalmárok — tulontúl különböznek e polgári *Daguerrotype*-ken lendületes szobraikon. Kopaszodó, pohos, közellátóságuk miatt hunyorgató tekintetű, pápaszemes, ferdevállú, görbelábú, lúdtalpú emberek. Valós emberek. Olyanok, mint a többi ember. Mint amilyenek mi vagyunk. Nagyságuk azonban ezért lesz a józanok szemében még nagyobb, mert hiszen a *Dageurrotype* emberi közelünkbe hozza őket: a Földre a Sphaerából. A kispolgári szemlélet haragszik a *Daguerrotype* által adott Valóságra. A Valóság tényleg nem Költészet, mint ezt *Goethe* az önönmagán nyert tapasztalat alapján irta meg. Ebben azonban itt nem Monsieur *Daguerre* a ludas, hanem a romanticizmus, mely szépet hazudott, hogy szépet álmodhasson. E tanulmány olyan, mint a Daguerrotype. Emberi valóságot igyekszik adni.

*

Az idei Szent István jubileumi év, azaz első királyunk halálának kilencszázadik évfordulója kapcsolatában a magyar régészeti tudomány nagy érdeklődéssel fordult ama ásatások felé, amelyek 1936 óta folynak Székesfehérvárott, az ősi koronázóvárosban. Ezek az ásatások az ősi koronázótemplom, a Boldogságos Szűz középkori temploma föld alá temetődött emlékeit tárták fel, mégpedig nemcsak építészeti emlékeit, hanem az annakidején e templomba temetkező árpádházi és vegyesházi magyar királyok és családtagjaik sírládáinak egykori tartalmát is napvilágra hozták.

A nemzet históriás kegyelettel figyelt fel arra a nagyvonalú tudományos munkára, amelynek magyar építészettörténeti vonatkozásaiban dr. *Lux Kálmán* műegyetemi tanár, helyi székesfehérvári várostörténeti vonatkozásaiban dr. *Marosi Arnold*, m. kir. kormányfőtanácsos, ciszterci tarendi tanár, a Székesfehérvári Múzeum igazgatója, a sírládák tartalmára vonatkozólag pedig dr. *Bartucz* Lajos, a Néprajzi Múzeum igazgatója dolgozott és végzett érdemes munkát.

Az ásatásból napvilágra került csontleletekre vonatkozólag eleddig nem fejeződtek még be a *Bartucz* Lajos által megkezdett anthropologiai, illetőleg fajkutató-anthropometriai vizsgálódások, tehát eleddig tudományos formájú közlés nem ismertethette azokat. Mindössze egyetlen székesfehérvári hírlapi közlemény, illetőleg annak különlenyomata számolt be tavaly húsvétkor az ásatásokról, illetőleg a csontleletek anthropologiai érdekességeiről.[1]

Az ismertetés elmondja, hogy 1848 óta a jelenlegi ásatás már az ötödik. Ez 1936 óta folyik. 1848-ban *Érdy Lutzenbacher* János csak III. *Béla* király és négy családtagja tetemeit igyekezett megmenteni. *Henszlmann* Imre 1862-ben, 1874-ben és 1882-ben ásatott. 33, részben királyházi csontvázat hozott napfényre. *Bartucz* Lajos azt írja, hogy *Henszlmann* Imre ásatásai „a kegyelet és a tudományosság valóságos arculcsapásával" tették tönkre a leleteket, mert anélkül, hogy *Henszlmann* ezekről feljegyzéseket adott volna, vagy eredeti lelőhelyükre helyezte volna vissza a csontvázakat, közös sírba dobáltatta azokat. Ez az oka annak, hogy a *Bartucz* Lajos által végzett jelenlegi ásatás egyetlen bolygatatlan sírládát sem talált a Koronázótemplom területén, vagyis a királyi sírkamrák, sírládák és mausoleumok, illetőleg sírkápolnák ama övén belül, mely középkori szokás szerint a szentély, a hajók, illetőleg a kápolnasor alaprajzi vonalán belülre esik. Bolygatatlan, *in situ* fekvő, nem királyi csontvázakat csak a templom-alaprajzon kívül talált. *Bartucz* Lajos a *Henszlmann* által annakidején napfényre hozott, *Henszlmann* által irodalmilag megemlített, de tudományosan és rendszeresen le nem írt 33 csontváz közül 5-nek irattári kutatás alapján talált a nyomára: ezeket tudniillik annakidején a budapesti Egyetem anthropologiai tanárának, *Török* Aurélnak adták át, ki is azokat 1900-ban a budavári Koronázótemplomban helyezte el. A többi 28 csontvázat egy közös helyre összedobálva találta meg *Bartucz* Lajos.

Ez a szóbanlevő jelenlegi ásatás eredménye, illetőleg a kutatás anyaga, vagyis az, amivel jelen közlés is foglalkozik. *Bartucz* Lajos erről a csonttömegről azt mondja, hogy az „példátlan és égbekiáltó lelkiismeretlenséggel" zuzatott és kevertetett össze. Azt írja, hogy e rombolás után ma már rendkívül súlyos feladata lesz az összekevert csonttömeg különválasztása és az összetartozó csontok összeállítása. Mégis kimondja, hogy: „*Ha valamilyen szerencsés történelmi*

[1] *Bartucz* Lajos: A székesfehérvár-püspökkerti ásatások embertani szempontból. Kül. leny. a Fejérmegyei Napló 1937. márc. 28-i sz.-ból.

vagy régészeti bizonyítékok előkerülnének, egy-két esetben azok személyazonossági megállapításáról is szó lehet". *Bartucz* Lajos közlése megemlíti, hogy a templomalaprajzon belül talált, épen maradt combcsontok alapján a 28 személy közül 23-ra nézve állapíthatta meg azt, hogy ezek felnőttektől származnak. Több koponyán a homloktól a nyakszirtig terjedő, tenyérnyi széles, nyilván nemesfémes eredetű patinázódást talált. Ez nyilván a halottas rangkoronák (Coronetta, Coronet) nyoma. *Bartucz* Lajos közlése szól egy *in vivo* elszenvedett pathologiás elváltozásról is, így szól egy metszőfog fogtőgyulladása nyomán keletkezett szájpadi Fistuláról is. Pathologiás elváltozásokat talált a templomalaprajzon kívül napfényre került egyéb tetemeken is (Csonttörés, csákányütés nyoma a koponyán, köszvényes elváltozások, Gibbus, stb.). *Bartucz* Lajos közli, hogy vizsgálatainak praeparáló és rendező munkálatai is igen sok ideig fognak tartani, amíg a tudományos feldolgozásra sor kerülhet. Megemlíti, hogy kutatásait ki fogja terjeszteni a budavári Koronázó-templomban — az úgynevezett Mátyás-templomban — levő 5 csontvázra is.

A jelen közlés célja tehát az, hogy a *Bartucz* Lajos által megemlített és kívánatosnak tartott történelmi-régészeti bizonyítékok összehordásához adjon *Heténvi* Imre főkapitányhelyettes, a kiváló régészműbarát által kezdeményezett útmutatást éspedig úgy történelmi, régészeti, műtörténeti és viselettörténeti, mint orvostörténeti vonatkozásokban. E tanulmány tehát módszert és irányelvet kíván adni a csontkeverékből esetleg összerakható csontvázak, illetőleg csontvázrészletek agnoscálhatásához. Az adalékok olyan testi adottságokra és olyan pathologiás elváltozásokra mutatnak rá, amelyekről feltehető, hogy nyomuk van a csontleleteken. Ezek az adalékok: mongoloid típust sejtető *kistermetűség, Rachitis, Csonttuberculosis, Gibbus, Lordosis, Kypho-Skoliosis, Prognathismus Inferior, Pes Planus, Pes Varus, Pes Valgus, Pes Equinovarus,* roncsoló *Otitis Media* szövődményeiül előállott *Mastoiditis,* illetőleg *Ostitis Mastoidea, Spondylitis Tuberculosa,* arci *Asymmetria,* rachitikus Deformatiók a koponyán, a mellkason és a lábszárcsontokon, *Atrophia Inactivitatis* következményéül megjelent sorvadásos zsugorodás a szemgödörben, illetőleg a *Nervi optici* kilépésének Foramen-jein, rachitikus eredetű *fogalakulás, Akrokrania,* naturalisztikus arcképszobron felismerhető pathologiás elváltozások, hiteles ruha, kengyel és sarkantyú méretei által adott, osteologiai-anthropometriai szempontból esetleg értékesíthető testméretek, illetőleg mindezekre vonatkozó feltevések. Ezek a szakértők kezében agnoscatiós értékekké válhatnak, feltéve, ha azok a his-

tóriai adatok helytállóak, amelyeknek alapján a szóbanlevő elváltozásokra vonatkozó feltevések felépültek; feltéve, ha a szóbanlevő csontkeverékben valóban ott vannak a szóbanlevő királyházi személyek csonttetemei; feltéve, ha sikerül a csontkeveréket egyénenként különválogatni; feltéve, ha azok olyan állapotban vannak, amelyben a szóbanlevő elváltozások felismerhetőek.

*

A csontleletek tehát összekeveredtek. Egy-egy csontvázhoz tartozóságuk a fekvésből, a Situs-ból már nem állapítható meg. Az egyes férfikoponyákra vonatkozólag csak a halott fejére az egykori temetés alkalmával illesztett, a későbbi sírrablások során elkallódott halottas koronák által adott nemesfémes eredetű patinázódás az egyetlen nyom, amely arra nézve nyujt támasztópontot, hogy *a patinázódott koponyák a királyi családok valamelyik tagjáé voltak.* Ez a korona-patina az okmányok szerint a királyi engedelemmel idetemetkezett, nem uralkodóházbeli személyektől különbözteti el a királyházbeli személyeket. Egyéb elkülönböztető támaszték eleddig nem került szóba.

Ez lévén a helyzet, *Heténvi Imre* főkapitányhelyettes, a kitűnő régészműbarát, a középkori óbudai Fejéregyháza temploma, illetőleg *Árpád* fejedelem sírja problémájának kutatója,[2] az Óbudán átvezető Római Hadiút *(Limes Pannonicus)* egy problematikus útszakaszának megállapítója volt az, aki a székesfehérvári ásatásokkal kapcsolatban elsőnek vetette fel a kérdést: vannak-e olyan vitathatatlan történelmi adatok a kétségtelenül a székesfehérvári Koronázó-templomba temetkezett magyar királyok és családtagjaik életükbéli testi állapotára, *Status Somaticus*-ára vonatkozólag, amelyekből a székesfehérvári csontleletek között esetleg elkeveredetten meglevő csonttetemeik maradványaira kétségtelen következtetést lehetne vonni? A *Heténvi* Imre által felvetett kérdés tehát azt jelenti, hogy az egyes királyokra vonatkozólag van-e olyan emlék, adat, ruhadarab, avagy más valami által szolgáltatott méret, életbéli testi jellegzetességeiknek, testi állapotuk kóros avagy sérüléses — pathologiás, avagy traumás — laesiós elváltozásainak valamely ténybeli, avagy írásbeli emléke, amely a székesfehérvári csonttömegben esetleg meglevő csonttetemeiket kétségtelenül megállapíthatóvá, azonosíthatóvá, agnos-

[2] *Bártfai Szabó* László dr., a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárosa: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest. 1935. 16., 27—30. o. U.o *Heténvi* Imre 1911-ben végzett ottani ásatásainak ismertetése, egybevetve az 1421. szept. 9. kelt oklevéllel 101. o.

cálhatóvá tenné? Más szóval élve: volt-e *in vivo*, azaz *ante mortem*, mások által egykorúan, illetőleg hitelesen leírt Status Somaticus-ukban, most, évszázadok mulva is, a csontmaradványokon felismerhető olyan osteologiailag *ad oculos* demonstrálható ténye, amely fentemlített, *in vivo* is fennállott pathologiás avagy traumás, öröklött avagy szerzett eredőjű elváltozásaikat máig felismerhetően magán viseli? Röviden: *van-e olyan történelmi-régészeti adalék, amely orvosi-orvostörténelmi szempontból, agnoscálhatás szempontjából összeköthető, avagy felhasználhatja a régészeti tényeket?* A kérdés így is megfogalmazható: vannak-e adatok, amelyek segítségével a szakértő anthropologus, illetőleg a vizsgálatokba belevonandó anatomus-kórboncoló sokévszázados előzményekre visszafelé következtető differentiális diagnózis útján agnoscálhatja-e személy szerint a tetemeket, illetőleg azok egyes részleteit? *Heténvi* Imre tehát *in concreto* vetette fel azt a kérdést, amelynek szükségességét *Bartucz* Lajos még csak általánosságban érintette.

Heténvi Imre szóban levő elgondolásainak gyökere nyilván az ő rendőri hivatásának régészeti-orvosi irányú kivetülése, mert elgondolásainak merituma olyan agnoscatiós lehetőségek keresése, amelyek talált, illetőleg keresés után talált emberi maradványokat identificálhatnak. Ami ebben a régészet, az épen az, hogy a szóbanlevő maradványok négy—kilencszázévesek, míg a mindennapos rendőri-törvényszéki orvostani gyakorlatban azok mindössze néhány naposak és ad maximum néhány évesek.

Nyilvánvaló, hogy *Heténvi* Imre alább ismertetendő elgondolásainak másik eredője az, hogy ő az orvosi pályáról lépett át rendőri pályájára. Az orvostudomány és régészet személyi kapcsolatai gyakoriak, hiszen például köztudomású dolog, hogy dr. *Arányi* Lajos, a régi pesti Orvosegyetem mindkét bonctani tanszékének éveken át tanára és előadója csakúgy régész volt, mint *Henszlmann* Imre, aki szintén orvos-doktor volt.[3]

Az orvos és régész működése, opus-a, oeuvre-je, mondjuk: hivatásművészete rokonságot mutat, mert mindkettő inductióval, kritikával, megfigyeléssel, de egyazon lelkieredőjű intuitióval is dolgozik.

[3] *Arányi* Lajos volt a vajdahunyadi Vár műtörténeti kutatója, a Vár restaurálásának kezdeményezője és keresztülvivője. Javaslata és munkája eredményéül helyezték el Budavár házain a máig meglevő történelmi emléktáblákat. Érdekes, hogy ő javasolta először Szent István szobrának felállítását.

Idevágóan az olasz Rinascimento többoldalú-sokoldalú Polyhistorságát a Baroc szellemiségében megnyilatkozható, magyar kapcsolatú klasszikus jelenség Luigi Ferdinando *Marsigli* da Bologna gróf tábornok (1656—1730), a világhírű katona és diplomata, előbb I. *Leopold* császár-király, majd XIV. *Lajos*, illetőleg II. *Rákóczi* Ferenc fejedelem híve, Magyarország leghívebb 17—18 századi barátja, a „*Hungaria integra*" gondolatának felvetője az 1686—1699-i bekebelező hadjárat idején, a világhírű természettudós, *Buda* 1686-i ostroma vezérkari terveinek tulajdonképeni értelmi szerzője és tüzérmérnöki kivitelezője, a tengerkutató *Oceanographia* és az édesvízkutató *Limnologia* megteremtője a *Duna*, *Tisza* és *Maros* vízein 1686—1699 között végzett kutatásai során, a *Coffeinhatás* korai megsejtője, illetőleg a magyarországi török Kávén az élettani hatások megfigyelője, a Korall-állat és a róla elnevezett magyarországi növényfajták *(Marsiliacae)* leírója és meghatározója, Magyarország délköreinek első csillagászati felmérője és első tudományos feltérképezője, e temérdek magyarföldi munkásságáért a londoni *Royal Society of the Sciences*, a párisi *L'Institut*, a montpéllier-i *Académie*, a dresdeni *Gelehrten-Institut* tagja, a bolognai *Accademia* megalapítója. *Marsigli* gróf az orvosi és természeti tudományokat *Bologna* és *Róma* Egyetemein hallgatta Marcello *Pighi*, Gianalonso *Borelli* és Geminiano *Montanari* orvos-természettudós Professoroknál.[3]*

Mindeme természettudományos-orvosi működése mellett *Marsigli* a magyarországi vonatkozású *régészet* egyik legkoraibb lealapozója. Ő írja le, rajzolja le és dolgozza fel a *Roma — Ravenna — Eszék — Aquincum — Ószőny — Győr — Hainburg* vonalán, illetőleg az *Eszék*-től a Duna-vonalon *Isztambul* felé futó *Római Hadiutat*, *Dunapentele*, *Aquincum*, *Ószőny* rómaikori erődítéseit, felmér minden dunamenti római Castrumot, Castellumot, Burgust, megtalálja a magyar *Rovásírás* legrégebbi emlékeit, 1686 szeptember 3-án a *Korvina* roncsai után kutat az égő Budavárában, *Bethlen* Miklós gróf segítségével középkori magyar történelmi anyagot gyüjt, középkorvégi *magyar várakat* mér fel, nagyszerű magyar történeti és néprajzi viselettörténeti anyagot gyüjt. Geniális munkásságára, illetőleg annak prominens magyar vonatkozásaira eleddig csak könyvészeti, hadtörténeti, orvostörténeti, csilla-

[3]* *Marsigli* természettudományos-orvosirodalmi működése: *Feliczay* Jónás: Gr. *Marsigli* Ferdinánd Alajos. Közl. a Magy. Tud. Akad. orvos-term. tud. osztályáról. Bpest. 1883. — *Veress* Endre idevágó irodalmi működésének repertoriuma: v.ö. e sorok írója idézett limnologiatörténeti tanulmányait.

gászattörténeti és édesvizi kutatástörténeti közlések történtek, működésével a magyar történetírás behatóan eleddig nem foglalkozott. Ezért szükséges, hogy itt az orvosi és régészi alkotás, az orvosi-régészi közös lelkieredőjű „*oeuvre*" kapcsolataira *Marsigli* magyar vonatkozásaiban mutassunk rá.

Az orvostörténeti szempont ugyanolyan határátlépés, amellyel a fentemlített orvos-régészműbarátok léptek át orvosi területükről a história és a régészet területére. A tudományos munkamegosztás a Renaissance óta joggal járatta le a sokoldalú-többoldalú Polyhistorságot, illetőleg a Polypragmasiát, a székesfehérvári kérdésben azonban szükséges, hogy ezt az áthidalást az orvostörténeti szempont eszközölje, mint ezt az alábbiakban bemutatandó adalékok természete maga fogja igazolni. A székesfehérvári kérdés nem *csak* műtörténeti, nem *csak* históriás, nem *csak* régészti, nem *csak* anthropologiai-anthropometriai kérdés, hanem elsősorban agnoscatiós kérdés, vagyis legelsősorban kórbonctani-csonttani kérdés, vagyis szabatosan szólva legelsősorban orvostörténeti kérdés. A historikus ugyebár sem nem anthropologus, sem nem orvos, a kórboncoló orvos nem historikus és nem orvoshistorikus, de de nem is a Tuberculosis és szemészet szakértője, már pedig — mint látni fogjuk — az adalékok megkívánják a szemész és a Tuberculosis szakembere hozzászólását. A jelen tanulmány tehát nem megoldója a kérdésnek, csak felvetője az egyes disciplinák közös nevezőre hozatala szükségességének.

E tanulmány megkíséreli, hogy átlépje a historikus, a régész, a műtörténész, az anthropologus, az orvosanatomus és az orvoshistorikus számára advalevő határsorompókat. E tanulmány a cél érdekében eleve is tudatosan vállalja az ilyen határátlépésben adott tévedésekben rejlő kockázatot. Vállalja a mai tudományosság alapelveivel szögesen ellenlábas, jogosan szívesen nem látott, valóban régivágású, renaissancetípusú Polypragmasia ódiumát is. Vállalja, mert ezt érzi az egyetlen lehető útnak, az egyetlen módszernek, *modus procedendi*-nek, amelyen a jobban értők esetleg célhoz juthatnak. E tanulmány módszert óhajt nyujtani: a részletkutatásokat közös szintre, közös nevezőre kívánja átvinni. Ha ez odiózus, ám legyen az. Mindaz, amit itt adunk, részben kifejtő Expositio, részben feltételező Suppositio. A többit: „*Videant Consules!*" Ha mindez esetleg sikerre visz, akkor a „*Quod erat demonstrandum, demonstratum est!*" ősi Tézise következett be.

Alábbiak a jelenleg folyó anthropologiai-anthropometriai vizsgálatokhoz anatomiai alapon kórbonctanilag értékesíthető történelmi, kórtörténeti, művelődéstörténeti, viselettörténeti

és műtörténeti segítő adatokat óhajtanak szolgáltatni, tehát segédletet óhajtanak adni a nemzeti kegyeleti szempontból oly eminens fontosságú kérdéshez. Alábbiak *Hetényi* Imre gyüjtéséből csak a Székesfehérvárott eltemetett királyházbeliekre vonatkozó adalékokat ismertetik, azaz a *Tihanyban, Abasárott, Szekszárdon, Esztergomban, Budán,* avagy a *Nyulak-szigetén,* a mai *Margit-szigeten* eltemetett királyokra és királyházbeliekre vonatkozó adalékokra nem terjeszkednek ki.

*

A székesfehérvári Koronázó-templomban a 11—16. századokban eltemetett tizennyolc királyi és királyi családbeli személy közül *tízre* van az eddigi gyüjtésben, illetőleg annak jelen orvostörténeti feldolgozásában többé-kevésbbé kielégítő azonosító támasztópont, vagyis Status Somaticus-ra vonatkozó adalék.

*

I. *Szent István* († 1038-ban, 69 éves korában). A Koronaereklyék közül a laikus felfogás előtt kettő látszana arra alkalmasnak, hogy Szent Istvánra nézve testi méretet adjon: a palást és a Szent Korona. A palást azonban köztudomásúan eredetileg az *István* király és *Gizella* királyasszony által a székesfehérvári egyház számára 1031-ben csináltatott egyházi köpönyegből, casulából alakíttatott át palásttá. A Szent Korona viszont köztudomásúan két részből alakíttatott eggyé. A régebbi rész a felső, ez azonban eredetileg *Boleszlav* lengyel király számára készült, a második, vagyis az alsó részt I. *Géza* király kapta a görög császártól. Így tehát egyik rész sem alkalmas az *István* királyra vonatkozó személyi méretek megállapítására.

A Szent István termetére vonatkozó egyetlen adat az erfurti Minorita Krónikában ovasható. Eszerint a király: *„termetére nézve gyermeki, lelkére nézve nagy"* volt.[4] *Pauler* Gyula ezek alapján mondja: *„kicsiny ember volt, mint az igazi magyar ember szokott lenni"*. Az adat azt jelenti, hogy *István* király alacsony, zömök, „mokra", azaz „mokány" termetű ember volt, bizonyára a keleti emberre, illetőleg a törökтatár-fajiságúra jellemző testi méretekkel. Csontváza kell, hogy az idős emberre vonatkozó elváltozásokat mutassa. Megjegyzendő, hogy IV. *Béla* a szent király ereklyéit a tatárok elől való menekülése alkalmával a Tengerpartra vitte, de hogy

[4] *Mon. Germ. Hist. Script.* XXIV. 183.: *„... Statura pusillus, corde magnus."* *Pauler* Gyula: A magy. nemz. tört. az árpádházi királyok alatt. Bpest. 1899. I. 20. o.

az ereklyék valóban visszakerültek volna Székesfehérvárra, arra nézve nincsen biztos adat.

*

II. *Könyves Kálmán* († 1116-ban, mintegy 48 éves korában). Testi állapotáról két különálló, egymásnak ellentmondó vélemény alakult ki. Az egyik tagadja, a másik elismeri a krónikások ama adatait, amelyek szerint a nagy király nyomorék, sőt „visszataszító" külsejű lett volna. Két krónika két egymástól különálló adatcsoportot ad. Az első a király nyomorékságáról, a másik halálának okairól szól.[5] Előbbinek nagy történelmi vitairodalma van. Utóbbi elsőrangú, de érdeme szerint eleddig nem méltatott, fel nem dolgozott magyar orvostörténelmi emlék.

A krónikák a király nyomorékságára ezt mondják: *„teste külső alakja hitvány vala, de éleseszű és tanulékony vala, borzashajú, szőrös, hunyorgató, pupos, sánta és selypes vala."*

A régivágású magyar történetírás ezt a leírást kritika nélkül elfogadta. *Marczali* Henrik nem hisz a krónikásoknak. Szerinte a király „szörnyszülöttségét" olyan mendemonda költötte ki, mely a *Könyves Kálmán* által megvakíttatott *Álmos* herceg utódaiból lett királyok iránti hizelgő hódolatból fakadt. E krónikás hódolat — *Marczali* felfogása szerint — a Kálmán király befeketítésével kívánt hódolni a valóságban a *Kálmán*, vagyis az ország ellen lázadó, pártütő, ezért ősi keleti módon — egykorú felfogás szerint jogosan — megbélyegzett, illetőleg megcsonkított, ezáltal uralkodásra keleti módon képtelenné tett *Álmostól* származó későbbi királyoknak. *Marczali* szerint ez az oka annak is, hogy a dinasztikus — aulikus — loyalis krónikások egy szóval sem említik meg *Kálmán* király tengerszerző középkeleteurópai, magyar tájolódású politikáját, nagyszabású törvényalkotásait és lángeszű országszervező művét, csupán csak rosszat tudnak róla mondani és azt, hogy „csúnya volt, mint az Ördög".

Marczali ezért tartja lehetetlennek, hogy a geniális király „nyomorék" lett volna.[6] *Hóman* Bálint elfogadja a király nyo-

[5] *Márk Krónikája* (Marci Chronica de gestis Hungarorum), kiadta *Toldy* Ferenc. Pest. 1867. Ez a *Bécsi Képes Krónika*, röviden *Képes Krónika* néven ismeretes, további idézeteink K. K. módon jelzik. Cap. 65.: *„erat namque habitu corporis contemptibilis sed astutus et docilis, ispidus, pilosus, luscus, gibbosus, claudus et blaesus."* — *Thuróczi:* Cap. LXII.: *„... rex coepit aegrotare graviter et habebat quemdam medicum latinum nomine Draconem, cui nimium credebat. Hic apposuit emplaustrum super aures regis, qui ex capitis dolore urgebatur et per concavitates aurium vis emplaustri non modicam extraxit partem cerebri ejus."*

morékságáról szóló krónikákat, de hangsúlyozza *Kálmán* lángeszű kivételes képességeit.[7]

Mások egykorú olasz krónikára, illetőleg arra hivatkoznak, hogy *Kálmán* lovagi tornán rendkívül férfias jelenség volt, mint ilyen mély hatást váltott ki a tornát szemlélő *Busilla* siciliai hercegkisasszonyból, aki azután ezért lett *Kálmán* király felesége.[8]

A fenti elméleti vita érdekes, de valójában nem dönti el azt a kérdést, „nyomorék" volt-e valójában a nagy király? A vita orvosi és orvostörténeti nézőpont híján nem vette észre, hogy a krónika által rajzolt kép *zárt, egységes tünetcsoportot ír le,* olyant, amelynek részletei egymásnak ellent nem mondanak, hanem ellenkezőleg, egymást megerősítik, mert összetartoznak, mert egy egységes kórképnek összetartozó tüneteit adják. A krónika sorozatos kilenc jelzője ugyanis arra mutat, hogy a király Status Somaticusának ez a leírása egykorú, hiteles személyi megfigyelésből származik, illetőleg a krónikás forrása volt, illetőleg lehetett egykorú megfigyelő, mert egységes kórkép látható tüneteit pontosan és valósan írja le, természetesen anélkül, hogy a tünetek egységes közös okáról; a kórképet kiváltó kóros folyamat aetiologiájáról sejtelme is lehetett volna. A leírás tüneti, aetiologiát nélkülöző, ámde mert korszerűen kezdetleges, épen *ezért* hordja magában, szövege tényében a valóságot, a valószerűséget, ami több, mint a valószínűség. Az adat kilenc jelzője közül kettő a király Status Psychicus-ára, értelmiségére, hét Status Somaticus-ára, testiségére vonatkozik.

A kép, amelyet a krónika leír, tisztán mutatja, hogy a krónikás, illetőleg egykorú forrása minden mai orvosi ismeret nélkül pontosan írja le azt, amit láthatott, illetőleg amit a királlyal egykorú forrása látott. Az egész úgy hat, mint valami kezdetleges, de pontos *Visum Repertum,* mely mellől csak éppenhogy a *Diagnosis* hiányzik. A krónika ugyanis tuberkulotikus-rachitikus degeneráltságú Habitust ír le, vagyis kypho-skoliotikus, avagy lordosisos gerincelferdülést, mely előbbihez nyilván a csigolyák *Spondylitis Tuberculosa*-ja adta az alapot. Ebből magyarázható meg ugyanis az az arcél, mely *Könyves* Kálmán arcélét faun-szerűnek, „ördöginek" sejteti. A király arca a leírás szerint a Gibbosusok jellegzetes, tülökorrú, előreugró állú, alacsony homlokú, aszi-

[6] A magy. nemz. tört. Szerk.: *Szilágyi* Sándor (Mill. Tört.) II. *Marczali* Henrik: Az Árpádok kora. 250. o.

[7] *Hóman—Szekfű:* Magy. Tört. I. 316.

[8] *Muratori.* V. 599.

metriás arckoponyaalakulatú, azaz jellegzetesen gibbosus „Faun-arc", vagyis a néprajzi olasz „Pullicinello", a francia „Polichinelle", a cseh „Kasparek", a német „Hanswurst" arca, vagyis a bábjáték, a népi komédia és a déli Carnevale alakos Figurine-jeinek álarc-arca lehetett. Ez a „Quasimodo-arc (Victor *Hugo:* Nôtre Dame), vagyis az az arc, ami a korszak nagyerejű, nagy intellektusú, gúnyoros, udvari Mulattatóinak, a többnyire Gibbosusokból kikerülő, esetleg művileg torzított úgynevezett „Fazékembereknek", vagyis a törökök által gyártott „Csölmek Hasszán"-oknak, illetőleg az Udvari Bolondul használt nyomorékoknak ismert arcéle is volt. Ezt a tipusos „gibbosus-arc"-ot az előreugró áll, vagyis a rachitikus eredetű *Prognathismus Inferior* teszi jellegzetessé. Mindaz, amit a krónika elmond, ennek a képnek jelzője. A kórképnek ugyanis egyik velejárója a nyomott, alacsony homlok, vagyis a „benőtt haj", amire a krónikában a „borzas" (*„hispidus"*) szó vonatkozhat. A tünetcsoport syndromális velejárója az Adenoid-vegetatióval együttjáró, a szuszkaságot, sokszor a selypességet eredményező *Aprosexia Nasalis*, ami az úgynevezett „Kosorr" tünetét is eredményezheti. Ilyen általános, az egész testre kiterjedő elfajulási alapon jelenhet meg, mint degenerációs tünet a „Farkastorok" is. A mindezzel együtt járó testi kisebbértékűség érzése okozza a dadogást, a beszédhibát, a selypelést, a pöszeséget, adott anatómiai nyelvi defektusok párhuzamosságában is. Ez az, amire a krónika *„blaesus"* szava vonatkozhat. Bármi ez, neurotikus-pszihés eredetű dadogás, avagy bármi más beszédhiba: a súlyos testi degeneráltság velejárója. A *„blaesus"* szó mindezt mint gyüjtőnév süríti. Ami a krónika *„luscus"* szavát illeti, ez jelenthet arc-aszimmetriás eredetű ferdültszeműséget, jelenthet neurotikus alapú hunyorgatást, Tic Facialist, illetőleg ehhez hasonló valamely más agyidegeredetű somaticus, avagy neurotikus-pszihés eredetű ideges reflexet. Ilyen degeneratiós alapon gyakran fejlődik ki a kóros szőrözöttség, a *Hirsutizmus*. Erről ma már tudjuk, hogy a belső elválasztó Mirigyek kóros működésének következménye. Erre vonatkozik a krónika *„pilosus"* szava. Rachitikus-tuberculoticus görbelábúság, esetleg ugyanilyen alapú ludtalp, vagy kacskaláb *(Pes Planus*, illetőleg *Pes Valgus)* is kísérő jelensége a szóbanforgó képnek. Az egyik vagy másik láb különböző méretű, illetőleg mértékű görbesége, avagy maga az egyoldali, vagy kétoldali *Pes Planus*, avagy *Pes Valgus*, esetleg a lábszárcsontok Tuberculosisa is eredményezhette *Kálmán* királynál azt, amire a krónika *„claudus"* szava utal, vagyis a bicegést, a sántaságot. Ennek alapja lehetett még az

ugyancsak a fenti rachitikus képbe beleillő *Pes Varus* is, *Pes Equinovarus* is, vagy bármi más, aminek a Rachitis és a Tuberculosis az oka.

A „gibbosus" szó értelmét tehát a fentiek alapján tisztázottnak tekinthetjük. Mindez valóban az, amit a Krónika mond: „hitvány" termet, azaz *„habitus corporis contemptibilis"*. A *contemptibilis* annyi, mint „megvetni való", azaz olyan megvetett, mint valami művileg nyomorított, Angliából vásárolt udvari Clown, mint valami, a Keleten udvari törpéül vásárolt *Csölmek Hasszán*, amilyet a krónikás minden európai fejedelmi udvarban egykorúan láthatott. A népi Komédia és a Bábjáték fentemlített Alakosai, illetőleg Figurái — megvetett, társadalmonkívüli nyomorékok — ezért vonultak be az ógörög-római és az újkori itáliai Commedia álarckelléktára előképei közé. Ezek mind a fentiekben vázolt gibbosus-rachitikus Tipust másolták.

Történetíróink orvosilag laikus felfogása azonban téved, amikor azt hiszi, hogy *Kálmán* király e valóban „habitus contemptibilis", vagyis a szóbanlevő Status Somaticus, azaz „torzszülöttsége" mellett ne lehetett volna olyan, amilyen volt: ragyogóan intelligens, európai látókörű, korát, vagyis a középkor eszmevilágát messze túlhaladó szellemi modernizmus hirdetője. A rachitikusok ugyanis, de a gibbosusok is általában igen sokszor a normálisnál magasabb intellektusúak. Elsősorban azért, mert a Rachitis, illetőleg a Tuberculosis nem érinti a szellemi élet, illetőleg az ennek hátsóterét alkotó idegélet kifejlődését, főleg és elsősorban intellectusos vonatkozásokban nem. A testi tökéletlenség esetleg érintheti a lelkiélet morális felületét, de nem érinti, sőt az esetek rendkivüli nagy részében kifejleszti az intellectust. A testi tökéletlenség, illetőleg az ebből származó testi kisebbértékűség érzése igen gyakran viszi bele a testileg tökéletlen embert a lelki-intellektuális túlcompensálódásba. A nyomorék gyermek nem vehet részt a vele egykorúak harsányan egészséges, brutális játékaiban. Ez fáj neki, viszont azonban lelki egyenlősúlyát abban találja meg, vagyis abban compensálódik ki, hogy intelligensnek érzi magát. Mindenki, aki gyermekekkel foglalkozott, megfigyelhette, hogy a magába vonuló nyomorék gyermek lelkiélete mennyivel mélyebb — talán keserűbb, gyűlölködőbb, irigykedőbb, rosszindulatúbb, ártóbb szándékú — mint a testileg normális, egészséges fejlődöttségű gyermekeké. Nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy igenis van egy „gibbosus tipusú" moralitás és van egy „gibbosus tipusú" akarati élet, de ha van, bizonyára van egy tipusos, a Gibbus

álta adott „gibbosus tipusú" intellektuális adottság is. Ezt természetesen nem organikusan adja a Gibbus, hanem másodlagosan, pszihésen adja. A testi kisebbértékűek szellemileg többértékűvé válására nézve éppen uralkodói viszonylatban elégséges, hogyha az alacsony, köpcös, pohos, férfiatlan megjelenésű, testileg is tökéletlen férfiasságú, infantilis genitalitású *(Cryptorchismus) I. Napoleon* és a súlyos ideges zavarokban, lelki gátlásokban szenvedő, rossz megjelenésű II. *József* császár lelki többértékűségére, illetőleg genialitására utalunk. Erre nézve felesleges a mai életből vett, mindenki által ismert kortársi példákra, vagyis magas szellemi életű Gibbosusokra hivatkoznunk. A népies bölcseség ezt a mélyrehatóan mélylélektani tényt a „Kicsi ember nagy bottal jár!" szólamban fejezi ki. A köztudat, a Common Sens ezért fejezi ki a világirodalomban a tragikus, gyűlölködő, intelligens, művelt, nagyratörő Gibbosus irodalomtörténeti-szépirodalmi alakját.

Ami az említett lovagi tornát, illetőleg azt illeti, hogy azon *Kálmán* király férfias, nagyerejű, korszerű társadalmi eszményt kifejező lovagi módon viselkedett, illetőleg hogy megjelenésével mély hatást gyakorolt a tornán jelenlevő *Busilla* hercegkisasszonyra: arra nézve igen egyszerű dolog a válasz. Közismert dolog ugyanis, hogy a Gibbosusok az esetek igen nagy számában rendkívüli testi erejűek, férfiasságukban teljesértékűek, esetlegesen sok esetben izgatottan többértékűek, sőt hypersexualisak. A 11. század híres, hatalmas, politikailag oly nagy szerepet vivő lovagja, *Godoffredo il Ghibboso*, vagyis *„Pupos Gottfrid"* lovag (1059), illetőleg ragadványneve erre nézve elegendő példa, mert Gibbusa mellett világpolitikát csinált a Pápaság és a Német-Római Szent Birodalom között. Ami a lovagi tornát illeti, ismert dolog, hogy a 12. század elején a lovag arcát teljesen elfedő óriási csöbörsisakban (Piconhog) vett részt. Derékpáncélja a tornakopja lökéseinek lesiklatására tarajos élben végződött, azaz „tyúkmellű" volt, vagyis szabása révén — *Kálmán* király esetében is — annak bizonyára meglevő mellcsonti púpjához simult. A melli púp, illetőleg az ehhez hasonló rachitikus mellalakulat neve *Pectus Gallinaceum*, azaz Tyúkmell. A páncél tehát anyagszerűen, páncélszerűen fedte, takarta, leplezte a király Gibbusát, amennyiben páncélosan minden lovag melli púpot mutatott. Ne felejtsük el, hogy a sisakról leomló, a sisakdíszt (cimiero, cimier, innen a magyar „címer") körülfogó kétszínű tekercs (Tortillon), vagyis a sisakról a hátra leomló lobogó sisaklebernyeg, azaz takaró (Lambrequin, Lacinia) elfedte a páncél, illetőleg a lovag hátát. A király páncélosan, lóháton éppen olyan hódító jelenség lehetett, mint a 17—18. század bármelyik fér-

fiatlan, pohos fejedelme vagy generalissimusa, akiket a korszerű divat tollas fejpárnácskára (Poltrone) szerelt göndörödő, óriási, fekete lószőrparókával (Allonge) kipárnázott, hatalmas mellkasú, díszesen vésett páncéllal tett hatalmas termetűvé a külön e célra nevelt óriási termetű, kosorrú „Neapolitano" lovakon, amelyeknek a későbbi *Perchéron, Holics, Kladrub* és *Lipizza* méneseinek lovai az utódai.

Ami a hercegkisasszony szerelmes hajlandóságát illeti, azt két oldalról is magyarázhatjuk. Ismeretes a jólelkű, lelkileg anyatípusú nők gyöngéd vonzalma a nyomorékok iránt, másrészt ismeretes a fonáklelkű nőké ugyancsak a nyomorékok, elsősorban a puposok iránt. Ez esetben, ha ennek kijelentése frivolitásnak látszik is, egy középkori „sex appeal"-ről, egy fonákirányú sexualitás jelentkezéséről is lehet szó. Ilyen irányban laikus történetíróink tehát tévednek, ha a hercegkisasszony vonzalmában annak látják bizonyítékát, hogy *Kálmán* király már csak „ezért sem" lehetett Gibbosus.

Ellenvetésül felhozhatjuk azt is, hogy a krónikás talán azért rajzolta a nagy királyt Gibbosusnak, illetőleg szörnyűséges nyomoréknak, mert a *Kálmán* király ideje után elkövetkezett állandó magyar testvérviszálykodások idején a király, illetőleg a legitimus király mellett írva, *Kálmánt*, mint a legitimus ág ősének gyilkosát, megnyomorítóját akarta írásban megnyomorítani. Lehetséges, hogy a fentemlített kép azért egységes, azaz azért logikus, mert a *Kálmánt* torzítva leíró krónikás valamely általa látott udvari Clown-t, vagyis udvari bolondot (Le Fou) írt le, ilyet választva előképül a királyról szóló torzított kép megrajzolására. A korszak a templomok pillérein gyakran alkalmazott torzfigurákat, mint ezt a műtörténelem köztudomása ismeri. Ezek között számtalanszor találunk Gibbosusokat, mint torzfigurákat. A középkori vallásos kegyesség eszmevilága a bűnöst mindig testileg nyomoréknak ábrázolta, mintegy az ógörög-római felfogás („Mens sana in corpore sano") korszerű, középkori, vallásos kicsapódásául. A középkori udvarok hemzsegtek az úgynevezett Törpéktől. Ezek többnyire nagyeszű, hyperintelligens, nagyerejű Gibbosusok voltak, többnyire angolok, illetőleg az összes európai udvarok főleg Angliából importálták udvari bolondjaikat. Az udvari Törpék között lehetett továbbá gyengeelméjű, deformált fejű *Crétin* is, de lehetett pszihés zavart nem mutató, nagyerejű, testarányos, esetleg aránytalan testű úgynevezett „született Törpe" is, mint azt a mai mutatványosok között, de 13—15. századi ábrázolásokon is így látjuk. Ott voltak a rancia udvari *Yongleurs* között is, ott lehettek a magyar Udvar igricz-komédiásai között is. Ott vannak a középkori Codexek

betűdíszein is. Nos: krónikásunk az „ördögi bűnöst", az Álmos-ág „gyilkosát", *Kálmánt* mint „megvetni valót" akarta megrajzolni: rajzolt hát olyat, amilyet minden romanikus pillérornamensen, minden templom esőcsatornáján, minden húsvéti Misztériumdrámában, minden főemberi Udvarban és minden vásáros sokadalmon és koldusfertályban láthatott. A középkori kőfaragók nyilván ezekről vették a templomokon pillérdíszül és esővízlevezető csatornacsődíszül alkalmazott „Chimaera" figuráik előképeit is. Ez volt a képzőművészeti Ördög ábrázolásának nyilvánvaló naturalisztikus előképe is. A krónika által leírt szóbanlevő Habitus klinikai egysége, illetőleg ennek feltűnően logikus volta esetleg származhat ebből a tényből is, de azt, hogy ez valóban így volt-e, épen olyan kevésbbé dönthetjük el, mint azt, hogy nem így volt. Lehetséges, hogy *Kálmán* király szóbanlevő költött képe a korszerű Gibbosus valamely előképéből stilizált, stereotipiás ábrázolás, de az is lehetséges hogy nem az. Erre nézve épen úgy megindíthatók különböző dialektikus elmélkedések, mint amilyeneket fentidézett történetíróink szellemesen folytatnak, a dialektika azonban semmitmondó. *Ha van* a fehérvári csontleletkeverékben olyan koponya és olyan csontváz, egészben vagy hiányosan, melyre a fentvázolt Habitus, illetőleg Status Somaticus ráillik, az csak *Kálmán* királyé lehet, főleg ha a szóbanlevő Habitus mellett, illetőleg a rachitikus, prognathált állú, nyomott homlokú koponyán, annak Csecsnyulványában *(Processus Mastoideus)* megtaláljuk a király alább ismertetett roncsoló Otitis-a nyomait. Ebben az esetben dől csak el az, hogy igazat írt-e a krónikás? Ez olyan ténybeli kérdés, olyan Questio Facti, amelyre a kategórikus „Igen vagy nem!" áll, nem pedig bármely elmélkedés.

Mindennél fontosabb ugyanis az az adalék, amelyet a nagy király halálára vonatkozólag a másik krónikás leírása ad. Ebben tudniillik szó van a király súlyos, haláltokozó Otitis Media-járól. E leírás szerint: *„a király súlyosan megbetegedett. Volt egy délvidéki orvosa, Draco nevezetű, akinek igen nagy hitele volt a király előtt. Ez flastromot helyezett a király füleire, a királyéra, akit fejének fájdalma szorongatott. És a flastromnak hatóereje a fülek üregességein keresztül a király agyvelejének nem csekély részét húzta ki."* A krónika ezután elmondja, hogy a király belehalt az orvos mesterkedésébe.

A leírás orvosok, illetőleg orvosi műveltségűek számára szinte félreismerhetetlenül ír le egy súlyos roncsoló, halálos kimenetelű középfülgyulladást, vagyis Otitis Media-t. Ez nyilván roncsolta a király belső hallószerveit és fertőzhette a *Processus Mastoideus*-t is, azaz *Mastoiditis*-t okozhatott. Ez az, amit a krónikás leír. A továbbfutó fertőzéshez járul-

hatott a halálhozó *Meningitis*. Mindez egy manapság már szinte érthetetlen elhanyagoltságú 12. századi Otitis valós képe.

Ami a krónika által megemlített Emplaustrumot illeti, az nyilvánvalóan vagy keleti módon gyapjúból, vagy európai módon tépett, foszlatott patyolatból készülhetett, illetőleg az utóbbi esetben úgynevezett „tépés" volt, illetőleg ilyesmire felkent „húzóflastrom" (Vesicator, „vizikátor") volt. Hihetőleg inkább a fülbe beletömött korszerű kezdetleges Tampone volt. Eltávolításakor — mint a krónika elmondja — nagy quantumú genny távozott el. A krónika ezt korszerűen „agyvelőnek" mondja, a korszak ugyanis a „fejből" származó minden folyadékot (Pus, Mucus), sőt még a tüsszentést is cerebrális eredetűnek tartott. Ez a korszerű, még a görögökre (Aristoteles, Galenos, Hyppocrates, Celsus) és rómaiakra visszamutató, az egész középkoron át a 18. századig élő Pathologia Humoralis korszerűen gyermeteg betegségelmélete. A Mucus, vagyis az orrváladék, azaz mindaz, amit például a 18. században oly divatos tubák utáni tüsszentés hajtott ki, az e korszerű betegségelméletben „az agy hideg, vastag, vékony, meleg, száraz, avagy nedves" váladéka volt. Természetes, hogy a krónikás a nagymennyiségű gennyet „agyvelőnek" tartotta. A halál nyilvánvalóan nem az Emplaustrum és nem a vélt „extractio Cerebri" miatt, hanem az előrehaladó, középkorian rettenetes, ma már alig érthető méretű Otitis miatt, illetőleg az ezáltal okozott fertőzéses Meningitis miatt következett be. Ami a „medicus latinus" kifejezést illeti, az nem szükségképen „olasz"-t, hanem „latinus"-t, azaz flandriai vagy franciaföldi franciát, esetleg svájci olasz-francia „Grison"-t, lombardiai avagy — Busilla királyasszony révén — siciliai olaszt is jelenthetett, aki ez esetben a siciliai Salerno világhírű Orvosegyetemének, a Scola Salernitana-nak valamelyik Magistere, vagy általában délvidéki „latinus" lehetett.

A két adatot, a király nyomorékságáról és Otitisáról szólót egybevetve tehát azt mondhatjuk, hogy ha a fehérvári keverékleletben akad egy rachitikus elváltozást mutató, prognathált, gibbosus típusú koponya, az Otitis fentleírt roncsoló tényeivel együtt, akkor az esetleg meglevő, Spondylitis Tuberculosa-t mutató csigolyák, az aszimetrikus lábszárcsontok az esetleg Pes Valgus-sá összerakható lábfejcsontozat bizonyára *Kálmán* királyt azonosíthatja.

Kritikai teljesség céljából még azt is megjegyezhetjük, hogy lehetséges, miszerint *Kálmán* egyáltaláan nem volt olyan nyomorék, mint amilyennek a krónika leírja, csak éppenhogy magyar megjelenésű, azaz a 12. század elején még mongoloidsága minden jegyét megmutató mongoloid volt. Ha

ilyen volt, bizonyára alacsony homlokú, sima, fekete hajú, ritka, csak állán dús szakáll-szőrözetű, lefelé növő, konya, ázsiai bajszú, ferdén vágott mandolaszemű, széles vállú, hosszú karú, hatalmas, domború mellkasú, kidomborodó hátizmú, kissé görbelábú, olajos-barnás bőrű magyar ember volt, olyan, amilyen csodálatos ősi, atavisztikus, visszaütésszerű jelenségekben máig látható Magyarország ama vidékein, amelyeknek népe nem kevert szláv szolgai eredetű, hanem középkori szabad emberekből, azaz nem idegenfajú, hanem turko-tatár fajú, nemes-várjobbágy utódokból, armálissal soha nem nemesített, ősinemes falubirtokos kisnemesekből lett ősök utóda. Lehetséges, hogy *Kálmán* király külsőségében magyar, azaz mongoloid volt, de mint ilyen elüthetett kevertvérű, már magastermetű turko-tatár-kazár és lengyel vérkeveredésű őseitől, amilyen például az óriástermetű, azaz kazár vérkeveredésű nagybátyja, *Szent László*, avagy daliás fivére, *Álmos* volt. A korszerű szépségideál az európaiságtól ekkor már megfertőzött Magyarországon a nyugateurópai, avagy délkeleteurópai franciás, németes, olaszos, szlávos-lengyeles, görögös keverék lehetett. A krónikás lehetett idegen származású szerzetes, vagy lehetett külsőországi kultúrájú, tehát már külsőországi szépségideált kereső, elidegenkedett lelkű magyar ember, aki a magyarfajú *Kálmánt* már csunyának tartotta, egyszerűen azért, mert szépnek a szálfatermetű, tehát már idegen típust mutató: európai lovagtípust jellegző atyafiságát tartotta. *Szent István* még mongoloid, mokány termetű volt, az lehetett még *Kálmán* is, de ősi magyar tipusa révén már kirivó volt a keveredő tipust mutató többi Árpádatyafiságtól. A korszak már nem értékelte a magyar fajúságot, mert már a latinfajúságot és németfajúságot értékelte. Viszont nem értékelte a szellemiséget, ellenben értékelte az ekkor már kifejlődött, korszerű férfiasságbeli szépségideált, az atlétatipusú nyugateurópai lovagtermetet. Ez esetben *Kálmán* akár éptestű mongoloid, akár nyomoréktestű, „hitvány termetű" Gibbosus volt: elütött a környezettől, az atyafiságtól, az európai lovagveretű atlétaságtól. Erre nézve a teljesség kedvéért még azt is megjegyezzük, miszerint feltünő, hogy amikor 1096-ban a *Clermont*-ban tartott európai zsinat az óriástermetű, kazártípusú *László* királyt, *Kálmán* nagybátyját és elődjét, Európa legkülönb lovagját, a testileg és lelkileg legkiválóbbat, a leglovagibbat akarta megválasztani az első keresztes hadjárat vezérévé és az európai Keresztesek egy része néhány év mulva az ekkor már királlyá lett *Kálmánnal* együtt vonult át Magyarországon a bécsi határtól az Aldunáig: akkor a keresztes sereggel együtt vonuló *Otho*

freysingeni püspök, az átvonulás ismert krónikása egy szóval sem említi, hogy „szörnyszülöttnek" találta volna a világszép László utódát és unokaöccsét, *Kálmán* királyt, aki az ősi Római Hadiuton kísérte végig a Kereszteseket, hogy azoknak gyülevész utóhada ne fosztogathasson. A krónikás püspök bizonyára tartozó udvariasságból is elhallgatta személyes benyomásait, azaz nem írt *Kálmán* nyomorékságáról, ha *Kálmán* valóban nyomorék volt, vagy nem írt arról, mert *Kálmán* nem volt nyomorék.

Mindez azonban szintén csak dialektikus elmélkedés, vagyis olyan meddő és semmitmondó, mint fentemlített historikusaink vélekedései. A kérdés a Questio Facti-n fordul meg, a valós elgondolás viszont a nagy király nyomoréksága mellett szól. Személye, genialitása e réven nem lett sem kisebb, sem nagyobb. Ha tényleg nyomorék volt és a lelet igazolja a krónikást, akkor a krónika igazolja a leletet. Ezt csak a vizsgálat döntheti el.

*

III. *Álmos* herceg († 1229-ben, mintegy 54 éves korában) férfikorú és apa volt,[9] amikor 38 éves lévén, őt testvérbátyja, *Könyves Kálmán* király megvakíttatta. A vakítás a Keleten volt szokásos a trónöröklés kérdésének keletien radikális egyszerűségű és kegyetlenségű elintézésére. A rokon török ezt a 19. század elején még rendszerint gyakorolta. A Középázsiai vakítás máig élő keleti technikája köztudomás szerint abból áll, hogy a szemgolyó elé izzó vasat tartanak, illetőleg a szemgolyót izzó vassal érintik meg. A *Bulbus* és a Lencse úgynevezett Csarnokvize az érintés nyomán keletkező ablakon át kifolyik, illetőleg gőzzé csapódik ki. A közkeletű szólam, a szemgolyók „kitolása" alkalmasint nem Enucleatio, nem kivájás, hanem az, amit az eredeti magyar szólam mond annak: a kifolyatás. A magyar ember úgy mondja, hogy valakinek „kifolyik a szeme". A holló „kivájja", a civakodó „kikaparja", a verekedő „kiüti" a szemet. Az arab, kínai, török, tatár Kelet és Bizánc volt a mestere az ilyesminek. Az Árpádház szóbanlevő dinasztikus intézkedései még az ősi, keleti veretet mutatják. A leírások mindenütt a tűzesvas technikáját mutatják. Bizonyára nem csalódunk, ha *Álmos* esetében is nem Enucleatióra, nem kicsonkolásra, hanem kifolyatásra gondolunk. E szokás a 18. századig déloroszországi, illetőleg délszibirják török-tatár törzseknél is így élt az orosz útleíróirodalom tanusága szerint. Feltételezhető, hogy ez volt az *Álmos* herceg

[9] *Thuróczi:* LXIII. K. K. 68. „*ducem et filium ejus obcoecavit.*"

megvakíttatásánál követett, máig élő, hagyományos keleti szemkifolyató technika. Lehetséges, hogy a tüzesvassal való manipulatiónak az is célja volt, hogy a vájkálás halált ne okozzon. A vakításnak csak az volt a célja, hogy a riválist trónkövetelőt trónutódlásra képtelenné tegye. A krónikás ugyanis azt is megírja, hogy *Kálmán* király *Álmos* herceg fiát, a kis *Béla* herceget állítólag férfiatlanítani akarta, de ez a terve az eljáró miskároló hűségén meghiusult. Ez ugyanis — a krónika szerint — kölyökkutya Testiculus-ait mutatta be a királynak. Eltekintve attól, hogy ez a leírás szabványos európai mesetípust mutat *Vak Béla* esetében, szempontunkat nem érinti. Megemlítése itt csak annyiban fontos, hogy a vakítás is csak azt célozta, hogy a megvakított trónraképtelen legyen. Ha valóban tüzes vassal való vájkálás történt volna a szemüregben, úgy abban alkalmasint égés által okozott roncsolásnak kellett bekövetkeznie. Ez esetben feltéve, ha *Álmos* herceg koponyája előkerülne a csontleletből, a lehetséges égési seb nyomai lehetnének irányadók. Véleményünk szerint azonban ilyet épen a fentemlített, feltételezeett vakítási technikából kifolyólag hiába keresünk. Más agnoscáló nyomot kell találnunk. Ezt esetleg a feltételezett kifolyató vakítási módszer mellett is meg lehet találni. *Álmos* herceg ugyanis a vakítás után 16 évre halt el. Feltételezhető, hogy az elpusztult *Nervi Optici* eltünése következtében e hosszú idő alatt az ideg elpusztulása, illetőleg a nemhasználás, az Inactivitas következtében zsugorító *Atrophia Inactivitatis* állott be a két szemgödörben, illetőleg a Nervi Optici kilépési helyein, a Forameneken. Az idegcsonk felszívódott, a Foramen-ek öble 16 év alatt tehát zsugorodhatott, illetőleg megkisebbedhetett. Ha tehát a fehérvári kevert csontleletben ilyen koponya adódik, szó lehet Álmos herceg koponyájának ily irányú azonosításáról.

*

IV. II., vagyis *Vak Béla* († 1141-ben, 38 éves korában). Rá is ugyanaz áll, de fokozottabb és valósabb lehetőségekkel, mint apjára. Megvakíttatását ugyanis 9 esztendős korában szenvedte el, 28 esztendei vaksága alatt *Nervus Opticus*-ai kötegeinek eltűnése bizonyosan súlyos, „nem használat" következményű *Atrophia Inactivitatis*-t eredményezhetett, bizonyára súlyosabbat, mint férfikorában megvakított apja esete volt. Ennélfogva feltehető, hogy az egyébként is vastag szemidegkötegnek Foramen-jei a 28 évnek, illetőleg ennyi idejű Inactivitasnak megfelelő elváltozást mutatnak. Ha tehát olyan, 38 éves férfira való koponya kerül elő a fehérvári kevert csontleletből, amelyen a szemgödrök zsugorodása és a Foramen-ek megkisebbedése mutatkozik meg, vagyis a két

Foramen szűkebb a normálisnál: ez alapul szolgálhat az azonosításhoz.[10] Megjegyezzük, hogy klinikai tény a gyermekkori szem kicsonkolását követő szemgödörsorvadás. A mai szemorvoslás a kiirtott szemgolyójú gyermek szemgödrébe *(Orbita)* ezért helyez műszemet, az Orbita sorvadását, illetőleg megkisebbedését ezzel akadályozza meg. Ugyanehhez a folyamathoz társul a Foramen-ek megkisebbedése is.

*

V. III. *László* († 1205). Apja a még csecsemőkorban levő gyermeket királlyá koronáztatta. A gyermekkirály tehát úgy 5 esztendős korában, mint koronás király halt meg, a krónikák szerint „királyi módon temettetett el", tehát alkalmasint rangjelző, heraldikai halottas koronával fején. Ez alkalmasint fémeseredetű patinát hagyott hátra a gyermekcsontvázhoz tartozó gyermekkoponyán. Ha tehát a fehérvári csontleletből ilyen kerül ki, a gyermekkirály azonosítása megtörténhet.[11]

*

VI. *Róbert Károly király első felesége, Mária királyasszony, Kázmér lengyel király leánya. (Meghalt 1315.)* Esetleg meglevő koponyateteme alkalmasint fémeseredetű koronapatinát fog mutatni. Valószínű, hogy a királyasszony szlávos lengyel-típusú volt. Erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a lengyel arctípus általában két nagy tipologiai csoportot mutat. Az egyik csoport a szlávos, tömpeorrú, alacsony homlokú, erősen pofacsontos. A másik nagy tipologiai főcsoport — amely a tatár eredetű ősök hatása — a magas homlokú, karvalyorrú, keskeny arcélű típus. Tekintettel arra, hogy fel egészen Litwáig ugyanúgy találunk szerte Lengyelországban tatár falutelepeket, mint Magyarországon — szétszórva az egész országban — besenyő és kazár településeket: e szempont irányadó lehet a lengyel királykisasszony koponyája felismerésénél, mert a tatárvér rendkívül elkeveredett az egész lengyel faji típusban, illetőleg a lengyel Slachta, a nemesség vérében. A két típusra nézve közismertségi alapon hivatkozhatunk Jozef Bem tábornok, legendás emlékű „Bem Apónk" közismert szlávos tömpeorrú, alacsony homlokú, pofacsontos szláv típusára, mint az egyik lengyel típusra és Fréderic François *Chopin* közismert magashomlokú, hajlott karvalyorrú, nem pofacsontos arcára, mint a második típusra. Megjegyezzük, hogy a királyné úgy halt meg, hogy még nem szült. Esetleg meglevő medencecsontjainak vizsgálatára ez a tény is kihathat.[12]

*

[10] *Thuróczi:* LXIV., *K. K.* 69.
[11] *Thuróczi:* LXXI., *K. K.* 76.
[12] *K. K.* 97.

VII. *Róbert Károly harmadik feleségétől, Erzsébettől 1321-ben született, ugyanezen évben meghalt, tehát csecsemőkorú Károly nevű fiacskája.* Feltételezhető, hogy ez is rangjelző koronácskával (Coronetta, Coronet) temettetett el. Ez esetben a csecsemőkoponya szintén nemesfémesen patinázódhatott. Ha tehát ilyen kerül elő a kevert csontleletből, remélhető a királyfiucska azonosítása.[13]

*

VIII. *Nagy Lajos* († 1382-ben, 56 éves korában). Testi habitusáról a *Küküllei* János mester krónikája ezt írja:[14] *„Elegendőképen kiváló megjelenésű ember volt, kidülledő szemű, göndörhajú és göndörszakállú, fenséges arcú, előre fittyedt ajkú és egy kevéssé görbevállú"*. Egyéb adatunk szerint a király nagy vadász volt, medvére lengyel módon pikával ment, *Zólyom* mellett medve döntötte le, a király lábaszárain 23 sebet ejtett. Itáliai hadjárata alatt többször megsebesült.[15]

Pietro della *Gazata*, a reggio-i *San Prospero* bencésmonostor apátja azt írja, hogy a király halálát hosszantartó „Lepra" előzte meg.[16]

Pór Antal a „Lepra" szót „poklosság" szóval fordítja és e „Leprának" hitt betegségre vonatkozólag azt a véleményét fejezi ki — nyilván valamely orvosismerősétől nyert, avagy az orvosirodalom lexikális tanulmányozásától nyert alapon —, hogy a Lepra általában *„hol gyors, hol hosszantartó volt, de mindkét esetben szellemi bágyadtság, lehangoltság, határozatlanság, erélytelenség, kapkodás, rendszertelenség előzte meg és járt nyomában."* *Pór* Antal a *Küküllei* és a *Dlugosz* krónikák nyomán a király életében, illetőleg egy tényleg fennállott és lefolyt betegsége tartamára vonatkozólag kimutatja a fenti leki tüneteket, amelyeket az orvos, illetőleg az orvosi ismeretekkel bíró mint a Depressio, Abergia, Parergia, Aboulia és Discohaerentia ismert klinikai tüneteit fogja felismerni. *Pór* Antal ezeknek a történelmi tényeknek, illetőleg a király esett, bágyadt, lehangolt, határozatlan, kapkodó viselkedése történelmi tényeinek alapján, vagyis a Leprához valóban társuló

[13] U.o. 97.

[14] Cap CLLV.: *„Fuit autem homo competentis proceritatis, oculis elatis, crinibus et barba crispis, sereno vultu, labiosus et aliquantulum humeris curvus."*

[15] *Chronicon Dubnicziense.* Fontes Domestici III. — *Pór Antal:* Nagy Lajos király. Magy. Tört. Életrajzok. VIII. Bpest. 1892. 550. o.

[16] *Muratori* Rer. Ital. Script. XVIII. 89. Chronicon Regiense: *„1382. Die 11. Septembris moritur post longam Leprae infirmitatem Rex Ludovicus Hungariae."*

pszihés zavarok alapján fogadja el a krónikásnak a király állítólagos Leprájára vonatkozó közlését.[17]

Dr. *Győry* Tibor, a magyar orvostörténelmi irodalom minap elhalt nagyemlékezetű tanára és Nestora *Pór* Antal fenti véleményét tévedésnek minősítette. Azt írta, hogy *Pór* Antal téved, mikor a szóbanforgó „Lepra" szót „poklosság"-nak fogja fel mert — mint *Győry* Tibor helyesen jegyezte meg — a középkor a „Lepra" szót gyüjtőnévül használta, egyéb krónikus, bőrtünetű betegségek (Tuberculosis, Sarkomatosis cutis, Lupus, Lues, Pellagra, Psoriasis, Lychen ruber, stb.) megjelölésére.[18] A középkori Budán a 15. század végén a „leprosus" szó a különböző sertésbetegségekre, illetőleg azoknak a bőrön látható tüneteire is közhasználatú mészároscéhi mesterszóként élt és mint ilyen van benne a budai mészároscéh 1481-ben kelt céhlevelében.[19]

Mindezt egybevetve *Nagy Lajos* az adatok szerint középtermetű, göndör arcszőrözete révén hihetőleg jellegzetesen délvidéki típusú, csekély mértékben ferdült gerincű (Spondylitis, Kypho-Skoliosis, Lordosis), rachitikusan előreugró állú (Prognathismus Inferior), vagyis előre fittyenő alsóajkú, azaz „ajkas", nagyajkú, előreülő szemére vonatkozó adat szerint („oculis elatis") esetleg a Morbus Basedowii által adott Exophthalmus-t mutató ember volt. Vadászat és ütközet közben szerzett laesioinak osteologiai nyomaira nincs adat. A krónika által említett „labiosus" szó a magyar paraszti nyelven „pittyedtszájú". Ez az ajakalakulás a régi egymásba házasodó, illetőleg közeli vérrokoni házasságot, sokszor érdekházasságot kötő, fiatal nőt idős férfivel, idős nőt fiatalkorúval elvétető nagyúri családoknál igen gyakori jelenség, ezért azt mondhatnánk, hogy az arisztokratikus-degenerációs kitenyésztődés jellegzetes elfajulási tünete. Jellegzetes és közismert tünete a Habsburg-házban örökletessé vált előrefittyenő alsóajaknak, illetőleg a családi jellegzetességgé, családi típussá merevedett, jellegzetes *Prognathismus Inferiornak*. Rendkívül érdekes, hogy ez mint megállapodott, átöröklődött családi jegy pontosan így jelentkezett az olasz *Medici* és a francia *Bourbon* családban is. Erre nézve felesleges bővebben

[17] *Pór* Antal: Nagy Lajos halálos betegsége. Századok. 1902. 209. o.

[18] *György Tibor* Nagy Lajos király halálos betegsége. Megjegyzések Pór Antal cikkéhez. Századok. 1902. 579. o.

[19] Bevilaqua *Borsody* Béla dr.: A budai és pesti mészáros Céhek ládáinak középkori és újkori oklevelei. Budapest, 1930. I. Az 1481-i budai Céhlevél. Ugyanott a „leprosus" szó.

hivatkoznunk a mindenki által ismert történelmi arcképekre.[19]*

Az „oculus elatus" itt feltétlenül „kiálló, kidülledt" jelentésű, ha az *elatus* szónak van „emelkedett, fensőbbséges, felettes" jelentése is. A jelzők sorozata ugyanis (testi előkelőség, szemek, haj, szakáll, arckifejezés, ajkasság, görbe váll) csupa testi Stigmát ad. Kritikai teljesség céljából megjegyezzük, hogy vannak *Morbus Basedowii* nélküli, fajilag (arabok, zsidók, görögök, általában a „Levantino"-k) nagyszemű emberek, de vannak a fajtól függetlenül is nagyszeműek. Keleti és egyéb jelzők (*Boópisz:* „ökörszemű", „őzszemű", „*Hügron omma*": „könnyes szemű", továbbá „epedő szemű" és „lotyószemű") mutatják, hogy ez a fiziológiás nagyszeműség szépségeszményt jelent. „Az oculis elatis" jelző egymaga tehát nem argumentum a király *Morbus Basedowii*-ja mellett.

Amit az orvosi szempontból laikus középkori krónikás *Lepra* néven nevez — mert annak hitte, illetőleg a szabványos középkori nyelvhasználat annak írta — az semmiesetre sem lehetett Lepra. Ez a szörnyű betegség még a királyt is kirekesztette volna az életből. Környezete nem türte volna meg maga között akkor, amikor az egész országban mindenütt Leprosoriumok, azaz leprások számára berendezett, elkülönített, elszigetelt ispotályok zárták el a világtól a szerencsétleneket. A Leprától való félelem nem kimélhette volna meg még a király személyét sem.[19]** A *Gulácsy* Irén által írt, *Nagy Lajosról* szóló, legújabban megjelent Életregény (Lebensroman, Biographie romancée) e ponton súlyosan téved, mert ő is Leprának hiszi a király betegségét.

„Szent Lázár betegeit" (Lazzarone, Lazarillo) mindenütt elkülönítették. Középkori királyokról ismeretes, hogy Leprájukkal elvonultak a világ elől. Mint *Győry* Tibor is megjegyzi, más súlyos bőrtünetű betegségnél is tapasztalhatók a királynál tényleg fennállott lelki nyomottságok és zavarok. A király betegsége csakis Bőrtuberculosis lehetett, avagy esetleg az egész

[19]* *Théodore Galippe: Les* stigmates de la dégenerescence des Maisons Habsbourg, Medici et Bourbon. Paris. 1908. — A Habsburg-ház Prognathismus inferior-jai közül legérdekesebb és egyik legrégibb, egyben legkifejezettebb a „Nagyszájú Margit", másként „Táska-szájú Margit" (Margarete Maultasch) tiroli hercegnő, a Habsburgok egyik ősanyja, rendkivüli „Labiositas"-a. A „*Nagyszájú*" szó, mint gúnyszó, élt az órómai délvidéki Attelana Comedia-ban is, sőt hagyományos álarctipussá is lett. Az újkori itáliai *Macco, Buffo, Buffone, Buffalmacco* gúnynevek erre vonatkoznak.

[19]** Buda közelében is volt Leprosorium, hihetőleg a mai Vörösvár feletti Nagykevély-hegyen, melynek egy nemzedékkel ezelőtt még Lazaretberg, vagyis Szent Lázár Hegye volt a neve.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

középkoron át a Levante felől Magyarországra az Aldunán és a magyar Tengerparton át oly könnyen feljutó, a Keleten máig élő, e sorok írója által is látott úgynevezett „Halebi Gomb" (Bouton d'Alep, Bottone d'Aleppo, Aleppoi Gomb). Mint *Győry* Tibor is írja, a Lues és a Tuberculosis is súlyos depressiós hangulati esékenységgel jár. *Nagy Lajos* betegségét annyival is inkább Bőrtuberculosisnak foghatjuk fel, mert hiszen Gibbusa is alkalmasint tuberculoticus eredetű volt. Tüdejét nyilván megkímélte a bántalom, de ez mint a gerincre lokalizálódott csonttünet és a köztakaróra lokalizálódott bőrtünet jelentkezett. A görbevállúságra („Humerus curvus") és a Leprának tartott Tuberculosisra vonatkozó közlés megfelel egymásnak, mert egységes folyamat, a Tuberculosis két azonos eredőjű tünetét nevezi meg. Erre nézve hangsúlyoznunk kell azt az orvosok által ismert tényt, hogy a tüdőn kivül, más szervekben, vagyis „extrapulmonálisan" jelentkező Tuberculosis, például a Csonttuberculosis gyakrabban jár együtt tuberculotikus bőrtünettel, azaz Bőrtuberculosis-szal, mint tüdőfolyamatokkal. A Tuberculosisról csak a laikus tájékozatlanság gondolja azt, hogy az csak „tüdőbaj", tudniillik a közkeletű „tüdőbetegség" elnevezés hatása alatt gondolja ezt. Számtalan súlyosan csonttuberculotikus és bőrtuberculotikus betegnek a tüdeje mentes a „tüdőbaj"-tól. *Nagy Lajost* ilyen tuberculotikusnak tételezhetjük fel: olyannak, aki Gerinctuberculosisa révén lett ferdevállú, Bőrtuberculosisát a középkori gyermeteg szemlélet pedig Leprának hitte. A *Nagy Lajosnál* feltételezhető, a középkori krónikás és az újkori historikus és író (Pietro della *Gazata*, *Pór* Antal, *Gulácsy* Irén és a közkeletű kistörténetírás) által „Leprá"-nak vélt Bőrtuberculosis tehát valósan társulhatott bőrtüneteinél alkalmasint koraibb eredetű geerincoszloptuberculosisának folyamatához, ami a „görbevállúság"-ról szóló adat alapján feltételezhető Gibbusának lehetett oka. A Nagy Lajosra nézve e sorok írója által feltételezett klinikai kép épen e ponton záródik egységes, Agnoscatio lehetőségét igérő képpé. Tuberculosisa mellett azonban a király egyúttal lehetett a *Morbus Basedowii*-ban szenvedő is.

A király esékeny hangulatú lelkiéletére vonatkozó adatok azonban nemcsak ezek után feltételezhető, csonttünettel párosult bőrtünetű Tuberculosisára, de főleg és elsősorban a Morbus Basedowii, illetőleg a király esetleges, feltételezhető *Morbus Basedowii*-ja majdnem a psychosis határán mozgó lelki zavarai által kiváltott hangulatbeli esékenység klinikailag minden orvos által jól ismert tüneteire vallhatnak. Ez szabatosabban szólva azt jelenti, hogy a király életében tényleg ki-

mutatható esékeny, levert, zavart, gátolt lelkiállapotoknak nemcsak feltételezhető Csonttuberculosisa és Bőrtuberculosisa, hanem a feltételezhető *Morbus Basedowii*-ja is lehetett az oka. A király hangulati esékenysége súlyos voltát ez a kettős eredőjűség — a Tuberculosis is, a *Morbus Basedowii* is — valósan magyarázza meg. Mindez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy — mint az a *Pór* Antal orvosilag laikus szemlélete következtében történt meg — a király hangulati esékenységében óhajtanánk argumentumot találni feltételezett Tuberculosisa, illetőleg feltételezett *Morbus Basedowii*-ja mellett. Mindezek a király kórképében feltételezhető jellegzetes fogalakulásra is következtetni engednek, ami azt jelenti, hogy Fehérvárott talán meglevő koponyáján esetleg jellegzetes rachitikus fogmederalakulást és fogalakulást, azaz olyan előreálló alsó fogsort lehet találni, mely az állkapocs prognathóltsága mellett még kifejezettebben előretolhatta az alsóajkat, tehát a királyt, a krónika által használt „*labiosus*" szó értelmében még fittyedtajkúbbá tehette. Mindez egész sor olyan jellegzetes pathologiás, osteologiai tény tételez fel, illetőleg adhat, ami után valósan remélhető az agnoscálás lehetősége, feltéve, hogy ha a király koponyája épen, szét nem zúzottan, arckoponyájával együtt van ott az összekevert fehérvári leletben. Ezek a tünetek: *Gibbus*, esetleg a *Kypho-skoliosis*, esetleg a mindezekkel párosult *Lordosis*, a *Prognathismus Inferior*, az ezekhez társuló valamely fogtünet. Mindez valóság esetén talán illusiók rombolója a gyermeteg, eszményítő, históriás romanticizmus szemében, azonban igyen, valóság esetén geniális királyunk tetemeinek felismerésére vezethet, ami mélységesebb magyar erkölcsi értéket jelent, mint az a gyermeteg romanticizmus, amely *Nagy Lajost* eszményi lovagnak képzeli és azzá regényesíti, egyszerűen azért, mert mellékneve bizonyára erkölcsi és nem testi tulajdonságai révén lett „*Nagy*".

*

IX. *Hunyadi Mátyás* († 1490-ben, 50 éves korában). Status Somaticus-ára vonatkozólag egy történeti és egy másik, különleges érdekességű és diagnosticus értékű műtörténeti adat van. Az első *Mátyás* király egyik budai udvari tudósától, az olasz vándorhumanistától, a budai könyvtár könyvtárosától, a király napos asztali vendégétől, Galeotto *Marzio* di Narnitól való. Ez a királyról szóló ismert anekdoton-gyűjteményében leírja azt a kopjatörő tornát, melyben a király közismerten és tudvalevően kiütötte a nyeregből a vándorló cseh lovagot, *Holubar*-t. *Messer Galeotto* leírja a tornát, miközben megjegyzi: „*Mátyás király középtermetű és erejű, lóháton egy tenyérnyivel magasabbnak látszik, mint ha jár.*" [28]

Az adat a királyt zömöktermetűnek és részaránytalanul rövid lábszárcsontúnak mondja. Ez a rövid lábszárcsontúság azonban nem pathologiás tünet.

Az osteologiai differentialis diagnosis szempontjából sokkal többet mond a király legjellegzetesebb, az úgynevezett „portrait-hűség" kérdése szempontjából leghívebb, homloknézetben ismert, arcélnézetben a műtörténeti köztudatban teljesen ismeretlen, eleddig kellően nem értékelt arcképmása. Ennek eredetije a király által 1479-ben meghódoltatott, ma Szászországhoz tartozó *Bautzen* — vendül *Budysin* — középkori város egyik máig álló középkori toronykapuján, az Ortenburg-Thor-on egykorúan, a király életében, 1486-ban elhelyezett monumentális, kőből faragott emlékművön látható. A bautzeni emlékmű kifogástalanul sikerült gipszöntvényét *Szendrey János*, a nagyemlékezetű magyar katonai művelődéstörténeti kutató 1894-ben, az 1896-i Ezredéves Országos Kiállítás előkészületei során, mint e Kiállítás történeti osztályának hadtörténelmi csoportvezetője készíttette el és helyeztette el a gyulafehérvári várostoronynak a Kiállításon felépített másolata falába. Erről a gipszöntvényről 1927-ben faragtatta meg az emlékmű másolatát Budapest Székesfőváros és helyeztette el azt a budavári Szent Domonkos tornyon, ahol is az látható. A Szendrey-féle öntvényt utóbb a Képzőművészeti Főiskola kertjében, az egykori Epres-kertben, a Benczur Mesteriskola falában helyezték el, ahol az látható. A kertben a fejszobor több jó öntvénye van elhelyezve. Felvételeink a kiemelt fej részletöntvényéről készültek, miáltal azok közelből voltak fényképezhetők, illetőleg az arcél is fényképezhető volt, ami eleddig az arcképmás melletti koronatartó kérubimok, illetőleg az oszlopok miatt nem volt kivitelezhető. Az arcélképet ezért mondjuk teljesen ismeretlennek.

Az emlékműnek gazdag és régi irodalma van.[21] Ebből

[20] *De quibusdam jocose dictis...* Ford. *Kazinczy* Gábor, Pest, 1863. 27. o. — *Bevilaqua Borsody Béla:* Mátyás király lovagi tornája. Szent György 1929. V.

[21] *Wenczel* Gusztáv: Mátyás Király egykorú szobra. Pest. 1859. 259. o. — Samuel *Grossen:* Lausitzische Merkwürdigkeiten. Leipzig und Bautzen. 1714. Tafel I. Seite 152. — *Fraknói* Vilmos: Mátyás Király. Bpest. 1890. 252. és 374. o. — *Szendrey* János: Magy. Hadtört. emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon. Bpest, 1896. 304. o. — *Reimann:* Gesch. d. Stadt Bautzen. Bautzen. 1902. — *Randa:* Die mittelalterliche Baukunst Bautzens. Leipzig. 1905. — *Köhler:* Die Gesch. der Oberlautsitz. Bautzen. 1868. I. II. — Az emlékmű másolatának Budavárott való elhelyezéséről: *Bevilaqua Borsody* Béla: Mátyás király bautzeni szobra Budapesten. Hadimúzeumi Lapok. 1927.

megállapítható, hogy a bautzeni emlékmű két részletben és két helyen, négy időszakaszban, illetőleg munkaütemben, részben Bautzenben, részben Budán készült el, mégpedig Georg von *Stein* lovag, a Mátyás király által kinevezett lausitzi, azaz bautzeni katonai és polgári kormányzó, illetőleg Bautzen erődítéseinek várgrófja személyes felügyelete mellett. *Mátyás* 1483-ban a lovaggal, a kitűnő zsoldos hadimérnökkel építtette, illetve újszerűsíttette *Bautzen* akkor még középkori védőműveit. A lovag tapasztalt, nagyvonalú, korszerű zsoldoskatona volt. Sok földet járt meg, sok nagyúr kenyerét ette, mint zsoldos-kapitány szolgálta az ausztriai herceget, a cseh királyt és a brandenburgi választófejedelmet. Így szolgálta *Mátyás* királyt is. A tények, illetőleg az emlékmű, vagyis az azon látható királyszobor fejének különös érdekességű története mutatja, hogy a lovag műértő volt, aki a 15. század alkonyán már az új stílus, a Renaissance modorában látott, érzett és gondolkodott. Ez az, ami a bautzeni királykép szoborfejének szempontunk számára diagnosticus értéket ad. Ezt Georg von *Stein* lovag gondosságának és korszerű, valóban a Renaissance szellemétől áthatott stílusérzékének köszönhetjük. A lovag ugyanis az emlékmű késői, hanyatló, tehát épen ezért gazdag gótikus modorban tartott építészeti részét és a király trónuson ülő alakját Bautzenben faragtatta meg. Ugyanitt faragtatta meg — nyilván agyagminta, avagy rajz után — a szoborkép fejét is. Ennek képmás-hűségével azonban nem volt megelégedve, szabatosabban szólva: attól nem stílust, hanem hűséget, naturalizmust, képmásnaturalizmust követelt. Meglevő oklevelek tanusága szerint háromszor faragtatta meg a szoborfejet, háromszor vétette azt le a szobortörzsről. Még mindig nem volt megelégedve a portrait-hűséggel, ezért tehát a harmadik fejet visszaküldette Budára, ahol is azt negyedszer faragták meg *Mátyás* király budai udvari olasz kőfaragómesterei. *Az arcképmáshoz tehát a király nyilván modellt ült Budán, a fejszobor a király nyilvánvaló jóváhagyásával került fel a negyedik kivitelben Bautzenbe és itt a lovag másodlagos jóváhagyásával került fel az emlékműre abban az alakjában, amelyben máig látható.* Így tehát noha maga az emlékmű a hanyatló gótika modorában készült el, tehát stílusos, azaz stilizált és ugyanilyen maga a király törzse is: azaz stilizált, de már a renaissance modorában — mert ó-rómaias, dús redőkben omló, katonás Sagumban ábrázolja a király — *a szoborfej már az olasz Rinascimento élettől és valóságtól teljes naturalista modernizmusát mutatja, ami szempontunk számára a szoborfej oklevelesen igazolt, fentemlített portrait-naturalizmusa révén döntően fontos ada-*

lékot szolgáltathat a király esetleg meglevő koponyájának agnoscálhatására.

Azt öntvényből kiemelt fejrészletről ugyanis leönthető a király arckoponyája, amely tehát háromdimenziósan adja meg a király arcnézeti és arcélnézeti („en profil" és „en face") képét. Ez a grandiózus hatású arcélkép így, ebben az elszigetelt formában nincs benne a műtörténeti köztudatban, amely *Mátyás* legjellegzetesebb arcélképének a közismert, Giovanni *Dalmata*-nak tulajdonított, a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött olasz, lapos domború-művet (Basrelief) tekinti. Jelen közlésünk tehát a *Gerevich* Tibor szóbeli véleménye szerint „megdöbbentő erejű" arcélkép első közlése, illetőleg első ovrostörténeti vonatkozású műtörténeti ismertetése a benne adott agnoscatiós lehetőségekkel együtt. Az öntvényen jól látszik az a vonal, mely a Budán készült negyedik fej és a Bautzenben faragott szobortörzs különválóságát jelzi. A fej a nyakrésszel együtt órómai módon külön készült és kovácsmunkával, vascsappal erősítődött bele a törzsbe.

A szoborfej valóban nagyszerű és megkapó naturalizmusa a teljes emlékmű egységes szemléletében nem érvényesül úgy, mint a leemelt, kivágott külön fejöntvényen. A fejkép ugyanis a törzsképhez arányítva láthatóan részaránytalanul nagyobb. Ez egyrészt a fejkép származásának tényét viseli magában, másrészt a teljes építményen, részaránytalansága révén, a fejkép rovására zavaróan hat. A Budán, az élő modell, a király élő arca után faragott szoborfej arckifejezése olyan jellegzetes, hogy külön magyarázatra alig szorul. Ami bennünket érdekel, azt megemlítjük: a szoborfej arcán bizonyos korai öregedés vehető észre, amit a gyakorlott orvosi szem bizonyára *prima vista* felismer. A király ugyanis 1483 és 1486 között ült modellt a szoborfejnek, tehát 43—46 éves volt. A kép viszont fáradt és öregebb arcot mutat. Ezt a tényt az ilyesmi megértésében gyakorlott orvos szemlélete bizonyára jobban felismeri, mint az orvosi dolgokban laikus műtörténészé. Ez a fájdalmas vonás hihetőleg a nagy király ismeretes, kínzó altesti bántalmának ama kiütközése, amely nyilván a modellt-ülés alatt is ott volt az arcán, tehát ott maradt az olasz kőfaragómester mintázókése, illetőleg vésője és ráspolya alatt is. A nagy király ugyanis, mint köztudomású, valami kínzó altesti bántalomban szenvedett, amely miatt rendkívül nehezére esett a nyeregben ülés. E bántalmától sokat szenvedett. Hogy ez mi volt, nem lehet tudni. Lehet, hogy Carcinomája volt a végbelén, lehet, hogy áldozatául esett ő is az egész Európán pontosan az ő életkora végén szörnyű, új hullámként elömlő régi betegségnek, amely a 15. század végén,

ledér életmód nélkül is mindenkit megfertőzött, mert senki sem tudta, hogy mi az. Ez a rettentő kórság a Girolamo *Fracastoro* által ugyanebben az időben verses tractatusban megénekelt, számtalan vásári fametszetben ábrázolt *Morbus Gallicus*, a Lues, amely kézfogás, ivópohár és bármi útján fertőzte végig egész Európát, amelytől sem pápák, sem bíborosok, sem királyok meg nem menekülhettek. Hogy a betegség mit pusztított a római udvarban, azt Benvenuto *Cellini* egykorú emlékiratai mindennél jobban bizonyítják. Mi volt a király szenvedtető bántalma? Nem tudjuk, de bizonyos, hogy az az arc, amely a nagyszerű szoborképről ránk tekint, határozottan súlyos beteget mutat. A négy év mulva bekövetkezett vég mintha már itt is, 1486 táján is előrevetette volna az árnyékát. Mindez annyiban jelent elsőrangú diagnosticus-agnoscatiós értéket, illetőleg lehetőséget, mert az arcképszobron kiütköző, naturalisztikusan, hazug, mesterkélt, loyalis hizelgés nélkül ábrázolt koraöregedéses *(praesenilis)* vonás és a beteges vonás a históriai tényt, a király betegállapotát adja, tehát *ezért* kell a képszobor fejét hitelesnek tartanunk, ami viszont hiteles alapot ígér a moulage-módszer alább ismertetendő agnoscatiós lehetőségeire nézve. Feltűnő a szájszögletek legörbülő vonala, ami mögött mintha korai, előrevetett, praesenilis fogmeder-sorvadás lappangana. Az arckép renaissance-os naturalizmusa mintha fiziológiásan adott arcbeli aszimmetriát is sejtetne. Ez mint úgynevezett „Omega-arc" ütközik ki a király fáradt, mégis hatalmas erőt sugárzó vonásain, négy évvel halála előtt. Egyébként az arckifejezés ugyanolyan ragyogó intelligenciát árul el, mint a legnagyobb magyar király egész életműve. Ha egyéb bizonyíték nem volna a király ragyogó intellektusa mellett, mint *ez* a grandiózus szoborkép, ez is elegendő lenne. A fejkép összemérhetetlenül magasabbrendű alkotás, mint a törzskép. A fejkép középkorvégi magyarföldi képfaragásunknak bizonyára egyik legértékesebb jelensége. A Giovanni *Dalmata*-nak tulajdonított közismert arcélkép *Gerevich* Tibor szóbeli véleménye szerint renaissance-kori szabvány a bautzeni képszobor megdöbbentő erejéhez mérten.

Mindez a szakavatott, anthropometriával dolgozó anthropologus, illetőleg a kórboncoló anatomus kezében azért jelenthet valós diagnostikus-agnoscatiós segédletet, mert az arckoponya öntvénye után, az adva levő „en face" és adva levő „en profil" arckép nyomán „en moulage" elkészíthető a király elképzelhető, azaz ideális arckoponyájának moulage-ja, ami szakértő kezében az esetleg előkerülő valós koponyával azonosítható, feltéve, ha ez megvan a fehérvári csontkeverékben. Az anthropologia az arckoponyából a lágy-részeket re-

konstruálja, minthogy köztudomású, hogy a külföldi anthropologia számtalan esetben rekonstruálta a történelemelőtti ember arcának lágy részeit az ásatag koponyákból. Köztudomású dolog, hogy a mindennapos rendőrorvosi és törvényszéki praxis számtalan esetben mindennaposan rekonstruál „en moulage" a roncsolt arcrészletekből olyan rekonstrukciós moulage-ot, amely körözőlevelek, keresőlevelek kiadására és valós agnoscálására alkalmas. Semmi akadálya és semmi oka, hogy a bautzeni szoborarckép arckoponyájáról minden körülmények között moulage készüljön, amellyel az összes fehérvári koponyák összehasonlíttassanak. Ez nem antropologiai és nem anthropometriai szakkérdés: ennél több, mert agnoscatiós lehetőség és nemzeti kegyeleti magyar közügy. Sajnos a szoborképmásról az agykoponya nem rekonstruálható, mert a dúsfürtű olaszos hajdísz — a valóságban hihetőleg olaszos vendéghaj, azaz paróka volt a király fején — elfödi az agykoponyát. Itt jegyezzük meg, hogy a szoborkép — épen mert renaissance-szellemű, azaz naturalista-verista, vagyis sem nem hazudva eszményítő, sem gótikusan nem stilizáló — az „Ómega-arc" jellegzetességei mellett enyhe *Prognathismus Inferior*-t is jelez, aminek szintén van agnoscatiós lehetősége. Amennyiben a király koponyája benne van a csontkeverékben és azonosítása sikerül, a koponya alkalmasint igazolni fogja azt, amit a szobor arcélképe sejtet, hogy tudniillik a király fejalakulása, illetőleg arcéle mintha az apjától, illetőleg apai őseitől örökölt „dinári race"-t mutatna. A szoborról sejthető dinári race-uság esetleg szintén agnoscatiós adalék lehet az anthropometriával dolgozó szakértő vizsgáló kezében.

Mindezt összevetve a bautzeni képmás által megadható arckoponya-moulage egybevetve a Messer *Galeotto* adataival, reményt ad a király koponyatetemének agnoscálhatásához.

*

X. II. *Lajos* († 1526 augusztusában). Állítólag augusztus 29-én, a mohácsi ütközet után lovastól a Csele-patakban az iszapba fulladt bele, más adat szerint, illetőleg udvari káplánjának, *Szerémi* Györgynek ismert, egykorú szemtanui emlékirata szerint orgyilkos tőr szúrta le az ütközetet követő napon, augusztus 30-án, a Dunaszekcsővel, illetőleg Bátával szemben levő szigeten, menekülés közben, a Szent Angyalok kolostorában.[21*]

[21*] *Szerémi* György emlékirata Magyarország romlásáról. Mon. Hung. Hist. III. oszt. Irók. I. 133. o.

Bármi volt a király halálának az oka, a halál körülményei a csontvázon nem ismerhetők fel, feltéve, ha csontváza „*in situ*" egészben került volna is elő, aminthogy nem került elő. A király Status Somaticusára vonatkozólag régebben közkeletű mendemondák voltak forgalomban. Ezek szerint koraszülött, fejlődésében infantilis visszamaradottságú, tizennégyéves korában már szakállas (Hirsutismus) lett volna. Régebben egy egyébként hiteles, korszerű, német modorú páncélzatát — amely kétségtelenül korszerű gyermekpáncélja volt — felnőttkori páncéljának tartották és annak gyermeki méreteit mint a mendemonda bizonyítékát tekintették. Ma azonban már bizonyos, hogy a szóban levő, 1.27 m magas gyermekpáncélt, I. *Miksa* császár 1515 július 23-án ajándékozta az akkor kilencesztendős gyermek *Lajosnak*. A gyermekpáncél méretei tehát megfelelnek egy fiziológiás, normális termetű, kilencesztendős gyermek normális fejlettségének. Viszont ma már az is közismerten tudott dolog, hogy a serdülő *Lajos* 13 esztendős korában nemes apródok és egyéb főemberi ifjak számára rendezett apródtornán vett részt, ami nehéz tornapáncélban, nehéz, hidegvérű tornalovat ülő, edzett gyermekifjúra mutat. A király 1526-ban nehéz, frederiksborgi hidegvérű, ütközetre idomított dán csatalovon vonult át Mohácsra az Érden átvezető, máig ép Római Hadiút szakaszán, tehát teljes hadikészültségben. Részt vett a mohácsi csatában. A csata előtt két nappal 80 kilométeres, egynapos lovaglást végzett a bátai monostorból Óvárra és vissza. Mindez azt mutatja, hogy testileg teljes fejlettségű volt.[22] Esetleg meglevő csontváza húszesztendős férfit kell, hogy mutasson.

Ezeken az adalékokon túl *Höllrigl* Józsefnek, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának alább ismertetett megállapításai nyomán II. *Lajos* valós testi méreteire nézve valós adalékokat szolgáltatnak azok a hiteles ruhadarabok és szerszámdarabok, II. *Lajos* tárgyai, amelyek néhány évvel ezelőtt kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárába. A Múzeum ugyanis Maria-Zell középkori búcsújáró templomának kincstárából megszerzett, magyarföldi viselettörténeti szempontból rendkívüli értékű ereklyékkel gazdagodott. Ezeket a régebbi köztudat *Nagy Lajos* király és felesége koronázó ruháinak tartotta.

[22] A király frederiksborgi dán csatalovának (Phrysius) meghatározása A. *Jensen:* Det danske koeniglichen Stuteret. Kjöbenhaven. 1902 adatai és Aage af *Gyldenfalcken* úr. a dán Királyi Heraldikai Társaság tagja szíves közlése alapján (*Istvánffy, Brodarits* és Antonio del *Burgio* báró pápai Nuntius ismert adatai szerint) *Bevilaqua Borsody* Béla dr.: II. Lajos érdi emlékműve. Hadimúz. Lapok 1927. és u.az: II. Lajos érdi lova. Szent György. 1930.

Höllrigl József állapította meg, hogy a két díszöltözet nem *Nagy Lajosé* és feleségéé, hanem II. *Lajosé* és feleségéé volt. Ezeket a király mint fogadalmi ajándékokat adta oda korszerű szokás szerint a maria-zelli templom kincstárába. Elmellőzve a szóban levő megállapítás vitathatatlan személyi tényeit — vagyis azt, hogy az egyik ruhadarab tényleg II. *Lajosé* volt — szempontunkat itt csakis azok a hiteles testi méretek érdeklik, amelyeket e tanulmánynak *Heténvi* Imre által inaugurált szempontjai találtak meg a ruhadarabokban és a kengyelben. E méreteket a ruhadarabok jellegzetes lengyeles viselettörténeti tényeiben állapítottuk meg, illetőleg felismerve a ruhadarabok eddig fel nem ismert lengyeles jellegzetességeit, módunkban volt rámutatni a lengyel szabás által adódó méretadó, vagyis diagnostikus-agnoscátiós lehetőségekre.[23] A térdiglógó, hasított ujjú, a ló farát is betakaró uszályos felsőruha ugyanis az olaszos eredőjű, eredetileg aljától vállig gombolható ujjú *Konczabajka* típusát mutatja. A Nemzeti Múzeumban őrzött ruha ujján sem gombok, sem gomblyukak, illetőleg gombolásra való zsinórhurkok nyoma — öl-

[23] A gyermekpáncél: *Szendrey János* i. m. 205. o. — *Höllrigl* József: Történelmi ruhák a Magyar Nemzeti Muzeumban. Magyar Művészet. 1929. V. 205. o. A felsőruha típikus lengyel nemesi „Konczabajka", azaz hasított és a csukló alatt egy rőfnyire lelógó ujjú, magyaros változataiban régi magyar nevén „Kancamente" nevü nemesi ruhadarab. Népies lengyel változataiban a krakkóvidéki lengyel paraszti *Szirmiek*, továbbá a *Szukmanka* és a *Tatarotka* mutatnak hasonló vágott ujjat. Ugyanez szerepel a mi magyar szürünkön s és él mint erdélyies, újkori szabóképzelettel elrontott regényes díszruha forma, illetőleg ennek torzult, de lengyel eredetét mutató romlott formaváltozata. Az ilyen ujjszabás előfordul a 16. századi olasz viseletben is. Lényege az, hogy az ujj csuklótól vágott és összegombolható. Lengyel változatában térden alul lóg le a felgombolható rész. Igy tehát az ujj felgombolva dupla, leeresztve szimpla, kigombolva fedetlenül hagyja a kart, illetőleg az azon levő ujjast. Hajtásai tehát a lógó ujj révén megadják a csuklo vonalát. II. *Lajos* e ruhájának méretadó jelentősége éppen a lengyeles szabásban áll. — A szóbanlevő „ing" az ó-római viselettörténeti eredőjű *Alba*, mely az olasz-francia középkorban mint típikus férfiúi ruhadarab élt. A görög-római ujjas Himation, illetőleg az Alba utóda máig él a katolikus papság misemondó *Alba*-ja formájában és nevében. Diagnosztikus értéke a szabása, azaz nyakrésze, mellrésze, vállrésze, váll-könyök és könyök-csukló méreteinek adottsága. — A „lengyel saru" talpatlan, sarkatlan, tulajdonképen olasz-francia eredetű, úgyszólván szabásnélküli tölcséralakú bőrharisnya. Gyalogszerrel viselve, sáros időben sarkas-talpas fasarut szijjaztak rá, más félaraszos, hosszú, hegyes „kecsegeorrát" lánc kötötte fel a szárközéphez. Ez egész Európában divatos volt. Ilyenek láthatók lengyel viseletű embereken *Aythóssy-Dürer* Albrecht egykorú, 16. századeleji rajzain is. Az ilyenhez való kengyel szűkvillájú és keskenytalpú. Az egykorú magyar kengyel, mely keménytalpú csizmához való — bővillájú és keskenytalpú. Az egykorú török-tatár kengyel bővillájú és széles, hosszú papucsos talpú. A „Lengyelsarú"-hoz való sarkantyúnak félgömbszerű, vápaszerű sarkalója van, mely a sarkcsontra homorúan fekszik rá, tehát megadja a sarok formáját.

tés, varrás, foszlás nyoma — nem látszik. A szövet erősen foszló állapotú.

A szóbanlevő „ing" az óromai-olasz-francia eredetű *Alba*, mai francia nevén *Aube*. A *kengyel* és a *sarkantyú* hihetőleg talpatlan, sarkatlan, puha, olaszos, franciás bőrharisnyához való.

II. *Lajos* szóbanlevő lengyeles Konczabajkája, olaszos Albája és hihetőleg lengyeles saruharisnyához való kengyele valós méreteket adhat. Ruhaméretekről lévén szó, indokolt lenne a szabás viselettörténeti jelentőségeit nem értő, de a szabás mesterségbeli részét annál jobban értő, a mérés mesterfogásaihoz gyakorlatilag tudó, gyakorlati beállítottságú szabómester bevonása is a vizsgálatba, mert itt ruhadarabból kell visszakövetkeztetni az egykori élő test emberi valóságaira, amiből a csontvázadta méretekre lehet következtetni. A ruhadarabokat ugyanis nem a csontvázra, hanem a lágy részekkel körülpárnázott emberi testre mérték. A ruhadarabok a lágyrészek méreteit adják meg. Ez az, ami a szabómesterségbe vág bele. Az anthropológus e lágyrészekre álló adatokból kell, hogy rekonstruálja a csontvázméreteket, mert a leletek között csontokat, esetünkben csontrészleteket talál, amelyekből csak utólag állíthatja össze a csontvázat, illetőleg keresheti a ruhadarabból a test méreteit és a testméretekből a csontváz méreteit. A szabás közvetlenül ad méreteket, azonban — ezeken túl — a szóbanlevő *Alba* és a szóbanlevő *Konczabajka* hajlásokfölötti kopásai, a szálak törése is vizsgálhatók megfelelő eljárások szerint és pedig fényképezéssel, a fényképek felnagyításával, a sejthető kopásrészleteknek nagyítóüveggel való vizsgálásával, esetleg a szövet arravaló átvilágításával. Ilyen módon a kulcscsontok, a lapockák, a könyökök és a térdkalácsok feletti kopások volnának — méretek nyerhetése szempontjából — tüzetes vizsgálat alá veendők, nem is szólva a Konczabajka lógó ujjának a csukló és a könyök körüli hajtása vizsgálatáról.

Az Alba *Höllrigl* József által közölt méretei ezek: *mellbőség* és *hátbőség* 0.48 m, *derékbőség* 0.70 m, *hosszúság* 1.78 m. A lovagláshoz használt „Konczabajka" — a ló farát is betakaró palástszerűsége miatt — a hosszúsága való méretet nem adhat. Felhasználható méretei ezek: *vállszélesség* (Scapulától Scapuláig) 0.38 m, *elülső hossza* 1.27 m, a lógó leeresztett ujj teljes *hosszúsága* 1.13 m. A kopások az Alba váll-csukló és könyök-csukló, valamint váll-könyök méreteivel együtt a felső és alsó kar méreteit adhatják meg. Adódik a *vállszélesség*, a kopási vizsgálat révén várható a *combcsont* mérete, megközelíthető a *csipő*, illetőleg a *keresztcsont* mérete, köz-

vetve adva van a *gerincoszlop* mérete, a nyaktól a csipővonalig. Adva van a hímzett gallér révén a *nyak* megközelítő magassága, a nyak *körmérete*, adva van a *testmagasság*, a nyakszirttől megközelítőleg a bokáig.

A kengyel a hihetően talpatlan, sarkatlan saru, illetőleg bőrharisnya révén, amilyenre a sarkantyú félgömbjéből lehetne talán következtetni, esetleg a talp lágy részeinek középvonali szélességét adja meg. A kengyel villájának távolsága 0.086 m, ferde talpallóhidjáé 0.092 m, vagyis a kengyel keskenyebb villájú, semhogy talpas, sarkas törökös-magyaros-lengyeles, hosszúszárú csizma, vagy kurtaszárú „Deli Csizma" beleférhetett volna. A híd ferdesége is arra enged következtetést, mintha a puha bőrharisnyás talp ferdeszögű lábívéhez alkalmazkodott volna. A sarkanytú félgömbje, illetőleg homorú sarkalló vápája a saruval födött emberi *sarok* méreteit közelítheti meg. E két méretből megközelítőleg bizonyára rekonstruálható a *lábfej* hosszúsági mérete is. Korszerű analógiák az egykorú lengyel viselet történelmi emlékeiből meríthetők.[24]

*

További hasonló irányú kutatás bizonyára még több történelmi, orvostörténelmi, kórtörténeti, viselettörténeti és műtörténeti adalékot szolgáltathat. A székesfehérvári ásatások kérdése elannyira mélységesen magyar ügy, elannyira a magyar hagyományosságot szolgálja, hogy örvendetes dolog lenne, ha jelen közlés fenti irányú kutatóinkat a *Heténvi* Imre által elsőnek felvetett, termékenynek bizonyult gondolat nyomán összefogó munkára sarkalná. A jelen közlés a *Heténvi* Imre által felvetett gondolatot fenti megoldásokban a szakértő anthropologus és anatomus, valamint a többi kutatók számára útjelző nyommondás céljából, mint kezdő úttörést adja át. Adná a magyarok Istene, hogy eredményhez vezetne e segítő nyommondás!

*

FÜGGELÉK.

A jelen sorok írójának, mint a budapesti, prágai és grazi Egyetemek volt orvostanhallgatójának itt közölt orvosi vonatkozású okfejtéseit *Puder* Sándor dr. úr, a gümőkóros megbetegedések főorvosa, a szemészeti vonat-

[24] A lengyel viselet elömlése a Jagello-k magyar udvaraiban: *Fóget* József: II. Ulászló és udvara. Budapest. 1907. és u.a.: II. Lajos és udvara. u. o. 1917. Egyebekben: *Racinet* (La Coûtumérie antique) lengyel forrásanyaga.

kozásokat *Tóth* Zoltán dr. úr, a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára nézte át, illetőleg ellenőrizte.

A jelen tanulmányban előforduló orvosi és egyéb mesterszavak magyarázata. *Situs:* fekvés, az a természetes helyzet, amelyben bolygatatlan emberi csontváz kerül elő. — *In Situ:* ilyen fekvésben talált csontváz. — *In vivo:* az élet tartama alatt. — *Visum Repertum:* látott lelet. — *Diagnosis:* a kóros állapot milyenségének megállapítása, „Kórisme". — *Ante mortem:* a halál előtt, az élet tartama alatt. — *Post mortem:* a halál után, halálutáni. — *Fistula:* sipoly. — *Gibbus*, görögül *Kyphos:* pup. *Gibbosus:* pupos. — *Skoliosis:* a gerincoszlop jobboldalra, avagy baloldalra való elferdülése. — *Kypho-Skoliosis:* a gerincoszlop puposodásával párosult gernicoszlop-elhajlás. — *Lordosis:* a gerincoszlop elgörbülése, amely az ágyéktájon a legkifejezettebb. Ez a lapockák szárnyszerű kiemelkedésével jár, népies neve ezért „Angyalszárny". — *Ad oculos, Demonstratio ad oculos:* szemmelláthatő, látható bizonyíték. — *Spondylitis:* a csigolyák lobos folyamata. — *S. Tuberculosa:* S. tuberculotikus alapon, a Gibbus egyik oka. — *Pathologiás* eredetű elváltozás pl. a combcsont Tuberculosisa. Ez *post mortem* is megállapítható. — *Traumás, traumatikus* eredetű pl. a combcsont törése baleset, pl. lóról bukás következtében. *Laesiós, sérüléses elváltozás:* pl. számszerijjből lőtt nyilszeg által okozott combcsonttörés. — *Osteologia:* a csontrendszerről szóló anatomia, csonttan. — *Differentialis diagnózis:* a kórokot kereső elkülönböztető eljárás, megállapítás, pl. az, hogy valamely csonttünet oka a Lues-e, avagy a Tuberculosis. — *Prognathismus Inferior:* előreugró alsó állkapocs, előreugró állúság. („Bulldogg-állkapocs") — *Syndromon, Syndromális:* párhuzamosan, egyidőben, egymás mellett, egy okból előálló, együtt lepergő tünetek. — *Adenoidvegetatio:* a Garatmandula túltengése, amelyhez különböző szövődmények járulnak. — *Aprosexia nasalis:* az orrjárat eldugulásával járó orrlégzésbeli zavar, amely főfájást, neurotikus zavarokat, dünnyögő, szuszka beszédhangot okoz. — *„Farkastorok" (Palatoschizis):* degeneratiós alapon előálló, fejlődészavarból származó nyitott szájpadlás. Ez is dünnyögéssel, szuszkasággal, a beszédhang zavarával jár. — *Tic facialis:* ideges arcrángatódzás, ideges hunyorgatás. — *Hirsutismus:* korai, serdüléselőtti szakállszőrnövés, korai túlszőrözöttség, állatias szőrburjánzás. A Degeneratio tünete. — *Rachitis:* „Angol kór". — *Pes planus:* a lábív, illetőleg a lábtőcsontok süllyedéséből származó „Lúdtalp". — *Pes Valgus, Pes Varus, Pes Equinovarus:* a lábfej deformatiói (kifeléfordulás, befeléfordulás, „Kacskaláb", „Lóláb". — *Status Somaticus:* testi állapot. — *S. psychicus:* lelki állapot, a megállapítható, látható, tapasztalható, testi, illetőleg lelki helyzetkép. — *„Csölmek Hasszán":* török kifejezés, „Fazékjankó, Fazékgyurkó, Fazékember", fazékba zártan nevelt, fejlődésében művileg visszatartott, megnyomorított gyermekből lett ember, többnyire néger gyermekből gyártott nyomorék, a 18. sz. végéig a levantei török és arab rabszolgavásárokon űzött törpe-kereskedelem árucikke. Ilyeneket és művileg castrált gyermekeket (utóbbiakat énekesnek avagy Eunuchnak való kiképzésre) a Scutari-tó melletti *Nanhelm Pasalik* környéke is gyártott. A vidék olaszos neve ezért volt a legújabb időkig

Castrati. Bevilaqua Borsody B.: Die Infectionsquellen der Malaria in Montenegro. Wiener Klinische Wochenschrift. 1918. 8. („Der Militärarzt.") — *Angol Törpe:* a középkori angliai művi törpekereskedelem által szállított törpék és egyéb nyomorított, torzított, fejedelmi udvaroknak és vándorkomédiásoknak eladott gyermekek. (Victor *Hugo:* „L'homme qui rit.") — *Clown:* angol komédiás, középkori angol udvari Bolond vagy Törpe, esetleg Gibbosus, esetleg Cretin, esetleg ú.n. „született Törpe", esetleg művi törpe, vagy művi nyomorék. — *Cretiniznus:* oka a Paizsmirigy csökkent működése. Tünetei: szellemi visszamaradottság (Idiotismus), testi torznövés, törpenövés, deformálódott koponya. Nem azonos ezzel a született törpenövés *(Nanosomia primordialis, Nanismus, Mikrosomia, Ateleosis).* Ebben nincsenek beteges, pszihés zavarok és tökéletlenségek. Az ilyen törpe értelmes és esetleg teljesen testarányos. — *Compensatio:* kiegyenlítés, kiegyenlősúlyozás, kiegyenlítődés, kiegyenlősúlyozódás. — *Cryptorchismus:* „rejtett heréjűség" A normális fejlődésű fiúgyermek heréi a 8—12. életévben szállanak le későbbi, állandó helyükre, a Scrotum-ba. Le nem szállásuk *(Cryptorchismus)* degeneratiós jelenség. — *Pectus Gallinaceum:* „Tyúkmell", a mellkas élesre nyomódott, tarajszerű, kóros alakulása, oka többnyire a Rachitis. — *Habitus:* „küllem". — *Aetiologia:* a betegség okainak feltárása, kóroktan. — *Emplaustrum.* flastrom. — *Processus Mastoideus:* „Csecsnyulvány", szivacsos állományú koponyacsont a fültájon, az *Otitis Media (középfülgyulladás)* fertőző, genynyes folyamata roncsolhatja a Csecsnyulvány szivacsos állományát, de a folyamat a dobhártya, illetőleg a belső hallószervek elpusztítása során, elhanyagolt esetekben az orr-garat-szájüreg felé, sőt az agyalap felé, a koponyába, az agyhártyáig is betörhet. Itt agyhártyagyulladást *(Meningitis Cerebro-sp.)* és így halált is okozhat. — A Csecsnyulvány gennyes fertőzése a *Mastoiditis (Ostitis Mastoidea).* — *Mucus:* takony, nyálka. — *Pus:* genny. — *Pathologia humoralis:* „a Nedvek kórelmélete". Ókori-középkori eredőjű betegségelmélet. — *Belsőelválasztású mirigyek* (belsősecretiós mirigyek). Ezek (a *Glandula Thyreoidea:* paizsmirigy; *Testes, Testiculi:* herék; *Ovaria:* petefészkek; *Glandula Suprarenalis:* mellékvese; *Hypophysis:* agyfüggelék, *Pancreas:* hasnyálmirigy) a szervezet életre fontos működéséhez szükséges anyagokat *(Hormon)* választják ki. Működészavaraik különböző kóros állapot, illetőleg betegség okai, így pl. a Paizsmirigy felfokozott működése a *Morbus Basedowii,* csökkent működése a *Myxoedema* (Crétinisme, Cretinismus) oka. — *Nervus Opticus:* a koponyából a két szemgödör *(Orbita)* fenekén levő egy-egy *Foramen nervi optici*-n át a szemgolyóba *(Bulbus)* kilépő vastag szemidegnyaláb. — Minden ideg táplálkozási egységet („trophikus egység") alkot, egyben működéses és fejlődéstani egység. Egy elpusztuló ideg mentén futó érhálózat beidegzési területén az ideg működéses hiánya miatt az izmokon, bőrön és a csontokon is beáll a sorvadás, azaz a „nemműködési sorvadás", az *Atrophia Inactivitatis.* Ha ugyanis egy-egy idegszál, vagy összetartozó idegnyaláb sérül, akkor annak egyik, az agy (gerincagy) felé eső ú. n. centrális csonkja, az idegvégződés felé eső másik csonkja is, az ú.n. periferiális csonk is az ú.n. „Waller-féle másodlagos elfajulás" *(„Degeneratio secundaria Wal-*

leriana") során felszívódik, elsorvad, elpusztul, eltűnik. Az ideg életének feltétele ugyanis a működés. Ha az ideg nem működhet (pl. a bányák sötétjében a bányalovak szemidege), a nemhasználat következtében áll elő a sorvadás. Ez az ú.n. *Atrophia Inactivitatis.* A szemkifolyatás révén előálló szeminélküliség, azaz „vakság" alapján előálló *Atrophia Inactivitatis* következtében a szemgödör, az *Orbita* is sorvad. *(Tóth* Zoltán dr. magántanár úr közlése.) A gyermekkorban művileg kiirtott szemgolyójú gyermek szemgödrébe azért helyeznek sorozatosan nagyobb műszemgolyókat, hogy az *Orbita* sorvadásos megkissebbedése kiküszöbölhető legyen. A sorvadás törvényszerűen következik be a *Bulbus* kiirtása után. — A szemidegköteg egyénenként felnőtteknél 1.5—3.0 mm vastag. Gyermekeknél csak valamivel kevesebb. Valamivel több a Foramenek öbölmérete. A törvényszerű folyamat következtében tehát úgy *Álmos,* mint fia, *Béla* Foramen-jei feltétlenül megkissebbedtek. Az esetleg meglevő koponyák esetleg meglevő Orbitáin ez bizonyára észlelhető lehet. A megkisebbedés nem abszolút milliméterszámban, hanem az Orbitához viszonyított számban adódhat meg. — *Enucleatio Bulbi:* a szem művi eltávolítása. — *Enucleatio:* kihéjjazás, kifejtés, kicsonkolás. — *A női medence* üzleti vonalai az idősebb korban csontos összenövést mutatnak, ez a tény alkalmas lehet arra, hogy ásatag női medencéről meghatározható legyen, mely életkorban következett be az elhalálozás. — *Depressio:* lehangoltság, nyomottság. — *Abergia:* cselekvésre képtelenség. — *Parergia:* cselekvésbeli hibatevés. — *Aboulia:* akaratbénulás, gátoltság. — *Discohaerentia:* célt tévesztő, célt felejtő, összefüggésnélküli cselekvés. — *Sarcomatosis Cutis:* a bőr daganatos elfajulása. — *Lupus:* „Bőrfarkas". Ez lehet kifejezetten tuberculotikus jelenség *(L. Vulgaris)* és lehet tuberculotikus alapon kifejlődő *(L. Erythemotodes).* — *Pellagra:* egyoldalú, Vitaminban szegény táplálkozás nyomán lép fel, tehát az *Avitaminosis* egy fajtája. (Pl. az újkori kukoricával való egyoldalú táplálkozásnál fellépő P.) — *Aleppoi Gomb (Bouton d'Orient, Bouton d'Halep, Botone d'Aleppo, Orientbeule, Aleppo-Beule)* régebben a Lues és a Lupus kombinálódásának hitték, ma már tudva van, hogy egy Protozoon a kórokozója. Felismerője *(Leishman)* után *Leishmaniasis* a mesterneve. Délitáliában ma is előfordul, *Nagy Lajos* ott is acquirálhatta. Lehet, hogy a király ugyanitt Malaria-val fertőződött. Az itáliai hadjárat alatti Malaria *Bacelli, Celli és Marchiafava* nyomán: v.ö. *Belilaqua Borsody* B. i. malária-epidemologiai tanulmányát, Wien. Klin. Wochenschrift. 1918. 8.
— *Morbus Basedowii:* oka a Paizsmirigy felfokozott működése. Klasszikus tünetei: a P. megnövekedése (Golyva, *Struma),* ami lehet láthatatlan is, ha a növekedés a kulcscsont alatt, rejtetten alakul ki *(Struma substernale),* továbbá a kidülledő szemgolyók *(Exophtalmus),* a szívtünetek és a pszichés zavarok. E tünetek közül egyik-másik hiányozhat. — Nem minden *Exophtalmus* a M. B. tünete, mert előfordulhat a koponya „Toronykoponya" nevű deformatiójánál *(Akrokrania, Astequoidisme, Turmschädel)* is, de nagyfokú közellátóságnál *(Myopia)* is. — Előreálló fogúság csak annyiban járhat a *Morbus Basedowii*-val együtt, hogy az az anyagcserezavar, mely ezt eredményezte, ettől függetlenül Rachitist is eredményezett, ennek velejárója az előreálló

fogúság, ami az ajak előrefittyenését még kifejezettebbé teheti. Mindez a degeneratiós *Habitus asthenicus* jelensége. — A *Rachitis*-szel kapcsolatban a fogak is jellegzetesek lehetnek, így pl. zománcképződésük mutathat jellegzetességet. *(Hypoplasia)*. Az ajak előrefittyentését inkább a rachitikus fogállás, mint a rachitikus *Prognathismus Inf.* okozza. Rachitis-nél előfordulhatnak a metszőfogak élén V-alakú bevágódások is. — *Lues:* Európában korábban ott volt, mint a 15. sz. vége, amit általában a L. megjelenése dátumszerűségének hisznek. Luest ábrázoló ismert allegorikus fametszetet *Aythóssy-Dürer* Albrechtnek is tulajdonítanak. — *Cacinoma:* rákos daganat. — *Omega-arc:* a görög Omega-betű vonalait mutató arckifejezés, oka a pathologiás Depressio pl. a Melancholia pszichotikus kórképénél, a fiziologiás nyomottság fennálló, valós betegségnél. Jellegzetessége a szem alján, az orr mellett és az állszéleken kiütköző mély barázdák. — Ismeretes, mily sok csellengő olasz Csudadoktor járta *Mátyás* udvarát, akik mindenféle csodatévő Elyxiriumot *(Aurum potabile)* itattak vele. Halálát mérgezés is okozhatta. Az idevágó krónikás leírások hitelessége el nem dönthető, bár lehetséges, hogy az itáliai *Acqua Toffana*-val összeesküvő környezete éveken át éltette. Lehet, hogy ez ütközik ki a bautzeni arcképmáson.

Visegrádi kis cserépszobor fej

Irta : Höllrigl József.

Visegrádon, a Salamon-toronytól körülbelül 300 méternyire, a faluban, Mátray Lóránt gyárigazgató telkén, 1935. év őszén, kertásás közben 60 cm mélyen egy kis cserépszobor letört feje került elő. (1. kép.) Közelében Károly Róbert királynak (1308—1342) egy darab ezüst dénárja [1] hevert. A kertben nem folyt rendszeres ásatás, csak talajforgatás, rigólozás, az ott előkerült egyéb cseréptöredékre nem figyeltek.

Ezen kis fej kiásásánál a tulajdonos nővére jelen lévén, azt mint tetszetős darabot a dénárral együtt magához vette, így menekült meg az elkallódástól. A kis szoborfej első pillantásra a Kr. e. IV—III. századi görög tanagrai szobrocskákat juttatja eszünkbe. Anyaga vörösre égetett cserép, felületén meszes nyomok, a hajdani színezésnek alapja. Ezt a tanagrai figuráknál is látjuk, amelyek némelyikén azonban a festés, sőt aranyozás nyomai is fellelhetők. A következő pillanatban azonban, az arctípust szemügyre véve látjuk, hogy az csak a XIV. századból származhatik, amit a mellette lelt dénár csak megerősít, sőt pontosan a század első felére datál. Az arc csodálatos finomságát sajnos nem igen látjuk a fényképen, kézbe véve az eredetit, csak mozgatás által, az árnyék játéka adja meg azt. Nyugodtan tartva elvonja a figyelmet a formába való préselés által keletkezett hiba, az arc közepén körívbe haladó repedés, azonkívül a száj és szemek túlságosan ellágyult elmosódottsága. A hozzá tartozó, de szinte kellemetlenül ható fehér foltok, mint már említettem, a színezés alapjának maradványai, ezenkívül apró lyukacsaiba rakódott, csak erőszakkal eltávolítható föld, mondhatni a cserép patinája és a bal arcon a horzsolás hatnak zavarólag. A kerekded, bájos, kis arcon az orr kissé vaskos, az apró száj szélei felhúzottak; az archaikus görög szobrok sajátos mosolyára emlékeztet e szájalakítás. Dacára, hogy a szemek a gyönge préselés következtében és talán a földben is túlságosan elmosódtak, ellágyultak, látszik, hogy azokat mesteri kéz mintázta, a szájat eltakarva, azok magukban is mosolyognak. A gömbölyded homlok és általá-

[1] Corp. Num. Hung. II. köt. 19. sz.

ban az egész arc a fiatalságot sugározza. Az oldalt hullámos, egyszerű, szinte csak jelzett haj hátul az ötágú koronából lenyúló kettős hajfonatba, vagy fátyolba megy át. A korona ágain és a hajon még lágy állapotban készült fésű rovátkák az arc simaságának fokozására szolgáltak. A fej kissé hátrafelé szegett, tömör cserép, míg a szobor maga üres volt, mint ez a nyak alatti részen a törésen belül látszik. A nyak aránylag túlzottan vastag, ez azonban a fejnek bizonyos erőt és méltóságteljességet kölcsönöz. Az egész fej tartása, felépítése annyi nemességet árul el, hogy megállapíthatjuk, hogy alkotója nem egyszerű iparos, gölöncsér, hanem tanult művészember volt, mégpedig a javából.

Az arc típusa a XIV. századi francia szobrászatot jellemzi, ott számos emléken maradt fenn, elefántcsont-, fa- és kőszoborban.

E típus Németországban is elterjedt, némi gyenge eltéréssel, kevesebb bájjal, de Európa más országaiban is. Nálunk a Szépművészeti Múzeumban őrzött szlatvini Madonna áll hozzá a legközelebb. (2. kép.) Az egy méternél magasabb színezett faszobor arcának és e kis cserépszobor fejének típusa közelebb áll a franciákéhoz, mint a németországiakhoz.

A visegrádi kis cserépfej valamelyik női szenté, a legvalószínűbb azonban, hogy a Madonnáé lehetett. Ezt feltéve és azt, hogy álló alak volt, többi részét, vagyis testének alakját okvetlen a szlatvini Madonnáé után kell elképzelnünk, túlzott hosszúra nyujtott és kissé ívelten egy oldalra hajlott termetén nyugodtan leomló síma inggel, elől nem túl ráncolt, keresztbe vetett drapériával. A szlatvini Madonnához való közeli rokonságát, az arcon kívül, egyik látható vállának apró és csapott volta teszi még feltűnőbbé.

Az ötágú korona természetesen nem egyezik a szlatvini hajdani alakjáéval,[2] nem mintha olyanfélét esetleg cserépből nem lehetett volna készíteni, de mert a vérbeli művész érezte, hogy a fa-technikára alkalmas alak a cserépanyagnak meg nem felelő, azonkívül apró volta sem engedte volna meg a túlságos tagolást. Általában e kis szobor töredékéből annyi monumentalitás árad, hogy fel kell tételeznünk, hogy az egy művészi nagy szobornak másolata, illetve változata.

Ha a kis cserépszobor magasságát akarjuk meghatározni, akkor a szlatvini Madonna arányaihoz kell fordulnunk. A fejlett férfi vagy nő magassága az arc hosszúságának hétszerese,

[2] Régi ábrázolásain még megvolt a magas gotikus levelekből alkotott korona. Lásd: Divald K., Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai. I. köt. 8. old. 4. ábra.

a szlatvini Madonna stilizált alakjánál annak tizszerese. Mivel a kis cserépfej archossza 2 cm, ennélfogva az egész szobor megközelítőleg 20 cm magas lehetett, természetesen feltéve, hogy az álló alak volt.[3]

Nemcsak nálunk, de a XIV. század keramikájában általában egyedülálló ez a tanagrai figurákkal egyenlő művészi értékű alkotás.[4]

Ismerünk XV. század előtti, középkori, szabadon álló figurális szobrászati kísérleteket cserépből, többnyire aquamanilék alakjában, ilyen van a zürichi Schweizerisches Landesmuseumban öt darab, valamennyi állatforma, azonkívül a Römisches Museum der Stadt Wien-ben, bécsi leletből, két darab, mindkettő emberfejes lovat ábrázol, ugyancsak Bécsben az Österreichisches Landesmuseum-ban egy darab kutyaalakú és egy lovas alak töredéke Bernhardsthalból.

A párizsi Cluny-ban a lovas-alakú felületén növényi díszítéssel és lüszteres mázzal bevont aquamanile hispano-mauresc. Németországban a köschingi leletben felnyergelt ló ala-

[3] A szlatvini Madonnát először Divald Kornél ismertette, ki azt az ottani plébánia padlásán találta, annak keletkezését a XV. századra helyezte. (Divald Kornél, Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai, I. köt. 8. old.) 1914-ben került a Magyar Nemzeti Muzeumba, akkor Varju Elemér írt róla, hangoztatva franciás voltát, azt a XIV. század utolsó harmadára helyezte (Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, 52. old.), később pedig a Magyar Nemzeti Muzeum Történeti Osztályának „Vezető"-jében már a XIV. század második harmadára teszi annak keletkezését. (Varju Elemér, A Magyar Nemzeti Muzeum Történeti Osztálya Vezetője, 1929. 22. old.)

Genthon István szerint a francia elefántcsontplasztikával, részben pedig a korai faszobrászat nemzetközi stílusával tart rokonságot. Keletkezését 1350—80 köré helyezte. (Genthon István, A Nemzeti Muzeum magyar faszobrai. Magyar Művészet, 1928. évf. 307—12.)

Kampis Antal a franciás hatás mellett, ami a XIV. századi német szobrászatot is érintette, sziléziai befolyás alatt készült magyar munkának tartja. A sziléziai befolyásra a ruharedőzet technikai megmunkálása alapján következtet és nem az arc tipusáról. (Kampis Antal, A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig. 52. old. 3. kép.)

[4] Esztergomban az 1892-ben felásott Szent Lőrinc templom alapfalaiból került elő egy cserépszobor töredéke, amely kézfejet ábrázol némi ruha résszel. A hüvelyk, mutató és közép ujj kinyujtott, a többi visszahúzva. (Récsey Viktor, Az esztergomi Szent Lőrinc templom maradványai, Arch. Ért. 1893. 57. old. 10. ábr.) Valószínűleg Krisztus áldó keze, a kézfej közepén ugyanis sebhely féle lyuk látszik. A kéz hossza 8—9 cm. A természetesen, jól megmintázott kéz korát azonban pontosan megállapítani nem lehet. Annyit tudunk, hogy a Szent Lőrinc templom az okiratok tanusága szerint 1202—1528 között állt, a török háborúk alatt pusztulhatott el, ugyanis 1594. és 1595. évből származó, Esztergomot ábrázoló metszeteken már romokban hever.

kú, az andernachi leletben lovas férfi alakú aquamanile van. Angliában pedig hasonló típusú több darab.

Nálunk csak egy darab cserép-aquamanilénak töredékét ismerem (3. kép), ez a Történeti Múzeum Történeti Osztályában van és Pécs vidékéről származik. Valószínűleg kentaur alak volt, amelynek csak meszes anyaggal bevont vörös cserépből készült fejének töredéke maradt meg. Az edénybe, mint ahogy az ilyen aquamaniléknál szokás volt, a fej tetején levő nyiláson öntötték be a vizet. A fejtöredéknek a diadémája a nyilás szélét alkotja, az belül is kidolgozott, elálló füle átlyukasztott, arról valószínűleg gyöngyös függő csüngött.

De ezek az aquamanilek mind kezdetlegesek, egyszerű mesteremberek munkái, s a kor szelleme és stílusa alig ütközik ki rajtuk. Olaszországban, ahol a keramika sohasem süllyedt annyira, mint a népvándorláskorban Európában általában, a figurális keramikát művészi színvonalra csak a XV. században a Robbiák emelik. A XIV. század keramikai kultúrájának legművészibb megnyilvánulását Európaszerte a lapos plasztikával és bekarcolással díszített négyzetalakú padlócsempéken találjuk. Ilyenek nálunk több lelőhelyen kerültek elő. Ezek a Magyar Történeti Múzeum Történeti Osztályában a budai Szép Juhászné melletti hajdani pálos zárda romjaiból valók, gótikus mérmű és bogáncs díszítménnyel;[5] ugyancsak Budáról, ismeretlen helyről igen kiváló darab töredéke, gotikus növényi keretelésben ostáblán játszó párral; Zsámbékról, az ottani XIV. században épült templomrom melletti zárda alapjaiból három típus, valamennyin gotikus, négykaréjban ágaskodó oroszlán, lószerű alakok és egyfejű, heraldikus elhelyezésű sassal; Pilisszentkeresztről, az ottani pálos zárdának romjaiból, ezeken ugyancsak gotikus négykaréjban fútó szarvas, oroszlán, egyfejű sas, csillag és lovas-solymár van. Az esztergomi városi múzeumban, a Szent Lőrinc templom alapjaiból a pilisszentkereszti ekkel azonos tárgyú, hasonló csempék vannak.[6] Pomázról ugyancsak hasonlók érkeztek be a Történeti Osztályba legújabban. Visegrádon a faluban, Mátyás király kastélyának megtalált alapfalai között, 1935 őszén ásatások alkalmával a gotikus kápolnának padlózata került elő. A négyzetalakú síma csempék között vannak művészi lendülettel rajzolt szarvas és hármas körben körívekből alkotott, sűrű gotikus mintával díszítettek. E dísz rajtuk nem plasztikus, hanem mély bekarcolás. Mindkettővel azonos díszű

[5] Garády Sándor újabban számos töredéket talált ugyanott.

[6] Récsey Viktor, Az esztergomi Szent Lőrinc templom maradványai. Arch. Ért. 1893. 58. l. 11. ábr.

1. ábra. A visegrádi kis cserépszobor feje. (Természetes nagyság.)

2. ábra. A szlatvini Madonna-szobor.

3. ábra. Aquamanile-töredék.

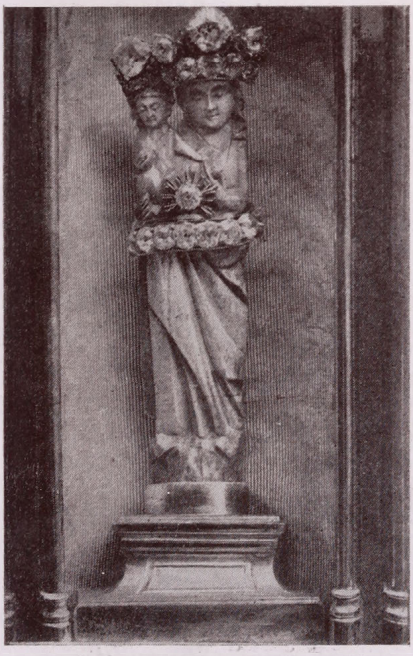

4. ábra. A máriabesnyői kegyszobor.

5. ábra. Felsőmagyarországi házioltárkák.

és kivitelű csempetöredékek az esztergomi vár 1935. évi ásatásainál is kerültek elő.

Hogy agyagiparunk már a XIV. században igen magas fokon állott, azt a következmények is bizonyítják. Zsigmond király budai palotájának, a friss palotának díszei a hatalmas méretű gotikus mérműves építészei részletek a Történeti Osztályban nemcsak formailag, hanem technikai kivitelben is tökéletes cserépalkotások, tehát nagymultú gyakorlat eredményei.

A nagy és vaskos cserépdarabok egyöntetű anyaga, repedésmentes volta, egyenletes égetése arra vall, hogy nem alkalmi keramikai műgyakorlat termékei. Bár tudjuk, hogy Zsigmond király 1416-ban számos iparost hozott magával a külföldről, el nem képzelhetjük, hogy a friss palota cserépből készült építészeti részleteinek készítésénél a hazai tapasztalt mestereket mellőzte volna. A jó anyag megválasztása, az azzal való bánásmód csak hosszú kísérletezés után eredményezhet a friss palota díszeihez hasonlót, azokat külföldről hozott alkalmi munkásokkal máról holnapra megteremteni lehetetlenség lett volna.

A pilisszentkereszti padlócsempék között vannak az égetésnél elromlott, összetapadt darabok is, ez a tény azt bizonyítja, hogy azok helyben készültek.

A szobrocska fejének lelőhelye és Pilisszentkeresztnek közelségéről arra lehet következtetni, hogy az az utóbbi helyen készült, vagyis, hogy az ottani zárda nagyobb üzemet tarthatott fenn, amelyben művészies padlócsempéken kívül ilyen magasabb fokú művészi alkotások is készültek. Erre vall a kis szoborfej és a padlócsempék anyagának hasonlósága is.

Ez a szobrocska parányi volta miatt semmiesetre sem lehetett templomi kegytárgy, hanem szobadísz, illetve házioltárka. Ilyen kis szobrocskát házioltárként szerepelni egy 1438-ban készült németalföldi szobát ábrázoló képen látunk.[7]

A szobrocska a koronás Atyaúristent ábrázolja, maga előtt tartva Fiát, a keresztre feszített Krisztust.

A kis szobor a szoba kandallójának párkányán áll, alatta elfordítható falikar gyertyával, amelyet valószínűleg bizonyos ünnepek alkalmával gyujtottak meg a Szentháromság tiszteletére, úgy, mint mai nap szombatonként a Mária-szobrok vagy -képek előtt a mécset.

A visegrádihoz hasonló önálló kis szobrocskát a XIV. század végéről magyarországi leletből egyet ismerünk, ez a Mária-

[7] Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes 1. köt. 388. old. után.

besnyőn, a kapucinusok templomában őrzött Szüz Mária kegyszobor (4. kép). Ezt a 10 cm (12 hüvelyk) magas csontból faragott szobrocskát 1759-ben lelték, amikor Grassalkovich Antal gróf megbízásából a Loretto-kápolna alapjait ásták.[8] Ennek parányi volta arra vall, hogy eredetileg szintén házioltárkán alkalmazták.

A Jankovich Miklós gyűjteményéből származó és a Szépművészeti Múzeumban őrzött Nino Pisano márványból készült Madonna szobrocskája, az olasz trecento szobrászat e remeke, méretei és finom, intim hatása miatt szintén csak házi ájtatosság tárgya lehetett.[9]

A visegrádi cserépfejjel egykorú magyarországi származású házioltárka Párizsban van, ez Károly Róbert királyunk nejének, Erzsébetnek tulajdona volt, kitől az óbudai klarisszák kapták. A XVII. században a pozsonyi klarisszáknál találjuk, 1866-ban külföldre került, ma Rotschild Edmund báró tulajdona.

Az aranyozott ezüstből készült oltárka közepén a Madonna trónol, ölében a gyermek Jézussal, két oldalán egy-egy álló angyal. Az oltárka szárnyait zománcképek borítják.[10]

A Magyar Történeti Múzeum Történeti Osztályának két darab hasonló elgondolású, már kései, 1500 tájáról való szárnyas oltárkája van Felső-Magyarországról. (5. kép.) Ezek már nem fejedelmeknek, hanem egyszerű polgárok lakásait díszítették. Belül kékre festett szekrényük és az olajfestésű alakokkal díszített szárnyaik fából készültek, az egyiknek szárnyai már hiányoznak, de a másik szárnyaihoz hasonlóaknak kellett lenniök.

A 25 × 22 cm nagyságú és 6 cm mély szekrényben az alakok ezüstből trébeltek és részben hideg zománcozással lehettek borítva, akárcsak a párizsi oltárka alakjai, mint azt a nyomok mutatják.

Az egyikben az angyali üdvözletet ábrázoló csoport van, a szárnyrészekben Ezaias és Ezekiel próféta álló alakja. A másik szekrényben a Pieta és a két angyal, szárnyképei hiányoz-

[8] Jordánszky A., Gnadenbilder 55. old. és Abafi Lajos, Feszler Ignác Aurél, Századok 1878. 621. old.

[9] Eber László, Nino Pisano Madonnája a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 1906. 116. old.

[10] Szerelmey, Magyar hajdan és jelen I. köt. 45. oldalon Luczenbacher János Szent Margit oltárának tartja; Divald Kornél, Budapest művészete 51. oldalon, majd dr. B. Oberschall Magda, Magyar és magyar vonatkozású művészeti emlékek Párizsban. II. Magyar Művészet 1931. 538. old. szintén Erzsébet királynéénak vallja, utóbbi tanulmánya a legkimerítőbb.

nak. Természetesen mindkettőnek díszes felső rakványa lehetett, ezeknek azonban ma már nyoma sincs. E kis házioltárkákban az alakok fejei csaknem ugyanolyan méretűek, mint a visegrádi kis cserépfej.

A legrégibb Magyarországról származó házioltárka, amelyet ismerünk, az II. Endre királyunknak 1290 táján készült kis diptychonja, amely neje Ágnes révén Svájcba került és jelenleg a berni múzeumban van.[11]

Középkori lakásaink berendezéséről képeink nem maradtak ugyan, de ezen adatok, vagyis a visegrádi kis cserépszobor feje, a máriabesnyői csontszobrocska, a párizsi Erzsébet királyné oltárkája, a Történeti Osztály két kis szárnyasoltárkája és a berni diptychon bizonyítják, hogy úgy, mint a németalföldi képen látható, nálunk is a szoba falai nem lehettek teljesen sivárak és dísztelenek, hanem egy-egy plasztikus, illetve festett házioltárka díszíthette azokat.

Természetesen ezen oltárkák a fejedelmi személyek számára nemesebb anyagból és pazarabb kiállításban készültek, a kevésbé előkelőeknek szerényebb anyagból, kevésbé díszesen, nagyjából azonban az ellőbbenieket utánozva.

Feltehető, hogy az egyszerű népnél, ugyancsak utánozhatták e szokást, ezek számára az oltárkák a legsilányabb anyagból és a legművészietlenebb kivitelben készülhettek.

[11] Jakob Stammler, Der Paramentenschatz im Historischen Museum zu Bern. 30. old. és Czobor Béla, Egy árpádkori diptychon. Arch. Ért. 1890. 334. old. A 44 × 38 cm nagyságú két falapot középen egy-egy fekete jáspis kamea, annak többi részét kristálylemezekkel borított, pergamentre festett kis képek fedik, amelyeket filigránnal, féldrágakővel és igazgyöngyökkel díszített aranyozott ezüstszalagok keretelnek. A képek bibliai jeleneteket és szentek arcképeit ábrázolják. A szentek között négy magyar szent is szerepel.

A XVII. század végének telepítéspolitikája

Irta: Taba István.

Az emberiség területi nivellálódásra törekvésének a következményeképpen a sűrűn lakott vidékek emberfölöslegüket a ritkábban lakott területekre exportálják. A komplikált életformák létrejötte óta azonban a fizikai sűrűség nem minden esetben jelenti valamely földrész túltömöttségét.[1] Az iparos és kereskedő Belgium egy négyzetkilométere sokkal könnyebben tart el 240 embert, mint a mezőgazdasági Magyarország annak a 40 százalékát. Olyan állítás tehát, amely Magyarországot „sűrűbb" lakosúnak mondja Belgiumnál: csak látszólagos paradoxon; szabad vándorlás esetén ilyenformán az utóbbi lenne a cél, nem fordítva.

Két és fél századdal ezelőtt azonban Magyarország mind gazdasági, mind fizikai népsűrűség tekintetében messze maradt a nyugati államok lakottságától. Olaszország akkori 39, Franciaország 32, Németország 28-as népsűrűségével[2] szemben Magyarországon csupán 9 ember élt egy négyzetkilométeren; Baranya megyében, amely elpusztított terület volt, kb. 4. A gazdasági és egyéb érdekek szolgálata mellett tehát a népek egyensúlyozódásra törekvésének az elemi törvénye is a kapuk megnyitását követelte a bevándorolni akarók részére és a „benépesedés tömegmozgalmának még akkor is meg kellett volna indulnia hazánk felé, ha a telepítés eszméje, mint a merkantilizmus egyik alapgondolata, nem lett volna akkor Európaszerte a levegőben."[3] Hogy azonban ez az eszme nem maradt a gondolat stádiumában, az kizárólag a XVII. századvégi politikai helyzetnek köszönhető, ami egész Európában úgyszólván egy második népvándorlás korszakát teremtette meg.

[1] Részletesen kifejti e teóriát Kulischer Eugén und Alexander: Kriegs- und Wanderzüge. Berlin 1932. 3 és köv. 11.

[2] Szekfü XVIII. sz. 175. l. alapján.

[3] Hermann Egyed: Telepítések a XVIII. században. Kath. Sz. L. évf. 241. l.

Franciaországban XIV. Lajos a nymvegeni béke után is megtartotta a 180.000-ről 400.000 főre emelt hadsereget és ennek a terhét az adózó parasztságnak kellett viselnie. Ez és a beszállásolások olyan terhet jelentettek, hogy az emberek vagy katonává lettek, vagy koldussá. A nantesi edictum visszavonása, úgy látszik, a kolduséletet is elviselhetetlenné tette, mert a kiváltságok megszüntetése következtében valóságos népvándorlás indul meg Svájc, Hollandia, Anglia és a többször elpusztított Pfalz felé. A kivándorlás olyan méreteket öltött, hogy az 1685-ben 19—20 millióra becsült lakosság száma 1715-re 2—3 millióval csökkent.[4]

Nem jobb a helyzet Németországban sem. A francia háborúk igen nagy veszteségeket okoznak; 1689 jan. 27-én, csak egy napon, több mint 700 házat égetnek fel a franciák; a kéthéves hadjárat alatt csaknem az egész Neckar-vidéket elpusztítják; hasonló sorsra jut a Rajna-melléke is, annyira, hogy a lakosság kénytelen faluját elhagyva az erdőkbe vagy még messzebb menekülni.[5] Lipót már 1689. jún. 25-én ad protectionálist Hellig András és Haffner Pál, valamint 13 társuk részére, akik „e memorato Sacro Romano Imperio propter saevitiam Galli hostis exules" Petersdorfban szállottak meg. A protectionálisban Czobor Ádám kap parancsot, hogy az említetteket engedje költözni, ahova akarnak.[6] Károlyi Sándor szerint is a hozzá menekült svábokat „Isten megostorozta szükséggel, s a helvétusokat fegyverrel; szanaszét jön az népe, több takarodván már alá Magyarországra 14 ezernél."[7] A háborúkkal kapcsolatos adóterhek a német parasztot is a francia és a magyaréhoz hasonló helyzetbe juttatták, ami szintén növelte a kivándorlási vágyat. A cél Magyarország. Ennek a földjét hasonlíthatatlanul könnyebb művelni, mint az övékét, ahol néha 900 méter magasra kapaszkodik fel megmunkálni, hogy kenyérhez jusson. De az ilyen fáradság árán megszerzett lisztnek is csak a feketéjét eheti meg, a fehéret jó pénzért veszik Svájcban. Az örökösödési jog szerint a birtok osztatlanul a legidősebb fiúé, a többi vagy iparosnak megy, vagy pénzbeli kielégítést kap; nem ritka eset, hogy tekintélyes apák első gyermekei jólétben élnek, a fiatalabbak pedig nehéz nap-

[4] Kulischer i. m. 110. l. Részletesebben: Szekfü VI. k. 183. l.

[5] Erdmannsdörffer Bernhard: Deutsche Geschichte von westfälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Grossen (1648—1740) 1—2. k. Berlin 1893. II. 14. l.

[6] Borovszky: Szatmár m. 492. l.

[7] Borovszky: Szatmár m. 492. l.

[8] Ezt említi. mint kivándorlási okot Holder Gottlieb: Das Deutschtum in unteren Baranya 58. l. Hermann i. m. 309. l.

számosmunkát végezve alig keresik meg a legszükségesebbeket.[9] Végül az iparosoknak erős konkurrenciát csinálnak az imént jött hugenották, akik sokkal jobban értik a szakmájukat, hiszen otthon mesterségük legjelesebbjei voltak. Az idejövők maguk is elismerik, hogy „wir befinden uns in einem sehr schlechten und miserablen Stand." [10]

A rácság kivándorlásánál a török terület belpolitikai viszonyai játszották a főszerepet, bár minden kényszerítő körülmény nélkül ideköltözve is sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek volna, mint voltak az eredeti lakóhelyükön, a török megszállás alatt. A kevés megszakítással már hét éve tartó háború hatása alatt a Török Birodalomban belső bajok is voltak. A moszkoviták krimi betörése miatt a szultán kénytelen volt minden 18—30 éves embert fegyverbe szólítani. Emiatt Anatóliában lázadás keletkezett, ami a Birodalom európai részére is átterjedt. Itt a rácok és az albánok lázadtak fel, bátorságot kapva a császári proklamációtól (1689), de két jelentéktelen győzelmen kívül a felkelésnek semmi eredménye nem lett[11] azonkívül, hogy azoknak, akik a felkelésben érdekelve voltak, menekülniök kellett, hacsak az albánokéhoz hasonló sorsra nem akartak jutni, akiket a török a lázadás után egyszerűen lemészárolt. A menekülők a császári táborba futottak, onnan Belgrádba, majd Magyarországba kerültek.[12]

Függetlenül a külföldi helyzettől, természetesen itt is felismeri mindenki az elpusztított részek betelepítésének a fon-

[9] Hartmann u.o. Hermann u.o. és DUHBL. I. évf. 201. l.

[10] Ebner Jakob: Auswanderer nach Ungarn. DUHBL. I. évf. 206. l.

[11] Szekfü VI. k. 29. l. Ricaut: Der neu-eröffneten Ottomanischen Pforten Augsburg 1701. II. k. 494. l.

[12] Ricaut 496. l. és Schwicker: Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Bpest 1880. 10. l. Valótlan tehát az a szerb és horvát beállítás, hogy a rácok a császár egyenes hívására jöttek. A kérdés ilyen beállítása Sztojácskovicstól származik, aki az 1690. ápr. 6-i diploma „lares vestros culturamque agrorum non deserite" kitételéből a „non" szót elhagyta, a többi író pedig tőle átvéve a beállítást, a köztudatba vitték. A problémát egyébként részletesen ismerteti Thim József (A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. N.-Becskerek 1892. 91. l.) és Takáts Sándor (Magyar küzdelmek 272. l.). Ez utóbbi Csernovics egy nyilatkozatát is közli, amelyben a menekülést ez utóbbi maga is elismeri. Ilyen nyilatkozat több is található. Pl. Csernovics részéről: „... ex barbaris Turcarum oris sub protectiones Smae Caesae Reaeque Mattis alas sponte confugerim..." (Hka. Hoffin. 1700. okt. 22. Csernovics az udvari kamarához); Lipót részéről: „... paternis laribus exules... sub nrae perpetuo Protectionis umbra vivere et mori paratos declarasset..." (Ollt. Hofbehelfe 1695. márc. 4. N. 5.) Hasonló kijelentések vannak Hofbef. 1695. szept. 24. N. 21. u.o. 1699 május 5. N. 8. és Kam. adm. Expeditionen 1693. márc. 2. N. 4. stb.

tosságát. Már a török elkezdte a magyarság elhagyott falvainak a szerb pásztorokkal „mögtelepitését", akik a kóborló népek körül egyedül látszottak e célra alkalmasaknak és akik az időjárás viszontagságai elől úgyis az elhagyott falvak puszta házaiban kerestek menedéket.[13]. Az Einrichtungswerk szerint is „ubi populus ibi opulus",[14] az Impopulationspatent a helyreállításra irányuló programm egyik első pontjaként jelöli meg az elpusztított országrészek újratelepítését „zu besserer Aufhelf und wieder Erhebung... des Erb-Königreichs Hungarn".[15] Legjobban bizonyítja a telepítés fontosságának a felismerését, hogy a telepesek valláskülönbség nélkül szabad polgárok és alattvalók lesznek, pedig még két évtized sem telt el a négyszáz falusi pap gályára küldése óta. Buquoi pécsi lakos két falut kér adományképpen és kérését azok betelepítésére irányuló szándékának hangsúlyozásával véli előmozdíthatónak.[16] Mégis sok idő telt el, amíg a népesítési probléma megoldására megszervezett gyakorlati lépések is történtek. Az 1720-as évek előtti korszakot nem is lehet a későbbi nagy telepítések egyik korszakaként feltüntetni, hanem helyesebb a települések korszakának nevezni.

A tisztviselőknek a telepítésekre adott utasítások annyira általánosságokat tartalmaznak, hogy ezek a legelemibb dolgokkal nincsenek tisztában mind a telepítés adminisztrálását, mind a saját hatáskörüket illetően. Herdegen János budai porvisor instrukciója csak annyit mond, hogy „die oedt liegende Hausser und grundt Stuckh bewohnt gemacht und gebawet..."[17] Ennek a következménye, hogy Duellersperg siklósi provisor hét évvel az Impopulationspatent kibocsátása után, amely világosan kimondja, hogy az idegenek öt-, a belföldi telepesek pedig háromévi adómentességet kapnak, azt írja, hogy Siklós közelében két puszta és lakatlan faluba mindenféle kézműves telepedett; ezek kötelezik magukat, hogy házaikat még ezen az őszön felépítik, ezért kétévi adómentességet kérnek: „erwachte also von Euer Löbl. Aohn. den Befehl, wass diess orthes zu thun".[18] Haunold — a pécsi provi-

[13] Borovszky S.: Egy alajbég telepítései. Értekezések a tört. tud. köréből 19. k.

[14] Einrichtungswerk 74. l. (N. Múzeum. Kézirat.)

[15] Az Impopulationspatent-ből Göttling (Heimatbuch) részleteket közöl. A teljes szöveget én Varga Ádámtól kaptam meg, aki Tolnamözsről írott hatalmas monográfiájában használja fel.

[16] Berichte und Schreiben (Ollt. Kam. adm.) 1695 dec. 20. N. 58. L. még Hofbef. 1696. jún. N. 22.

[17] Gazd. tört. közl. 1905. 305. l.

sor — egyszerűen csak jelenti, hogy már két falut betelepített.[19]

Az adminisztrátornak — illetve akkor még inspectornak — 1686 nov. 5-én küldött instructio sem ad semmiféle rendelkezést a telepítés technikai lebonyolítására vonatkozóan, pusztán a települők kiválogatásánál figyelembeveendő szempontokat nyujtja.[20] Ennek következtében előbb Werlein, később Kurz az egész telepítési ügyet a kezükbe veszik és míg szellemileg az udvari kamara és a kormány intencióinak a gépies végrehajtói, technikai téren korlátlan urak, akiknek a hatalmát a kormány meg sem kísérli határok közé szorítani, mivel Bécsben sem a helyzetet, sem a lehetőségeket senki nem ismeri; a legnagyobb birtoktömbök árától a legkisebb malomig mindenről az adminisztrációt kérdezik meg.[21]

Az adminisztrátor ad telepedési engedélyt a Belgrádból jött rácoknak Szentendrére,[22] az „alsóbb részekről" érkezetteknek Pomáz, Kolos vagy Ráckeve elhagyott községekbe vagy máshova.[23] Kurz érvényesíti az aminisztráció, illetve a kormány akaratát Pécs város teljes erejű ellentállása ellenére.[24] Költözködésük történetét — ezzel a letelepítés folyamatát — elmondják pár szóval Szentendre lakói egy tanuságlevél kiállítását kérő levelükben: „... mi görög vallású szentendrei lakosok, mivel hazánkban Őfelségétől Litterae protectionalest kaptunk, Őfelsége szárnyai alá végre követtük a mi Urunkat a Pátriárchát egészen Budáig. Őfelsége itt időző tisztviselői megmutatták nekünk Szentendre praediumot, ahol sem házat, sem szőlőt nem találtunk, hanem a pusztán helyezkedtünk el. Ezután Dnus Exllmus Gralis Zichy István kijelentette, hogy ő a földesúr,[25] akivel éves szerződést kötöttünk, hogy csak árendát fizetünk és más teher alól mentesek leszünk; a szerződés szerint, amit hazulról hoztunk mindent a házak építésére és a szőlők művelésére használtunk fel..." [26]

Telepítés tehát a XVII. században — olyan értelemben, mint a XVIII-ban, amikor egész hivatali apparátus és kiépített toborzási rendszer működött — nem volt és nem is lehetett,

[18] Ber. u. Schr. 1696. szept. 8. N. 27. Hasonló ügyben kér instruktiót Lindtner Ferdinánd Gyuláról (Ber. u. Schr. 1695. ápr. 14. N. 44.), ugyanő Csongrádról (u.o. 1695. ápr. 16. N. 48.)

[19] Ber. u. Schr. 1695. szept. N. 22.

[22] és [23] Kam. Ddm. Expeditionen 1690. nov. 19. és u.o. nov. 2.

[24] 1692-ben Radanay erős eskűvel fogadtatja meg, hogy a városban csak kath. lakosok letelepítését tűri meg a szenátus (Brüsztle: Recensio I k. 17. l.) és Kurz mégis rendeletet ad ki a rácok letelepítésének a megengedésére. (H. k. a. Hoffin. 1695. máj. 15.) Erről alább bővebben.

[26] Hofbefehle 1692. okt. 24. A sztendrei rácok az adminisztratióhoz.

mert egyrészt a háború folytatása nem engedett a szükséges mértékben szóhoz jutni békés törekvéseket, ha ezeknek még oly nagy gazdasági jelentőségük lett volna is, másrészt pedig a kéretlenül és hivatlanul bemenekült rendezetlen és eléggé nagy számú szláv-tömeg elhelyezése, viszonyainak rendezése és legalább kis mértékben az állam részére hasznosítása akkora gondot okozott a hatóságnak, amelynek a menekültekkel foglalkoznia kellett, hogy e teher mesterséges szaporítására nem is gondolhatott, lévén még hozzá maga is elég kezdetleges stádiumban.

A kormány célja a települőkkel vitás. A német történészek mind a külföldiek, mind a magyarországiak közül még a mérsékeltebbek is a XVII. századi betelepülők és a XVIII. századi behozott telepesek befogadásában, illetve szaporításában kizárólag a merkantilisztikus elvekkel magyarázható gazdasági célokat látnak, míg a magyar oldal az Einrichtungswerk egy kitételére és Kolonicsnak egy igen nagy mértékben állítólagos mondására hivatkozva, a telepítésekben németesítő célzatot fedez fel. Az igazság ilyen formában természetesen egyik oldalon sincs; mert ha a rácok befogadásával nem magyarázható meg a németesítési szándék, a gazdasági és kulturális szempontból sokkal alacsonyabb fokon álló, a földműveléshez egyáltalán nem értő és a nomád életet folytató rácság nagy mértékben túlzott favorizálása a sokkal képzettebb és szakértőbb magyarsággal szemben, gazdasági céllal még kevésbé indokolható. Nem is lehet a telepítéseket egy célra visszavezetni, mert a problémák tömege várt megoldásra, amiben az új telepesek a kormány elképzelése szerint segítségre szolgálhatnak.

Időrendben első a katonai cél. A Novák Petrovics által 1686-ban a Szerémségbe vezetett körülbelül 5000 rác a következő évben már Caraffa seregében harcol.[27] Az 1690 ápr. 6-án Albánia, Szerbia, Mysia, Bulgária stb. népeinek kiadott kiáltvány fegyveres segítségre is felszólítja a török iga alatt élő keresztény népeket,[28] aminek fejében törvényeik és vallásuk parancsa szerinti életet és adómentességet is biztosít nekik; az ugyanez évi aug. 21-én kiadott kiváltságlevél pedig névszerint is megnevezi az adónemeket — a tized, contributio és a beszállásolás —, amelyek alól a jövevények mentesek maradnak. Ezen adónemek beszedésénél a tizeddel volt a legtöbb

[27] Szekfü VI. 28. l. Schwicker 4. l.

[28] Schwicker 7. l. A teljes szöveg kiadva Katona: Historia Critica XVI. köt. 709. l. és Kerchelich Notitia praelim.

baj, mert ez alól mentesítést csak a katonák kaptak, Csernovics pedig mindenki részére ki akarta eszközölni.[29]

Eddig ki nem hangsúlyozott mértékben szerepel a telepítés céljai között in theoria a katolikus vallás erősítése is. Az Einrichtungswerk ugyan kimondja, hogy a vallási viszályokat nivellálni kell és a vallások különbözőségét el kell tűrni, mert vallási türelem nélkül a népesítés igen hosszadalmas, sőt megvalósíthatatlan lenne. Ez azonban egyedül csak a vidékre vonatkozik, mert az erősségeket lehetőleg egyedül kath. németekkel kell betelepíteni.[30]

Ennek ellenére Bonini Jeromos kath. németekkel akarja a baranyai Szt. Márton, Zel (?) és Julánz (?) községeket betelepíteni.[31] Jány büszkén írja, hogy az általa foganatosított telepítések hasznára váltak nemcsak a népesedésnek, hanem a kath. vallásnak is.[32] Ugyanő Bátáról a kálv. magyarokat ki akarja tenni, hogy helyükre kath. németeket és tótokat hozzon.[33] Károlyi Sándor is hasonló célzattal telepít: „Meglásd, mint importálom ezen praetextussal a religiót ezen földre" — írja feleségének.[34] A Dőry-birtokra is csak katholikusok települhetnek,[35] Tokaj vidékén is csak azok kaphatnak helyet.[36] Hangsúlyozzuk ismét, ez a cél megvolt, de a XVII. században meg nem valósult, sőt a rácság befogadásával a kormány e téren is igen sokat ártott mindkét régi vallásnak, mert megtelepített egy hatalmas és minden műveltség nélküli tömeget és az így keletkezett heterogén elemekből álló új lakosság egymás közti folytonos surlódása mérhetetlenül hátráltatta a fejlődést mind gazdasági, mind kulturális téren. De nem hozta meg — legalább is egyelőre — a kívánt eredményt a haderő növelése szempontjából sem, mert a fegyelmezéshez soha nem szokott balkáni tömeg a török elleni küzdelem helyett rablóhadjáratokra indulván, csak a reguláris hadsereg hely-

[29] Ber. u. Schr. 1693. aug. 7.

[30] ...3° Dass gleichmässig gnaad discrimina religionum hierinfalls zu connivieren, oder viel mehr Diversitas quaedam religionum absque Publico Exercitio et mixtim unter denen Catholischen zu tolerieren weren...", mert „...ohne dieser tolerierung die Populierung sehr lang oder gar nicht zu erreichen sein würde; so jedoch allein auf das Land, nicht aber die Föstungen zu erstrecken, welche allein mit katholischen Teütschen so viel immer müglich zu besetzen weren."

[31] Hofbef. 1697. márc. 12. (N. 11.)

[32] Jány llt. az Ollt-ban F. V. 349. l. év nélkül.

[33] Hermann Egyed: A bátaszéki németek és népdalaik 1929. Német phil. dolg. XXXVIII. sz. 15. l.

[34] Borovszky: Szatmár m. 171. l.

[35] Göttling Hans: Heimatbuch 49. l.

[36] Gazd. tört. közl. IX. 383. l.

zetét nehezítette meg, t.i. az amúgyis szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütköző élelmezést fosztogatásaival csaknem lehetetlenné tette.

Sokkal fontosabbak az előzőknél a gazdasági szempontok, amelyek az előbbieknél nagyobb szerepet játszottak a telepítések előmozdításában. Láttuk már, hogy az Impopulationspatent is ezt jelöli meg a telepítés első céljául, az Einrichtungswerk pedig sokszor hangsúlyozza, hogy a telepítéssel „Die Gründ widerum erhebet und angebauet werden möchten;"[37] az érdekében tehát mindent meg kell tenni és nemcsak a telepeseket kell vallási és nemzetiségi különbség nélkül szívesen fogadni, hanem a birtokot is a legtöbbet ígérőnek kell adni, lett légyen az illető akármilyen vallású, vagy rendű, bel- vagy külföldi, egyházi vagy világi személy, mert régi szabály, hogy az üzleten annyit kell keresni, amennyit lehet, ha pedig van valamilyen megkülönböztetés vevő és vevő közt, akkor ez a szabály nem érvényesíthető.[38]

Különösen a földosztással kapcsolatban hangsúlyozza az adminisztráció, hogy milyen fontos a megtelepedés, hiszen elsősorban császári érdek, hogy a győztes fegyverek által visszafoglalt, de teljesen elpusztult ország minél előbb benépesedjen és földje művelt legyen; ezért az elhagyottan levő helyek bárkinek a kérésére felosztandók[39] és a rajtuk lakó telepesek, akiket hazájukból elijesztettek, minden kellemetlenségtől megóvandók;[40] ha a birtokos nem gondoskodik az elhagyott falvak megtelepítéséről, az annyit sem jövedelmez, amennyi a legszükségesebb kiadásokat fedezi.[41] Nemcsak a birtokos, de a közjó is a népesség növelését és a föld kihasználását kívánja.[42] Ezáltal ugyanis nemcsak a sokezer telek lesz művelés alatt, hanem a nagyszámú szegény ember is kenyérhez jut, míg most — különösen akik Boszniából menekültek — betevő falatjuk sincs.[43]

Nagy szerepe volt végül a telepítésben a magyarság megszelidítésére, sőt megtörésére irányuló szándéknak is. Hiába mondja ki az Einrichtungswerk — ismét csak belőle vagyunk kénytelenek kiindulni —, hogy a telepítésnél és a neoacquistica javak értékesítésénél csak a gazdasági szempontokat kell figyelembe venni. A deputáció — a berendezési tervezet ösz-

[37] 77. l.
[38] Einr. 155. l.
[39] Kam. Adm. Expeditionen 1692. máj. 17. (N. 56.)
[40] U.o. 1693. márc. 2. (N. 4.)
[41] Hofbef. 1688. júl. 3.
[42] U.o. 1695. szept. 10. és Ber. u. Schr. 1699. okt. N. 17.
[43] Einr. 78. l.

szeállítója — ezt maga sem gondolta egyedül szem előtt tartandó elvnek; nem is tehette, hiszen a neoacquistica birtokok elidegenítésével a kamara nem jutott számottevő bevételhez, hánem sokkal nagyobb mértékben adósságot törlesztett. Az így előállott új nagybirtokos osztály és az idegen népesség még akkor is erős támadást jelentett volna a magyarság ellen, hacsak tudat alatt működött volna; mivel azonban a gazdasági kényszerhelyzeten kívül a tudatosság ténye is fennáll, a támadás jelentősége növekszik. Az Einrichtungswerk ugyanis elvül állította fel — mint már előbb is kimutattuk —, hogy a telepítéseknél ne tétessék különbség a bebocsájtandó idegenek között, kivéve a hűtlen és barbár népeket, de mégis ceteris paribus minden időben elsősorban a németeket kell tekintetbe venni, különösen, akik az örökös tartományokban vagy annak a környékén laknak, hogy az ő betelepítésükkel a (Magy.) Birodalom legalább nagy részben germanizáltassék és a magyarok lázadásra és nyugtalanságra hajlamos vére a némettel mérsékeltessék és ezáltal természetes ura és királya iránti hűsége biztosíttassék. Egyébként csodálkozását fejezi ki a Comissio, hogy bár a jelenlegi uralkodó házból már oly sok király uralkodott megszakítás nélkül, mégis sem a királynak, sem csak egyetlen németnek is Magyarországon egyáltalában nincs birtoka, míg a magyarok az örökös tartományokban igen nagy és számottevő uradalmakkal rendelkeznek. Ennek az oka csak az lehet, hogy a magyarok nem akarnak maguk közt idegeneket tűrni; a királynak azonban joga van azokat idehozni.[43*] A Comissio tehát ugyanazon elv érvényrejuttatását tartja kívánatosnak a nagybirtok újból eladományozása alkalmával, mint a városok betelepítésénél, t.i. a németség szaporítását, ha nem is a túlsúlyra juttatásig — ez nagyon fellegekben járó terv lett volna —, de legalább olyan mértékben, amely már befolyást biztosít a lázongásokra kevésbé hajlamos nemzetiségű alattvalóknak. Az udvari kamara is azt javasolja, hogy Budán a várbeli házakat elsősorban állami célokra (élelmiszer és fegyvertár) kell lefoglalni, a többieket németeknek és más ezekkel egyetértő nemzeteknek kell adni és csak ezek után következnek „egyes magyar mágnások". A Viziárosban és Pesten azonban mindenki kaphat házhelyet, sőt szántóföldet, rétet és szőlőt is, hogy e város minél gyorsabban benépesedjen.[44] Magyar nem is telepedhetett e városokba.[45] Ennek a politikának akart a szolgálatába állni

[43*] Einr. 77. l.

[44] Hk. Hoffin. Ungarn 1686. nov. 5. és Pásztor M. Buda és Pest a török után. Bpest, 1936. 13. l.

[45] Pásztor i. m. 13. l.

Jány Ferenc, amikor már 1689-ben Augsburgból hozat telepeseket[46] és Bonini, aki szintén németekkel akarja betelepíteni a baranyai Szt. Márton, Zel és Julánc községeket.[47]

A németesítési szándék tehát szelidítési célzattal megvolt, de a megvalósítását a XVII. századvégi viszonyok megakadályozták.[48] A rácok bemenekülése ellenben megadta az alkalmat arra, hogy az eszmét a kormány más, a lehetőségek szerinti formában juttassa érvényre; és az udvar meg is ragadta az egyedül kézenfekvő módot ennek az érdekében.

Ez a mód pedig a menekültek minden mértéken és érdemen felüli pártfogolása volt. Az 1690 aug. 20.,[49] 1695 márc. 4-i[50] privilegiális levelekben foglalt kiváltságok és ezeknek az 1706 jún. 15-i[51] megerősítése a rácságot állammá tették az államban, mert minden egyes pontnak a betartását mindenkitől a legszigorúbban megkövetelték. A Consilium Bellicum a privilegium mellett külön is közététeti a magyar kancelláriával, hogy a Belgrádból nemrég menekült katonákat és másrendű embereket a megyék „semmi módon meg ne sértsék, hanem inkább velük emberségesen bánni és a legközelebbi őrségre a parancsnokhoz őket készségesen elvezetni kötelesek".[52] Pest megye a tized megfizetésére akarja őket kötelezni, mire az adminisztráció egészen szigorú, sőt goromba hangon figyelmezteti, hogy a rácok mentesek a tized fizetése alól; ha esetleg újabb rendeletről tud (t.i. a megye), azt mutassa be, egyébként remélhetőleg békén hagyja a lakosokat.[53]

[46] Hermann Aegid: Erste Spuren der Kolonisation in Pécsvárad. D. U. H. Bl. 48—52. ll.

[47] Hofbef. 1697. márc. 12. (N. 11.) A telepítéseket kizárólag gazdasági okokkal igyekszik magyarázni Schüneemann K. (Zur Beurteilung der Schwabenansiedlung in Ungarn D. U. H. Bl. 1932. 281. és köv. ll.) Hugelmann Karl Gottfr. (Das Nationalitätenrecht des Alten Österreichs. Wien-Leipzig. 1934. 35—37. ll.) Hartmann Rudolf (Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrh. Budapest. 1935. 7. l.) Gottlob Schuon (Die Nordw. Schwäbische Türkei. Ismertetve: Der Auslanddeutsche. 1936. júl. 454. l.) és Hermann E.: Telepítések a XVIII. században Kath. Szemle L. évf. 244. l. A bizonyítás azonban mindegyiknél csak logikai érvekkel történik, amivel természetesen semmi pozitív adatot kívánó kérdést eldönteni nem lehet.

[48] Hogy a következő századi nagy német telepítésnél milyen elvek érvényesültek, illetve, hogy az Einrichtungswerk-ben körvonalazott tervek milyen mértékben jutottak kifejezésre, az kívül esik e dolgozat keretein.

[49] Részletes ismertetés Schwicker i. m. 12. l., de minden magyar történelemkönyv leközli, azért itt nem ismételjük.

[50] Hofbef. 1695. márc. 4. N. 5.

[51] Insinuatae Camerae Aulicae 1706. N. 16.

[52] Kanc. Conceptus Actorum expedi torum. 1690. okt. N. 29.

[53] Kam. Adm. Exp. 1693. febr. 24. N. 61.

Radanay Pécs bíráját és szenátusát megesketi, hogy sem a városban, sem annak a területére lutheránus, kálvinista, sizmatikus, ariánus, zsidó vagy pogány lakost befogadni soha nem fog;[54] Kurz mégis megengedi, hogy a városban a rácok megtelepedhessenek;[54*] a helyzet később sem változik, pedig Pécs királyi Resolutióra hivakozik, mely szerint akatolikusokat a városba és praesidiumokba befogadni tilos.[55] Radanay szeretné őket megtéríteni, mivel a rácok tolvajlásait, rablásait és gyilkolásait máskép megszüntetni lehetetlen.[56] Ezért feljelentik és az udvari kamara azt írja a magyar kancelláriának, hogy világosan kitűnik a mellékelt privilegiumból, hogy Őfelsége e népet még 1690-ben oltalmába vette, vallásuk gyakorlását nekik megengedte, most tehát nem fogja a szavát megszegni.[57] Még kirivóbb példája a mérhetetlen pártolásnak Csernovics egyik ügyének az elintézés-módja. Panaszkodik a patriarcha, hogy Sirok várába — amely az ő birtoka — nem engedte be az eszéki generális, hanem mint „fatális ellenség"-et egész Szlavonián át fegyveres katonasággal kísértette és hogy a neki alávetett területen nem engedik meg jogainak a gyakorlását, tehát orvoslást kér. Az udvari kamara a magy. kancelláriától kér felvilágosítást, ez Kolonicsnak adja ki véleményezésre, aki két jezsuitától kér tanácsot. Lintschinger Alajos szerint Csernovics legfőbb akadálya az uniónak és a kath. vallásnak annyi kárt okoz, hogy már nem is lehet kereszténynek nevezni; minden papja gyűlöli, de fél tőle. Gobelics János, a másik véleményező hasonló színben tünteti föl Csernovicsot; „Scandaloser Mensch"-nek nevezve azt ajánlja, hogy meg kell akadályozni Sirok birtokba vételét, ott egy apátságot kell létesíteni az uniót előmozdítandó és a határra egy uniált püspököt rendeljenek, aki sokezer lelket tudna megszerezni a kath. egyháznak. Nem szabad megengedni, hogy Csernovics az egész ország területén hatalmaskodjék, újra kereszteljen és „hasonló abszurdumokat" műveljen. Ezen ugyancsak egyértelmű referátumra az udvari kamara lakonikus rövidséggel adja ki a végzést: ... Meghagyjuk és elrendeljük, hogy az említett rác nép kiváltságaiban megtartassék ... és Csernovics Sirok várába behelyeztessék.[58] E politika kezdeményezője a haditanács. A kamara tiltakozik a

[54] Brüsztle J.: Recensio 17. l. L. még Hka. Conscr. F. 3. N. 67. 70. §.
[54*] Hka. Hoffin. 1695. máj. 15.
[55] U.o. 1700. okt. 22.
[56] U.o. 1700. okt. 22. Radanay Csernovicshoz.
[57] Ins. Kam. Aul. 1700. okt. 22. N. 41.
[58] Ins. Cam. Aul. 1696. N. 13.

rácoknak a meghódított területekre való befogadása ellen, de az mégis kierőszakolja, sőt házhelyeket kér a részükre még Pesten is. Később aztán, mint láttuk, a kamara is teljesen a rácok pártjára áll;[59] az adminisztráció pedig — mit tehetne mást? — végrehajtója lesz annak a lehetetlen politikának, amit a bécsi zöldasztal mellől irányítanak és ami ellen nemcsak az egész magyar közvélemény, hanem maguk a kamara vidéken szolgálatot teljesítő tisztviselői is teljes erejükből tiltakoznak. Néha maga az adminisztátor is kénytelen erősebb hangot használni. Egyre gyakrabban hallani — írja Werlein Csernovicsnak —, hogy a rácok Őfelsége más alattvalóitól nemcsak ingóságokat és más kis dolgokat visznek el, részben lopva, részben violans módon, hanem művelt részeket és szántóföldeket foglalnak el, a valódi tulajdonosokat kínozzák és lakóhelyükről elűzik. Szólítsa hát fel a patriarcha az alattvalóit, hogy maradjanak Szentendrén, mert az adminisztráció az ilyen bűnöket nem hagyja megtorlatlanul. Adjon a sértetteknek elégtételt is, nehogy erősebb eszközökhöz legyünk kénytelenek folyamodni.[60] Panasz persze van több is, de az „erősebb eszközök" igénybevételének a megtörténésére egyetlen adatunk sincs.

Pedig a vidéki tisztviselők sokat panaszkodnak rájuk és kiváltságaikat igazságtalannak és meg nem érdemeltnek tartják[61] és még a vezetőiket is lenézik. Jefrem Jankovich pécsi rác püspök méltatlankodva panaszolja, hogy a siklósi provisor igen csúnyán bánt vele, olyan szavakat mondott neki, amit nem keresztény, de még a kereszténység ellensége sem mond. A felesége pedig férje távollétében „rút szavakkal becsmérelt engem tisztességes emberek előtt".[62]

Ha maguk a császári tisztviselők így vélekednek felettes hatóságaik kegyenceiről, elképzelhetjük, hogy mennyire népszerűtlenek voltak ezek a magyar hatóságok szemében. Maga a nádor is azt kéri, hogy — mivel annyit rabolnak és fosztogatnak, hogy a lakosság nem maradhat meg a lakóhelyén — olyan vidékekre telepítsék őket, ahol Őfelségének hasznot hajtanak.[63] A magyar kancellária szintén fél, hogy a magyar lakosság menekül el, ha intézkedés nem történik a gyujtoga-

[59] Gárdonyi Albert: Pest város ujratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember. 1926. 87—111. ll.
[60] Cam. Adm. Exp. 1692. aug. 26. (N. 120.) és u.o. 1691. júl. N. 97., valamint 1692. ápr. N. 82.
[61] Ber. u. Schr. 1690. márc. 8. és 1692. márc. N. 29. Radics jelentése.
[62] U.o. 1696. jan. 12. N. 34. Jankovich az adm.-hoz.
[63] U.o. 1696. jún. 15. N. 24.

tások, fosztogatások és rablások megakadályozására.[64] Körülbelül ez a hivatal ítélte meg legigazságosabban a helyzetet. Tekintetbe vette ugyanis, hogy a rácoknak dicséretre méltó szándékuk a „keresztény nép örökös ellensége" ellen küzdeni, sőt a küzdelemre másokat is buzdítani, ezért a protectionalis kiadásának a napjától egészen a *jelen háború végéig* akarta őket mentesíteni mindennemű szolgáltatás alól, hozzátartozóikkal együtt. Persze ez a korlátozás egyik kiváltság levelükben sem fordul elő.[64*]

A megyéknek az adómentesség fáj a legjobban. Érthetően, hisz a magyar parasztság helyzete kibírhatatlan. Ha a rácok a megye területén akarnak lakni — írja Pest megye az administratiónak — és az ország javait élvezni akarják, a legkevésbbé sem vonhatják ki magukat a kötelezettségek alól.[65] „A rácok ippen semmivel sem akarnak velünk konkurrálni... és igy nemhogy épülne az szegény magyarság, de romlik és pusztul... Az kik táborban voltak, azok igenis hogy mentesek az adótul, de minden városban két s háromszor annyiis van az ki nem volt táborban, ha pedig Fő comissárius uram az executiót kihozza ezen szegény kevés magyar falukra, én annak ellent nem állhatok amint gondolom, hogy kinnis van már az executió, ugy látom, hogy az rácok miatt el kell pusztulnunk az executió miatt az ki oka lesz számot ad róla..." [66] — írja Tolna megye alispánja. Ha a magyar jobbágyok terheit mérsékelnék, abból csak haszna lenne az oeconomiának.[67]

Pécs városa egy rác hentes letelepedése ellen tiltakozásával kapcsolatban minden érvet előszed, hogy ne kényszerítsék rác polgár befogadására: a városban sohasem lakott schizmatikus rác még a török uralom alatt sem, a visszafoglalás után éppen Őfelsége resolutiója és intentiója volt, hogy itt egy

[64] Kanc. Conc. Exp. 1703. nov. N. 56. Dec. N. 34. és 1704. ápr. N. 29. Csak Kecskemétről 4000 marhát raboltak el, más helyekről 8000-et, falvakat égetnek, pusztítanak.

[64*] Kanc. Conc. exp. 1691. ápr. N. 30. „...pro benigna (et?) grati erga ipsos amini nostri declaratione medio certarum litterarumque Nrarum patentium sub dato 3-a febr. A. currentis infrascripti emanatarum ab omnibus et quibus libet oneribus publicis et privatis cameralibus civilibus militaribusque portionibus subsidys et quibuscumque exactionibus ac decimis usque ad praesentis Belli exitum clementer absolventes eximentes et supportantes eosdem universos cum tota familia rebusque et bonis quibusvis et facultatibus eorum in nostram regiam tuitionem et speciali protectioni committendos esse duximus..."

[65] Ber. u. Schr. 1696. dec. 29. Pest m. b administisztratióhoz.

[66] H. K. A. Caraffa Rel. N. 447. 1698. jan. 31.

[67] Hofbef. 1695. aug. 8. N. 6.

nem katolikus sem telepedhetik meg. Méltányos is, hogy ahol azelőtt semmiféle schizma vagy szekta nem volt, ott ezután sem legyen. Az egész város és a polgárság megesküdött és ezt az eskűt évenként megújítja, hogy területén egyetlen akatolikust sem fog megtűrni.

Már az is ellene szól a befogadásnak, hogy sem a földesúr, sem a magisztrátus fennhatóságát nem akarják eltűrni, sem a közterhek viselésében osztozkodni, tehát nemcsak vallási hanem politikai okok is vannak a letelepedés megengedése ellen. Voltak ugyan uniált rácok is, de az álpatriarcha megérkezte óta ezek újból elfordultak és most megint örökös a panasz ellenük rablásaik és tolvajlásaik miatt. Különben is, ha a két recepta és tolerata religio — a kávinista és lutheránus vallás — gyakorlását még a földesúri jog épségben tartásával sem engedjük meg, mennyivel inkább kellene eltűrnünk a schizmatikusok letelepedését, amely nem recepta religio, sőt jogait az 1635. XL. t.c. eltörölte. Végül Pécs nem szabad királyi, hanem püspöki város, a földesúri jog tehát a püspöké, aki egyedül jogosított meghatározni, hogy megengedi-e a schizma megtelepedését vagy nem.[68]

A rendiség minden rétegét a 90-es évek elején egy személyben képviseli Radanay Mátyás, előbb zalavári apát, majd pécsi püspök; születésére nézve köznemes, foglalkozására nézve főpap, püspöksége birtokainak a nagyságai miatt hatalmas főúr és mint Baranya-Tolna és Valkó egyesített megyék főispánja, egyedül száll szembe a katolikus vallás érdekében a rácokkal és az adminisztratióval a nemesség és parasztság megvédése miatt elsősorban az adminisztratióval, kisebb mértékben pedig szintén mindkettővel. Semmi tekintetben nem gyenge egyénisége[69] a kamarai igazgatásnál előfordulú visszaélések és a rácság excessusainak a láttára olyan kifejezéseket használtat vele, amilyenre egyetlen hivatalos levelezésben sem találhatunk példát. Szokatlanul erős kitételekkel bírálja az adminisztráció előtt annak a tisztviselőit; nem kevésbé őszintén mondja meg azonban véleményét ugyanakkor a beszállásolások elosztásával kapcsolatos igazságtalanságokról sem; a haereticusok, schizmatikusok, rablók, tolvajok és nyilvános házasságtörők (publici concubinarij), téli beszállásolást nem kapnak kiváltságaik miatt, a katolikusok — különösen a pécsi polgárok — pedig annyira szenvednek a kvártélyozástól, hogy az elpusztult várost nemsokára el kell hagy-

[68] H. K. A. Hoffin 1700. okt. 22.
[69] Várady: Baranya multja és jelene. II. k. 501—513. ll.

niok. Kaposvár, Siklós, Sziget, Dombóvár, Igal, Simontornya és a többi rác és haereticus faluban sem katonaság, sem portio nincs; ez az egyenlőtlen elosztás tönkreteszi a katonaságot s elpusztítja az édes hazát.[70] A saját érdekeit is hasonló hangon védi meg az adminisztratióval szemben, ugyancsak az előbbi kifejezéseket használva tizedének az élvezői ellen, akik miatt a püspöknek éhezve és koldulva kell szolgálni Isten nagyob dicsőségét.[71] Vincensnek csodálkozását fejezi ki, hogy olyan dolgokba ártja magát, amihez nem ért. Hogyan is kormányozhatja ezt a hazát — vágja szemébe —, hallgatagon — hiszen egy nyelvet sem ért — süketen — mert senkit sem hallgat meg — és vakon — mivel nem talál módot, amellyel ezt a szerencsétlen népet védelmezni tudná a latroktól. Addig azonben nem fog távozni, amíg a jogtalanul beszedett tizeddel az utolsó fillérig el nem számol.[72]

Hasonló felszólítást küld Csernovicsnak is. Mérhetetlen magasságból Illme et Reverendissime Frater-nek szólítva megparancsolja neki, hogy a legutóbbi 3 évben jogtalanul beszedett tizeddel számoljon el, ellenkező esetben birtokait elveszti; levelének végén pedig meghagyja, hogy legyen azon — Domine Frater —, hogy a hatáskörébe tartozó rácok egyesüljenek és ezáltal megjavuljanak, vagy pedig a mi diocaesisünkben egyáltalán nem lakhatnak.[73] Ugyanilyen hangú levele valószínűleg több is volt, mert Jankovics és Černovics közösen írt és Radanay ellen segítséget kérő levélben arról beszélnek, hogy a pécsi püspök őket és általában ezt a rác népet az Indus- és a Garamanthusig a világ legmesszeb levő partjaira akarja űzni.[74] Hozzá hasonlóan, de egészen tárgyilagos hangon Kolonics is a rácok ellen foglal állást, amikor az adminisztratiótól védelmet kér velük szemben Baja katolikusai részére.[75]

A világi birtokosok közül ezen a vidéken csak Daróczy Istvánról, a későbbi tolnai alispánról hallunk, aki ugyancsak nagy veszélyt lát a rácok kiváltságolásában. Országos veszélynek tartja a rácok korlátozás nélküli garázdálkodását. „Én ünnepélyesen protestálok Őfelsége előtt — írja — és ha ezek az emberek Őfelségének bármilyen kárt okoznak én oka nem leszek"; ugyanis a mostani állapotokból sok baj elkövetkezését lehet várni. Ha gyors segítség nem érkezik valami „spe-

[70] Ber. u. Schr. 1693. febr. 26.
[71] U.o. 1696. jan. 26. N. 67.
[72] Neoregestrata Acta. F. 1211. N. 19. 1687. aug. 27.
[73] Hka. Hoffin. 1700. okt. 22.
[74] U.o.
[75] Ber. u. Schr. 1693. aug. 28.

ciale mandatum" formájában, akkor ő is elköltözik olyan helyre, ahol éjjel nyugodtan alhat.[76] A tizedet és a kilencedet ő is beszedi, ugyanazon megokolással, mint Tolna, illetve Pest megye.[77]

Hiábavaló azonban minden kritika, haszontalan minden tiltakozás, mert az előbbi két diplomát Lipót 1695 március 4-én,[78] azt pedig József 1706 jún. 15-én[79] megerősíti. Az előbbire az alkalmat az adta meg, hogy a rácok — akik menekült vendégekként jöttek be — kijelentették, hogy „készek örökké a mi protectionk árnyékában élni és meghalni"... az utóbbit pedig azért kapták, mert valamint a török háború alatt is, úgy a „mostani rebellio zavarai között is... folytonos állhatatosságot" tanusítottak.

Ezeken kívül a kamarai birtokon letelepedett rácokkal az adminisztrator szerződést köt, amely szerint 1. valamennyi az említett községekben letelepedett lakos minden, a pécsi császári provizorátusnak a kötelességszerűen szolgáltatni szokott gratuitus labortól mentes lesz és a mondott császári provizorátus összes tisztviselői őket minden kellemetlenségtől, tiltott sanyargatástól vagy bármilyen más súlyosan érintő eseményektől, mint saját alattvalóikat, megvédeni kötelesek. 2. Mentesek lesznek az Eszék és Péterváradnál folyó munkálatok alól is, csak a comissáriusi hivatal részére kell részben gratis, részben pénzért szükség esetén dolgozni és ezenkívül 3. mindenki kivétel nélkül negyedévenként egy, összesen tehát évi négy forintot fizet és hat munkást szolgáltat a provizoratusnak, de ezt úgy osszák fel, hogy a módosabbak többet, a szegényebbek kevesebbet szolgáljanak. 4. A kamarának joga van a községeket bármi módon elidegeníteni, akkor ez a szerződés érvényét veszti. 5. E szerződés hatálya a decimara és más elviselendő terhekre nem terjed ki. A szerződés két példányban állíttatik ki, egyiket megkapja a község, a másik az adminisztrációnál marad.[79]*

A szembetűnő pártfogolás alig tíz év alatt nagyra fejlesztette a rácság fontosságtudatát. Az 1691-es diploma még megígéri, hogy ha a menekültek korábbi lakhelye a török uralom

[76] U.o. 1692. márc. 29. N. 102.
[77] U.o. 1696. febr. 9. N. 22.
[78] Hofbef. 1695. márc. 4. N. 5.
[79] Ins. Kam. Aul. 1706. N. 16.
[79]* Ez a szerződés egyrészről az adminisztráció, másrészről Kisbudmér, Jagonak,, Nagybudmér és Kövesd falvak részéről köttetett, 1695. aug. 1-én. (Hka. Conscr. F. 2. N. 59. 1695. Hasonló szerződés van az adm. és Gilvánfa és Kistelek közt, de ezek lakói magyarok; ők 8 forintot fizetnek és semmiféle szolgáltatás alól nem mentesek.

alól felszabadul, oda visszaköltözhetnek és az itteni kiváltságaik birtokában a saját tisztviselőik vezetése alatt élhetnek tovább.[80] A visszatérési szándék a tömegben komoly is volt, mert a hattai rácok távozásra minden órában készen állottak.[80*] Pogány lakói még 1700-ban is „naponta készek újból saját országukba költözni".[81] A Rákóczi felkelés idején történt is visszaköltözés a régi hazába igen nagy számban, de — úgy látszik — a különbség a két vidék viszonyai között még rác szemmel is észrevehető volt, mert a zavaros idők elmultával a visszamenekültek újból — most már véglegesen — elhagyták régi hazájukat az új lakhelyük kedvéért, noha itt még csak alig egy évtizedet töltöttek.[82] Csernovics azonban — mint láttuk — már 1695-ben kész volt a nemrég megszállt területeket végleges otthonnak tekinteni. Az 1690-es évek második felében pedig átveszik a magyarság hangját és ultimátumszerűen írják, hogy a velük szemben alkalmazott erőszak meg nem szüntetése esetén kénytelenek lesznek helyüket elhagyni;[83] a szentendrei rácok már nem a nyomorúságukra hivatkozva kérik a tizedmentességet, hanem azt írják a kamarának, hogy „ha bennünket továbbra is a birodalomban akar megőrizni", akkor ne követelje a decima megfizetését.[84] Csernovics és Jankovics pedig a rácok jelentőségét már az udvari kamara és a haditanács által a köztudatba idegzett nívóról nézve írják, hogy mi haszna abból Őfelségének, ha a rác népet újból az ellenség területére kényszeríti és ezáltal annak az erejét készakarva növeli. A magyar birodalom határai nincsenek oly szűk keretek közé szorítva, hogy az itt lakó rácok ezek közt békében ne élhetnének vallásuk szabad gyakorlata mellett.[85] Pár évvel később pedig a saját és népe fontosságának a tudatától túlhevített Csernovics zsinatra hív össze körülbelül 40 archipresbitert, nemcsak a magyar földről, hanem a még török alatt lévő területekről is; a szentendrei zsinaton az utódát is megválasztatja és ennek megerősítésére *Konstantinápolyba* merészelt követeket küldeni. Ezt az udvari kancellária is megsokalja és leszögezi, hogy soha nem engedte meg azt sem, hogy

[80] Schwickert i. m. 18. l.

[80*] Urbaria et Conscriptiones F. 37. N. 48. 1699.

[81] U. et c. F. 37. N. 49. 1700. és u.o. F. ... N. 14. 1700. L. erre Thiem József: A szerbek története a legrégibb időktől 1848-ig. Nagybecskerek. 1892. 91. l. és Acsádi I. M. o. tört. I. Lipót és I. József korában. Bp. 1898. 515. l.

[82] N. R. A. F. 271. N. 1, 8, 12, 16, 17. A határok megállapításakor kihallgatott tanuk vallomásai között történik erről említés.

[83] Ber. u. Schr. 1696. febr. 9. N. 22.

[84] Hofbef. 1697. nov. 22. N. 14. A szentendrei rácok az adm-hoz.

[85] Hka. Hoffin. 1700. okt. 22.

Csernovics a patriarcha címmel éljen, még kevésbé, hogy bármilyen megerősítést idegen helyről különösen a portától várjon, gyűléseket hívjon össze, correspondenciákat és machinációkat folytasson; határozottan (firmiter) meghagyja tehát az adminisztrátiónak, hogy a fenti dolgoktól Csernovicsot abszolute óvja és távoltartsa.[86]

Az előbbieket összefoglalva tehát: a XVII. és XVIII. század fordulóján a török uralom alatt és a felszabadító háború idején teljesen elpusztult országrész regenerálásánál két egymástól világosan megkülönböztethető concepciót figyelhetünk meg: az egyik a kormányé, különösen a haditanácsé és az udvari kamaráé (és ennek az irányítása alapján a kamarai adminisztratióé), tehát azoké a hivataloké, amelyek az ügyeket csak zöld asztal mellől ismerik; ezeknek a célja kettős: egyrészt a népesség növelésével a gazdasági helyzet javítása, másrészt idegen elemek betelepítésével a magyarság háttérbe szorítása és egy olyan néptömeg megteremtése, amelyre szükség esetén biztosan számítani lehet. Ez az idegen elem az elképzelés szerint a német lett volna, de ezeknek a betelepítésére akkor még részben a háborús viszonyok, részben egy erre szolgáló szervezet hiánya miatt, sor nem kerülhetett. Az irányelveket tehát az adott viszonyokhoz mérten tágítani kellett és hogy legalább az egyik cél — a mindenre felhasználható tömeg megteremtése — minél gyorsabban megvalósuljon, a kormány a még nomád életet élő balkáni menekülteket a magyarság fölé helyezte. A másik irány pedig az volt, amit az ügyeket nemcsak aktákból ismerő kamarai tisztviselők és a magyarság képviselői: a magyar hatóságok — a kancellária, megye — és a rendiség egyéni exponensei — Esterházy, Radanay, Daróczy — tartottak szem előtt.[87] Ezek felfogása szerint a gyors fellendülés legkönnyebben úgy érhető el, hogy a régi, bevált munkaerő, a földhöz ragaszkodó és azt teljesen ismerő magyar jobbágy helyzetén kell könnyíteni részben a szolgáltatások csökkentése, részben az adók egy részének az új telepesekre hárítása által. A nyomorult helyzetéből kiemelt és jobb állapotba juttatott magyar paraszt megnövekedett munkakedve és ereje kétségkívül rövidebb idő alatt jobb eredményt ért volna el. Mégis az előbbi felfogás győzött, mert ekkor Magyarországon nem IV. Béla uralkodott, hanem a jus armorum alapján birtokolt területeken a kamara a vetélytárs nélküli teljhatalmú úr.

[86] Kanc. conc. exp. 1703. márc. N. 13.

[87] Bizonyos mértékben idetartozik az Einrichtungswerk is, amely a magyar jobbágyság helyzetén is akar könnyíteni, t. i. robot-mérséklést ajánl.

Hagn Sarolta és Wesselényi Miklós

— Különös közjáték a száz év előtti Pest életében —

Irta : dr. Siklóssy László.

Ez a mozaik, amelyet az alábbiakban összerakottan talál az olvasó, azt mutatja, miként viselkedtek a táblabíró világ Pestjének egymással még össze nem csiszolódott társadalmi rétegei, amikor egyik napról a másikra egy eladdig nem ismert helyzetbe kerültek, amelyben valamennyien érdekelteknek érezték magukat. Ezt a szokatlan helyzetet egy fiatal külföldi színésznőnek, *Hagn Saroltának* (Charlotte von Hagnnek) megjelenése hozta létre 1832-ben.

Hogy megérthessük, miért kelt ki formájából város és népe, pillantást kell vetnünk a *színész társadalmi állapotára* száz év előtti világunkban. Ezidőben a magyar színészetnek még nem volt állandó otthona, maguk a színészek pedig társadalmi osztályba be nem sorozott vándor komédiások voltak. Költők lelkesedtek értük, de nem akadt volna egyetlen bocskoros nemes, aki társadalmilag magához illőnek ismerte volna el őket.

A magyar hazafiság a magyar színészetben lassankint kezdett megbecsülnivalót találni. Elől járt ebben az idősebb *b. Wesselényi Miklós* (1750—1809), aki pénzét-lelkét odaadta színészeinek; igaz, hogy meg is kínozta őket.

Déryné Széppataki Róza (sz. 1795.) naplójában olvashatjuk, milyen szívesen látták őt Erdélyben, de egyebütt is, úri házakban, grófi kastélyokban; uzsonna közben megénekeltették, sőt maguk a dámák is örültek, ha időnként eljött házukhoz. Déryné azonban nem volt típus. A színészetnek patronizálása immár úri tempó lévén, az urak és hölgyek örültek, hogy ezt egy ilyen kedves és szerény *egyéniségen* gyakorolhatják, amilyen Déryné volt.

A hazafiasnak elismert magyar színészet pártolása természetesen a városi polgárságra támaszkodó német színészetnek leértékelését hozta magával. Ez pesti viszonylatban azt jelentette, hogy Grimm Fedornak, a pesti nagy Városi Színház bérlőjének a szokásos színigazgatói gondokon kívül számolnia kellett a mindinkább erősödő magyar művelődéssel, általában a város magyarosodásával, a városban lakó vagy oda felránduló magyar urakkal, végül saját legnagyobb rémével: a jurátusoknak hazafiasság alatt elkövetett rakoncátlankodásával.

A színésznek — lett légyen az magyar vagy német — társadalmi állása tehát szabályozatlan és ingadozó volt. Hát még a színésznőé! Az önálló kereső nő fogalma abban az időben még nem alakult ki. Egy színésznő számára alig volt más választás, mint — törvényesen vagy törvényen kívül — hozzátársulni valamely kollégájához s vele jól-rosszul végigélni vándoréletét vagy számítani a színészet alkalmi pártfogóira, akik a világot jelentő deszkák és kulisszák világát kezdettől fogva szerelmi portyázóterületnek tekintették.

Nagy volt a rangkülönbség az udvarló gavallérok és Thalia papnői között. És micsoda gondok gyötörték ezeket a szegényeket! Hogy megmaradjak példámnál, elegendő Dérynének, a legbecsültebbnek visszaemlékezéseit olvasgatni, hogy lássuk mindennapi gondjait a kenyérért, de a mindennapi illendő ruháért is. Amilyen jól esik neki, ha ünneplik, épúgy megremegteti szívét a gondolat, hogy bankettre hívják, vagy éppenséggel valamely rangos házhoz s akkor oda új ruhát kell csináltatnia. De miből? Szűk a gázsi, pénz nincs, adósság van. A könnyelmű végletekig hagyja gyűlni s belezüllik, az olyan, mint Déryné, holtanapjáig kínok közt törleszti.

A színész mint társadalmi réteg, a száz év előtti Pesten a polgárság után következett. És hogyha egyik-másik „játszó személy"-t fűtötte is az égi tűz, a nők legtöbbje házasságról álmodozott s a tapsok helyett a legszerényebb kispolgári létről.

Hagn Sarolta mint pesti csoda.

Most jött a csoda. 1832-ben megjelent Pesten egy bajor színésznő — Hagn Sarolta —, akinek saját hazájában már olyan tisztességben volt része, amilyen magyar kollégáinak csak egy nemzedék mulva jutott,[1] ha jutott.

[1] A Hagn-esetről vannak részletes egykorú adataink. Hagn Saroltának színpadi szerepléséről hűségesen beszámol a *Der Spiegel für Kunst Eleganz und Mode* c. Budán megjelenő hetilap, amelynek Wiesen Frigyes volt a szerkesztője. A történtek friss összefoglalását alja Friedrich *Korn „Panorama von Pesth und Ofen ober Charakter- und Sittengemaelde der beiden Haupstaedte*

Hagn Saroltának szemlátomás szerint még gondja sem volt. Megvolt mindene. Egész ruhatárral utazott. Tündöklött a fiatalságban, jólétben és gondatlanságban. Más küzdött a kenyérért is, ő az inyencfalatak közt is válogatott. Más soványt kinevettek, őt szárnyatlan angyalnak nevezték pehelykönnyűségéért.

Angyal volt és királynő, akinek azonnal szemrebbenés nélkül meghódolt minden társadalmi osztály: mágnások, köznemesek, polgárok, iparosok, falusiak, az utca népe. Fiatalok és öregek, férfiak, nők és gyermekek mind varázsa alá kerültek.

Olyan tömegőrület volt ez, amilyen sem azelőtt, sem azután nem volt Pesten. A színház gyakori helye a tömegszpihózis kitöréseinek. A heves magyar vérmérséklet sok mindent produkált a színházban és a színházzal kapcsolatban. Voltak nagy ünneplések, hangos botrányok, primadonnák és ellenprimadonnák harcai, pártok felvonulásai és sok efféle, de soha ez a város színésznőből nem csinált olyan közügyet, mint Hagn Saroltából: az első színésznőből, akit — nagy meglepetésére — mérhetetlen társadalmi magaslaton látott. Ez a csoda negyven napig tartott, mindaddig, amíg egy durva színházi botrány véget nem vetett neki.

Pest városának s a haza legjobbjainak e negyvennapos színházi tömegőrülete megbeszélést érdemel. Lássuk, miért éppen Hagn Saroltáért örjöngtek, miért nem valakiért a mieink közül?

E célból folytassuk Hagn Sarolta összehasonlítását ama

Ungarns. Aufgenommen nach eigener Anschauung von Spiritus asper und Spiritus lenis. Leipzig 1883. c. könyvében. A magyar memoire-írók közül Karacs Teréz *„A régi magyar színészetről"* szóló (Arad, 1888.) visszaemlékezésében részletekben gazdagon tárgyalja a vele csaknem egyidős Hagn Saroltának pesti szereplését. Karacs Teréz adatait mindenben megerősíti a *Naplótöredékek* (I. 1824—1844.) c. kötetében *b. Podmaniczky Frigyes. Gr. Széchenyi Istvánt* szintén érdekelte a diva, akiről Naplójában sűrűn megemlékezik. Használható adatokat nyujt a *Zichy Antal*-féle kivonatos kiadás is. *Viszota Gyula* szószerint közli a naplót, amely, jóllehet az érdemi részek csaknem mind töröltettek, nagy szolgálatot tesz a történtek megállapításában. *Ifj. b. Wesselényi Miklós*, az eset főérdekeltje, ezekben a napokban — rendes szokásától eltérőleg — nem vezetett naplót. Hagn Saroltára vonatkozó 1835. évi sorait Kolozsvárt az Erdélyi Múzeum Egylet gyüjteményében őrzött kéziratából másoltam le. Az 1840-es napló adatait *Kelemen Lajos* volt szíves számomra kiírni. Hagn Saroltáról a későbbi irodalomban is gyakran történik említés. ezekről a szövegben szólok. Hagn Sarolta életének fő adatait pontos összeállításban közli az *Allgemeine Deutsche Bibliographie*-nek Lipcsében 1904-ben megjelent 49. kötete.

kor legmegbecsültebb magyar színésznőjével, Dérynével. Hagn Sarolta (sz. 1809.) a fiatalabb. Egy haladottabb nemzet leánya. Élénk, szabad mozgású. Szabályos vonásaival, rózsás arcával, egészséges karcsúságával ideáltípusa korának. Csupa élet, humor, jókedv, kacagás, kacérság.

Déryné bájos, törékeny jelenség. Veleszületett tehetségét ihletetten fogja fel. Biztosan mozog a színpadon és illendően. Kacérságból csak annyit adagol, amennyit szerepe okvetlenül megkíván. A színpadon jól és természetesen mozog, de ellensége minden túlzásnak. „Savószínű arcát" alig kendőzi. Kevésbbé színésznő, mint énekesnő. Lelkiségét a zene elégíti ki.

Hagn Sarolta negyven forró magyarországi napjával Dérynének negyven küzdelmes esztendeje áll szemben. Neki is voltak nagy sikerei: a pesti német Városi Színház is szerződtetni akarta. Neki is küldtek virágokat s dobáltak a karzatról dicsőítő verseket. A sikerek boldoggá tették őt, de szerény alaplényét nem változtatták meg.

Mindketten önérzetesek voltak, de Déryné szelid és szerény, Hagn Sarolta gőgös és kacér.

Dérynének Pest is már túlságosan zajos és zavaros volt; jobban szerette a csendes és harmonikus vidéki életet, amelyben megkapta azt a megbecsülést, amelyet egyszerű és tapintatos lénye megérdemelt. Ezzel ellentétben Hagn Saroltának már a magyar határ felé való első pillantása olyan volt, amilyenről magyar színésznők álmodni sem mertek: az ország válogatott előkelőségei már előre megígérték neki a sikert. Hagn Saroltát úgy kellett rábeszélni, hogy lejöjjön Pestre, ahova a nemzet sok napszámosa soha nem tudott feljutni.

A Hagn-probléma.

Hagn Saroltának nem voltak társadalmi gátlásai. A szép és elbizakodott leány bizonyára boldognak érezte magát a magyar napsütésben s nem sejtette, mily forró a levegő, amelyet beszív s a talaj, amelyen jár. Nők kevésbbé töprengők, legkevésbbé egy ünnepelt diva. Ő elfogadta Pestet olyannak, amilyennek találta. Nem tudta, hogy az aznapi Pest más, mint a tegnapi volt. Újfajta aranyhalacska került az akváriumba s abban a pillanatban a medence minden lakója örjöngő vizi karusszelt járt körülötte. Ez volt Pest 1832-ben negyven napig.

A legérdekesebb az, hogy Hagn Sarolta maga a körülötte folyó örjöngésben teljesen passzíven viselkedett. Hivatásos színésznő volt, aki lelkiismeretesen végezte munkáját s ehhez hozzátartozott az is, hogy rámosolyogjon a színházi habitüékre. És élte a saját magánéletét is, amelyben semmi olyasmi

nem volt, amit egy előkelő és önérzetes művésznő meg nem engedhetett volna magának. Figyelte is lépéseit mindenki, de egyetlen kifogás sem maradt fenn erkölcse ellen.

Tehetségének és szépségének természetesen tudatában volt, de azt, hogy ő egy fejlettebb társadalmi típust képvisel annál az átlagnál, amelyet Pest népe színpadon látni szokott, sem ő, sem a város népe nem tudta. Ezek mindannyian lázasan járták a fegyvertáncot, nem is a szép nőért, csak a szép nő körül s amikor az angyal elrepült, senki sem tudott számot adni arról, hogy miért is volt ez a nagy fejvesztettség. Mit adna manap a társadalomkutatás, ha azt az élményt, amelyet Hagn Sarolta mint kísérleti galamb végigszenvedett, meg lehetne ismételni!

Történetünknek tulajdonképpen három főszereplője van: *Hagn Sarolta, ifjabb b. Wesselényi Miklós* és *a pesti jurátusok.* Ismerkedjünk meg e főszereplőkkel s elsőként Sarolta jellemvonásait egészítsük ki életrajzi adataival.

Hagn Sarolta ifjúsága.

Hagn Sarolta Münchenben 1809 március 23-án született. Apja bajor állami tisztviselő volt, aki csak hosszas rábeszélésre adta leányát színi pályára. Sarolta miután kislány korában gyermekszínházban tündökölt, 1826-ban lépett először színpadra a bajor udvari színházban, mégpedig magyar vonatkozású darabban: Kotzebue „Benyovszky gróf" c. színművének Afanázia szerepében. A közönség rögtön megkedvelte, de épúgy megszerették kollégái is. A legkiválóbb német színpadi művészek — így a később nálunk is járt híres Schröder Zsófia — valósággal büszkék voltak rá.

Nem tudják, miért hagyta ott Bajorországot. Az egyik vélemény szerint azért, mert atyja öngyilkos lett, a másik szerint, mert szerencsétlenül szerelmes volt egy királyi hercegbe, a harmadik szerint, mert egy rosszul sikerült tréfa következtében elszalasztotta az iránta érdeklődő Lajos király kegyét.[2] Hogy azonban valamennyire mégis bentmaradt a király érdeklődési körében, azt mutatja, hogy a király megfesttette őt udvari festőjével, Stieler József Károllyal Szépség-Galériája számára, amely Münchenben most is látható, s a kép után készült egykorú metszetek révén Sarolta szépsége mai napig fennmaradt.

Hagn Sarolta nemcsak szép, de kitűnő színésznő is volt

[2] Az Allgemeine Deutsche Biographie adata. Ugyanígy emlékszik Karacs Teréz is.

Egyesek korának legjobb színésznőjeként említik, Gustav zu Pultitz német esztetikus szerint „ő volt a legfényesebb jelenség a német vígjátékban és ő volt az egyetlen színésznő, akinek Párizsban is a legnagyobb sikerei lehettek volna."

Sarolta 1833-ban saját kérésére vált meg a müncheni udvari színháztól, honnan, úgy látszik, egy évvel azelőtt már szabadságot kapott egy nagyobb külföldi turnéra. Ennek során ment el vendégszereplésre Drezdába, Berlinbe, Bécsbe és Pestre, élete későbbi során pedig Szentpétervárra, Lipcsébe, majd Berlinbe, ahol mint udvari színésznő tehetségének teljes kifejlettségét mutatta a naiv-szentimentális szerepkörben. Ennyit Saroltáról.

A Hagn-esetnek másik szenvedő alakja báró *Wesselényi Miklós*, akit 1831-es kelettel kell bemutatnom az olvasónak.

Ifjabb b. Wesselényi Miklós.

Báró Wesselényi Miklós 1830-ban a pozsonyi országgyűlés Felső Tábláján a magyar nyelv jogaiért tört lándzsát. Ezután visszatért szűkebb hazájába, Erdélybe, majd pedig „mindkét magyar haza" megyei közgyűlésein küzdött a törvénytelen rendeletek, különösen a törvénytelen ujoncozás ellen. A bécsi kormány már ezidőben mind élénkebb figyelemmel kísérte Wesselényi pályáját, amely époly gyanusnak és veszedelmesnek mutatkozott, mint valamikor apjáé.

Wesselényit azonban ez nem tántorította el a hivatástól, amelyet lelkében érzett. Ő dolgozott a maga módján, mégpedig nem rombolóan, hanem építően. Ennek tanusága a *Balitéletekről* szóló nemes irányzatú könyve, amelyet — 35 éves korában — 1831-ben az ifjúsághoz írt. (Két év multával jelent meg.) Ebből a könyvből rögtön kiviláglik, hogy Wesselényi az ifjúságot sohasem fogta fel olyan tömegnek, melynek hátát politikusok felfelé törtetésükben lépcsőnek használhatják; ő az ifjúságban fejlődő lelkeket látott, akiket a tapasztaltabbaknak nevelniök kell.

Wesselényinek az ifjúság iránt való atyai érzelmei akkor kezdtek mind erősebbekké válni, amikor jómaga mind árvábbnak érezte magát. Mélységes hála fűzte őt édesatyjához, akit 15 éves korában elvesztett. A korán távozott apa hiányzott életéből. Nemeslelkű édesanyja s egy kitűnő nevelő pótolták, amit lehetett. Majd belépett életébe egy fenkölt jóbarát: *gr. Széchenyi István*, akivel 1821—22-ben beutazták Közép-Európát és Angliát. Ez az utazás kitágította Wesselényi Miklós látókörét. Széchenyi barátsága azonban ennél is nagyobb értéket jelentett számára.

Wesselényit magyar Herkulesnek nevezték kortársai. Hatalmas izmain kívül vasakarata és acélos idegei voltak. Ezekre szüksége is volt 1831-ben, amikor a megpróbáltatások esztendeje szakadt rá. Súlyos esztendő volt ez mindenki számára, mert borzalmas kolerajárvány dühöngött országszerte. Wesselényi mindazonáltal az 1831-es esztendőben is élénk politikai tevékenységet fejtett ki s népszerűségét erősen növelte.

Itt kezdődik a dráma: Széchenyi kezdett elhidegülni tőle. „Útainkban elágazunk, írja 1831 december 5-én Wesselényinek. Élj boldogul, mélyen tisztelt anyádat igen-igen tisztelem..." Alig ért ez a levél Zsibóra, id. b. Wesselényi Miklósné, Cserey Heléna meghalt. — Wesselényi anyja koporsója mellől válaszolt december 18-án: „Barátom, tegnapelőtt szakadt szét azon legdrágább kötelék, amely gyöngéd érzés által kötött engem a világhoz. Ám szakaszd el te azt is, amelyet köztünk legnemesebb törekedés szőtt volt. Válj el tőlem! hagyj magamra! Én mindent eltűrök..."[3]

Wesselényi nyolc napig virrasztott édesanyja sírjánál. A tömörített emlékezés és önkínzó semmittevés megtisztította lelkét és alkalmassá tette új érzések és új eszmék befogadására, nagy élettervek kitermelésére. Új kor látszott megnyílni Wesselényi előtt, amely tettekre és újabb tettekre hívta el őt, az erőst, a kipihentet, a fáradhatatlant. A lélek kész is volt, de a test erőtlen. Wesselényi látta a jövőt, a jelenben azonban csak teljes elárvultságát érezte.

Ekkor találkozott Wesselényi Hagn Saroltával, a „szárnyatlan angyal"-lal, aki — érezte — megmenti őt lelki válságából. Sarolta szép volt és fiatal, jó házból való, szép kultúrájú és máris ünnepelt divája annak a külföldnek, amelynek műveltségét Wesselényi mohón szívta volt magába, amikor Széchenyivel együtt járta a világot. Athenének, Venusnak s a kilenc muzsának megtestesülését látta benne azzal a modern kacérsággal beragyogottan, amely máris rabjául ejtette a Bécsben lebzselő magyar arisztokratákat. Ó, milyen más volt ő, mint azok a parasztmenyecskék vagy akár úri dámák, akik eddig útjába akadtak...

A jurátusok.

Történetünk harmadik főszereplője a jurátusok csapata. Az úgynevezett jurátusoké, mert ha valaki 1832-ben megvizsgálta volna e hangos hadat, hogy ki tett közülök a királyi táblánál eskűt, nagyon kevés ilyent talált volna.

[3] E levélváltást közli Kardos: B. Wesselényi Miklós, Bp. 1905. I. 109-111.

Jurátusok alatt az országgyűlési ifjúságra gondolunk, akik a követek kíséretéből kerültek ki. Első szabályozásuk az 1741. évi koronázó országgyűlésen történt, ahol beengedték a terembe minden követnek egy igazolt olyan irnokát, aki a királyi táblánál letette a „hallgatási eskűt". 1741-ben azonban a teremben még valóban csendben kellett viselkedniök, amit meg is tettek.[4]

Az ifjak a napoleoni idők diaetáin is még elég fegyelmezetten viselkedtek, az 1825. évi országgyűlésen azonban, ahol egy új magyarabb és szabadelvűbb korszak látszott megnyílni, már rendkívül fontosaknak érezték magukat s ennek mind erősebben hangot adtak. „Kis követek"-nek nevezték magukat s valóban hasznosították is magukat principálisuk és a diaeta körül; a diaeta „dictatura"-ját ellátták, lefolyásáról magántudósítást készítettek, sőt már egy írott ujságlap kiadására is kísérletet tettek.[5]

Ezek voltak a valóságos jurátusok és egyéb követi irnokok: a legális országgyűlési ifjúság. Azonban 1825. után négy évig s azután a rövid 1830-as országgyűlés után további két évig nekik sem volt semmi „hivatalos" dolguk. A higgadtabbja szépen hazament, a nyugtalanabbja áttette székhelyét Pestre az ország egyetlen egyetemének közelébe. Itt aztán bőségesen volt idejük visszaemlékezni a diaetai időkre, amikor a törvényhozás történelmi termében helyesléssel vagy zúgással teremtettek hangulatot és játszották a közvélemény szerepét. Nem csoda, ha ezenközben arra az elhatározásra jutottak, hogy tétlenül nem tölthetik az időt: valamit csinálniok kell.

Az 1832. év végére összehívott országgyűlésen az ifjak komolyabb része hivatástudattal eltölten nézett a jövőbe és egy esztendő elmultával 1834-ben megalkotta a *Társalkodási Egyesületet*, amelynek művelődés volt a célja, eszközei pedig: finomabb társalgás, a tudománynak és tapasztalatbeli ismereteknek olvasás, közlés és figyelmeztetés által lehető kölcsönös terjesztése. Alapszabályait maga *Deák Ferenc* készítette.

Az 1832. év végén jelenik meg a diaetán *Kossuth Lajos* is. Általában akkor kezd elterjedni az ifjak közt az a szellem, amely végül „márciusi ifjakká" formálta őket. *Az 1825-től 1832 végéig terjedő időszak azonban az ifjak szervezetlenségének kora*, amely két irányban mutatkozott károsan. Az első

[4] Erről részletesen ír az egykorú Kolinovics Gábor: Nova Ungariae Periodus, Budae, 1790. 51—52. l.

[5] Mindezt bővebben kifejtem a parlamenti sajtónyilvánosságról szóló sajtó alatt levő munkámban.

baj az volt, hogy egész sereg olyan egyén csatlakozott hozzájuk, akik sem jurátusok, sem kancellisták (követi irnokok), sem egyetemi hallgatók nem voltak. A másik baj az volt, hogy az így összeverődött kompánia vezetőinek megválasztásában sem volt válogatós s gyakran álprófétáik zászlaja alá szegődött.

Az a hazafias magyar ifjúság, amelyből a márciusi ifjak kisarjadzottak, sok szép nemes gesztust tett a magyar nemzeti színészet javára. A színházi botrányokat azonban nem ők művelték, hanem léha, hivatásos botrányrendezők, akik rájöttek, hogy legkönnyebben tudnak dolgozni a színházban, amelynek élete a színpad és nézőtér teljes összhangjára van alapítva.

A színházi botrányok hősei rendesen magyar hazafiságukkal takaróztak, holott ha sorra vennők a pestbudai színházi zavargásokat, az ifjaknak a német színészet ellen intézett támadásaiból nagyon kevés hasznot lehetne a magyar színészet javára elkönyvelni. De ha még akadna is ilyen, mi magyarázza meg, hogy magyar színházban is rendeztek színházi botrányokat?

Manapság a magyarországi német színészet története elfogulatlan kutatás tárgya, amelynek során a magyar és német színészet egykori képviselői között kevésbbé a gyűlölség, mint inkább bizonyos kollégiális megértés hangját lehet megfigyelni.[6] Amikor például még nem volt meg Nemzeti Színházunk, a pesti Városi Színház német színpadára időnkint eljutottak magyar színészek is. Később a két színház nemesen versenyezett egymással s ha vezetőik valaha színházi botrányokról beszéltek egymás közt, bizonyára megegyeztek abban, hogy az ilyesmi egyiknek sem használ, hanem mindkettőnek árt.

A pesti Városi Színházat 1824-től kezdve Babbnig Antal és Grimm Fedor igazgatók együtt vezetik 1827-ig, amikortól kezdve tíz évig *Grimm Fedor* egyedüli bérlő és igazgató. Ennek az időszaknak mai napig kiható főérdeme egy intenzív operakultusz. Annál szegényebb a drámai műsor, amiért csak egyes kiváló külföldi színésznők vendégszerepeltetése nyujtott kárpótlást, amilyen volt Hagn Saroltáé 1832 februárjában és márciusában.[7]

Ennél az évszámnál térjünk vissza *jurátusainkra*, ahogyan akkor az ifjúság zavaros összetételű csoportját nevezték. Ők most azt az időszakot élik, amiről fentebb szóltunk. Tudás

[6] Erre példákat l. Kádár Jolán: A Pesti és Budai német színészet története. 1812—1847. Budapest, 1923.

[7] Bayer József: A magyar nemzeti játékszín története, I. Budapest 1887. II. 279.—280. l.

és művelődés vágya nem feszíti keblüket, viszont annál inkább érzik hatalmukat s unalmas óráikban lesik az alkalmat annak fitogtatására.

Igazi vezérük nincs. Kossuth még nem jelent meg a színen, Wesselényiről legendás dolgokat hallottak, de mint erdélyi embert kevésbbé ismerik. Most azonban itt van. Az ifjak műveltebb és nemes érzésű része tisztelettel tekint fel rá, a léhább és hangosabb rész azonban kritikailag vizsgálja, mit csinál a „vastag" ahogyan a bárót barátaitól nevezni hallották.

Sarolta megérkezik Pestre. — Megismerkedik Wesselényivel. — Mágnások veszik körül.

Sarolta Münchenből Berlinbe onnan Bécsbe ment vendégszerepelni, ahol gárdája csakhamar fiatal arisztokratákból toborzódott össze: gr. Széchenyi Lajos, gr. Sándor Móric, gr. Károlyi György és b. Sina János nevét ismerjük. Nyilvánvaló, hogy Saroltát ezek az ismerősei — köztük Károlyi György, aki legközelebb állt hozzá — biztatták a pesti vendégszereplésre.

Egyébként a pesti Városi Színház, amelyet 1808—1814 közt építettek az akkori Színháztérre (jelenleg Vörösmarty-térre), Európa egyik legnagyobb színházaként volt ismeretes. Pestnek magának poros alföldi város híre volt, de külföldiek már akkor is szállingóztak ide és szerették megízlelni a magyar vendégszeretetet, amelyről Sarolta már Bécsben is sok jót hallhatott.

Sarolta 1832 februárjának végén érkezett Pestre, ahol a *Magyar Királyba* szállt. Ezt a szállót, amelynek épülete csak 1937-ben tünt el a föld színéről, 1814-ben építette egy Halzl nevű vállalkozó közvetlenül a nagy színház mellett, bejárattal a Mária Dorottya-utcából, míg a másik oldalon kilátással a Dunára, a forgalmas hajóhídra s a Vár-palotára. Volt nagy ebédlőterme és kávéháza. A Magyar Király volt a város első szállodája rangban megelőzvén a régebbi Hét Választó Fejedelmet és Fehér Hajót.

Ebben a szállóban szokott lakni *Wesselényi Miklós* is, akit, mint apja fiát, idevonzott a szálló kapcsolata a színházi élettel is. Ilyenformán valószínű, hogy a báró Saroltával jóformán megérkezése percében megismerkedett. Wesselényi gyúlékony szívét azonnal lángra lobbantotta Sarolta bájos lénye, viszont a szép leányra sem maradt hatás nélkül ez az ősmagyar, aki erőt egyesített magában úri modorral és európai műveltséggel. Saroltának tetszhetett a tekintély, amelynek

Wesselényi mindenütt örvendett és az a sok minden, amit Wesselényiről hallott: dicső ősök leszármazottja, modern ember, okszerű gazda, szakszerű lótenyésztő, bravúros lovas, vadász, vívó és úszó... Mindebből kézzel legfoghatóbb volt egy pompás négyesfogat parádés kocsissal a bakon, haněha nem maga a báró hajtotta a lovakat.

Hagn Sarolta hamarosan értesült Wesselényi legjobb barátjáról, *gr. Széchenyi Istvánról* is. Meghallotta — ha ugyan volt ennyi füle a magyar politikához —, hogy Széchenyi és Wesselényi a két legaktívabb magyar politikus... Széchenyi a legmegalapozottabb tekintélyű ember, ellenben Wesselényi a jövő embere. Ő feléje hajlik az ifjúság is...

Sarolta a színpadon mint „Julia" és „Tizenhatesztendős királyné".

Sarolta első fellépése február 28-án volt Romeo és Juliában. Az egyetlen fővárosi színházi lap, a Budán megjelenő „Der Spiegel für Kunst Eleganz und Mode" (19. sz.) elragadtatással írt róla: „Hagn kisasszony fogékony lelkével megérti a költő alkotását, önálló alakítást nyujt a jellemekről, képzelőtehetsége élénk, szelleme lendületes, érzelemnyilvánítása ellenállhatatlan s a szemlélőt magával ragadó. És micsoda külső támogatja mindezt! Hagn kisasszonyt a művészet ihlete elteti és emeli fel és teszi őt a legjelentékenyebb és leglebilincselőbb jelenséggé, stb., stb."

A siker nagy és őszinte volt. A színház zsúfolásig megtelt és a művésznőt valósággal elhalmozták virágokkal és színpadra dobált költeményekkel. — Másnap a „Tizenhat esztendős királynő"-ben lépett fel, amelynek természetesen minden passzusát őrá vonatkoztatták. Ezt az előadást végignézte gr. Széchenyi István is, aki 29-i naplóbejegyzése szerint sietett bemutatkozni a művésznőnek, amint azt Lajos bátyja és b. Sina János ajánlták neki.

A színházban egyébként a legjobb közönség volt: a páholyokban csupa mágnás. Ennek okát sokan abban a hírben vélték megtalálni, hogy Hagn Sarolttát maga a bajor királyné ajánlta nővérének, Karolina császárnénak és magyar királynénak figyelmébe.[9]

[8] Széchenyi 1832. febr. 29-i naplójegyzete. Gr. Széchenyi István naplói, Bp. 1934. IV. 247. l. — A Károlyi Györgyre vonatkozó megjegyzést Wesselényinek egy életében közölt 1835-ös naplópasszusára alapítottam.

[9] Karacs Teréz i. m.

Hagn Sarolta.

nukra fordítani. Egyszerre „Hagn" lett minden: a kalapok, a ruhák, a gukkerek, a cukrászsütemények, a pékzsemlyék és minden a világon. „Dlle Hagn"-en kezdtek az üzletemberek összeveszni.

Kezdődött a dolog úgy, hogy Tomola Ferdinánd, az érdemes öreg zeneműkereskedő sietett megrendelni Clarot-nál, a Pesten letelepedett jónevű bécsi festőnél a művésznő arcképét. A művész maga rajzolja kőbe, kerüljön, amibe kerülnie kell! A közönség úgyis el fogja kapkodni, de meg az se baj, ha a kiadó ráfizet. Egyidejűleg a Miller-féle mű- és zeneműkereskedés is készült egy Hagn-arcképre.

Ekkor borzalmas eset történt. A Clarot-féle mű köve eltörött. Ez az arckép már nem jelenhetett meg. Ellenben megjelent az élelmes Miller által megrendelt arckép, amelyet Heinrich Ferenc rajzolt kőre. Minthogy pedig arra már nem volt idő — a művésznőnek sem volt ideje —, hogy élet után készüljön, Stieler Ferenc bajor udvari festőnek a képét használták fel erre a célra. Miller tehát legyőzte a versenyben Tomolát, aki azonban mégsem hagyta magát és — minthogy nemcsak zeneműkereskedő volt, hanem zeneműszerző is — félig bosszúságában, félig jókedvében hirtelenében egy Hagn-galoppot komponált, de olyan hirtelen, hogy a Márványmenyasszony c. operából vette hozzá a motivumokat. A galopphoz azután egy nagyszerű szatirikus-allegorikus címlapot rajzoltatott, mely a felhők között ábrázolta Hagn kisasszonyt; alatta a földön pedig pesti és budai udvarlói voltak élethűen láthatók. Meg lehetett mindenkit ismerni. Csakis a Hagn-láz indokolhatott ilyen nagyfokú merészséget. Igenis, meg lehetett mindenkit ismerni, sőt a gavallérok mindegyikének a szívében egy-egy horog volt, a horgok madzagait pedig Hagn kisasszony fogta kezében, aki kénye-kedve szerint huzogatta fel vagy ejtette le imádóit.[13]

De összevesztek a költők is. A Der Spiegel munkatársai még csak elhelyezhették valahol a lapban költeményeiket, de

[13] Karacs Teréz szerint e zeneműt Sarolta távozása után jelent meg. „Eltünte után még egy darabig — írja — volt okuk a jó pestieknek őt miért emlegetni, ugyanis valamely élces ember jónak látta illusztrálni a fiatal színésznő búcsúját. A zeneműt kirakatába távozta után „Hagn-Gallop" című zeneszerzemény vala látható. A címlap felső részén fellegek között Hagn jól talált arcképe, a fellegekből két oldalról számtalan horog csüggött hosszabb és rövidebb zsinegen s a ap két alsó részén jól talált néhány arisztokrata nyujtózik a horgok (Hacken) után. A középen egy 4 lovas nyitott hintó, Hagn bent ül Wesselényivel, ki a lovakat hajtja; a színházigazgató Grimm a bakon áll, bús arcát félkézzel fedve. egy felfordított üres láda hátán ezen felirattal = Cassa."

Leyrer Józsefnek, a derék kölcsönkönyvtár-tulajdonosnak nem volt lapja, ahova írjon. Fogta magát, maga kinyomatta a verseit és ledobáltatta a karzatról és feldobáltatta a színpadra. Így a versek nevezetességre tettek szert és végre mégis belekerültek a Der Spiegelbe, sőt mi több, Korn Frigyes „Pesti Panorámá"-jába is. A versek nem voltak a legjobbak, de igaz érzésből fakadtak. Például:

Anmuthig schön und jung sie lebet
Dem Heiligthum der Kunst; —
Und Alles lauert... spähet... strebet!...
Um ihres Herzens Gunst...

Hagn Sarolta arisztokrata társaságban.

Ahogyan a polgárság lelkesedett Saroltáért, abban volt naivitás, szín és stílus. Ellenben az arisztokraták, akiknek köréből a Hagn-kultusz kiindult, nem mutattak kellő rutint és fegyelmezettséget. Hogy mágnásaink között is tömegőrület tört ki Saroltáért, az nem kétséges. Mindenki meg akarta házához is hívni a diadalmas művésznőt, akit azonban nem tudtak megóvni egyesek botrányos viselkedésétől. Sarolta kezdettől fogva óvatos és tartózkodó volt, mindazonáltal nyugodtan fogadta el *Gyürky Pálék* meghívását, hiszen Gyürky a Városi Színház megnyiltakor annak egyik társbérlője volt. De Sarolta rajtavesztett.

Erre vonatkozik Széchenyinek március 7-i következő naplóbejegyzése: „Tegnap ismét sok minden történt, ami megnehezíti életemet. Hagn kisasszonnyal szemben Gyürkynénél[14] olyan botrányosan viselkedtek, hogy ő most már sehova sem fogad el ebéd vagy vacsora meghívást." („Nirgends mehr zum Essen gehn will.")

Sarolta tartózkodó viselkedésének érdekes példáját adja Karacs Teréz (1808—1892.), aki így mondja el *b. Bánffy Pálék* kudarcos ebédjét: — Hagn tiszteletére nagy ebéd adatott Bánffy Pálnál; arisztokraták voltak a meghivottak. A báró személyesen dolgozta ki az ebéd rendjét. Fáradhatatlanul utasítá a szakácsot és az asztalterítőket. A báróné (szül. Borbély s a nádor udvarhölgye) e hű-hót nem helyeslé, de tűrnie kellett. *Szemtanuk voltunk, Karacs-lányok:* a kandiság minket is odacsábított. Bánffyék a Papacosta-házban (akkor Szél-, most Nádor-utcában) laktak s mi a háziasszonyt ösmervén, mint látogatók élvezhettük a látványt. Negyed negyed után telt, a vendégsereg már megérkezett, a főszemély egyre késett; inas me-

[14] Gyürky Pálné sz. Kapy Amália megh. a következő 1833. évben.

nesztetett hozzá. Ő teljesen pongyolában volt s azt izené, hogy megfelejtkezett a meghívásról. A vendégek ifjabbjai még azzal is bosszanták Bánffyt, hogy ebéd előtt eltávoztak, mentvén magukat, hogy ők egyedül Hagnért engedtek a meghívásnak. Hihetetennek látszó, de tény. A komoly báróné és a velük lakó mama eléggé megbotránkoztak.

Ahogyan gr. Széchenyi István látta Wesselényit, Saroltát és a jurátusokat.

Wesselényi barátjától, Széchenyi Istvántól tanulta meg a pontos naplóvezetést, amelyben szerelmi életéről röviden, de pontosan beszámolt. Hagn Saroltáról azonban egy szó bejegyzést sem találunk ebben az időben. E hatalmas fizikumú embernek nem volt lelki ereje, hogy ezt az egész lelkét megrázó élményét naponként elkönyvelje. Talán köznapiaknak tűntek a szavak, amelyek tollára tolultak s nem akarta velük az imádott nőt megsérteni.

Széchenyi naplójában már sűrűn fordul elő Wesselényi neve ebben az időszakban a Hagn-esettel kapcsolatban. A bejegyzésből azonban legtöbbször csak maga a Wesselényi-név maradt meg; a többit sűrű fekete tussal tette olvashatatlanná a Széchenyi-család későbbi megbizottja.

Egyéb forrásokból kitölthetjük e hézagokat. Karacs Teréz emlékezéseiben például azt olvassuk, hogy: „Hagn előadásai a német színház direktóriumának jól jövedelmeztek, a főrendűek tüntetésszerűen szorgalmasan jártak a színházba, s e *németizálás* (mint azt akkor nevezték) az ifjúságot boszszantá, de a miatt meg hangosan zúgolódtak, *hogy az általánosan ünnepelt Wesselényi Miklós báró, mintha csak ellenük tüntetni akara: naponta nyitott kocsin röpité a városban a bajor tündért, négy lovát maga hajtván.*"

Ez több volt, mint amit a pezsgővérű ifjúság elbírt. A mondás: „juventus — ventus" — soha nem illet jobban ifjúságra, mint arra, amely eladdig Wesselényit bálványozta, most pedig csak alkalomra várt, hogy szembe forduljon vele.

Ez az alkalom hamarosan bekövetkezett. Széchenyi február 29-i bejegyzéseiből ugyanis arról értesülünk, hogy *Hagn-t a jurátusok kifütyülték.* A jurátusok vezetője *Záborszky Alajos* volt, aki azt hangoztatta, hogy gr. Sándor és gr. Károlyi protezsálják a művésznőt, éppen azért „mutassuk meg, hogy nem ők adják itt a tónust".

Ez már kissé másként hangzik, mint a vénkisasszonynak induló Karacs Teréznek jóhiszemű elgondolása, hogy „a jurátusok a németizálás ellen küzdenek". Mi alapja lehetett volna

ennek a küzdelemnek, amikor Grimm igazgató — amint ezt szintén Karacs Teréz mondja el — éppen Sarolta érkezését megelőzőleg magyar színészeknek engedte át színházát.[15] És miért kellett a németizálás ellen éppen akkor tüntetni, amikor az eddigi rossz előadások helyett egy nagyhírű színésznő művészetében gyönyörködhetett a pesti polgárság.

A jurátusok vezetője még elég szeliden fejezte ki magát, amikor azt mondta, hogy „mutassuk meg, hogy nem ők adják itt a tónust". Azoknak, akik méltányolni tudták azt, hogy a színház vergődik azért, hogy igaz művészettel kiszolgálja közönségét: *más volt az értesülésük, amiről alább szólunk.*

Március 2-áról említi Széchenyi naplója először Wesselényit majd ismét 5-én töredékes szöveggel, amelyből annyit mindenesetre sejteni lehet, hogy a Hagn-ügyben nem volt meg köztük az egyetértés. Széchenyit érdekli Sarolta, vannak rokonszenves szavai is róla, de nem tetszik neki Wesselényi udvarlása.

Március 18-án Széchenyi szerint „a jurátusok ismét kifütyülik Hagnt. Wesselényi becsületesen és tisztességesen viselkedik, de úgy, mint egy bolond." Majd törlések után ismét előfordul Wesselényi neve, újból három sor törlés és végül ezek a felkiáltások: — Kétségbeesés tölti el keblemet! „És ez az én barátom!!!" Az „És ez az én barátom!!!" szavak idézőjelben vannak, amiből azt lehet következtetni, hogy ezt Wesselényi mondta szemrehányásként Széchenyinek. Ennek az értelemnek felel meg Széchenyi napló-töprengése:

— Álmatlan éjjelt töltöttem. Egyedül állok itt, félreismerten, lelkem barátjától sárral megdobottan. Isten legyen velem és bocsásson meg minden ellenségemnek!

E súlyos lelki töprengés, amely a legnagyobb magyarnál sajnálatosan gyakori volt, a napló szerint másnapra enyhül. Ezen a március 20-i napon Széchenyi *janicsár tüntetésekről* emlékezik meg. A „janicsárok" t.i. a jurátusok voltak, akiknek vezetői közül ő Bittó, Szokoli, Brenner és Jartsits nevét jegyezte fel. Úgy látszik a budai színházban zavaroghattak, ahol Kotzebue „Taschenbuch" c. drámáját adták. Wesselényi nyilván védelmébe vette a janicsárokat, mert Széchenyi idézőjel közt — magyarul — jegyezte fel szavait:

[15] A pesti Városi Színház bérletében idők folyamán magyarok és németek osztozkodtak. Valamennyi közt legkiválóbb volt Grimm Fedor, aki 1824-től 1836-ig állt a színház élén. Mutatis mutandis rá is vonatkozik az, amit *Kazinczy Ferenc* írt *Ráday Pálnak*, aki szintén volt pesti német színigazgató: „Valami ismereteinket terjesztheti, érzéseinket nemesíti, nékünk a követésre szép példát ad, mind az, ha ezen oktatást idegen nyelven is adja, méltán kívánhatja hálánkat s tiszteletünket." L. Kádár Jolán i. m. 32. l.

„Ne gyalázd szegény Jantsárokat!"

Becses adat Wesselényi jellemèhez, hogy még akkor is pártolta az ifjakat, amikor azok szemtől-szembe fordultak vele.

Wesselényinek mindenesetre választania kellett: vagy elveszti a fiatalság kegyét, vagy hű marad szerelméhez, amelyet Sarolta megismerkedésük pillanatában kiváltott belőle. Wesselényi nem ismert megalkuvást. Sem szíve, de józan esze sem hajtotta őt arra, hogy akkor, amikor semmiféle hazafias küzdelemről nem volt szó, meghódoljon a jurátusok előtt ő, akiről köztudomású, hogy mindenkor kész életét áldozni hazájáért. Neki úgyis meg kell vívnia nagy harcát Bécs ellen; mi a mellett az éretlen fiatalság apró kötekedése? És ennek áldozza fel most azt a hatalmas érzést, amelyhez hasonlót talán soha nem fog érezni életében?

Ime, a Hagn-eset drámaisága most kulminál. Széchenyi lelki válsággal küzd, Wesselényi — szerelmében átszellemülten — még mindíg szépnek látja a világot s még mindíg nem ábrándult ki az ifjakból, akik pedig már javában folytatják a színházban botránysorozatukat, melyet Sarolta hősiesen áll.

A jurátus-virtus, ahogy azt a másik oldalról látták.

Ez a rakoncátlan csoport nem érdemelte meg Wesselényi jóságát. Kiderül ez *Korn Frigyesnek* már idézett könyvéből, amelyet a szerző egészen friss emlékek alapján írt. Ha a magyarság a német színház, színészet és irodalom ellen intézett volna támadást, ez ellen Korn, a német író bizonyára erélyesen szállt volna síkra. Csakhogy itt egészen másról van szó. Jobb ezt németül idézni, ahogy Korn megírta:

— Die stolzen Grafen ritten selbst in Gesellschaft der schönen Fremden spazieren, um neben der lieben Reiterin auch sich selbst und ihre stattlichen Reitpferde vom gaffenden Pöbel bewundern zu lassen. Da knirschte mancher staemmige Jurat mit den Zaehnen und lipselte lüstern: „Nil humani et ego a me alienum esse puto!" *und flugs wurden auch von dem Juratenvölkchen Abgeordnete ausgesandt, um zu erfahren, ob die alte ungarische Studenten Freiheit sich auch auf den, wenn auch nur kurzen Besitz auslaendischer Damen ausdehne.* Dlle. Hagen welche durch ihren ungünstigen Bescheid der Zahl ihrer Verehrer unter den Juraten keineswegs zum Wachsthum verhalf, war auch eine „teterrima belli causa" geworden und erhielt *am naechsten Spielabende* von dem versammelten Juraten-Corps so unzweideutige Beweise

der Ungunst, dass die Göttliche unter einem Traenenstrome flugs in die Coulissen und am andern Tage auch aus der Stadt verschwand, in welcher sie den Wechsel des Glückes zum erstenmale erfahren..."

Ime, ez volt a jurátus tónus a „németizálás" ellen s a magyar színészet védelmében!

De ne vágjunk elébe az eseményeknek. Mielőtt elmondanók a szép diva szereplésének csúfos végét, ne hallgassuk el annak a negyvennapos ünneplésnek részleteit, amelyben a pesti polgárság részesítette őt.

Minél jobban haladt előre a tavasz, annál jobban meggyulladtak a pesti szívek. Különösen emlékezetes volt április elseje, egy vasárnapi nap, ahol a művésznő délután fellépett a Hét Választó Fejedelem nagytermében rendezett jótékonycélú hangversenyen, ahonnan az egész közönség azonnal a színházba tódult. Az érdeklődés oly nagy volt, hogy a zenekar üléseit át kellett engedni a közönségnek, amit megtehettek, mert az „Ahnfrau"-t adták s ennek nincs zenéje. Talán ekkor jött divatba a „zenekari ülés" elnevezés. A siker ismét falrengető volt. Nem maradt szem megkönnyezetlen és ahogy a Der Spiegel tudósítója megállapította, „május lopódzott a nézőtérre".

A művésznő ezidőben oly magasan állott, hogy a tragikus bukás jelei szinte mutatkoztak. Jobbról balról, fent és alant történtek megsértődések. Maga Dorottya főhercegasszony, az Asszonyi Egyesület védnöknője, amelynek javára volt az előadás a Hétválasztóban, megharagudott Saroltára, mert nem alkalmazkodott ahhoz a programmhoz, amelyet a főhercegasszony megállapított. Neheztelését meg is üzente, a tündér azonban nem törődött vele. Mind fenyegetőbb volt a jurátuscsoport magatartása. Sejthető volt, hogy amiként a színházban már megkezdték a tüntetéseket Sarolta ellen, azonképen bele fognak kötni Wesselényibe is. Így is történt.

Az említett hétválasztói hangversenyre is Wesselényi vitte a művésznőt négyfogatú hintaján. Ő maga emelte ki a kocsiból és karonfogva vezette be a kapun. E pillanatban az összecsoportosult fiatalság közül valaki nekirohant a vendéglő csengőjének s azt hevesen rángatni kezdte.

— Mi ez! mordult rájuk a báró — olvassuk Karacs Teréz híradásában.

— Tisztelgés a magyar Herkulesnek, ki az idegen fonal gombolyítására szegődött! — volt a válasz.

— Ez sértés — szólt Wesselényi felháborodottan.

— Készen vagyunk! — zúgták az ifjak.

Ezen az estén nem volt színházi botrány. Wesselényi a

Friedrich-féle vívóteremben tőrpárbajt vívott az említett fiatalemberrel, sőt a párbaj végén legyőzöttnek vallotta magát és kezetszorított legyőzőjével.

Tette ezt — Saroltáért. De már nem tudta megmenteni.

A botrány.

Március 31-ről Széchenyi ezt jegyzi fel: „Károlyi György tegnap (Nagy-) Károlyba utazott anélkül, hogy egy szót szólt volna. Ezt az embert is egészen elvesztettük."

Széchenyi azonban, aki mindig komoly és komor oldaláról nézte az életet, félreértette a helyzetet. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a nemzet vesztette el Károlyi grófot, hanem a gróf vesztette el a Saroltáért való küzdelmet Wesselényivel szemben. (Mert hiszen ez a harc is folyt.) Ezenkívül György grófnak bizalmas értesülései lehettek arról, hogy a jurátusok döntő csatára készülnek a diva ellen. Ennek megfelel Széchenyinek nyomon következő bejegyzése április 2-áról:

— *Hagn Saroltát tojással és hagymával megdobálták.*

E dicstelen eset színházi krónikáját olvassuk el más tudósításban is.

Április 2-ára volt kitűzve a művésznő második jutalomjátéka, amelyből azonban utolsó lett, mert a jurátusok végrehajtották titokban gondosan előkészített bosszúművüket.

Hogy mi történt tulajdonképen, azt a Der Spiegel 1832. évi 19. száma igen óvatosan mondja el. A cenzura ugyanis nem szerette a botrányok szellőztetését, de meg a harcias ifjúsággal is bajos lett volna szembeszállni. A művésznő Goethe „Egmont"-jában lépett fel „Clärchen" szerepében. A pestiek úgy vélték, hogy nem is Egmont-nak, hanem Clärchennek kellett volna a darabot nevezni. („A színlapkészítőben lehetett volna ennyi hozzáértés!") Maga az előadás zavartalanul pergett le, sőt az elismerésnek ismét megjelent minden szokásos formája, talán nagyobb mértékben, mint eddig. Ekkor tört ki a botrány, amelyről a Der Spiegel munkatársa csak versben mer beszámolni, mondván:

Von andern Dingen aber last uns schweigen,
„Wir wollen Gutes nur, nicht Schlimmes zeigen,
Und so endigen wir, wie wir begonnen, mit Bürgers Worten:
Geheul, Geheul aus hoher Luft etr."

A végsorból arra lehet következtetni, hogy az ifjúság a karzaton helyezkedett el, megvárta az előadás végét s az utol-

[16] Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode 1832, 19. sz.

só percben inzultálta a művésznőt — Karacs Teréz szerint — oly módon, hogy a karzatról egy hagymakoszorút dobott feléje.

A botrány utólengései. — Wesselényi újabb párbaja. — Nemcsak Saroltát, Széchenyit is elveszti.

Hagn Saroltának, aki nemcsak szép nő volt, de nagy művésznő is s a színpad becsületes munkása, rosszul esett, hogy így bánt vele annak a magyar nemzetnek ifjúsága, amelynek eddig lovagias hírét hallotta.

Grimm igazgatónak, aki vigasztalni igyekezett őt, kijelentette, hogy nem lép fel többé azon a színpadon, ahol amúgyis megakadályozzák játékát. Grimm — mit tehetett mást — belenyugodott; Sarolta szerződése amúgyis lejáró félben volt.

Mindenki azt hitte, hogy Sarolta haragjában azon sebtiben otthagyja Pest városát. Utóbb még a pontos Korn Frigyes is így emlékezett rá. De nem ez történt. Sarolta másnapra letörölte könnyeit és híveinek kijelentette, hogy nincs oka elrohanni a városból; különösképen be akarja váltani a budai Várszínházban szereplő társulatnak tett ígéretét, hogy szívességből egyszer fellép náluk.[17]

Sarolta tehát április 4-én délután a hajóhídon át igenis felhajtatott a budai Várszínházba és ott eljátszotta címszerepét Don Augustin spanyol író *Donna Diana vagy Gőg és Szerelem* című ötfelvonásos vígjátékának, amelyet Schreyvogel József dolgozott át németre. A közönség úri viselkedése és tapsa balzsamul szolgált megsebzett büszkeségére. Az előadáson Széchenyi István is ott volt s ezt naplójában is feljegyezte.

Másnap vagy harmadnap indult Sarolta Bécsbe. Azidőben már volt rendes gőzhajójárat a Dunán Bécs és Pest közt. Nyilvánvaló, hogy ezt választotta.

Wesselényitől bizonyára elbúcsúzott. S ha Széchenyi hibákat látott csak Miklós báróban, Sarolta bizonyára elismerte férfias viselkedését. Megsértett női és művészi önérzete azonban sokkal nagyobb sebet kapott, semminthogy vigasztalódhatott volna abban a gondolatban, hogy Wesselényi még elintézi becsületbeli ügyeit az ifjúsági vezérekkel és politikai antagonizmusát Széchenyivel.

Ezekről szintén Széchenyi naplójából értesülünk. S ezek a bejegyzések már komoly történelmi jelentőségűek, mert mutatják, hogy Széchenyi csakugyan szakítani készült barátjával. Ime, április 9-éről:

[17] V.ö. Kádár Jolán i. m. 97. l.

— Wesselényi viselkedése Hagn-nel árnyékot vet rá... mennyit kérkedett („alle seine Fanfaronnaden") ...és most... egy (pár szó törölve)... Vérzik a szívem!

Április 12-én Széchenyi feljegyzi azt a hírt, hogy Wesselényit párbajban megszúrták a nyakán vagy a tüdejében, majd 15-én megállapítja, hogy volt barátja veszélyen kívül van. „Az egész inkább csak tódítás volt. Wesselényi úgy tesz, mintha felháborodnék, amikor ilyeneket kérdeznek tőle: Tán megijedt? Nem fáj? stb."

Ily célzatos kérdések bizony nem is lehettek kellemesek. De Széchenyi látnoki szeme előtt köd takarta mindazt a hazafiúi mártirmunkát, amely ott csirázott Wesselényi lelkében. Nem volt egy megértő gondolata számára, még a szerencsétlen szerelmes számára sem, amely betegséget maga jól ismerte. Április 24-én e szavakkal zárta le ezt a témát:

— Wesselényi néhány nap előtt megbetegedett. Minden nap több hibát fedezek fel benne. Komédiás!... És szenvedélyei mennyire uralkodnak rajta! Szívem vérzik, mert ő nem hallgatja szívesen az igazságot... Nagyon nagyra tartja saját személyét!

Saroltát nem lehet elfelejteni!

Így végződött egy barátság, de nem egy szerelem. A pesti közönség továbbra is szerelmese maradt Hagn Saroltának. A pestiek kétségbeesése leírhatatlan volt. Kijelentették — Korn Frigyes hűségesen elkrónikázza —, hogy összeomlik az ipar, mert nem lehet eladni azt a sok iparcikket, amelyet mind Hagn kisasszony nevéről neveztek el, de még a hajóhíd sem lesz fenntartható, mert a budai közönség most már nem fog átözönleni Pestre. A színházat meg éppenséggel be kell zárni.

A Hagn-tisztelők még mindig reménykedtek: hátha visszajő az istennő! A Der Spiegel színházi hírei, valahányszor újabb vendégszereplésekről volt szó, lehetőleg megemlékeztek Saroltáról, sajnos, csak nemleges formában: „Hagn Sarolta egyelőre még nem jön vissza Pestre!"

De figyelte Sarolta lépteit Wesselényi is és várta, hogy egyszer csak mégis összehozza őket a sors. A sors azonban Wesselényi ellen fordult. A hurok, amelyet a bécsi kormány húzott köréje, mind szűkebbre szorult. Wesselényi az 1835-ről 1836-ra forduló időt Pozsonyban töltötte, ahol nem vett ugyan részt az országgyűlésen, de érintkezést tartott fenn barátaival. A kormány gondoskodott róla, hogy perei dolgában állandó bizonytalanságban tartsa őt, amit igyekezett erős önfegyel-

mezéssel eltűrni s közben — negyvenéves korában — az élet apró örömeit élvezni.

Ebben az időben élte végig második kesergő szerelmét *Brudermann Máriához*, egy jó családból való osztrák polgárlányhoz. Mária édesanyja elszántan védte leányát Wesselényi ellen, akinek sikerei a nők körül közszájon forogtak. Wesselényi 1835 karácsonya hetében, mikor legjobban lángolt Brudermann Mária iránt, hírt kapott Hagn Saroltáról. A régi szerelem megmozgatta szívét, amiről naplójában így számol be:

Dec. 18. Ma estvére akartam Pozsonyba visszamenni, mivel a szép Hagn, aki tegnap érkezett oda, ma játszódni fog. Megvallom jövetelének híre szinte arra bírt, hogy el ne jöjjek. De Károlyi György is ott van s a hihetősen rám várakozó elefánti szerep nem nekem való. Épen azért ma sem menék be. Talán bemegyek holnap estvére.

Dec. 20. Vaddisznóra vadásztunk. Pozsonyba érkezvén egyenesen a teátrumba. Meggyőződve, hogy Hagnt fogom látni. Bosszankodva nevettem ki magamat, midőn üres színházat találtam s megtudtam, hogy Hagn nem jött s nem is jön le, sietve vissza kelletvén Bécsből Berlinbe utaznia. Ugyan örvendtem, hogy még jobban nem siettem be.

Vajjon ilyen bölcs nyugalmat tudott volna-e tanusítani, ha viszontláthatta volna ideálját? Aligha. Saroltát ezidőben jobban ünnepelték és becsülték, mint valaha. Bécsben rekordteljesítménye volt, hogy az udvari színházban 23 különféle szerepben lépett fel.

Sarolta ismét Pesten 1840-ben.

További öt esztendő elmultával a pesti polgárság viszontláthatta szerelmesét. Hagn Sarolta 1840. őszén mégis csak rászánta magát, hogy eljön a dunaparti kettős fővárosba, ahonnan bár haraggal, de sok szép emlékkel is távozott.

A Der Spiegel (1840. 78. sz.) sietett felelevéníteni azt a „hallatlan szenzációt", amelyet Saroltának nyolc évvel azelőtt megjátszott Juliája keltett. Bölcsen nem szólt semmit az ifjúság akkori viselkedéséről, viszont annál többet bókolt Sarolta változatlan szépségéről és fejlettebb művészetéről. Diadalait szeptember 22-én ott kezdte ahol nyolc év előtt megszakította: *Donna Diana* szerepében volt. — Ezt Széchenyi épúgy végignézte, mint a nyolc év előttit és ezt jegyezte fel naplójába: „Hagn nyolc év multával ismét fellépett a Donna Dianában! Meglátszik rajta az idő foga („Zahn der Zeit")." [18]

A diva második fellépése a „Jó vagy rossz modor" c. vígjáték főszerepében volt.

— Közvetlenül, szabadon, csapongó jókedvvel s amellett illemesen játszott — olvassuk a Der Spiegelben. — Minden szónak úgy megadta az értelmét, minden mozdulatnak jellegzetes színezését, hogy ennél tökéletesebbet a szerző sem képzelhetett.

A darab első felvonása azzal végződik, hogy Sarolta egy pamlagon elszunnyad. Ez megtörtént. Leeresztették a függönyt,a közönség viharos tapssal hívja a lámpák elé a művésznőt. Sarolta — még kissé álmosan — megjelenik. A szemét törölgeti, majd kezét szívére teszi és leszól a nézőtérre:

— Soha még kellemesebben nem ébresztettek fel álmomból!

A hatás elképzelhető. — Két hétig tartott ez a vendégszereplés, amely kárpótolta Saroltát egykori pesti szenvedéseiért.

Látta-e ezt Wesselényi?

Wesselényi alkonya. — Az utolsó találkozás.

Wesselényit a királyi tábla 1839 február 1-én háromévi börtönre ítélte, amit a hétszemélyes tábla február 9-én helyben is hagyott. A nagy hazafi egy darabig Budán raboskodott, majd megengedték neki, hogy büntetésének hátralevő részét Graefenbergben töltse el. Mert Wesselényi beteg volt. Szeme napról napra romlott, Az volt, aminek önmagát nevezte: polgári halott!

Amikor azonban az 1840. évi országgyűlés befejezése után ő is amnesztiát kapott, megjelent Budapesten, ahol tisztelői szeptember 7-én fáklyászenével s a katonabanda által játszott Rákóczi-indulóval lepték meg.

1840 szeptemberében tehát mind a ketten Pesten voltak:

[18] Ezuttal volt már magyar lap is, amely a színházakat figyelemmel kísérte. *Mátray Gábor Honművész*-e kifogástalan tudósításokat hozott a vendég művésznőről. „Hagn porosz udvari színésznő, kinek igen jeles tehetségeit még korábbi időből ismerjük, lépett fel vendégképen, mint Donna Diana, írja szeptember 22-ről. Másnap elmondja, hogy a vendég a „Tizenhatéves királyné"-ban aratott sikert. Ez volt az a darab, amelynek minden szavát a közönség valamikor magára Saroltára vonatkoztatta. Csakhogy azóta mult az idő és Sarolta 1840-ben már 31 (harmincegy) éves lett. Nagy idő! Az idő fogát bizony nemcsak Széchenyi vette észre, hanem még az udvarias magyar színházi tudósító is, aki Saroltáról kénytelen volt megállapítani, hogy „nem bír ugyan már fiatalságának azon elragadó varázsával, mellyel e színpadon nyolc év előtt 1832-ben hatott reánk, de művészi előadása bizonyosan kifogás nélküli."

a 44 éves aggastyán, akinek dörgő beszédét már csak kegyeletből hallgatják az emberek[19] és 34 éves ideálja, akiért tombol lelkesedésében a nép, mint az örök ifjúság szimbolumáért. Vajjon találkoztak-e? Vajjon felhasználta-e Wesselényi még ezt az utolsó véletlen alkalmat, hogy homályosuló szemével lássa ezt a mindig fényes csillagot?

Felhasználta. A hetediki nagy ünneplés idején már minden színházbajáró tudta, hogy két hét mulva Hagn Saroltában gyönyörködhetik a pesti közönség. Wesselényi elhatározta, hogy megvárja.

Nem volt szüksége kifogásra. Wesselényi még mindig Wesselényi volt. Hívták őt jobbra balra: Bártfayék, Vörösmarthyék, Zichy Lászlóék. Részvett az Akadémia ülésén, eljárt a kaszinóba, sőt még sportolt is a maga módján. Fel-felmászott a Gellért-hegyre, ki-kikocsizott a Városligetbe, sőt egyszer még a lövőházba is kiment, hogy megpróbálja, menynyit ért még a puskához... Ez a mulatsága nem szolgált lelki vigaszára.

A hónap közepén nyugtalanság fogta el. Egyre-másra vidéki kirándulásra indul, majd szept. 16-án hajóra száll és éjjeli utazással Pozsonyba megy. Vajjon Sarolta elébe űzték az emlékek?

Továbbmegy Bécsbe, de akkor már Sarolta — Pesten van. Maga sem tudja, Saroltát kergeti-e, avagy önmaga elől menekül. Naplójában már nincsenek vallomások, csak dátumok, helyek és nevek. Szeptember 30-án este 6 órakor Pestre érkezett. Ha akkor elment még a színházba, tanúja lehetett Sarolta sikerének Raupach „Az élet iskolája" c. színművében. A Der Spiegel feljegyezte, hogy Sarolta rengeteg virágot is kapott. Vajjon Wesselényitől?

Az október 2-i naplóbejegyzés végre elárulja, hogy Wesselényi találkozott régi szerelmével. Ime: „*Gyermekek. Hagn. Carl. Kossuth. Theatrum.*"

A *Carl* szó Carl Henrietta operaénekesnőt jelenti, a pesti Városi Színház állandó vendégét, aki épen akkoriban fejezte be fellépéseinek sorozatát. Wesselényi vele is ismeretségben volt. Úgy képzelhető el a dolog, hogy Wesselényi a délelőtti órákban ellátogatott a színházba s ott együtt találta a két színpadi csillagot.

— Aztán megnézzen engem este, mint Heilbronni Katicát! — mondhatta Sarolta.

Hogyne nézte volna meg Wesselényi azt a bűbájos alakítást, amely hosszú éveken át mindig szeme előtt lebegett!

Délután még *Kossuth*-tal beszélt, akire most úgy nézett fel ő, ahogyan nyolc év előtt Kossuth nézett reá. De Wesselényinek sem pátoszhoz, sem szentimentalitáshoz nem volt kedve. Ő régi szerelme emlékének élt...

S már ott ült a színházban, az első páholyban talán, hogy lásson, jól lásson... És látta a tündért époly fiatalnak, mint azelőtt, sőt még varázsosabbnak. És megdobbant a szíve, amikor Heilbronni Katica ráemelte nagy szemepárját és így mondta a szavakat, szerepének legkedvesebb sorát:

— Verliebt ja, wie ein Käfer bist du mir...

Ilyen lehetett Wesselényi 1840 október 2-i színházi estje. Naplójában erről a napról még egybetűs bejegyzések vannak, amelyek arra vallanak, hogy Wesselényi színház után nem ment haza lepihenni. Sarolta azonban már végleg elveszett volt számára, Wesselényi másutt keresett vigasztalást.

Naplója másnap, 3-án rapszodikusabb, mint valaha. Annyi megállapítható, hogy éjfélkor elutazott Pestről. (Nem volt ez nála rendkívüli dolog: így indult szekéren 1833 májusában éjfélkor Pozsonyból Kolozsvárra.) A Dunántúl felé hajtatott s ott töltötte az egész hónapot csendes, jó emberek között.

*

1846-ban az Életképek Berlin, március 30-i kelettel közölt Sz. jelzésű tudósítójától egy színházi levelet, *amely szerint Hagn Sarolta férjhez ment Owen Sándor német földbirtokoshoz.* A házasság azonban nem volt boldog, úgyhogy azt 1851-ben fel is bontották.

Ez már egy esztendővel Wesselényi halála után történt. Tudjuk, hogy a vaksággal sujtott nagy Wesselényi mennyit szenvedett, amíg 1850-ben szenvedéseitől megváltotta a halál. Hagn Sarolta 1851 után ugyancsak bénán, soha többé színpadra nem léphetett; de csak negyven év multával, 1891-ben hunyta le szép szemét örökre.

TALLÓZAS

Kenesei „szegény jobbágyok" panaszai a XVIII. századból.

A balatonkenesei református egyház irattárában[1] a „Különbféle Régi Irományok" között van egy 1825. febr. 24-én kelt régi irat, amelynek felzetén a következő tartalomkivonat olvasható: „Az Előljáróság' Határozatja az eránt hogy a' Helység Petsétje és Levéltárának kultsa a' Jegyzőnél álljon, de a' melly határozat aláirva nintsen." Az érdekes határozat a következő volt:

„Alol irottak bizonyitjuk hogy midőn Hellységűnk tökélletes Zenebonában keveredett mind az Előljáróság mind a köz lakossokra nézvést ugyhogy magunkat volta képen mihez tartani e mai napig sem tudnánk, égyenessen meg állapitottuk azt hogy Hellységűnk Pötsétje nem 18-Napos Öreg Biránknál hanem Hellységűnk Hites Jegyzőjjénél mint a ki Eskütt Embernek is és Notariusnak is a Közönség előtt a Templomban fel eskedtetett, s mind ez Ideig is leg kevesebb hűségtelenségben s a Pötsétnek törvénytelenül lett ki adásában mind ez ideig nem tapasztaltuk, s bizodalmunk ez után is benne jó fundamentomonn ál mozdulhatatlanul áljon: s azt tsak a mi parantsolatunkra köteleztessen és a mikor szükséges elől Venni és nem máskor, mellyet eddig is meg tselekedett. — Ugy Hellységűnk Leveles Tárának kultsai mint ezek előtt mindig ez után is nála maradjon. Most pedig Tekintetes Tisztartó Urunk azt kivánja hogy mind Petsét mind a Leveles tár Kultsa Biroi kézben által adattasson, de mi a főntebbi rendelés mellett továbra is meg maradunk állandoul.

Kőlt Kenesénn 24ik Febr. 1825."

A határozat szövegéből nyilvánvaló előttünk, hogy az esküdtek miért nem írták alá. Hogyan ellenkezhettek volna a szegény jobbágyok a hatalmas tiszttartóval ilyen fontos kérdésben? Úgy látszik, hogy a nótárius nem állhatott nagy kegy-

[1] V.ö. Történetírás I. évf. 328. skl. A 332. l-on Szalézi Péter h. Szalai Péter értendő.

[2] A kenesei tisztartó hatalmára jellemző adat N. Berecz János csajági nótárius 1785 márc. 18-án kelt pártfogást kérő levele, amely így kezdődik: „Bizodalmas Drága Jó akaró Uram, Tisztartó Uram: Alázatossággal bocsánatot kérek ezen csekély egyűgyű irásomnak megtekintése végett." stb.

ben a tiszttartó előtt, aminek oka a kenesei „zenebonák" és panaszok megírásában kereshető.[2] A továbbiakban néhány még régebbi iratot közlünk a kenesei „szegény jobbágyoknak" a vármegye és a földesúr elé terjesztett panaszaiból, amelyek a községi előljárók, előljáróság életére, viselkedésére, az előadódó problémákra vonatkozó értékes híradások, a régi élet hangulatát hamisítatlanul felidéző érdekes adalékok a történelemmé váló mult folyton homályosodó távolságából.

1.

A Tettes Nmes Veszprém Vármegyéhez nyujtandó alázatos Instánciája a belől meg irt Lakosoknak.

Tettes Nmes Vgye jo Kegyes Uraink,

Mélységes alázatossággal kéntelenittettünk a Tettes Nmes Vgye szine eleibe alázatos Instántiánk által folyamodnunk, és méltó panaszunkat jelentenünk az eránt, hogy Tettes Kamenitzki János Vörös Berényi Tisztartó Urunk eö Kegyelme, a Tisztelendő Földes Uraság parancsolattyábul, Helységünk Conventios Szolgáit, ugymint Notáriusunkat, és Falu Kovácsát, közülünk ki akarja mozdittani, és másokat akar helyébe állitani, holott még ez ideig a Tisztelendő Uraság minékünk sem Notáriust, sem pedig Kovátsot nem fogadott, a Conventioját is Notáriusunknak nem a Tisztelendő Uraság fizette hanem mi füzettük és füzettyük, holott pedig már bizonyos eszendőktül fogva Helységünkben hivatallyát becsületessen végbe vitte, mind a Tisztelendő Földes Uraság részirül, mind pedig az Helység részirül semmi panaszunk eö kegyelme ellen nem lévén ujra ismét Conveniáltunk eö Kegyelmével és továb is meg akarjuk közöttünk eddig való hivatallyában tartani eö kegyelmeket kovátsunkal együtt, ezeket meg tudván Tettes Kamenitzki János Tisztartó Urunk eö kegyelme, admonéálta személy szerint Notáriusunkat hogy magának más Conditiot szerezzen, Kovátsunk eránt pedig közönségessen admonéáltattunk; Mivel pedig tudva vagyon a Tettes Nmes Vgye szine előtt hogy a mi Helységünk nagy Ország uttyába Lévén igen sok dolga vagyon nálunk a Notáriusnak, mind a Helység részirül mind pedig a quántumnak beszolgáltatása eránt, már pediglen minden modgyát eö kegyelme közöttünk mind quantumunknak mind pedig más terhes galibáinknak fölvette, és ha valami ujj Embert tenne a Tisztelendő Uraság közibünk fölöttébb való sok kárát vallanánk s mind pedig quántumunknak be szolgáltatása eránt nagy hátra maradást szenvednénk, és már vagyon előttük világos példánk, hogy Mészárost a Tisztelendő Uraság fogadott, mi hordgyuk el tőle a hust, mi fizetünk néki, azonban mi szenvedgyük eránta a fogyatkozást, a Falu Kovatsával is mi dolgoztatunk, kit hitellel, kit más szolgállatunkért, mivel a Szegény Embernek nincsen mindenkor pénzi hogy meg fizethetne, a melly Kovátsunk mostan vagyon tudgyuk hogy jo Mester Ember, és nem akarjuk változtatni, a Kovátsnak is mind Házát mind Mühelyét, mind Notáriusunknak Házát im csináltattuk nagy kölcsé-

günkel nem a Tisztelendő Uraság.

Minthogy pedig mi adunk Conventiot mind pedig Házatt Notáriusunknak és Kovátsunknak és mi dolgoztatunk véle, valamint ennek előtte ugy most is ususunktul nem kivánunk récédálni hogy erántok valami fogyatkozást ne szenvedgyünk; Kire nézve alázatossan Instállunk a Tettes Nmes Vgye Szine előtt, hogy ezen sérelmes állapotunkat meg orvosolni, és mind ezekben pártunkat fogni Méltóztassék a Tettes Nmes Vgye részirül jobban eleget tehessünk és a szegén Helység részirül is kárt ne vallyunk melly alázatos Instántiánkra kegyes relatioját el várván, hozzánk meg mutattandó jo akarattyát meg szolgálni igyekezünk.

Maradunk

A Tettes Nmes Vgyének

alázatos szegén szolgái

Kenessei Lakosok közönségessen

Ao 1757. Die antem 1a Marty Veszprimy. Determináltatott: Hogy ezen Instanciában bővebben meg irt panasza felül az Helységbélieknek halgattassék meg a' Földes Uraság is, hogy az eránt maga okait és reflexioit a' Nmes Vgye Mghssának beadván, lehessen reá szükségessen és törvényessen deliberálni. Addig mindazonáltal az Instánsok hagyattassanak a' mostani állapottyokban. J. Rosos judl. or. Cott. Veszp.

2.

Vörös Berényi Tettes Uri Székhez nyujtandó alázatos Instantiájok a' belül meg irt Szegény Instansoknak.

Tekéntetes Uri Szék el nyomorodott ügyü Szegények kegyes Attya, és Pártfogója!

Kécségünk kivül a' Tettes Uri Szék előtt is tudva lehető, el szenvedhetetlen s Törvénytelen terhes ügyünktől kényszeritetvén kéntelenittettünk a' Tettes Uri Szék eleibe panaszunkat e' képpen terjeszteni: Hogy (el halgatván az előbbieket, mellyeket talán észre sem vehettünk) mostan is Hellységünk ör. Birája Somogyi János inkáb Hellységünk Jövedelmecskéinek praedálását, mint sem hasznos Gazdaságát e' képpen folytattya:

1o Ez előtti esztendőkben észre vévén, s továb nem is szenvedhetvén az ör. Biráinknak Szükség kivül praedáló nagy kölcségeket, az Hellység által el végeztetett az: hogy a' Portio pénzhez való káros kabdozástól el tiltva lévén a' Biró, és a szükséges kölcségeknek Számadását, Napok, s hólnapok szerént el készitvén, az maga, és magához ollykor hasonló torkokra téendő érdemetlen, és vétkes kölcségektől az Hellységet óltalmazza. De ezeket hellytelenül meg vetvén Nevezet ör. Biránk csak Sz. Mihály naptól számlálván Sz. György napig Bort rovásra elhordatott 78 forint árát, Sz. György naptól fogva pedig Sz. Mihály napig hordatott el 72 forint árrát; és a mi meg gondolhatatlan pálinkát el költött 40 forint árrát.

2o Ámbár midőn sűrűebben történt a' Fegyveres népnek járása,

mi attunk nékiek kenyeret, még is Buzát a' Malomból házához el hordatott Pos. Mérőt 35.

3o Az Hellységnek Közönséges determinátiója ellen S. V. Két Sörtvést, mellyeknek árra teszen 18 fkat el költött, holott eddig egy sem mindenkor költ el. Ezen kivül a' székből hordatott hust 20 forint árrát.

4o Kevésnek vélvén, hogy minden háztól egy egy Csibét szedetett, ezen kivül az ejectatio szerént vévén a falut, minden forintra egy egy Tojást ki szedetett, hasonló képpen a' Zsellérektől is.

5o Most se Uraságra, se Tisztyeire, vagy Szolgáira expensatiot nem tehetvén, Sóra, melly egy jó Gazdának elegendő lett vólna költött fr. 5. x. 93. Vajra pedig költött fr. 4. x. 40. Halért pedig, mellyet mások job részén illy kölcség nélkül bé szerzettek, költött f. 8.

6o Ezek az el mult 1768dik Esztendőben történvén, e' most follyó 1769dik Esztendőben is hasonló képpen maga vétkes teczése szerént folytattya ör. Birósságát; Mivel már is el hordatott bort 54 forintig, és a mi türhetetlenebb ezen Summából csak 17 forintot nevezhet, hogy mikor és kinek hordatta. Nem küssebb Sérelmünk az is: hogy kéczég kivül a' bor birája is vele egy Ösvényen járván, el költött ez is 62 forintokat érő bort Számadhatatlanul.

7o El mult 1767dik Esztendőben a' Ttes Nes Vgyétől ki küldött Conscriptor Urak által a' Csapunk tétetett 130 forintokra: mellyre mind a' Domesticum, mind pedig az Ord. Quantumnak részét illető portio réá is vettetett; de sullyos kárunk következett innen is: mivel mostani esztendőben 165 forintokat a' portio pénzből ki adván borért (mellynek a' Töltelékje is ugyan a' Polétástól fel vett pénzel vétetett) nem csak nyereséget nem hozott az emlitett Summa a' Szegény Hellységnek, söőt még ezen kész pénz Derekából is el veszet fr. 14.

8o Bizonyára el halgatnunk nem lehet aszt is: hogy az el mult 1768dik Esztendőben maga is revideálván fő Tdő Pater Administrator Urunk többször is Nevezett Somogyi János ör. Bíránk perceptiojabéli Pólétákot, és a' Pagalis Könyvecskéket is meg visgálván, világossan akkor is ki teczett, hogy el hagyván a' Poletákban találkozott hibákot, és fel vévén minden hiteles expensatiot, a' Summából, melly tett fr. 59. minden nyoma nélkül el veszet fr. 38. x. 22½.

Utóllyára: Felséges Királlyné Asszonyunk, Ttes Nes Vgye parancsolatin, s itiletin kivül való lehet az is: Hogy a' mi Hellységünkben, akár vonyós Marha, vagy tehén, akár pedig aszszony, vagy Férfiu Gyermek, ugy hasonló képpen akár leányzó légyen, meg haladván a' 16. esztendőt, egy formán kell portioznunk róllok. De keserves egy Semmivel biró Embernek Feleségéről, Gyermekeiről olly portiot adni, mint egy jó Gazdának vonyós Marháiról. E' mellett azoknak a' Gazdáknak, a' kiknek a' Pusztákon nagy Számu buzájok vagyon, Conscriptio alá nem vétetődik, a' Szegénységnek következő, s ereje fölött való terhével.

A KRISZTINAVÁROSI PLÉBÁNIA-TEMPLOM
TERVBEN MARADT FŐHOMLOKZATA

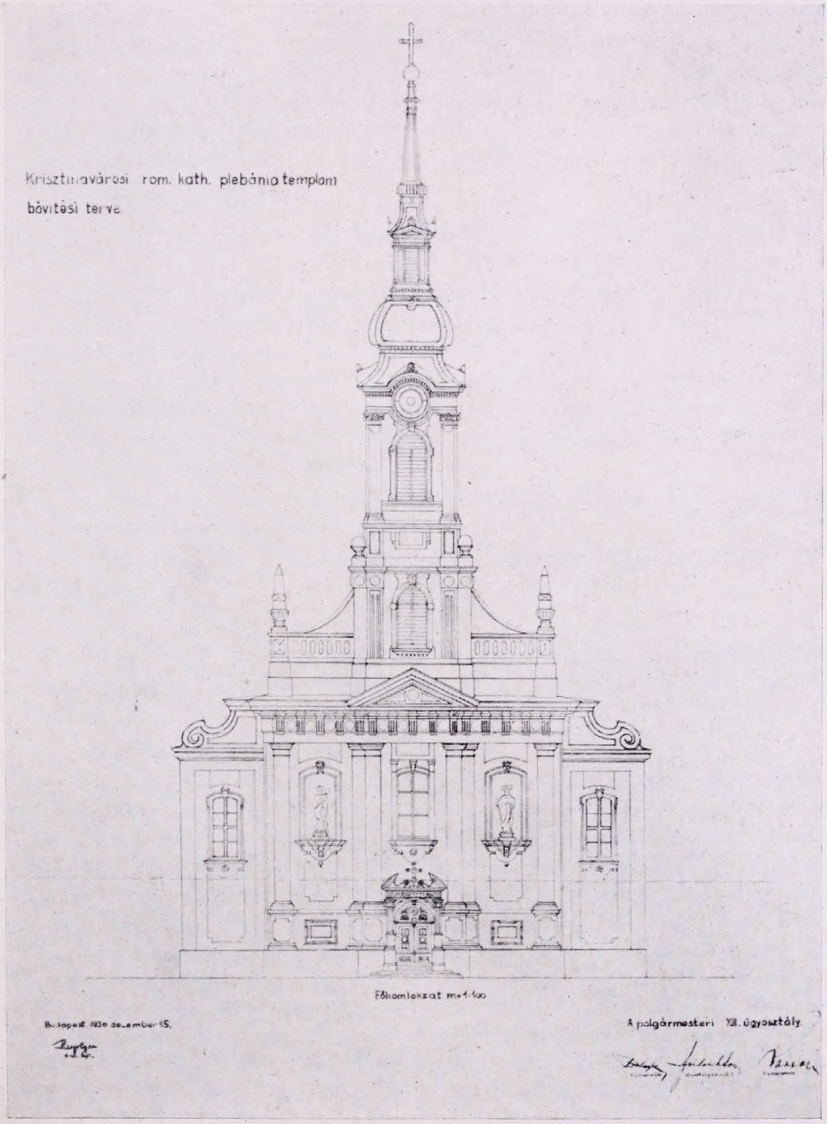

A TEMPLOM JÖVENDŐ BŐVÍTÉSÉNEK A FŐHOMLOKZATI TERVE

Tekéntetes Uri Szék, és Kegyes Uraink! illyen és más Törvéntelen terheket, mellyek alatt régen nyőgvén, továbra nem viselhet a' Szegénység, és azért minek előtte töllök mind portiónk ki vetésében, s be szedésében, mind pedig Hellységünk jövedelmének Gazdálkodásában Szükség képpen meg hasonló Szándékunkat bé tellyesicsük (mellyért tóváb is alázatossan Instálni fogunk) méltóztassék a' Ttes Uri Szék mind az eddig lett kárát Hellységünknek meg téritetvén helyre hozni, mind pedig a' Szegénységnek ezen törvéntelen állapottyán könyörülvén, mind két részről igaz, és állandó rendelést tenni. Mellyért maradunk

a Ttes Uri Széknek

Alázatos Szegény Szolgáj Kenessei Hellység
béli Gyalogok.

Ao 1769. Die 18a Augusti in Possione Vörös-Berény occasione Sedis Dnalis p. sent. exhibitis, et revisis ord. dispositio respectu quaerellarum intro scrtar, suo modo peragenda, Judici autem ejusd. Possionis imponet, ut super perceptionis. et Erogationibus, alysq. querelarum punitis occasione proximae Sedis Dnalis... (elmosódott írású, olvashatatlan szó) ac respondere debeat, proinde negotium hoc pro futura Sede Dnali relegat. Die locone ut Supra.

Coram me Joanne Perczel Cottus Weszpr. Pcessuali Sup. Judlium et regvisitio Testimonio m. p.

Et me Joanne Végh ejusd. Cottus Jurassore aegve regvisitio Testimonio m. p.

3.

Tisztelendő Pater Procurator Rados Ferentz és SubProcurátor Raab Ferentz Földes Urainkhoz alázatos Instántiája a belől meg irt Lakosokk.

Tisztelendő Földes Uraink!

Az Úr Isten Szerencsés friss jó Egésséggel, s kivánsága szerint való jókkal szeresse az Urakat szivesen kivánnyuk. Eppen tovább el szenvedhetetlen Panaszunkat Instántiánk által kivánnyuk az Uraknak jelentenünk. Jóllehet Hellységünkbéli Számadó Személlyek hittel kötelesek lévén, ezelőtt való időkben számot nem attanak, mégis csak egyis valamelly hamisságban nem tapasztaltatott, hanem Székeli Péter Bor-Biróságában maga szabad akarattya szerint járván valamikor meg szomjúhozott éjjel Nappal úntig ivott, és sokszor S. V. mint a Sertés meg részegedvén sehova sem mehetett, hanem a Falu Pintzéjében ki alutta magát és ugy ment el. Számadásra ugyan ajánlotta magát, de nem lévén közőttünk aki tűle Számot tudott volna venni csak abban maradott, és minthogy hamissága tapasztaltatot soha az Esküttek közzé sem vétetődőt fel. Mellyre nézve az Esküttek után szüntelen áskálódott és nevezetesen Páter Procurator Roth Simon urunk idejében in Ao 1734. sok hamisságokkal megrakott Instántiát iratott az Uraságnak az

Esküttek ellen, és azért haragudván, hogy őtet fel nem vették az Esküttségre, azon munkálódott, hogy némellyeket az Esküttek közül nevezetesen Forró Jánost és Somogyi Istvánt ki vettesse. Kik ellen az egész kösséget éjjelenként titkon ottan ottan öszve gyüjtötte és hamissan disponálta, azon Instántiájában azt is ptendálta, hogy a Szám adó Személlyek számot adgyanak, melly kivánsága minnyájunknak tettzett amint hogy két Biró számot is adott becsülettel melly számadásban Székeli Péter más közönséges emberekkel jelen volt, azonban emlitett Páter Procurator Urunk ide Hellységünkben jövén ismét olly Instántiát küldött az Urk hogy az Birónak ne légyen annyi Authoritássa, hogy vagy Prédikátornak, vagy Mesternek, vagy Notáriusnak csak egy pénzt is, vagy egy szem buzát adhasson az ő hire nélkül, — mellyért az Ur Páter Procurátor Urunk semmi választ nem adván csak meg nevette, mellyekkel mind azt munkálódta hogy ő Uralkodhasson a Birákon és Esküttekeu. Mi azért el unván sok alkalmatlankodását tavalyi Esztendőben egyszersmind Bíróvá és Eskütt emberré választottuk, Birói Hivatallyában pedig Instántiája ellen sokkal többet impingált mint sem amivel másokat vádolt volt mert ugyanis ő maga csak itthon vett számot mind Bor Biráktul mind pedig Korcsmárosoktul. Perceptioját és erogátioját Notáriussával nem iratta külömben hanem csak mikor meg szomjuhozott. Székbeli Hus helyett csak nem az egész Falu Tikját el hordatta. Hogy pedig láttassék más Biráknál kevesebbet költeni, kinn lévő régi restántiákat bészedte és abbul fizette le a Rovásokk Nagyobb részét. A kösséghez pedig olly kegyetlenséggel vitette magát, hogy ha kit valahová parancsoltatott, és vagy egy vagy más el múlhatatlan dolga vagy szüksége lévén hozzája ment magát menteni mingyárt öszve mocskolta, és kiadott rajta hogy az ördög vigye akárhová akár fel akár alá Pokólba melly tselekedeteiért a Kösség ellene támadván két izben is le akarták a Birószágot rúla húzni. A mi leg nagyobb pedig hogy Szám adását könnyen véghez vihesse, és az Hellységet jobban meg csalhassa azt cselekedte, hogy a Notáriusnak minden fizetését compútálta és a kösséggel el hitette hogy sok, és mingyárt más Notáriusnak adott hivatalt igen kicsinnyel kevesebb bérre. Bírósága amidőn eltölt, mind addig számot nem adott valameddig Notáriussa magát tülünk másuvá nem transferálta, és azután úgy adott számot amint maga akarta. Most immár mégis ujjonnan a mostani Biró után való áskálódást elkezdette és fenyegeti hogy kemény Szám adásra fogja vonni. Mellyre nézve nem akarván mys szenyvedni hogy egy idegen Ország háboritó sohonnai (kijs nem Örökös Jobbágy) Uralkodgyék rajtunk az Esküttségbül ki vetettük és többé hogy csak leg kisebb dologban interessentiája légyen meg nem szenyvedgyük, és mihelyen valami alattomban való áskálódásban tapasztallyuk ennek utánna az Házát is földig terittyük és a Falubúl is ki verjük. Melly aránt alázatossan kérjük az Urakat Méltóztassék illyen gonosz ember ellen való alázatos Instantiánkat Szivére venni, és approbálván indor-

sálni. Kegyelmes válaszát az Urakk el várván maradunk
Az Urakk alázatos Szegény Jobbágyi
Kenessei Lakosok.

4.

A Tisztelendő Vőrős Berényi Uraságnak Tekintetes Uri Székihez Jó Kegyes Urakhoz nyujtandó alázatos Instántiája a belül irtt Kenessei Kálvinistákk.

Tekintetes Uri Szék Jó Kegyes Uraink!

Minémű Punctumokat közlött velünk ezen Tettes Uri Széknek alkalmatosságával Fiscalis Urunk, azokat, ugy a' mint nékünk ki adattattak Sub NB. Nro. 1o. alázatossan ide zárjuk. Mellyeknek is Disquisitiojába a' Tettes Uri Szék, kit minden alázatossággal meg követünk, nem ereszkedhetik: mind azért mivel azok Pápisták és Kálvinisták között való kérdéseket foglalnak magokba: mind azért, mivel külömben olly kérdés is vagyon a' többek között, a' melly egyenesen Parochiánkhoz tartozó régi ususunkat illeti: az illyeneket pedig Felséges Asszonyunk magának reserválta: mind végre azért, mert az illyenek által Urbariális Dolgainknak és számos Esztendőktül fogva való fogyatkozásainknak orvoslása, mellyet ő Felsége pferenter parancsol, meg gátoltatnék. Attúl pedig annyival is inkább félhetünk, hogy még eddig illyen kérdések nem forgottak fönt közöttünk: ha pedig köz fogyatkozásinknak orvoslása előtt, magunk között való kérdések vettetnek elől; szükségképpen azok által nem csak Urbariális Dolgainkhoz hamarább és jobb módjával való látásunktól el vonatunk; sőt még közöttünk is szakadás okoztatik. Talám a' Tisztelendő Uraság is ide czéloz azon Punctumoknak föl tétettetésével, hogy e' képpen részre szakasztván bennünket, köz bajunkat felejtsük. De szükséges hogy azok előbb végeztessenek el, mellyeket ő Felsége pferenter el végezni parancsol: az után ha egyszer fogyatkozásaink meg orvosoltatnak, és ő Felsége méltóztatik parancsolni, hogy azon Punctumok eránt Disquisitio rendeltessék, azon Kegyelmes Parancsolat szerint miis az ő módján és Helyén minden vádok eránt magunkat óltalmazni készek leszünk. Külömben ha ügyünknek ő Felségjétül parancsolt el intézésére rendelt időkben, más dolgokkal, nem oda való kérdésekkel fárosztatunk, ugy lehetetlen, hogy még ő Felsége Kegyelmes Parancsolatjának erejével is számos esztendőktül fogva való bajlódásainknak jó végét érjük. A Tisztelendő Uraságnak sem lett volna szüksége az Urbarium Dolgában annyi Uriszék tartására: ha csak azt cselekedte volna mindenkor, amit a Felséges Királyi Resolutiók parancsolnak: de már huszon ötödik esztendőtül fogva majd a' Templom dolga iránt,[3] majd az Urbariális és egyéb a' féle dolgok eránt külömbb külömbb féle bajoskodásokra

[3] V.ö. Dömötör Sándor: *Az ellenreformáció Kenesén.* Balatoni Kurir 1937. V. évf. 43. sz.

fáradságokra és költségekre okot nyujtott. Illyen alázatos Declaratiónk mellet mind az által az emlitett Punctumokra tett alázatos Reflexionkat Sub Nro 2o ide zárjuk: de nem azért, hogy azokról a' Tekintetes Uri Szék Itéletet tegyen; hanem mivel tudjuk, hogy a' Tettes Uri Szék maga Relatioját a' Tettes Nmes Vármegyének megteszi: a' Tekintetes Nemes Vármegye pedig azt ő Felségének föl küldi; hogy addig is extraserialiter ő Felsége azokról informaltassék; majd azok végett, ha ugy fog tetszeni, Disquisitiot méltóztatik rendelni.

Annak okáért alázatossággal instálunk a' Tettes Uri Szék előtt, hogy a' föllyebb be adott Punctumokba foglalt kérdéseknek Discussioját, annak competentiájára igazittani; bennünket pedig Atyaiképpen protegálni, és ezen alázatos Instántiánkat Acclusumival együtt a' Tettes Nemes Vármegyének referálni méltóztassék. A Tettes Nemes Vármegye előtt is hogy már valahára meg nyughassunk, és több több költségekkel, idő töltésekkel, és fáradságokkal ne terheltessünk, mély alázatossággal könyörgünk, méltóztassék ezen alázatos Reflexioinkat tekintetbe venni, és ő Felségének is referálni kegyessen. Ezen Grátiáért mind a' Tettes Uri Széknek, mind pedig a' Tekintetes Nemes Vármegyének hoszszu és szerentsés életekért Istenünk előtt esedezve örökös hálaadással maradunk

A Tekintetes Uri Széknek Jó Kegyes Urainknak
alázatos szegény Jobbágyi
Kenessei Contribuens Kálvinisták közönségessen.

Közli: **Dömötör Sándor dr.**

Ludvigh János feljegyzései a magyar szabadságharcról.

Ludvigh János 1862-ben Horváth Mihály kérésére készítette el feljegyzéseit. Ezek a lazán összefüggő jegyzetek a Magyar Nemzeti Múzeum Irodalmi Levelestárában vannak Horváth Mihály hagyatéka közt Oct. Hung. 444. szám alatt. Nem összefüggő memoire ez, mert a szerző csak azokról a dolgokról írta meg visszaemlékezéseit, amelyekben jelentős szerepet játszott. Horváth nagy munkájában alig használta ezeket a feljegyzéseket, csupán az első adalékból — a sukorói templomban tartott haditanácsról — vett át nagyobb részletet. A Ludvigh-féle feljegyzések néhány fontos dologban megváltoztatják eddigi ismereteinket. Legfontosabbak azok az adatok, amelyek az április 14-i függetlenségi nyilatkozatnak Görgeyre és tisztjeire való hatásáról nyujtanak eddig ismeretlen képet. Szintén nagyjelentőségűek azok az adatok, amelyek a 49 júliusi komáromi helyzetet világítják meg. Ezek az adatok — ellenére annak, hogy már a szabadságharc levelezésének legnagyobb részét ismerjük — még mindig döntő fontosságúak, mert Ludvigh mint Kossuth által küldött kormánybiztos, pontos tudósítást nyert.

Ludvigh János fontos szerepet játszott a szabadságharc idején. Kossuthnak bizalmas embere volt s az ő ajánlatára küldötte az országgyűlés 1848 szeptember végén a Fejér megyében táborozó magyar sereghez, hogy ott képviselje az országgyűlést és igyekezzen rávenni a sereget a folytonos hátrálás abbahagyására. Hasonló szerepet töltött be 1849 januárjában, amikor mint kormánybiztos jelent meg Görgey táborában s ugyanilyen minőségben képviselte Kossuthot a függetlenségi nyilatkozat kimondása után is a Görgey vezérlete alatt álló főseregnél. Ettől kezdve július 5-ig, amíg Kossuth el nem mozdította, ő képviselte a kormányt a hadseregnél. Ludvigh mindíg igaz barátja volt Kossuthnak s mindíg arra törekedett, tapintatos diplomáciával, hogy a Görgeyvel való viszony ne mérgesedjen el. Sok kínos és nehéz kérdés oldott meg, de végül nem tudta elkerülni a derék közvetítők vesztét, elvesztette Kossuth és Görgey bizalmát is. Levelei, amelyek a szabadságharc iratanyagának megtalálása óta ismeretesek, teljes világot vetnek arra, hogy Ludvigh az összes kormánybiztosok között a legsikerültebb szerepet játszotta és sok félreértés kiküszöbölése volt neki köszönhető.

Azokban a feljegyzésekben, amelyeket alább közlünk, Ludvigh néhány fontos eseményt világított meg, olyanokat, ame-

lyeknek személyesen is tanuja volt. E feljegyzések három részből állnak. Az első részben Ludvigh leírta azokat az eseményeket, amelyeket a sukorói táborban 1848 szeptember 28-án, országos biztosi kiküldetése idején történtek. Ez a leírás érdekes világot vet arra, hogy a szabadságharc elején milyen volt a helyzet és a hangulat a magyar táborban s milyen nehéz volt ezt a sereget hadképessé tenni. Ismeretlen részleteket közöl akkor, amikor leírja a Jellasicstól Lamberghez küldött titkos üzenetek felbontásának körülményeit.

Második részében azokkal az eseményekkel foglalkozik, amelyek a Görgey-féle seregben történtek 1849 április közepétől július 7-ig. Ebből a leírásból is számos új dolgot ismerünk meg. A Molnár Ferdináud-féle árulási terv, amely arra akarta rávenni Görgeyt, hogy Debrecen ellen forduljon, új képet kap azáltal, hogy megismerjük a fővezér erélyes fellépését a csábítókkal szemben. A budai ostromról nem közölt részleteket, de annál jelentősebbek a július elejei komáromi eseményekről szóló feljegyzések. Ismeretlen részleteket világít meg Ludvigh feljegyzése, amikor előadja július 1-i tárgyalását Görgeyvel s azt a jelenetet, amely a fővezér és Bayer táborkari főnök között lejátszódott a Kossuthnak adott levonulási ígéret miatt. Hasonlóképpen jelentős az, amit az egymást követő komáromi haditanácsokról ír. Leírásából tudjuk meg azt bizonyosan, hogy a komáromi tisztikar határozatát Klapka tábornok július 5-én nem merte közölni a kormányzóval s ezzel végzetes equivoque-ot támasztott a hadsereg és a kormány között.

Feljegyzéseinek harmadik részében Ludvigh néhány megjegyzést tesz Guyon hadviselésére, a nádasi szorosban vívott csatára, a nagyszombati ütközetre, az iglói éjszakai megrohanásra és a branyiszkói támadásra. Végül néhány szóval elmondja véleményét Asbóth Lajos honvédezredes emlékiratairól is, amely éppen abban az évben jelent meg, amikor a feljegyzések készültek.

Ludvigh ezeket a feljegyzéseket nem azért készítette, hogy nyomtatásban megjelenjenek. A benne foglalt adatok azonban érdemessé teszik arra, hogy a nyilvánosság is megismerje. Teljes becsületessége és megbízhatósága miatt mint megbízható kútfőt használhatjuk. Teljesen elfogulatlan úgy Kossuth, mint Görgey iránt, saját szereplését sem kell takargatnia s így előadása minden szempontból hitelt érdemlő.

* *

Jellachich horváthjaival és több osztrák ezreddel átlépve a határt s mindig belebb és belebb nyomult az országba. A kormány sőt maga az országgyülés is ezen osztrák invasiót diplomatiai megátalkodottsággal — mert illusiónak még sem lehetett azt mondani — horváth

lázadásnak nevezte. A magyar kormány puskalövés nélkül állomásról-állomásra visszavonult mintha csak szállásrendelőnek és utmutatónak küldetett volna Jellachich táborába. Az országgyülés kiküldött Csányi mellé kormánybiztosokat, az országgyülés felszólitására, hogy a nádor mint ország kapitánya vegye át a hadsereg vezényletét a betört és előnyomuló ellenség ellen, a nádor lement a táborba, de elébb kivánt Jellachich-csal találkozni (a találkozó tudva van). Le ment végre Batthyány is, azonban mig ő lent járt és hire futott Lamberg királyi biztossá lett kineveztetéséről, az országgyülés megértvén, hogy az ellenség már Székes Fehérvárnál van és a magyar sereg már Fehérvárból is kivonul, azon végzést hozta, hogy a hadsereg hazafiúi kötelességének tartja az ellenséget visszaverni, és e végzés végrehajtása végett engemet és Repeczky Ferenczet országos biztosokul a táborba kiküldött.[1]

Mikor a táborba érkeztünk a hadsereg Pákozdtól Velenczéig állt táborban és már-már Martonvásárig készült visszavonulni. Mi azonnal haditanácsot hívtunk össze a sukorói templomba, Batthyány is eljött és bennünket, mint az országgyülés kiküldötteit bemutatott. Én az országgyülési végzést felolvasván röviden oda nyilatkoztam, hogy az ország vitéz hadseregétől megvárja, hogy ne mutassa merre visz az ut Pestre, hanem merre vezet Zágrábba. Mi csak akkor fogjuk a tábort elhagyni, mikor jelenthetjük, hogy a hadsereg az ország képviselőinek végzését hazafiui engedelmességgel és hősies lelkesedéssel végrehajtotta. Szólt aztán Repeczky hogy örökös szennyfolt volna az a nemzetre és hadseregére, ha még egy talpalattnyi földet az ellenségnek átengednénk.[2]

Batthyány rossz kedvü, neki ez sehogysem tetszett és ki is jelenté, hogy ő sajnálja a történteket és ő e percztől fogva nem minister. Az országgyülési elnök és Kossuth megigérték neki hogy mig ő a táborból vissza nem tér, ők országgyülést tartani nem fognak. Nem tartották szavukat, és ő neki nincs beleszólása a dologba. Alig hogy ez mondva volt, némely tisztek azt gondolták már most ők is tehetnek, amit akarnak. Lehetett hallani panaszt panaszra. Nevezetesen vádaskodtak Vasváry, Petőfi és némely követek ellen mondván hogy ők a közlegénységet a tisztek ellen felázitják mit ezentul el nem fognak türni, hanem őket elfogatni és haditörvényt mondani felettük. Viszonttorlásul a két Perczel testvér Móricz és Miklós a tiszteket feketesárga mételynek és hazaárulóknak czimezték. Moga leoldotta kardját és letette az asztalra

[1] Az országgyülés a Jellasics ellen vonuló magyar sereghez szeptember 27-én küldötte Ludvigh Jánost és Repeczky Rerencet országos biztosokul. A biztosokat azért küldték, hogy kitartásra buzdítsák a hadsereget s megakadályozzák a visszavonulást. A hadsereg egyre hátrált Jellasics hadai előtt s attól lehetett félni, hogy harc nélkül feladja a fővárost.

[2] Ludvighnak ezt a beszédét átvette Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. I. 534. l.

mondván hogy jelenthetjük küldőinknek hogy ő lemondott a parancsnokságról, Bubna, Kiss Ernő és többen Moga példáját nagy felingerültséggel követték. A két Perczel a nagy zajban felkiáltott: el kell fogadni a lemondást hogy a hadsereg a feketesárga mételytől megtisztuljon. Nem tudom ha nem került volna-e a dolog a templomban kardra, ha Batthyány még éppen jókor egész tekintélyét latbavetve közbe nem szól. (Köztünk legyen mondva Batthyány annyira fel volt Kossuth ellen ingerülve, hogy mig én a végzést olvastam és a hadi tanácshoz szavamat intéztem Bernáth követtársunkkal ki hozzánk csatlakozott ugy összevesztek, hogy egymást párbajra kihivták.[3]) Batthyány szavára Moga visszavette kardját. Én békitőleg akkor kértem Mogát tegye meg a rendeleteket a hadsereg felállitása iránt sat. és félreértések elkerülése végett nyilatkoztassa ki hogy a hadsereg meg fog ütközni, mivel ellenkező esetben a küldöttségnek más végrehajtási eszközökről kellene gondoskodni. Moga és a törzstisztek erre kijelentették, hogy utját állják Jellachich-nak és ha őket megtámadja, nem fognak hátrálni, hanem megütközni.

Leirom a jelenetet hosszabban is mert a háboru csak itt vette kezdetét. Addig senki sem tudta, hogy mit fog a hadsereg csinálni. Észrevettem, hogy a hadi tanácsban a végzés iránt Moga nem akart sem mellette sem ellene nyilatkozni, a többi törzstiszt pedig mindenben Mogát követte. Azért én nyilatkozatot sürgettem mind amellett hogy a végzést minden discussión kivülinek mondtam, de nyilatkozatot állitólag csak a jegyzőkönyvbeni elmulaszthatatlan megemlitése végett vártam, pedig a manó gondolt a jegyzőkönyvre, mert mit használt volna a jegyzőkönyv ha a hadsereg Martonvásárára — a mint szándéka volt — visszavonul?

Ezen szerencsésen igéretileg átesvén követeltük Jellasich elfogott irományainak előmutatását. Moga nem tudott mit csinálni. Batthyány pedig ugy okoskodott hogy az irományok Lamberg királyi biztos nevére czimeztettek és az irományok őtet illetik, mi nem vagyunk Austriával hadban, hanem csak a horváthokkal. A küldöttség részéről mondatott hogy ha Lamberg a magyar király megbizását birná, a minister ellenjegyzette volna megbizottatását, ha a gróf urnak van erről tudomása a küldöttség eláll követelésétől. Ha Lamberg az austriai kormány nevében áll levelezésben a bánnal, nem ismerheti el neutrális hatalomnak, hanem illetéktelenül beavatkozónak és követeli a depêchek felbontását. Batthyány erre eltávozott és Moga rövid habozás és főcsóválás után saját kezeivel törte fel a depêcheket, melyekből kivilágosodott, hogy Lamberg az osztrák udvarral és Jellachich-csal tökéletesen egyetértett. Jellachich ezen egyetértés és ennek folytán vett

[3] Ismeretlen részlet Batthyány szerepléséből. Bernáth Zsigmond Kossuthnak egykor követtársa, s most is bizalmas barátja volt. Könnyen megérthető, hogy közte és Batthyány közt, kit ekkor már súlyos ellentétek választottak el Kossuthtól, ilyen nézeteltérés keletkezett.

bécsi utasitás nyomán intézte depêcheit Lamberghez Budára, tudta még az órát is, melyben Lamberg Budára megérkezik.[4]

E depêchek már gyertyagyujtás után felbontattak és mikor pedig nyéki szállásunkra visszatértünk megértettük Lamberg megöletését Pesten. Érkeztek Pestről futárok Batthyány-hoz, de ő már nem volt a táborban. Pálfy az országgyülési másod elnök, Kemény Zsigmond és többen rémséges hirekkel jöttek a táborba.

Másnap reggel[5] a hadsereget csatarendben találtuk. A legénység és a nemzetőrök örültek, hogy meg fognak ütközhetni. Jellachich előnyomult és megkezdte a csatát (a többi tudva van) mikor a küldöttség látta, hogy a győzelem felénk hajlik bucsut vett Mogától és táborkarától mondván, hogy megviszik az országgyülésnek hirét végzése végrehajtásáról.

Éjjel érkeztünk Pestre, de nem találtunk sem kormányt sem országgyülési elnököt. Nyárit találtuk és neki tettünk szóbeli jelentést. Másnap be akartuk adni irott jelentésünket — előkerült az elnök a győzelem hirére — de egy rövid értekezlet folytán okosabbnak itéltetett a történteket elhallgatni, nehogy a hadseregben rossz vért okozzon.

Adalékok.

Már április 14-én a trónvesztés nyilvánitása napján Kossuth engemet megbizott kináljam meg Görgeit a hadügyministeri tárcával. Mielőtt a többi ministert kinevezné vagy a kinevezést az országgal tudatná, be akarta várni Görgei nyilatkozatát mert elfogadása felett a váczi proklamatióban kimondott dynascticus rokonszenvénél fogva kétség lehetett. Tán megemlékezett Kossuth arról a conversatióról mely az országgyülés kezdetén az országgyülési elnökök és néhány követ jelenlétében a hadügy rossz organisatiójáról folyt, mely alkalommal emlité, hogy ő más organisátori talentummal biró katonát nem ismer mint Görgeit, ki akkor még csak kapitány volt. Mészárossal mondá nem fogunk boldogulni és hozzám fordulva szólt: megmondhatod Görgeinek, hogy hadügyminister lesz, mit neki első találkozásunkkor meg is mondtam. Minden felelete az volt hogy burnótszelencéjét elővette mondván „már erre egyet szippantani kell."

A trónüresedés hire a táborban hol örömmel, hol megdöbbenéssel fogadtatott. Görgeinek mondám, hogy a kapitánynak igért ministeri tárcát meghoztam a tábornoknak. Éjfélig a trónvesztés végzése felett vitatkoztunk. E vitatkozás melyet a szomszéd szobában fel és alájáró

[4] A titkos leveleket szeptember 28-án este bontották fel. Lamberg ekkor már halott volt. Az iratokat Jellasics egyik futárjától vették el. aki Budára akarta vinni Lamberg grófhoz. Az iratokat nyilvánosságra hozták s belőlük meg lehetett állapitani, hogy Jellasics és Lamberg közös utasitásra cselekszenek.

[5] Ez az ütközet a sukorói csata néven ismeretes. A magyar sereget Móga vezette. A győzelem nem volt nagy, de megállásra kényszerítette Jellasicsot, aki háromnapi fegyverszünetet is kért emiatt.

tisztek hallhattak okozhatta, hogy másnap reggel, mikor mi még ágyban voltunk, Molnár alezredes azon jelentéssel a hálószobába lépett hogy tiszti küldöttség várakozik mely a debreceni határozat ellen óvást tenni akar. Görgei felkelt s felső öltönyt magára vetvén szólt: meg kell tudnom kik azok a protestáló feketesárga urak. Molnár kisuhant, kardcsörgés hallatszott s mire Görgei az ajtót kinyitotta üres volt a szoba. A „feketesárga" szó elég volt a készülő machinációt eloszlatni.[6]

Görgeit unszoltam nyilatkozásra mert Kossuth a ministerek kinevezését nem halaszthatta, de ő avval mentegetőzött, hogy tábornoktársaival előbb értekeznie kell miszerint tudja melyik kész őtet mint ministert helyettesiteni. Miután Görgei biographiájában mondja hogy a hadügyministeri tárcát csak azon feltétel alatt fogadta el, ha a fővezérséget megtarthatja, meg kell jegyeznem, hogy Kossuth őtet általam a hadministeri tárcával megkináltatván a fővezérséget ötöle elvenni nem is akarta; sőt Görgei a nyilatkozattal éppen azér késett hogy tudja meg melyik tábornokot nevezze ki ministeri helyettesének, következőleg általa kiszabott feltételekről szó sem lehetett.[7] Mind Damjanich mind Klapka kész volt a ministerhelyettességet elfogadni és általában a hadseregnél jó hatást tett hogy a kinevezett minister megtartja a fővezérséget.

Komárom az ostrom alól felszabadittatván, a hadsereg veszteg maradt. Nem mozdulhatott, nem volt munició és egyrésze a hadseregnek még Pestvidékén táborozott. Bayer mindennek daczára javasolta a Duna balpartján való előnyomulást, Görgei nem látszott ezt ellenezni, de látván, hogy ez nem talál pártfogást, veszteg maradt, aminek vége az lett, hogy hosszú veszteglés után nem felfelé hanem lefelé Budára vezette a sereget.[8]

Buda bevétele után láttuk, hogy Görgei ismét a Bayer által javasolt Dunabalparti operatiót vette elő és minthogy később ez minden-

[6] Az április 14-i függetlenségi nyilatkozat hírére néhány császárhű, kormányellenes tiszt Molnár Ferdinánd vezetésével rá akarta venni Görgeyt arra, hogy tagadja meg az engedelmességet a debreceni kormánynak és katonai diktatúrát léptessen életbe. Április 18-án levelet adtak át Görgeynek, amelyben erre határozottan felszólították. Valószínű, hogy a levél április 18-án délután adatott át Görgeynek, aki ezt Ludvigh előtt eltitkolta. Kétségtelen, hogy Ludvigh úgy látta a helyzetet, mintha Görgey nem lenne határozott ellensége a nyilatkozatnak. Valószínűnek kell tartanunk, hogy nagy része volt az ő közbelépésének is, hogy Görgey elutasította a „feketesárga" tiszteket. (V.ö. Steier Lajos: Az 1849-i trónfosztás és előzményei. 211—221. l.)

[7] Kossuth, mint ezt április 18-i Görgeyhez intézett levele is bizonyítja, nem akarta megfosztani Görgeyt a fővezérségtől azáltal, hogy hadügyminiszterré kinevezte. Azt tartotta jónak, hogy mindkét hivatalt ő viselje. (L. Steier: i. m. 222. l.)

[8] Az április 27-i haditanácson döntötték el azt, hogy a hadsereg Buda ostromára fog indulni. Bayer valóban ellene volt a tervnek, amelyet különben főképpen Klapka tanácsára fogadtak el.

féle itéletekre szolgáltatott okot, egy körülmény megemlítése világot vet e makacson követett terv okaira. Még ősszel Görgei Guyont megbizta volt Nagy-Szombath védelmével Simunevich ellen.[9] Guyon mint mindenütt minden elővigyázat nélkül ment be a városba. Gondolom az Ernő fhg. nevét viselő magyar gyalogezred hősiesen viselte magát, nagyobbára oda is veszett az utczai harcban. A városi lakosságot avval vádolták, hogy az osztrákkal tartott és maga is a házak ablakaiból és rejtekeiből lőtt a magyar katonaságra. Görgei ezért meg akarta fenyiteni, de erre alkalom csak Komáromnak ostrom alóli felszabadulása után nyilt. Mikor többektől a Vág és Dunabalparti operatiót kárhoztatni hallám, megkérdeztem Bayert, miért nem hagy fel oly tervvel mely vesztünkre van és sikerülés esetére sem hozhat nagy eredményt. Ezt ő elismerni nem akarta és végre hozzá tette: „Kötelességünk Nagy-Szombathban igazságot szolgáltatni vitézeinknek elárultatása és orozva történt legyilkolása ellen."

Mikor Budára levonultunk Kossuth levele már Buda előtt talált. Görgei tartalmát előérezvén nekem adta át hogy olvassam el és aztán mondjam meg neki röviden tartalmát, mert neki nincs arra ideje, hogy oly hosszu leveleket olvasson. Kossuth szerencsétlen dolognak tartá hogy a sereget Buda ellen vezeti, elég lett volna azt Aulich-hal cernirozni. Mikor e kárhoztató levél folytán kérdém, hogy mit mond reá, felelete az volt: hogy ő egy csapással két legyet akart agyonütni, Jellachichot elfogni és Budát bevenni, de Jellachich korán elillant és miután Buda előtt áll, vissza nem mehet.[10]

*

Juniusban elhatározta a kormány a hadsereg koncentrációját Szegeden. Gyanitván Görgei ellenkezését Aulichot, Kiss Ernőt és Csányit Komáromba küldte hogy vele a tervet közöljék és a levonulás ideje iránt vele értekezzenek.[11] Görgei ellenvetéseitől Csányi engesztelő szavára elállott ugyan de nem anélkül hogy Aulichnak pár csipős megjegyzést ne tett volna, csudálkozását kifejezvén, hogy ő Aulich

[9] A nagyszombati vereség, amelyet a város feladása követett, dec. 14-én volt. Ludvigh itt ismeretlen részleteket közöl.

[10] Kossuth levele május 3-án érkezett meg a táborba. A levélben Kossuth rosszallotta Görgey támadását s igyekezett arra rávenni, hogy Bécset támadja meg. Azonban, mint Görgey ezt kifejtette, Buda alól visszafordulni lehetetlen volt anélkül, hogy a hadseregben elkeseredés ne állt volna elő.

[11] A hármas küldöttség, amelynek tagjai Kiss Ernő, Csányi László és Aulich Lajos voltak, június 30-án tárgyalt Görgeyvel Komáromban. Görgey ez alkalommal hajlandónak mutatkozott arra, hogy teljesíti Kossuth parancsát, a levonulást. Ludvigh visszaemlékezése érdekesen egészíti ki a július 1-ről való tudásunkat. Görgey nem szívesen ment bele a levonulásba s Bayernek könnyű dolga volt, amikor rávette ígéretének megváltoztatására. Görgey még aznap este megváltoztatta szándékát, elhatározta azt, hogy Komáromban marad, ami véglegessé tette a szakítást Kossuth és ő között. Ennek következménye volt az, hogy Kossuth megfosztotta őt a fővezérségtől.

mint tapasztalt katona ily szökési tervbe bele tudott egyezni. A hadsereg levonulása el volt határozva és Görgei megigérte hogy le fogja vezetni. Meg volt az egyesség. De a kormányzói küldöttség még hajóra sem ült és már is a főhadiszálláson más terveket forraltak.

És egyedül maradtam Görgeivel kijelentvén örömömet hogy a küldöttség megelégedéssel tér vissza Pestre és hogy már most nem fogják mondhatni, hogy ő t.i. Görgei nem akar és nem tud engedelmeskedni. Görgei hallgatott, látszott rajta, hogy neki ez az egész dolog nem tetszik, végre mondá: igen az urak Pesten jobban biznak a török határban mint Komáromban és a hadseregben. Alig váltottunk néhány szót és odaérkezett Bayer ezredes a táborkari főnök. Tábornok ur mondá, jövök hivatalomtóli felmentésemet kérni, beteges ember vagyok, a ministertanácsban elfogadott stratégiához nem értek, rosszul csinálhatnám a dispositiókat, egyébiránt kész vagyok elbocsáttatásomat kérni. Görgei rosszkedvü volt és Bayernek rövidesen értésére adta, hogy vége legyen a komédiának. Bayer erősitgette, hogy kérelme komoly és mindjárt utána hozzátette, de hogy' is igérhette a tábornok ur hogy a sereget le fogja vezetni? E kérdés miatt köztem és Bayer között vita támadt, Bayer állitá hogy ez a védelem feladás, hogy ez szökés. Görgei hallgatott, végre mondá: Bayernek igazsága van. De az Istenért mondám, ha igazsága van, miért nem világositottad fel a küldöttséget, miért igérted a hadsereg levezetését? Nem bánom, inkább mondjanak árulónak mint szamárnak. Kötelességem, mondá, a hazának hadseregét megmenteni, nem pedig bizonyos vesztére levezetni. Görgei ez egyszerü állitásával meg nem elégedhetvén, sürgettem okait előadni, miért tagadja meg a kormány védelmi tervezetének végrehajtását ellenkezőleg saját igéretével? Figyelmeztettem őtet a zavarra melybe a kormány minden intézkedéseit hozza. E kivánatomra megparancsolta Bayernek hogy közölje velem a stratégiai okokat melyeknél fogva el kell vetnie a kormány tervezetét. E stratégiai tervezetek feletti okoskodások végső conclusiója az volt, hogy ha a sereg levezettetik és rendkivüli szerencse neki nem kedvez, a stratégia szabályánál fogva Világos és Boros Jenő táján schachmattá lesz.[12]

Nem elég mondám a kormány tervét és rendeleteit kárhoztatni, arról is meg kell győzni, hogy lehet jobbat tenni. Mi tehát Görgei terve? Ugy hiszem ő maga sem tudta mi a teendője, csak egyben látszott elhatározva lenni, a főparancsnokságot másnak át nem engedni sem azt mással meg nem osztani. Nekem azonban a jövő operatió terve akként adatott elő: valamint tavaly a kormány a Tisza megett szaporitotta a haderőt ugy most a Dunára és Komáromra kell támaszkodnunk. A kormánynak székhelye legyen vagy Komárom vagy Arad vidéke. Valamint tavaly a Tisza vidéke adott élelmet és katonát, ugy

[12] Ezekről a részletekről Ludvigh nem tájékoztatta a kormányzót sem.

most a Duna vidéke fog adni. Ha az ellenség a Tiszához találna vonulni, előttünk Bécs és ha Olaszhon látja hogy a dunai vonalt mi tartjuk, a háboru ott is kitörhet. Komárom bőségesen évekre el van látva és el lesz látva élelemmel, munitióval sat. Mindezekről a kormánynak jelentést tettem és minthogy minden körülmények között a kormány és a hadsereg Komáromot évekig védelmezhetni remélte, Szerelmei táborkari alezredest leküldtem Pestre hogy bankjegysajtó és papiros beszerzése iránt értekezzék a finánemministerrel, miszerint a komáromi őrség váltójegy tekintetében ne szenvedjen hiányt. Egyébiránt tudósitottam volt a kormányt Győr elveszte után hogy Görgei táborával a komáromi jobbparti sáncolatok mögé vonulván, az ellenséget mi sem akadályozza Komáromot balra hagyva egyenesen a fővárosnak venni utját, szóval hogy Pest nem fedezhető se meg nem védhető, mit egyébiránt maga Görgei is megirt a kormánynak.[13] Én amint te is emlékezni fogsz, akkor neked is irtam hogy ha nincs is periculum in mora mégis pakolni kell, nehogy a zavar és a rémület mint Windischgrätz közeledtével megujuljon és mint a télen a legszükségesebb hadikészletek sőt még a stratégiai mappák is Pesten az ellenségnek prédájává estek, nehogy most is a késedelem hasonló zavart szüljön.

Emlékszel hogy mikor a kormány Debreczenből Pestre ünnepélyesen bevonult a pesti és országos küldöttség előtt a vaspálya udvarában oda nyilatkozott hogy ezentul Pestet a kormány székhelyét semmi körülmények között el nem fogja hagyni.[14] Ezen nyilatkozat miatt szükségesnek tartottam neked is irni, hogy Pest védelme lehetetlen lévén, pakolni kell és megfeledkezni az ünnepélyes fogadásról, hogy a kormány többé Pestről el nem távozik.

Előre látván, hogy a kormány Görgei viseletében meg nem nyughatik, nem mulasztottam el a kormányt figyelmeztetni, hogy a hadsereg hangulata olyan, hogy más fővezért nem fog elfogadni.[15] Alig hogy ezeket a kormánynak megirtam, Görgeit a hadügyi tárcza személyes átvétele végett Pestre hivta és a fővezérség átvételével Dembinskyt és Mészárost megbizta, engemet a hadsereggel való pártoskodással gyanuba vévén visszahivott és helyettem Bónist kinevezte, Bayert pedig a maga védelmének előadása végett Pestre idézte. Dembinsky és Mészáros hallván a julius 1-i ágyuzást, visszafordultak és csak a kormány rendeletét, hogy a honárulás büntetése alatt engedelmeskedjenek, küldték el Komáromba a tábornokokhoz. Klapkának megparancsolták, hogy vezesse le a hadsereget. A mit megirtam, megtörtént. Maguk a tábornokok, kik a kormány rendeletének végrehajtásával megbizattak, tiszti haditanácsot hivtak össze a sánczokba, mely azt határozta hogy a hadsereg csak Görgeit ismeri el főhadvezérnek és más fővezért el

[13] 1849 június 30-án. Steier Lajos: Haynau és Paskievics. I. 151. l.
[14] 1849 június 4-én.
[15] Ludvigh—Kossuth július 2. Steier: i. m. I. 157. l.

nem fogad.[16] Görgei megsebesült és a gyülésről is csak akkor tudott mikor már vége volt és akkor mindjárt megirta lemondását mint hadminister és fővezérségét a hadsereg akarata folytán megtartotta. A törzstiszti gyülés kiküldte Klapkát kihez Nagy-Sándor is csatlakozott, mondván hogy magánügyei miatt ugyis Pestre kell mennie — miszerint a kormánynak megvigye a fővezér határozatát. De mivel a gyülés nem bizott Klapkában hogy a dolgot egész meztelen igazságában adja elő, Zákó követet és őrnagyot megbizta, hogy tegye fel irásban a nyilatkozatot, mi Klapka szállásán meg is történt. Valamennyi tábornok és maga Klapka is aláirván, lepecsételtetett. Klapka Pesten a kormány előtt azzal a jelentéssel jelent meg, hogy már minden jól van, a levelet át nem adta ugy hogy a kormány a történtekről nem is vehetett hivatalos tudomást. A kormány ismét őt a hadsereg vezetésével megbizván, Komáromba is azon hirrel jött vissza hogy mindent eligazitott, elhallgatván azt hogy a haditanács nyilatkozványát átadni nem merte. Az itt mondottak csak akkor derültek ki, mikor visszahivattatásom következtében Pestre érkezvén tőlem tudakozta a kormány, hogy Klapka levezeti-e már a sereget.[17]

Mig Komáromban a kormány kiengesztelését hitték, Pesten még a legjobb hitben engedelmességet vártak. Klapka visszajövetelével Görgeinél gondolom julius 7-én hadi tanács tartatott. Klapka a kormánynak benne helyezett bizalmát igazolni és fogadását teljesiteni akarván a hadsereg levezetése mellett emelte szavát. Görgei nem ellenzette a sereg levezetését sőt látszólag maga is pártolta azt, de hogy és merre vezettessék? A Duna balpartján — volt a felelet. Szép példát fogunk adni a hátramaradó várőrizetnek, mondá Görgei, ha mi akkor midőn az ellenség előttünk áll egy hátulsó kapun kibujunk és hátrahagyjuk az őrizetet hogy védje a várat. Bizodalmat kell mutatnunk önmagunk és a közvitéz iránt és egyenes uton megverve az ellenséget oda áttörnünk, hová menni akarunk. Ez határozattá válván, Görgei egy kis gunyos mosollyal — mivel seblázban szenvedett, a támadással megbizta Klapkát.

Miután én visszahivattam a hadseregtől, bucsut vettem a tábortól. De vagy Görgei nem hitte hogy visszahivattam és csak cselnek nézte a visszahivást vagy pedig Bayer ki szintén elhivattatott a hadseregtől és engedelmeskedni nem akart, csak elutazásomat késleltetni kivánta, tisztelet ürügye alatt egy kapitányt hat gránátérossal szállásomra

[16] Július 2-án este.

[17] Klapka július 5-én volt Nagy-Sándor társaságában Pesten. Ugyanaznap találkozott Kossuthtal és a kormány több tagjával. Együttesen tanácskozást tartottak, de Klapka félve attól, hogy Kossuth a komáromi tisztek óhaját, Görgey megtartását a fővezérségben, nem fogja elfogadni, nem merte a komáromi tisztek üzenetét átadni. Hazatérve azonban azt állította, hogy átadta. L. Lengyel Tamás: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése 102. l.

rendeltek és senkit a házban sem ki sem be nem eresztettek, a kapitány az egész éjt ablakom előtt egy rossz széken töltötte. Görgei állitotta hogy nem ő rendelte szállásomra az őrizetet, hanem neki ugy bejelentetett az, mint elválásunkra rögtönzött katonai tisztelet.

Hogy Görgei a katonai teendők iránt önmagával sem volt tisztában onnan is látható. Ezen eseményeket megelőzőleg szó volt köztünk a komáromi vár védelméről. Ha ő a hadsereggel akár tul a Dunán operálna akár levonulna Szegedre, kire gondolja a várost bizhatni? Ne hogy mint a télen alig hogy az ellenség magát a vár előtt megmutatta megint a védelemről kétségbe essenek. Bizony nem könnyü a választás mondá, hanem ugy hiszem legjobb lesz Máriási Jancsira bizni és valami jó fogas tüzérparancsnokot melléje adni. Ő ugyan capitulálni soha nem fog, felül ő az utolsó hordó puskaporra és felgyujtja azt mintsem nevét capitulációra adja. Ha később Klapkát hagyta Komáromban ezt bizonyosan csak oppositionális jelleménél fogva tette. Klapkára bizta volt a kormány a hadsereg levezetését, ő pedig már azért is Komáromban hagyta.

*

Lehet, hogy tömérdek körülményre nézve adhatnék felvilágositást, ha tudnám mire volna az kivánatos. Van azonban sok dolog, melyet jobb elhallgatni. Igy p.o. Guyonból szerettek nagy hőst csinálni. Igaz, vitéz katona volt, de akármelyik káplár is tul tett volna rajta. Mindent amit tett, meggondolás nélkül tette. Kellett volna Simunichot a nádasi szorosnál megfogni, elszalasztotta, visszatérvén a Morva határszélről elfelejtette a hidat a Morván felgyujtani és kevésbe mult, hogy Simunich az üzésére küldött jóval nagyobb sereggel el nem fogta. Kényelmesen fel lehetett a hidat gyujtani, de a sereg már indult, Simunich pedig utána, vissza kellett az ágyukat küldeni és áldozattal csinálni mi különben pár csup szalmába és gyufába került volna.[18] Iglón kevésbe mult hogy 6000 ember 800 vagy annyitól sem, meg nem veretett. Hallván hogy Lőcsén legfelebb 800 ember van egészen a nyugalomnak adta magát, elkergette a tiszteket kik neki előőrsökről és őrjáratról beszéltek. Következése az volt hogy az ellenség szépen belopőzott a városba, felgyujtotta a várost és elvitte az ágyukat anélkül hogy neki csak egy karczolásába került volna. A hogy a szegény honvédek a tüztől felvilágitott házakból álmosan kiléptek, a németek kényelmesen célozva agyon puffanthatták őket.

A huszárok aztán valahogy csak utólérték a németeket és az ágyukat egy párnak elvesztésével visszavették. Szerencse volt, hogy a németek nem tudták hol állnak a puskaporos szekerek. Branyiszkónak megrohanása nem került annyi áldozatba mint az iglói éji meg-

[18] Az itt említett nádasi szorost 1848 dec. 14-én védelmezte Ordódy őrnagy.

támadás.[19] Tagadhatatlan, hogy a csavargós hegyi ut jól megvédetvén, nem lett volna bevehető, de arra elegendő ágyu és ember kell, avval pedig a német nem birt. Mi dicsőséges nagyszerü győzelemnek mondjuk, de ki ott volt tudja, és én ott voltam, hogy azt a zólyommegyei és egyéb ujonczok vaktában puffogtatva vették be. Ez nem azért irom ide, hogy históriádban elbeszéljed, csak magad tájékozása végett. Guyonnak parancsolta Görgei hogy rohanja meg a keringős utat, azt egyenesen fordulataiban átvágva, de azalatt két oldal hegyen a recrutákat már fölkergették hogy az ellenségnek hátába jöjjenek. Guyon előre rohant, de az ellenségnek hátában a recruták puffogtatván, nem merte positióit megtartani, hanem retirált pedig a szegény recruta csak lőtt, hogy lőjjön, maga sem tudta mire. Igaz mikor a Branyiszkón áthaladtunk, volt aztán futás és zavar az Eperjes és Kassán megfészkelt ellenségnél.[20]

Hogy Schliket el nem fogtuk azt Dembinsky kineveztetésének, szamárságának és Görgei meg Klapka némi kárörömének lehetett köszönni.

Történt biz elég nevetni való és hihetetlen dolog. Igy p.o. Kosztolányi Jellachich ellen ment és a Muraköztől egészen Sukoróig oly ágyukkal állott vele szemben melyeket nem lehetett megtölteni mert elfelejtett munitiót kérni. Még puskaporos szekere sem volt, sem golyója sem pora, tán még kanócza sem.[21]

Azt gondolom tudom mit mondott Damjanich Tápió Bicskénél és Isaszegnél Klapkára, hiszen együtt jártunk mi ott. Emlékezel, mikor Dányon a barátot levetkeztettük és mikor a szegény barát mellett és a papok egy kicsit sürü akasztása ellen szóltam, mily leczkét kaptam Kossuthtól, mert Remellay protestált hogy jurisdictiójába avatkoztunk. Igaza volt neki, de nekünk is. Minden bokorban egy spiont képzeltek.

Emlitettem már a nagy-szombathi utczai viadalt. Ha akkor több erőt küld Görgei vagy előbb odaérkezik, egészen más fordulatot veendett volna a téli campagne. Guyon ott is a vasuton menvén be az indóházba, hol már az ellenség volt, a viaskodókon nem segitett, hanem csak a bajt növelte. Kik az utczákban fél setétségben verekedtek, kéntelenek voltak retirálni hogy a küldött segitséget ne engedjék elfogni. Ott is nem küldött ki őrszemet és hálóba került mint Klapka Bicskénél. Nagy-Szombathon még verekedtek az utczán és már lehetett Ferencz József tiszteletére illuminált házat látni. Igaz, hogy valami pensionált

[19] 1849 február 2-án volt az iglói csata, amelyet Guyon vezetett.

[20] 1849 február 5-i branyiszkói ostrom. Ludvigh nem szerette Guyont, róla leveleiben is fitymálólag emlékezik meg. Horváth Mihály azonban nem vette át tőle Guyonról való rossz véleményét, mert nem akarta, hogy a nagyhírű branyiszkói csata úgy tűnjön fel, mintha azt jóformán véletlenül nyerte volna meg a magyar sereg.

[21] Kosztolányi Móricz honvédezredes 1848 szeptemberében állott szemben Jellasich horvátjaival.

osztrák tisztnek háza volt, vagy annak gyanitották. Görgeiről röviden azt gondolom állithatni: hogy őtet mindig és mindenben gyülölség érzete vezette. Ő gyülölte az osztrákot, azért a szándékos, tervezett árulás egy nevetséges állitás. Gyülölt mindenkit, ki vele ellenkezett, ki utjában állt, innen eredt Kossuth elleni gyülölete. Jelleme makacsság és gyülölet és mondhatni e jellemről: hinc derivata clades.

*

Asbóth emlékiratai legkésőbben láttak napvilágot.[22] Azt lehetne hinni hogy ő adatok után látott, miszerint a számos tévedéseket melyekbe mások estek meg fogja igazitani, de ő még különösen szaporitja. Némelyeket amint éppen eszembe jutnak ide kiirok. Mondja, Vetter szervezte a hadsereget és az osztrák főerő szemei előtt a Tiszán három helyen átvezette. Vetter főparancsnokká soha sem volt kinevezve. Kossuth a főparancsnokságot ideiglenesen Vetterre ruházta, mikor Görgei általam már a fővezérség iránt biztositva volt, ha t.i. Dembinsky által beadott száz lapnyi védelme és vádja alaptalannak fogna találtatni. Vetter nem is merte magát főparancsnoknak nevezni, sőt miután Damjanich neki szembe azt mondta, ha tud-e oly szemtelen és vakmerő lenni a főparancsnoki czimet elfogadni, megbetegedett, Mészáros pedig dispositióra várt Debreczenben. Igen, Vetter Czibakházánál a szegény honvédet a félig széles, félig keskeny hidon a Tiszába vezette.

Az országgyülés nem nevezett ki senkit főtábornoknak, mint Asbóth szerint kinevezte volna Görgeit, hiszen sehol a világon országgyülés nem nevezi ki a vezéreket. Jóváhagyta Kossuth jelentését a kinevezésről.

Az is micsoda beszéd, hogy Görgei ő maga nevezteté ki magát hadügyministerré, mikor Léván hol őtet értesitettem a történtekről, nem is gyanitotta hogy kormányváltozás van Debrecenben. Leirtam neked, hogy őtet Kossuth már kapitány korában szemelte ki hadügyministernek, sőt maga Batthyány dicsérte őtet legjobban, Görgei maga mondta nekem, hogy Batthyány utján nyerte meg Kossuth bizodalmát, Batthyányét pedig Ivánka Imre által.

Csányi mint tudod Görgeinek leghőbb pártolója volt az akasztófáig, ugy mint Leiningen tábornok sat. Görgei eltávolitotta Csányit, mily badar beszéd! Tudod, hogy Csányira másutt nagyobb szükség volt. Szegény Asbóth ignorálja hogy Csányi után maga Szemere volt Görgeinél és Vukovich is pár hétig. Valamint annak előtte én és Luzsénszky Pál váltottuk fel egymást.

Görgei árulásának első bizonyitékát Windischgrätz Schliknek szóló levelében látja, tehát nem a váczi proklamációban. Windischgrätz levelének pedig nincs más alapja mint a váczi proclamatio. E proclamatiót illetőleg, valamint a bányavárosokban végrehajtott más excentrikus mozdulata iránt számot kértem a kormány nevében. Mondta hogy sok régi tiszt Pestről kivonulása után sorra lemondását kezdte beadni, kellett módot találni őket kényszerités nélkül a

zászlóhoz csatolni. Neki mindegy volt micsoda jelszó alatt verekszik a katona, csak döngesse a németet. A proclamatióval akadályozta a hadsereg feloszlását, mert ha a közkatona meg is maradt volna, tiszteket nem lehetett volna rögtönözni. Magyarázta nekem mozdulatait is és a kormány magyarázatában megnyugodott. (Igaz, mást tenni nem igen lehetett: megelégedett a kormány azzal, hogy Görgei előttem eljárását legitimálni iparkodott.)

Görgei maga nekem bevallá, pedig akkor sem ő sem én Erbach gróf elfogatását nem gyanithattuk, hogy Windischgrätz neki szabad tetszésére hagyta szabad tartózkodási helyet választani, ha a fegyvert leteszi. Valami rokona volt a közbenjáró, kit Görgei avval ijesztett hogy őtet mint kémet fogja felakasztatni. A rokon nevét nekem megmondani nem akarta. Mint mondom mindennek csupán a váczi proklamatio szolgált volt kisérleti alapul Windischgrätznek.[23]

Asbóth Damjanichnak szolnoki győzelméről ugy beszél mintha ez Vetter főtábornoksága alatt történt volna. Dembinsky a dicsőséget uton-utfélen magának vindikálta, pedig akkor oly fővezéri anarchia volt hogy senki sem tett semmit. A szolnoki csatát maga Kossuth rendelte el. Tiszafüreden voltunk. Ő szokás szerint irt, mi őtet nem akadályozta velem folyvást a legkülönbözőbb dolgokról beszélni. Egyszerre felemelte fejét és mondá vegyél tollat és irjál rendeletet, hogy ne vesztegeljen a sereg Szolnoknál, hanem tegyen olyan meg olyan támadást az ellenségre. És ha nem csalatkozom Damjanich táborkari főnöke Kleinheinz (Buda alatt elesett) csinálta a parancs folytán a részletes támadási tervet.[24]

Asbóth magát Perednél jól viselte, de 20-án nem tudom már micsoda hibát követett el, azért haragudott reá Görgei, de Knézics még nagyobb hibát követett el és őtet nem bántották.

Közli: **Lengyel Tamás.**

[22] Asbóth Lajos: Emlékiratai. Buda. 1862.

[23] Windischgrätz Görgeyhez szóló felhívását Rankay nevű nyugalmazott huszárszázados nyujtotta át január 29-én a fővezérnek.

[24] 1849 március 5-én.

Ki a miniszterelnöki palota külső reliefjeinek a szobrásza?

A Műbarát 1921. évi folyamában ismertettük a budai vár gróf Sándor-féle, ma (1881-től) miniszterelnöki palota külső domborműveit. A három hosszú relief-szalag a Sándor-család egyik ősének lovaggá ütését, Venus diadalmenetét s a helikoni ünnepet ábrázolja. A helikoni ünnepet ábrázoló relief ülő szobrászának a jobb lába alatt levő kövön mesterjegy látszik, amelyet e palota ismertetői eladdig figyelembe nem vettek. A mesterjegy keresztnevének kezdőbetűje, monogrammja azonban látszólagos csonkasága miatt az akkori vastag mészréteg alatt bizonytalanná vált; az írott nagybetűnek csak a második szára látszott, amely H vagy inkább A betű második szárának felelne meg; mivel a szár alsó vége jobbra hajlik, így írott J betűre és ezáltal Joseph Kirchmayer szobrászra (1773—1845), aki életének javát Münchenben töltötte, egyáltalában nem gondoltunk, azaz nem gondolhattunk e reliefek alkotójául. Így vizsgálódásunk csak a vezetéknév megállapítására vezetvén, azt állítottuk, hogy e reliefek mestere az alsóbajorországi Rockersingből származó Kirchmayer-szobrászok közül való. A szobrász vezetéknevét átvette az irodalom.

Néhány évvel később a palota utolsó restaurálása alkalmával a reliefeket borító meszelés rétege eltávolíttatott. A kérdéses relief szövegén legújabban végzett vizsgálódásunk eredménye a következő, világosan olvasható mesterjegy: A Kirchmeyer fe. Kiegészítve: A Kirchmeyer fecit, vagyis Kirchmeyer A készítette.

Nem lévén módunk a gróf Sándor-család irattárának áttanulmányozására, újabban igyekeztünk másfelé tájékozódni Kirchmeyer szobrász keresztnevének a megállapítása végett. Így a Székesfővárosi Levéltárban a következő végrendeletet találtuk:

Mein lezter Willn

Bey etwas abnehmenden Leibeskreften entschloss ich über mein Zeitliches die Veranstaltung zu trefen

Erstens Mein Kerper soll in der dritten Classe ohne alles Gebrängen nach Christ Katolischen gebrauch beerdigt werden.

Zweiten, den hiesigen Kranckenhaus vermache ich 10 f sage zen gulden.

Drittens, mein Bruder Namens Joseph Kirchmeir Bildhauer am Keniglichen Hoff zu München soll als einziger Erbe meiner Verlasserschaft anerkent werden welches meine underschrift bestätigt.

Pesth am 13 März 1809

Anton Kirchmayer
Bildthauer

Ez a végrendelet 1809 március 24-én lett bemutatva és kihirdetve a pesti városi tanácsban. E végrendelet nyomán, amelyben csak az aláírás a végrendelkező sajátkezű írása, a terézvárosi róm. kat. plébánia halotti anyakönyvében a következő följegyzést találtuk az 1809 március 23-án meghalt szobrászról: Antonius Kirchmajer coelebs sculptor 32 annorum obiit in febri hecticali.

A végrendelet tanusága szerint Kirchmayer Antal szobrász tényleg testvére, ifjabb fivére a müncheni királyi udvar szolgálatában állott Kirchmayer József szobrásznak, akit hagyatékának egyedüli örökösévé tett meg. Miként bátyja, úgy valószínűen Kirchmayer Antal is Rockersingben született éspedig életkora évéből következtetve 1777-ben vagy e körül született. Pályája föltárásra vár. Bizonyos körülményekből következtetve mintha már 1803 folyamán működött volna Pesten. Működése azonban eddig hitelesen csak a várbeli Sándor-palota dombormüveivel igazolható, ahol e külső reliefeken kívül a palota belső plasztikájának a megalkotásában is részes lehetett. Ez a palota gróf Sándor Vince költségén valószínűleg 1805—1806 folyamán épült; az építés idejének pontosabb meghatározását csak a gróf Sándor-Metternich levéltár anyaga tenné lehetővé éppen úgy, mint az abban részes mesterek meghatározását is. Egyet bizonyosan tudunk: a palota belső stucco és gipsz munkáinak kivitelezésében 1806—1807 telén Maurer János műmárványozó is résztvett, aki a pesti belvárosi plébániatemplom négy oszlopának vállalt márványozását csak e palotában elvégzett munkája után teljesíttette 1807 tavaszán.

Hogy Kirchmayer Antal szobrász, akit a mesterjegybeli kezdőbetűjének most már biztos azonossága folytán tartunk a Sándor-palota külső reliefjei szobrászának, mely években készítette e reliefeket, csak a palota építésének az aktáiból derülhet ki. Erről a palotáról Rösler az 1809. évre szóló pest-budai naptárában Rauschman János rajzolta rézmetszetű képet közöl déli homlokzatán a ma is meglevő relieffel; tehát a reliefek legkésőbb 1808-ban már a mai helyükre voltak beillesztve. Ez a naptár csak Kirchmayert (keresztnév nélkül) említi az akkori testvér-város egyedüli szobrászául, pedig Pesten akkor az öreg Salm Lipóton († 1817) kívül dolgozott Ritter Ferenc és Weiss György, a budai oldalon pedig Held Frigyes († 1833) és Kurzweil János. Kirchmayernek ez a megkülönböztető kiemelése szobrásztársai közül valószínűen tehetsége elismerését jelentette abban az évben, amely reá végzetes lett 1809 március 23-án bekövetkezett korai halálával. Meghalt a Terézvárosban nőtlenül. Bár munkássága még vázlatosan sem ismeretes, hagyatékából következtethető, hogy sűrűn foglalkoztatott mester volt, aki a Sándor-palota reliefjeiben valószínűleg élete főművét és vele Buda és Pest klasszicizáló szobrászatának legterjedelmesebb és legjelentékenyebb alkotását hozta létre Marco Casagrande szobrász pesti vendégszerepléséig.

Dr. Schoen Arnold.

HIREK

Dr. Romhányi Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. Bp., 1937. 241 l. és 47 képmelléklet. Nagy 8° r.

Dr. Némethy Károly székesfővárosi tanácsnok lendületes és tömör előszavával igen fontos könyvészeti és művészettörténeti tudományos szakmunka jelent meg dr. Romhányi Károly székesfővárosi könyvtáros tollából.

A kitűnő szaktudással megírt és bőkezű kiállításban megjelent hatalmas, 22 íves munka részletesen foglalkozik a magyar könyvkötőkultúra egyes állomásaival. Részletes művészi méltatását adja a szerző a korbeli különböző kötéstípusoknak. Történeti és művészettörténeti alapossággal rajzolja meg a XVIII—XIX. századi magyar könyvkötőkultúrát, részletesen foglalkozva az egyes városok különböző kötésemlékeivel, a korbeli mesterszokásokkal, a céhélettel és könyvkereskedéssel egyaránt. A mai napig fennmaradt ötvös-, aranyozott- és vaknyomásos technikával díszített bőr-, pergament- és papirkötések műhelytörténeti tárgyalásánál talán még értékesebb a több mint ezer tételben leírt régi magyar kötésemlékek hatalmas anyaga, amelyeknél a művészettörténeti és könyvészeti adatokon kívül pontosan közli a tudós szerző a mai őrzőhely adatait is. A nagy rátermettséggel és szaktudással megírt munka igazi bibliofil-csemege minden könyvszerető magyar ember számára, odakívánkozik minden jelentős könyvgyűjtő könyvespolcára. Ez a könyv hézagpótló tudományos irodalmunkban, hiszen eddig csak egyes elszórt cikkek foglalkoztak a régi magyar könyvkultúrával és egyes emlékeivel. Ilyen egybefoglaló tanulmánykomplexum még nem látott eddig nálunk, de még a külföldi irodalomban sem napvilágot. Romhányi Károly dr. nagy szeretettel, hozzáértéssel és alapos szaktudással megírt műve minden magyar embernek, minden könyvszerető gyűjtőnek és könyvkultúrával foglalkozó kutatónak igaz hasznára válik. Kívánatos lenne, hogy a bevezető soraiban jelzett további szakmunkáit mielőbb a nagyközönség elé hozná szerzőnk, hogy ezzel teljessé tenné a régi magyar könyvkötőkultúra ismertetését és művészi méltatását, amely így igazi szaktudós alapossággal megírt műveiben nyerne elismertetést és részletes megvilágítást. Különösen értékes a könyvnek 47 képmelléklete, köztük igen sikerült 5 színes reprodukció, amelyek hasznos kísérői a tartalmas szövegnek.

Igazi bibliofil érzelmű szaktudós fáradhatatlan szorgalmával gyüjtheti csak így egybe a régi magyar könyvkötőkultúra egyes fenn-

maradt emlékeit, amelynek kutató munkálati nehézségeivel mi szakemberek teljesen tisztában vagyunk, ezért még értékesebb előttünk a szerző könyve. Romhányi könyve alapján megállapíthatjuk, hogy az európai könyvkultúrában a XVIII—XIX. században is a legelsők közt volt a magyar könyvkötőipar, amely nem ritkán kiváló értékeket hozott létre a kötéstáblák síkjain is.

Szemle rovatunk cikkeit, első számunk nagy terjedelmére való tekintettel következő számunkban hozzuk.

Pomázon Műemlékvédő Bizottság van alakulóban. Örömmel közöljük a hírt, mert Pomáznak pusztuló történelmi emlékekkel fedett területe valóban a legszeretetteljesebb gondozást igényli. A bizottság elnöke gróf Teleki József. A Műemlékvédő Bizottság végleges megalakulását az előkészítő bizottság tagjai: id. Almási Sándor, ifj. dr. Almási Sándor, dr. Bakos Bertalan főjegyző, Jászóváry Ödön plébános, Paczolay Péter ref. lelkész, dr. Tiszovszky Lajos.

MTA Könyvtára
Periodika 4152/1966 sz.

K Ö N Y V P I A C

GYÖMREI SÁNDOR és VÉRTESY MIKLÓS:
Baross Gábor. 184 lap.

ROMHÁNYI KÁROLY:
A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. 340 lap és 47 műmelléklet.

PÁRDÁNYI MIKLÓS:
A breton kérdés. Politikai tanulmány Franciaország nemzeti kisebbségi problémáinak köréből. 287 lap.

FRÁTER LÉNÁRT:
Hunyadi magyar származása oklevelekben. 127 l.

TOWER VILMOS:
Amit Napoleon életrajzai elhallgatnak. 214 l.

BEVILAQUA BORSODY BÉLA és MAZSÁRY BÉLA:
Pest-Budai kávéházak, kávé és kávésmesterség. 1467 l. 2 kötet.

„Az aláaknázott Európa"

A közelmult történetének fontos forrásmunkája. Fénytvet a szovjet európai aknamunkájára

Ára: 3'— pengő.

— **Megrendelhetők szerkesztőségünk útján.** —

Figyelmeztetés! Az előfizetési díjak pontos beküldését kérjük.

RÁBAKÖZI NYOMDA ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT, SOPRON.

305.049

TÖRTÉNETÍRÁS

szerkeszti:
Belitzky János

TARTALOM:

A kapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája — Magyar települések a középkorban Nyitra megyében — Középkori prépostságok a főváros területén — Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben — A budapest-terézvárosi róm. kat. plébánia-templom — Szemle — Tallózás — Hírek

II. ÉVFOLYAM, 2. SZ. BUDAPEST, 1938 ÁPRILIS HÓ.

ÁRA 3 PENGŐ

TARTALOM:

Oldal

Dr. Bogyay Tamás: A kapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája 153

Dr. Ethey Gyula: Magyar települések a középkorban Nyitra megyében 162

Dr. Gárdonyi Albert: Középkori prépostságok a főváros területén 178

Dr. Birkás Géza: Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben 191

Dr. Schoen Arnold: A budapest-terézvárosi róm. kat. plébánia-templom 200

SZEMLE

Wagner Ferenc: A cseh-szlovák nacionalizmus történetírása 216

TALLÓZÁS 228

HÍREK 230

A „Történetírás" 1937. évfolyamát előfizetőinek kedvezményes áron köti

NAGY SÁNDOR

KÖNYVKÖTÉSZETE

Budapest, XII., Márvány-utca 11. szám

Lapunk évente hatszor jelenik meg. Előfizetési díj 1 évre 12 P.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, I., Márvány-utca 23.

Postatakarékpénztári csekk száma: 44.593.

Kiadásért és szerkesztésért *dr. Belitzky János* felel.

A kapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája.

Irta : Dr. Bogyay Tamás.

Pataki Vidor már rámutatott arra, hogy a bécsi hadilevéltár magyarországi XVI. századi várfelvételei több, művészettörténeti szempontból érdekes templom-alaprajzot őriztek meg számunkra.[1] Fára József dr., Zala vármegye főlevéltárosa ezek között találta meg a kapornaki várnak alaprajzát, amely háromhajós román bazilikájával és a hozzácsatlakozó keresztfolyosós kolostorral árpádkori bencés apátságaink tipikus példáját mutatja.[2] (VIII. tábla, 1. ábra.)

Különös értéket ennek a rajznak az ad, hogy a templom egyes részei még ma is fennállanak, beleépítve egy XVIII. századi egyhajós templomba (IX. tábla, 1. ábra) és a mai jezsuita rendház ugyancsak a régi kolostor helyét foglalja el.

A rajz Giulio Turckho várépítőmester műve 1570-ből[3] és bár a felvételnél kétségtelenül az erődítési művekre helyezték a fősúlyt, a templom-alaprajz is — amint a meglevő részletek leméréséből megállapítható — megközelítő pontossággal van feltüntetve.

A kapornaki apátsági templomot eddig voltaképen csak Rómer Flóris ismertette,[4] adatait és megállapításait Békefi Remig helyesen,[5] Szabó László pedig tévesen kivonatolta.[6] A

[1] Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve I. Budapest, 1931. 98—132. l.

[2] Őszinte köszönetünket kell kifejeznünk azért, hogy Fára József dr. az alaprajz átengedésével egész kutató munkánkat voltakép megindította. Ezúton mondunk köszönetet mindazoknak, akik e munkában segítségünkre voltak, így a nagykapornaki jézustársasági atyáknak és testvéreknek, valamint P. Nagyfalusy Lajos S. J.-nak, aki még kiadatlan adatait engedte át felhasználásra.

[3] Giulio Turckho személyére nézve l. Pataki Vidor i. m. 115. l. A térkép jelzése: Kartographische Abteilung, G. VII. 49—3, 0078. Pataki felsorolja, de művészettörténeti jelentőségét nem emliti. A rajzon látható lépték valószínűen bécsi lábban készült.

[4] Archaeológiai Közlemények X. kötet. 1876. 23—25. l.

[5] A Balatonvidék egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907. 214. l.

[6] Árpádkori magyar építőművészet. Budapest, 1913.

kolostorból már Rómer idejében sem állott fent semmi, csak az udvar négyzetének nyomai voltak felismerhetők. A jezsuita rendház udvarának rendezésével azonban ezek a csekély nyomok is eltüntek.

Viszont az apátság történetét illetően már Békefi is számos ismeretlen adatot közölt és ismereteink azóta is csak bővültek. Ma már kétségtelen, hogy az apátság alapítása legalább is II. Géza korába esik és mint hiteles hely az egész középkoron át jelentős szerepet játszott. A konvent azonban az 1560-as évek végén szétszéledt és Kapornak végvárrá alakult át.[7] ...

A templom és a kolostor a Giulio Turckho féle alaprajz szerint egységes, harmonikusan összekapcsolódó épülettömböt alkotott. Ha tehát az egész épületkomplexum az alapítást követő időből, legalább is a XII. század második feléből való volt, az ú. n. dunántúli bencés típus (Lébény, Ják) elég homályos fejlődéstörténete szempontjából a mai maradványok feltétlenül megérdemlik az alaposabb vizsgálatot.

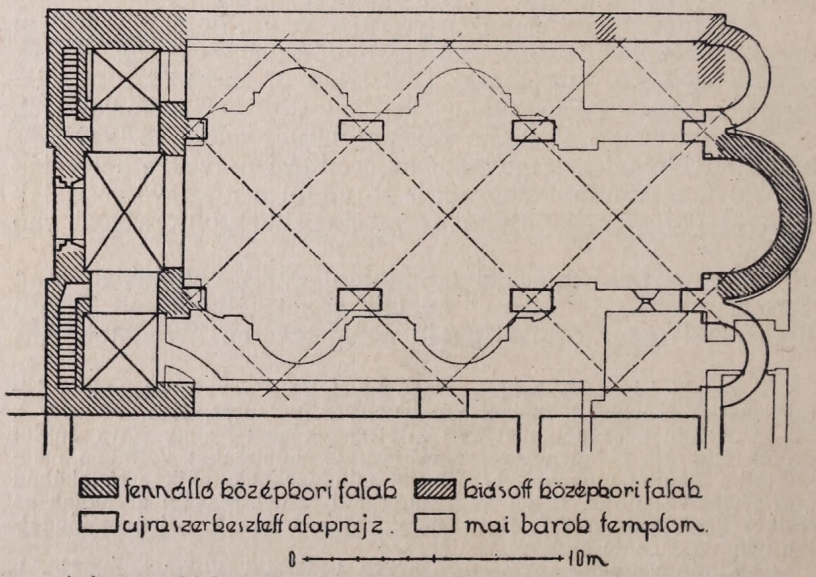

A kapornaki bencés apátsági templom rekonstruált alaprajza a négyzetes arányhálóval.

[7] Sörös Pongrác: Elenyészett bencés apátságok. Budapest, 1912. 268. l. P. Nagyfalusy Lajos S. J.: A kapornaki apátsági, egyszersmind plébánia-templom és plébánia történetének vázlata c. kézirat 4. l. (a nagykapornaki plébánia tulajdonában).

A templom eredeti alakjának újraszerkesztéséhez az 1570-es alaprajzon és a ma is meglévő részeken kívül rendelkezésünkre áll: Rómer Flóris említett cikke, amelyben számos, ma már elpusztult részletről tesz említést és P. Nagyfalusy Lajos S. J., egykor kapornaki káplán leírása az 1913. évi nagy renoválás alkalmával láthatóvá lett, ma részben eltünt, részben újra eltakart régi részletekről.[8] Ezek segítségével nemcsak a templom eredeti alakját állapíthatjuk képzeletben megközelítő pontossággal meg, hanem az épület későbbi viszontagságos történetére nézve is kaphatunk pár adalékot.

Mielőtt azonban újraszerkesztett alaprajzunk nyomán a templom ismertetéséhez fognánk, előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy az alaprajz és Giulio Turckho rajza között két körülmény folytán meglehetős eltérések vannak. Az egyik: a várfelvétel templomalaprajza nyilvánvalóan meglehetősen elnagyolt, mellékesnek tartott és vázlatszerű, amint ezt a ma is álló nyugati résszel való összevetés is bizonyítja. Így több fontos részlet rekonstruálására nem nyujt kellő alapot. Másodszor: a ma már nem létező falak helyét legfeljebb a földben ma is meglevő, de a felszín fölé soha nem emelkedett alapok feltárásával állapíthattuk meg, a várfelvétel viszont az akkoriban fennálló épület gazdagabb tagoltságát is feltünteti. Így tehát újraszerkesztésünk részben részletszegényebb, részben pedig némely szerkezeti szempontból fontos elemmel gazdagabb, mint az 1570-ből való alaprajz.

Mint látható: a háromhajós, keleten három, egyvonalba eső apszissal, nyugaton kéttornyos homlokzattal záródó bazilikából ma is fennáll az egykori főapszis fala, a két nyugati torony az előcsarnokkal és az oromfallal. A szentélyzáródás külsején ma is látható az egykori főapszis szép lábazata. Ehhez hasonló lábazata volt az 1913-as renováláskor végrehajtott templomtér rendezésig romjaiban látható északi mellékapszisnak is, amely azonban Rómer mérése szerint 6"-al magasabban feküdt, mint a főapszisé. E mellékapszis és az északi mellékhajó külső falának alapjait sikerült megtalálni.

Feltételezve a déli mellékhajó nagyjából azonos méreteit, a templom teljes szélessége adva van: kb. 16 m. A padlástérben, a tornyok keleti falán viszont ma is kivehető a főhajó két falának kezdete, amiből a főhajó szélessége ugyancsak megállapítható. A mai szentély az egykori főhajó keleti végének helyére épült, részben a régi falak felhasználásával: északi fala, amint a padláson látható, tiszta középkori kő-, illetve részben téglafal, a köveken Y-hoz hasonló kőfaragójelekkel.

[8] P. Nagyfalusy Lajos S. J. idézett műve 10—15. l.

A jelek egy-egy szára általában 4 cm. Déli fala azonban, mely a szentélyt a XVIII. századi sekrestyétől választja el, csupa szegélyfaragásos, a barokkorban legalább is átfaragott kőből készült. (VIII. tábla, 2—3. ábra.)

A hosszúsági méretek a ma is álló nyugati rész és az apszisok távolságával szintén adva vannak: a főhajó tengelyében kb. 30 m. A hajókat egymástól elválasztó pillérek Giulio Turckho rajza szerint kétségtelenül egyszerű falpillérek lehettek, melyeknek szélességét a főhajó falvastagsága kb. megadja. Hosszúságuk a felvétel szerint a szélességnek kb. kétszerese: 1.76—1.80 m, az ívek fesztávolsága 5.10—5.20 m lehetett. A várfelvétel túl vázlatos ahhoz, hogy egyes szerkezetileg fontos részletformákat, így a hajókat elválasztó két árkádsornak a keleti zárófalhoz és az apszisokhoz való csatlakozását annak alapján pontosan rekonstruálni lehetne. El kell tehát fogadnunk az egyetlen lehetséges és valószínű feltevést: a két pillérpár a tornyok és a keleti zárófal közti távolságot oly módon osztotta három egyenlő szakaszra, hogy az ívek egy-egy falpillérből indultak ki nemcsak a tornyoknál, mint azt a Giulio Turkcho féle rajz is feltünteti, hanem a keleti zárófalnál is. A feltevés helyességét mutatja az, hogy az így megszerkesztett alaprajzon az ívek fesztávolsága azonos a várfelvételről nyert méretekkel. ...

A pillérek alakja és elosztása arra mutat, hogy mindhárom hajót lapos tető fedhette. Erre utal az az 1530 február 14-én kelt oklevél is, amelyben „Antal kapornaki apát és a konvent tudatják, hogy a kapornaki egyház mennyezetének (tectum seu tabulatum) elkészítéséhez szükséges gerendákat, arany és ezüst lapokat, cinóbert és lazulint részben maga a mester, Mezőlaki Menyezew Mihály ingyen adta."[9] A két torony közében a padláson ma is látszik még a főhajó kazettás mennyezetét tartó párkány, amely egyúttal annak eredeti magasságát is mutatja: a mai szinttől számított 12.60 m. (Meg kell jegyeznünk, hogy a mai templomkövezet alatt állítólag még két régebbi padozat van kb. 35, ill. 50 cm mélységben.) A főhajó eredeti magasságát mutatta az 1913-as renováláskor előkerült két csúcsíves ablak is, egyik az oromfalban a mai karablak felett, a másik az apszis falában, ugyanolyan magasságban.

Ugyancsak a padláson, az északi torony keleti falán látható nyomokból megállapíthatjuk a főhajó egykori nyereg-

[9] Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. kötet, 13. l. Antal apátnak és testvérének szép, tatai márványból készült renaissance sírköve egykor a déli mellékoltár előtt lehetett és ami ma is a déli apszis helyén álló sekrestyében látható.

tetejének lejtését is: kb. 45°. A derékszögű csúcsban végződő, a mostaninál alacsonyabb oromzat tehát mintegy 16.30 m-re emelkedhetett a mai szinttől.

Kétségtelen, hogy a főhajó ebben az alakjában és magasságában még egy barokkori helyreállítás után is fennállt. Tanusítja ezt elsősorban a tornyoknak régi, sarokköveket szabadon hagyó gótikus vakolatára alkalmazott első barok vakolat, mely a padlástérben főként az északi tornyon világosan mutatja, hogy készítése idején hol érintkezett a főhajó fala és tetőzete a toronyfallal. Erre vall továbbá az is, hogy a főhajónak a padlástérben látható maradványain mindenütt ugyanolyan XVIII. századi vakolás és meszelés nyomait láthatjuk. A mai alacsonyabb barok tükörboltozatok tehát később készültek.

A mellékhajók magasságára P. Nagyfalusy az 1913-as renováláskor a tornyok keletre néző falaiban láthatóvá vált kőívekből következtetett, azokat a mellékhajók boltozatkiindulásainak tartva. Az ívek, leírása szerint, körülbelül a mai hajóablakok közepéig értek. Ennek megfelelő magasságban, a déli torony első emeletén most is látható egy vakárkád, amelynek közepét ma befalazott keskeny félkörívvel záródó ablak törte át. Mivel a mellékhajók nem voltak boltozva, legvalószínűbb az, hogy a P. Nagyfalusy által megfigyelt befalazott és mai hajófal által részben is el takart íveken át a tornyok első emelete is nyitva lehetett a mellékhajók felé. E szerint tehát a ma is látható ívezet magassága (mintegy 7 m-re a földszinttől) adná a mellékhajók mennyezetének magasságát is.

A régi templomból legjobban fentmaradt a két torony és a kórus alatti előcsarnok. A tornyok földszinti szakaszai és az előcsarnok nehéz román keresztboltozataikkal elég jól megőrizték az eredeti formákat. A mai kapunyilás körül az 1913-as renováláskor előtünt egy csúcsíves kapu nyoma is, amely, mivel P. Nagyfalusy leírása szerint a mai több mint 2 m széles kapunál is szélesebb volt, valószínűleg egy gazdagabb csúcsíves kapuzat legkülső tagjainak helyét jelezhette. A kapu különben a Giulio Turckho féle rajz szerint egy kissé kiugró tagban foglalhatott helyet, ami a portál feltételezett jellegének mindenben megfelel.

A tornyok elsőemeleti ablakai a kórussal együtt semmit sem őriztek meg eredeti jellegükből. A Rómer által említett és a tihanyi altemplom oszlopfejezeteihez hasonlító énekkart tartó pillérpárkányoknak sincs ma már semmi nyoma.

Annál szebben fentmaradt, bár befalazva, a déli torony harmadik emeletének keleti és főként déli ikerablaka. Az

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ablakosztó oszlop attikai, sarokleveles lábazatával, gömbszelvényes fejezetével és vállkövével, valamint a két ablakot fedő, egy-egy darabból faragott ívek kőből készültek, gondos faragással. Az egészet egy téglaív foglalja egybe. (IX. tábla, 2. ábra.) Hasonló ablak volt a nyugati falon is mindkét toronyban, ezeknek oszlopai azonban áldozatul estek a mai félkör alakú ablakoknak, amelyeket a régi ablakok aljába illesztettek. Az északi toronynak különben csakis nyugati falán volt ablaka.

A többi toronyablak a kis résablakokkal együtt, mai formáukban mind újabbak, mert barokkori faragású kövekből vannak rakva. Ezeken láthatta Rómer az általa említett kereszt alakú kőfaragójelet, amely a szentély feletti déli fal kövein és a déli tornyon is előfordul, de semmiesetre sem középkori, mert csakis barok szegélyfaragásos köveken fordul elő. (VIII. tábla, 3. ábra.)

A tornyok valószínű eredeti magasságát a sarokkövek jelzik, amelyek mintegy 18 m magasságig ma is kivehetők a vakolat alatt. Azon felül új falazás következik.

Az 1913-as renováláskor a vakolat lefejtése után úgy találták, hogy az északi torony jóval megviseltebb, telve van golyó nyomokkal is, ami onnan magyarázható, hogy a vár éppen itt, az északon közvetlen közelben emelkedő dombhát felől volt a legjobban kitéve támadásnak. Viszont a padlástérben az is megállapítható, hogy a déli toronynak északkeleti, a várból kifelé néző sarkán az egykor tető felett, szabadban levő sarokköveit javarészt kicserélték barokkori, szegélyfaragásos és kereszttel jelzett kövekkel, a főhajó mennyezete alá esők viszont eredetiek. Az északi torony szemközti, tehát talán valamivel kevésbbé exponált sarkán éppen fordítva, az alsó köveket cserélték ki és a szabadban állók maradtak meg épen és érintetlenül.

Ennyi az, amit az épületen részben a multban látni lehetett, részben még ma is megfigyelhetünk.

A templom történetére nézve fontos az a megállapítás, hogy a tiszta román épület kisebbfajta gótikus átalakításon eshetett át és ennek köszönhette csúcsíves ablakait és kapuját. Kétségtelen továbbá az is, hogy a templom a török időkben nem mehetett teljesen tönkre. P. Nagyfalusy és Sörös Pongrác írott források alapján ugyanerre az eredményre jutottak.[10]

Békásy Ferenc 1731-ben azon feltétellel kapja meg az apáti méltóságot „ut restaurationem templi et Residentiae et

[10] P. Nagyfalusy i. m. 39—40. l. Sörös P. i. m. 305, l,

animarum salutem, pro omni posse suo curare debeat et teneatur". A munka többszöri sürgetésére 1736-ban megkezdődött és az 1779. évi templomszentelés jelenti a befejezését.[11] Kissé hosszú idő egy voltakép nem nagy méretű építkezésre ép a XVIII. században, annál is inkább, mert a plébánia már 1736-ban működött, így a templomra feltétlenül szükség lehetett.[12] Ép ezért a főhajó maradványain fentebb tett megfigyeléseket is tekintetbe véve, kétségtelennek látszik, hogy először használható állapotba hozták a régi templomnak legalább is a főhajóját, a teljes átépítés csak később következhetett. Erre utal az is, hogy pár évvel ezelőtt a villanyszerelési munkák során a szentélyben a sekrestyeajtó felett az 1762-ben elhunyt Padányi Biró Márton veszprémi püspök monogrammját találták a későbbi festés alatt. Nem lehetetlen, hogy a rendkívül tevékeny püspöknek Kapornak újjáépítésében aktív része volt, bár adat nincs rá. Nem valószínű azonban, hogy névbetűit 17 évvel később, a templom befejezése idején odafestették volna. Mindez, nemkülönben a déli szentélyfalnak a padláson látható barok faragású kövei azt is tanusítják, hogy a törökvilág utáni első restaurálás alkalmával a déli árkádsor utolsó íve helyébe falat húztak és a déli mellékhajó utolsó szakasza a mai sekrestyévé alakult át.

Erre az első helyreállításra kellett jönnie a második, gyökeres átépítésnek teljesen barok szellemben, amely 1779-ben fejeződött be.

Hátra van a legfontosabb kérdés, a ma már csak rekonstruálható eredeti templom építési idejének meghatározása.

Kétségtelen, hogy a kapornaki templom lapos mennyezetű, egymástól egyszerű, téglalap alaprajzú két-két pillérrel elválasztott három hajójával, a tornyok földszintjén és a kórus alatt egyszerű keresztboltozataival a vele rokon alaprajzú lébényinek kezdetlegesebb párja. Mindez azonban még nem bizonyítaná az időbeli elsőbbséget, ha nem állanának rendelkezésünkre pozitív értékű korhatározók is.

Ilyen a főapszis ma is látható lábazata, amely meredek XII. századi profilt mutat. Hasonló jellegű a régi plébánia-épület kertjében levő, egykor a templomhoz vagy a kolostorhoz tartozott elég kisméretű falpillér lábazat. (A kő teljes szélessége 60.5 cm, a profil magassága 36 cm.) (X. t., 1—2. á.)

A torony ikerablakainak formái is megerősítik az előbb

[11] P. Nagyfalusy i. m. 56. s köv. l.

[12] Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 458. l.

elmondottakat. Az oszlop lábazatának keresztmetszeti rajza az apszis-lábazattal megegyezik és az egyszerű saroklevél használata ugyancsak a XII. századra vall. A gömbszelvényes fejezet formája pedig további megállapításokra is vezet bennünket, amennyiben építményünket kizárja az olasz és francia építészet stílusjegyeit viselő alkotások közül és a németországi szerzetesrendek aszkétikusan egyszerű építészetével való kapcsolatokra utal. De még az oromzatnak tiszta derékszögben végződő csúcsa is régiesebb Lébénynek gótikus hegyesszögbe hajló oromzatával szemben.

Legérdekesebb dokumentum azonban maga az alaprajz. Megállapítható ugyanis, hogy a pillérek szélessége a mellékhajók szélességében (faltól pillértengelyig) négyszer, a főhajó szélességében (pillértengelytől pillértengelyig) nyolcszor és a pilléreknek egymástól való távolságában (ugyancsak tengelytől tengelyig) szintén nyolcszor foglaltatik. Ebből az alaprajz szerkesztésénél és kimérésénél négyzetes arányháló alkalmazására kell következtetnünk. És valóban, az alaprajzba rajzolt háló a hajók szélességét, hosszúságát és a pillérek elhelyezését is elég pontosan kijelöli. Ez a megállapítás egy érdekes műhelytitokba enged betekintést, amely, bencés építkezésről lévén szó, nem meglepetés. Tudjuk, hogy a román kor vagy egész egyszerű arányszámok alapján tervezett és szerkesztett, vagy pedig, ép a bencések virágzó építészetében, a négyzetes rendszert alkalmazta. Evvel szemben a triangulációra támaszkodó különféle rendszerekre való áttérés, sokszor régi alaprajzi sémák megtartásával, a gótika térfoglalását jelentette.[13] Nem meglepő ezek után az sem, hogy a kapornaki alaprajzzal szemben, ifj. Csemegi József megállapítása és szíves közlése szerint a lébényi templom alaprajza és Ják mai, négyszakaszos beosztása már háromszöges rendszer szerint készült. Igaz, hogy a részletekben is ennek megfelelően szóhoz jutnak már olyan technikai sajátságok és stíluselemek, amelyeket Kapornakon még hiába keresünk. A Kapornak—Lébény—Ják fejlődési vonalon, amelybe persze még számos más emlék is beilleszthető, a délnémetországi eredetű két nyugati tornyos, háromhajós bencés bazilika-típus lényegében alig változik. A műhelygyakorlatban, technikában viszont annál nagyobb fejlődésnek lehetünk tanúi. Ennek a magyará-

[13] Lásd részletesebben: ifj. Csemegi József: Tervezéstechnikai kérdések a középkori építészetben. Különlenyomat a Magyar Mérnök és Építészegylet közlönyének Havi füzetei 1936. dec. 20-i 7—12. számából 20. l. és Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest, 1935. 69. l.

zata az lehet, hogy az alaprajzi elrendezést a mecénás kívánságai határozhatták meg, a szerkesztés és felépítésben viszont a szerzetes építtetőktől meglehetősen független világi építőmesterség jutott szóhoz. Világi mesterek közreműködésére következtethetünk a kőfaragójelek jelenlétéből is, amelyek háromszöges rendszerhez tartozóknak látszanak, de csekély számuk miatt további következtetésekre nem alkalmasak.[14] Mindez példa lehet arra is, hogy a világi elem már a román korban és a szerzetes építkezéseknél is sokkal nagyobb szerepet játszhatott, mint azt a romantikus művészetszemlélet hiszi.[15]

Kétségtelen tehát, hogy a kapornaki egykori bencés apátság bazilikája a XIII. században oly nagyszerű virágzásra emelkedett típusnak egy XII. századbeli hazai előzményét őrizte meg számunkra. Az írott források szűkszavúsága folytán pontosabb kormeghatározást nehéz adni, csak a már tárgyalt részletformákból következtethetünk, hogy az építkezéseknek a XII. század második felében kellett végbemenniök.

[14] L. Karl Borinski: Die Antke in Poetik und Kunsttheorie. I. Mittelalter, Renaissance, Barock. Leipzig, 1914. 262. l.

[15] L.: Bogyay Tamás: A művész a korai középkorban. Budapest, 1932. 31—49. l.

Magyar Települések a Középkorban Nyitramegyében

Irta: Dr. Ethey Gyula

A nemzetiségekkel szemben való állítólagos magyar elnyomás vádja a trianoni békével lecsatolt területeken gyakran a fülünkbe cseng. Az ott felnövő fiatal nemzedék tájékozatlanul hallgatja azt, amit neki szavahihetőség mezébe burkolva előadnak egyoldalú megvilágítással; hiányzik okmányokon alapuló olyan összeállítás, amelynek nyomán mérlegelni tudnák a mendemondákat. — A szláv tenger ma Nyitra város táján nyaldossa már az egykor messze északra nyúló magyar vonalat; az 1919. évi csehszlovák népszámlálás Vicsáp Apátin 1485 lakos között 1295 magyart talált, Egerszegen 1092-ből 1037-et, Lajosfalun 128-ból 112-t, Menyhén 552-ből 516-ot, Beden 407-ből 398-at, alatta Berencsen 987-ből 928-at, Lüky Gergelyfalun 482-ből 67-et. Ezeket kapocsnak vettük a még élő alsóbb magyar vonalhoz s itt majd szintén a történelem fogja megmutatni, hogy e helyeken a kisebbségvédelem alatt menynyire növekszik a magyarság száma. Ha védik, akkor gyarapodnia kell!

Az ezeréves „magyarosítás" végső eredménye az, hogy Nyitrától a Vág vízéig és azon túl a magyar élet régen a multé lett. Hol voltak magyar tanyák, azt okmányokból kell összeszednünk és szemléltetőleg térképre vetjük, hogy egyszerre szemünk elé táruljon a mult. A számtalan név mutatja, hogy kiké volt a föld és csak szabadelvűség szülhette, ha magyar neveket, magyar birtokosokat még a magyar uralom alatt szlávok váltottak fel.

A Grane = Garam, Netra, Wag folyónevek Hessenben fordulnak elő, tehát germán származású elődeink hagyatékát képezik, amelyen a népvándorlás forgatagában egyedül a magyar tudott rakni egész évezreddel dacoló fészket. Nem a népek versenyfutásában való helyezés, hanem az adja meg ehhez a létjogot, hogy az illető nemzet államalkotónak bizonyult-e, vagy sem? Ki hiszi el, hogy más nemzetiség adott magyar jelleget középkori telepeink százainak? Józan gondol-

kodással senki! Nézzük tehát a térképet és jegyzéket, amely helyettünk beszél.

Dőlt betűs a falu eredeti neve, mellette a később kialakult szlovák név. A trencséni telepek a jegyzékből láthatók.

Agár föld 1268-ban kettő is előfordul a Bábra vonatkozó adományban. (Árp. új okmt. VIII—191. lap.) Egyiknek nyoma megmaradt az Ujlakhoz tartozó Zágárd pusztában. (Helységnévtár 1882. év.)

Apáthy = Opatovce. Suránka mellett 1389. évi határjárásban. (Ocskay levéltár.) Wychap Apáthy 1491-ben. (Apponyi okltár 370. lap.)

Atrak = Otrokovce. 1406-ban olvassuk eredeti nevét. (Hazai okmt. I—301. lap.) 1580-ban Felső Attrak, benne Promontorium Vöröshegy, (Közgy. jkv. Nyitra várm. levt.) földesura az Attraky család. 1654-ben idevaló jobbágyok Lakatgyártó Mátyás és István. (Nyitrai kápt. levt. Prot. 48—80. No 12.)

Ádámfalva = Adamovce (Trencsén megye). II. Lajos király 1519 május 27-én Ádámfalvai Szaniszló és Györgynek Szedlicsnán kúriát adományoz. (Okmány bőrhártyán a Szilvay levéltárban.) A falu eredeti neve *Nesete*, Zava fia Ádámtól kapta az Ádámfalva nevet 1358 táján. (Anjoukori okmt. VII—312. lap.) Előfordul Adamfalva alias Nesete néven is.

Apáthy = Opatovce Livinské. 1371-ben kapja cserébe a zobori apátság Zyl helységért. (Nemzeti Kultúra 1934. évi 93. lap, Bpesti Orsz. Levt. Neoreg. A. 1672/10.)

Árkus 1477-ben Nagyfalunál fekszik. (Vágner Adalékok 434. lap.)

Bana vára. Ennek helyét 1263. évi határjárás alapján (Fejér Cd IV. 3—164.) a későbbi Vigvár-Veszelén állapítjuk meg. Itt volt az ősmagyar Bana személynévből eredő Banya falu; a Pöstyén mellett lévő Banka — ahol a várat Pauler Gyula kereste — előfordul ugyan Banya néven 1348-ban, de nem önállóan, hanem mint Temetvénynek egyszerű tartozéka. (Csáky oklt. I—99. lap. Lásd még Századok 1937. évi 127. lap.) A vágjobbparti székely telepek erős vár nélkül nem állhattak volna meg; azokat a balpartról megvédeni nem lehet.

Babykfalva = Babykovec. 1392-ben Stibor adományában iuxta fluvium Dudvág, helyesebben Dubove mellett a miavai-járásban. 1640-ben Babikócz dülő a kosztolnai határban. (Urbarium nálam.)

Been, kiejtve Bény. Ez Veresvár területén volt; IV. Béla király 1254-ben járatja meg határát. (Szentpétery: Az Árpád-házi kir. okl. krit. jegyzéke.)

Baianch = Bojničky. 1338-ban szerepel Galgócz alatt. (Fejér Cd VIII—4. 340.)

Baab 1268-ban (Árp. új okmt. VIII—191.), most Maly Bab és Velky Bab; benne dülőnév 1429-ben Aztalfeulde. (Apponyi oklt. 290. lap.) Báb 1532. évi pecsétjén „Vitéz Báb".

Bakó, később Báka és Baková. Nevét Kemény fia Lőrinctől kapta, akinek mellékneve Bakó. (Nemzeti Kultura 1933. évi 4. szám.) Ma eltünt, egykor Pöstyén alatt állott a Vágnak hol a jobb-, hol a balpartján. 1718. évi községösszeírás Szokolóc cum Baková említi. (Közgy. jkv. Nyitra várm. levt. 346. stb.) 1432-ben Nicolaus Bakó de eadem lakik ott. (Levéltári Közl. 1926. évi 244.)

Both, Botfalu = Bzince, 1392-ben Both. (Wenzel G. Stibor vajda 67. lap.) A budapesti Orsz. Levéltárban levő XIV. századi okmányok szerint lakossága kifejezetten székely. (Tagányi K. Nyitrai Közl. 1885—26. száma.) Most teljesen szlovák lakossága között csak nevekben él a mult, ilyen pl a Harmady családnév. Ez a község Vágujhely fölött van.

Both néven 1390-ben a nagytapolcsányi várhoz tartozó mai Bzince tűnik fel. (Forster Gy. Koros és a Berényiek 79. lap.) 1488-ban Bood néven Nagytapolcsány tartozéka. (Nyitrai kápt. levt. A. No 381.)

Beregszeg, ennek magyar neve megmaradt; 1260-ban Berukseg (Árp. új okmt. XI—474. lap), határjele akkor Holutwag. Mellette levő sziget Hercegszállás. (O.L.D.O. 8588.)

Barnoch = Brunovce. 1323-ban tűnik fel, mint Tamás, Conrád és Vernelius birtoka. (Jeszenszky levéltár.) 1375-ben Nag Barnolch és Kys Barnolch (Reviczky levtár.) A XVI. században már szlovák neve van; 1568-ban Bucsányi Zsigmond alispán bizonyítványt állít ki Csongraczky Albert de Brunowecz részére. (Ugyanott) Barnolch magyar személynév. (Anjoukori okmt. V—247.)

Bolondosvár Beczkó fölött, most azonos vele; 1388-ban Stibor nyeri a királytól castrum nostrum Bolonduch vocatum. (Mednyánszky levtár.)

Besenyőfalva = Pečenady és *Bey* együtt fordul elő 1216-ban. (Árp. új okmt. XI—136. lap.) Az utóbbi eltünt; Bey mellett volt a Feketesár.

Bysnew, Bisnyő, vagyis *Besenyő* = Višnove. 1392-ben Csejthe vár tartozéka. (Wenzel G. Stibor vajda 67. lap.)

Besenyő 1359-ben. (Anjoukori okmt. VII—163.) Most Alsórécsényhez tartozó puszta.

Bellye, Bellinc = Belince. 1347-ben Bilye. (Apponyi oklt. 137.), 1533-ban pedig Bellye néven találjuk a dicalis összeírásban.

Byr = Birovce. 1407-ben tűnik fel Blasius plebanus parochialis ecclesie de Byr. (Nyitra várm. levt. Brogyányi iratok.)

Blya de Boguzlavicz fiainak Kochych-Kocsócz birtokba iktatásánál szomszéd Benedictus de Byr; Trencsén megye. (Rakovszky levtár.)

Béd = Badice. 1332-ben Bead. (Anjoukori okmt. II—47. lap.) Ez ma is magyar.

Csabaj = Cabaj 1248. évben. (Fejér Cd IV—2. 458—460.) 1505-ben Kis Cabaj alias Ohajfölde.

Chetertekhel = Štvrtok, Trencsén megye. 1398-ban Bolondóc tartozéka. (Okm. bőrhártyán Koronthály levtár Vágujhely.)

Chaby = Chab. Tulajdonosa a Chabyai család; ezekből Orbán 1562-ben szolgabíró. (Reviczky: Egy főbenjáró per 38. lap.) 1326-ban Choby néven malom tartozik hozzá a Radosna vizén. (Vágner: Adalékok 387. lap.)

Chekey 1326-ban (ugyanott), most Čakajovce.

Chermel 1264-ben (Hazai okmt. VII—91.), most Čermany. Birtokosa az 1589-ben kihalt és a Divék nemzetségből eredő Csermeny alias család.

Csejthe vára, 1276-ban Pongrác és Péter comesek védik meg Ottokár cseh király hadai ellen. (Hazai okmt. VI—219.) A vár magyar őrség székhelye és a Hunt Paznan nemzetség birtoka. (Csáky okltár I—219. lap.) A község maga szláv település; 1599-ben dülőnév a Pilis hegy — ma Plešivec, Nagykerth. (Irat nálam.) Mai neve Čarhtice.

Darási, Darás. 1326-ban tűnik elő (Vágner: Adalékok 387. és Vurum Episc. Nitr. 93.) Nevét bizonyára attól a daraszerű kőzettől nyerte, amelyet utak behintésére ma is használnak. Most Dražovce.

Debrethe, Kálmán király 1113 .évi oklevelében külön fordul elő Dobret és Trebete, úgyszintén 1298-ban is, utóbbi helyen Dobrutha néven. (Hazai oklt. 167. lap.) Ebből világos, hogy Trebete és Debrethe nem ugyanaz; ma már Debrethe nem áll fenn. Annak idején mellette folyt Daraag = Drahócz felé a Dombó = Dubove patak s mivel ezt a kutatók nem tudják, összekeverik a két hasonló nevű községet. Debrethe a magyar környezet szülte elnevezés.

Diós 1406-ban. (Hazai okmt. I. 301. lap.) Ma Orešany.

Décs 1275 ben Gyuche. (Budap. orsz. levt. N. R. A. 475 csom. 5.) 1432-ben szerepel Ladislaus de Dych. (Levélt. Közlemények 1926. 244. lap.)

Daraag = Drahovce; 1309-ben Pöstyénnel együtt prope fluvium Waag a parte Tirnensi. (Apponyi oklt. 43. lap.) Annak idején az orsz. törzskönyvi bizottság helytelenül magyarosította vissza nevét Vágdebrődre, mert az nem volt Debred = Debrethe, hanem Daraag.

Ethey. Ma nem létezik; Üzbég mellett volt. (Eszterg. primási levtár 10. L.) 1224-ben Petrus de villa Ethey maga előtt perdöntő párbajt vívat. (Anjoukori okmt. VII. 397.)

Ete földje 1235-ben Nagytapolcsány közelében. (Magyar Sion I. 314.)

Elekche 1256-ban tűnik elő. (Régi feljegyzés nálam.) 1471-ben szerepel Elekchy-Kathona Gergely. (Majthényiak és a eFlvidék, 367. lap.) Későbbi neve Elecske, ma pedig már Alakšince.

Egurzegh 1326-ban, később Nyitra-Egerszeg. (Vágner Adalékok 387. lap.) Mai neve, mely jelentését egészen eltorzítja, Jágerseg.

Egyházasrécsén = Rišnovce. Idézett magyar nevét 1426-ban találjuk. (Ocskay levtár.) 1272-ben Rechen. (Levélt. Közl. 1926. évf. 245 lap.)

Ewr, Őr = Stráža Verbó mellett. A Pécz nemzetségbeli Apponyiak fészke, kiknek 1421-ben megengedi Zsigmond király, hogy ottan erősséget emeljenek. — 1335-ben Nogeur és Kyseur, benne lévő rét pedig Nogzeg = Nagyszeg nevet visel. (Apponyi okltár. 282. lap és 92. lap.) Nevét az orsz. törzskönyvi bizottság Vágőrre magyarosította vissza; micsoda felesleges és hiábavaló munka volt ez, mutatja az 1919. évi összeírás, amely eleink ősrégi fészkében már egyetlen magyart sem talált!

Forrószegh. 1406-ban együtt vonul fel Petrus dictus Forrow és Nicolaus de Forrózeg. (Hazai okmt. I—299. lap.) Később Fornószegnek írják s ezen neve megmaradt.

Felsew Bew, Kezep Bew és Alsó Bew = Behynce. A három név egyszerre fordul elő az 1533. évi dicalis összeírásban. 1566-ban ugyanott Felső Beinc, stb.

Galgóc = Frašták = Hlohovec. Vára magyar őrség székhelye a honfoglalás óta; dülőneveiben sok a magyar. Ilyen pl 1590-ben Rósahegy, 1556-ban Disznóhegy. (Okm. nálam.)

Gellénfalu = Galanová. 1416-ban Gelyenfalw (Hazai oklt. 363. lap), most Alsóvásárdhoz tartozik.

Geszte = Opátová. IV. Béla a skalkai apátságnak adományozza 1238-ban. (Bővebben J. Branecky: Zo starého Trenčina 188. lap.) Egy másik Geszte jelenleg is magyar falu Nyitra mellett.

Gergelfalwa 1479-ben a Lüky faluba való birtokba vezetésnél. (Vágner: Adalékok 439. lap.)

Guthy 1316-ban Ság szomszédja. (Anjoukori okmt. I—394.)

Hochk és *Kyshochk* 1407. jún. 9-én a nyitrai káptalantól megtartott vizsgálatnál a mai Kocsócz, illletve most már Ko-

čovce helyén. (Rakovszky levéltár ugyanott.) Trencsén vm.

Hálóskap 1261-ben (Árp. új okmt. VIII—4. lap), később Káp, ma Kopince.

Hodász = Bobrovnik, Trencsén megye. A hód neve szláv nyelven Bobru. 1358-ban királyi ember Thomas de Hodaz (Anjoukori okmt. VII—312.), mikor a közeli Nesete — később Adamfalva — birtok ügyében intézkedik Lajos király. 1436-ban kegyelmet ad Zsigmond király Hochki = Kocsóczi Györgynek, aki Hodasi Jánost megölte; ugyanekkor más ügyben kir. ember Frank de Hodaz. (Rakovszky levéltár.)

Izbék, Üzbég = Zbehy, 1471. évi határjárásban. (Eszterg. primási levtár. 10. L.) Környékének jelei akkor magyarok, mint Galagonyáshomok, Kálnás Ér.

Ivankafalwa = Ivanka pri Nitre, eredeti neve 1477-ben. (Vágner: Adalékok 434. lap.)

Ilmér ugyancsak 1477-ben egyik birtokosával Weres Sebestyénnel. (U.ott.) Ma már Urmin.

Iregh, Üregh 1268-ban Konch nagyszombati bíró részére adományban. (Árp. új okmt. VIII—191. lap.) Régi neve megmaradt, lakosai között ellenben az 1919. évi népszámlálás szerint már csak mindössze 16 magyar volt.

Jardan = Ardanovce. 1404-ben iktatják be ennek birtokába a zobori konventet. (Nemzeti Kultura 1934. évi 92. lap és bpesti Orsz. Levt. Act. Eccl. Conv. de Zobor fasc. 42. Nr 23 Dl. 8962.).

Jácz = Jacovce, 1224-ben Jécz, 1358-ban előfordul Petrus de Jaach. (Anjoukori okmt. VII—397. és VII—222. lap.) Jáczon 1581-ben terrae arabiles in „Vizköz". (Közgy. jkv. Nyitra várm. levt. 1581. év 540. lap.)

Korus, Koros = Krušovce. 1158-ban a nyitrai egyház kap ottan birtokot. (Vágner: Adalékok 374. lap.)

Kis Davar = Malé Dvorany. 1452-ben a csehekkel tartó Korusi György birtokait Kis Davaron az Apponyiak kapják. (Apponyi oklt. I—308. lap.)

Kokos, Kakasfalva = Kokošová. 1265-ben nyeri el Lothard fia István a csehekkel szemben való küzdelmeinek jutalmául. (Árp. új okmt. VIII—128.) 1518-ban eltűnik Andreas Kakas de Kakasfalva (Nyitra várm. levt. Brogyányi iratok), 1588-ban Kakasfalvy Miklósé; 1591-ben dülője „Baba völgye".

Kalmanfalva = Kamanová 1462-ben a zerdahelyi várhoz tartozik, 1515-ben szintén eredeti nevén találjuk. (Apponyi oklt. I—429. lap.)

Köpösd = Kepešd, 1268-ban Kupusd. (Árp. új okmt. VIII—191. lap.) Magyarjait a tatárok irtották ki, azóta egyideig lakatlan. (Apponyi oklt. 7. lap.)

Kiskereskény, Alsóköröskény = Krškany, 1477-ben ott Nicolaus de Kyskeresken. (Vágner: Adalékok 434. lap.)

Kys Sorló = Sarlužky. 1326-ban Donch nyitrai várjobbágy földje van mellette. (Vágner: Adalékok 387. lap.)

Könyök = Kynek. 1246-ban cserebirtok. (Árp. új okmt. VII—208. lap.)

Kisfalu = Vieska, 1438-ban, majd 1471-ben a Bánffyakat iktatják bele. (Mednyánszky levtár Beczkón.) 1648-ban már Kisfalu aliter Vieszka. Legutóbb Beczkókisfalu néven szerepelt Trencsén megyében.

Kyshochk. Lásd Hochk.. 1419-i határjelei Kyswagh, Nadalvize. (Rakovszky lt.)

Kywsdench. 1263-ban veszi meg a pannonhalmi apátság Kusdench birtokot. (Eredeti okm. a pannonhalmi apátság levtárában.) A kis telep nyomát követhetjük; 1571-ben mondja egy okmány „Praedium Kisdencs aliter Kuzlócz vocatum in comitatu Nitriensi". (Reviczky levéltár) Ma mint Kužlove dülő él a patvaróczi határban.

Keresztúr, Szentkereszt = Svaty Križ, 1297-ben Kereztwr. (Hazai okmt. VI—426.) 1352-ban birtokosa Székely György. (Okm. bpesti Nemz. Múz.) Anno Domini 1540. coram tabula regia mota est certa causa inter Andream filii Petri Székel de Keresztur aliter Szentkereszt, contra egregium Michaelem Patvaróczy de eadem Patvarócz. (Reviczky levtár.)

Kend, később *Kendy* is. Üzbég mellett a Radosna vizénél volt, 1280-ban szerzi a Ludan nemzetségbeli Péter (Árp. új okmt. IX—274. lap), 1477-ben Praedium Kendy. (Eszterg. primási világi levt. 10. L.)

Kezthelen. Ma eltünt; előfordul 1274-ben Galgócz közelében. (Árp. új okmt. XII—125.) Egyszerre két Kezthelenről van szó határjelei magyarok, mint „kereknyár". Karkóc szomszédjai voltak 1353-ban. (Anjoukori okmt. VI—110. lap.)

Kys Wezeken 1355-ben a nagytapolcsányi járásban Sárfő mellett. Most Vozokany. (Anjoukori okmt. VI—391.)

Kaplath, Coplot = Koplotovce. 1272 április 30-án Őrnagy fia Domonkos nyitrai várjobbágyot V. István Kaplat és — bizonyára az itt közel lévő — Bus birtokkal, valamint Récsény földdel jutalmazza. (Levéltári Közl. 1926. évi 245.)

Kys Wylak, Ujlacska = Ujlaček. Már 1390-ben Kys Wylak, így szerepel az 1533. évi dicalis összeírásban, valamint 1566-ban.

Kis Sarló később egyesült Kajsza pusztával. Sarló megjelenik már Kálmán király 1113. évi oklevelében, Kys Sorló 1326-ban. (Vágner: Adalékok 387. lap.) Kajsza 1567-ben alias Kissarló s ezen időben csak puszta (Nyitrai kápt. levt. Fasc.

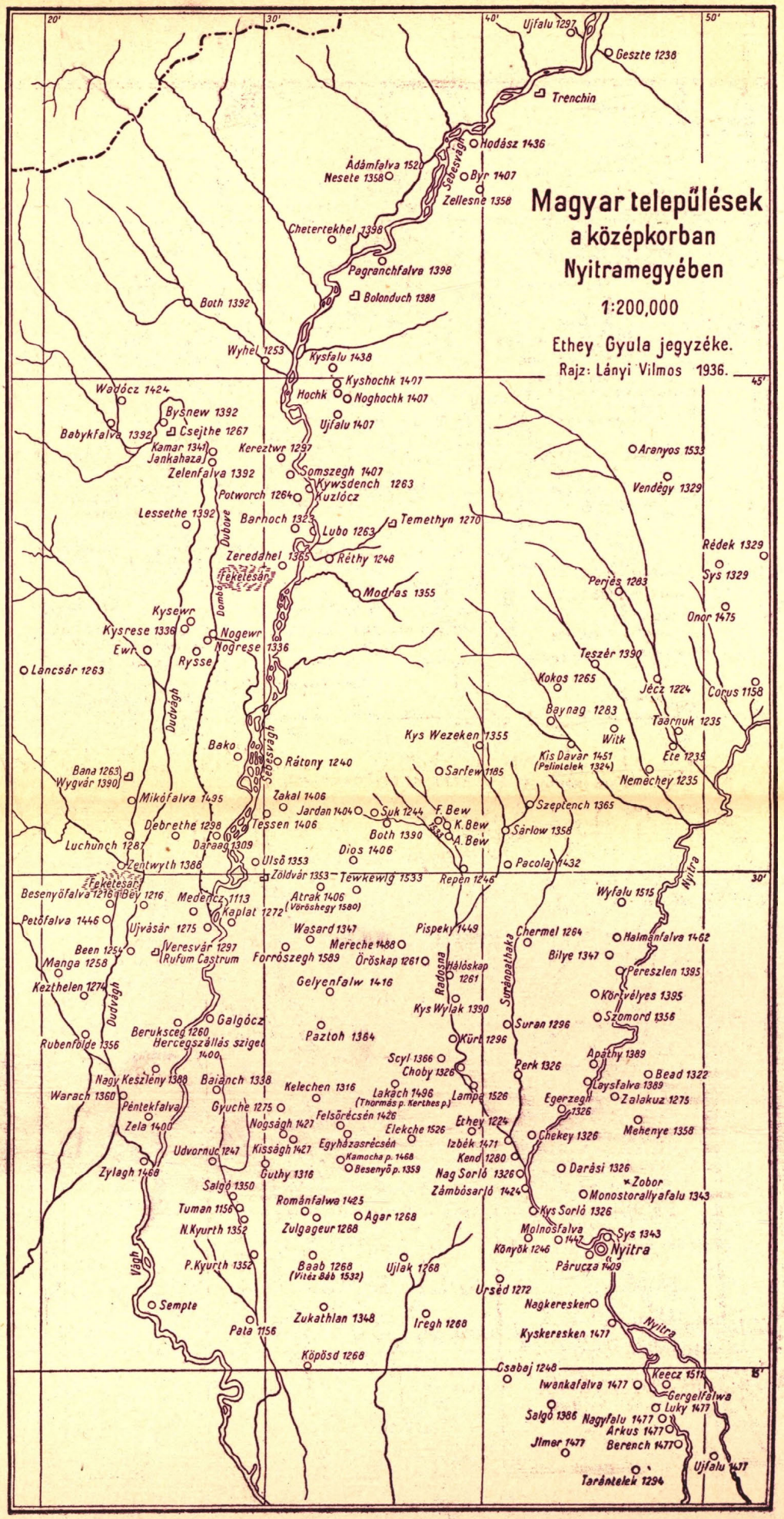
Magyar települések
a középkorban
Nyitramegyében
1:200,000
Ethey Gyula jegyzéke.
Rajz: Lányi Vilmos 1936.
20'
30'
40'
50'
45'
30'
15'
Ujfalu 1297
Geszte 1238
Trenchin
Hodász 1436
Sebesvágh
Ádámfalva 1520
Nesete 1358
Byr 1407
Zellesne 1358
Chetertekhel 1398
Pagranchfalva 1398
Bolonduch 1388
Both 1392
Wyhel 1253
Kysfalu 1438
Kyshochk 1407
Hochk
Noghochk 1407
Ujfalu 1407
Wadócz 1424
Bysnew 1392
Babykfalva 1392
Csejthe 1267
Kamar 1341
Jankahaza
Kereztwr 1297
Zelenfalva 1392
Somszegh 1407
Kywsdench 1263
Kuzlócz
Potworch 1264
Lessethe 1392
Barhoch 1323
Lubo 1263
Temethyn 1270
Dubove
Zeredahel 1365
Réthy 1246
Feketesár
Modras 1355
Kysewr
Kysrese 1336
Nogewr
Nogrese 1336
Ewr
Rysse
Lancsár 1263
Dudvágh
Bako
Rátony 1240
Bana 1263
Wygvár 1390
Mikófalva 1495
Zakal 1406
Jardan 1404
Suk 1244
F. Bew
K. Bew
A. Bew
Debrethe 1298
Tessen 1406
Both 1390
Luchunch 1287
Daraag 1309
Dios 1406
Zentwyth 1388
Ulsö 1353
Zöldvár 1353
Tewkewig 1533
Repen 1246
Feketesár
Besenyöfalva 1216
Bey 1216
Medencz 1113
Atrak 1406
(Vöröshegy 1580)
Kaplat 1272
Petőfalva 1446
Ujvásár 1275
Wasard 1347
Pispeky 1449
Been 1254
Veresvár 1297
(Rufum Castrum
Mereche 1488
Forrószegh 1589
Öröskap 1261
Manga 1258
Gelyenfalw 1416
Kezthelen 1274
Galgócz
Berukscegh 1260
Hercegszállás sziget 1400
Paztoh 1364
Rubenfolde 1356
Nagy Keszlény 1388
Baianch 1338
Kelechen 1316
Warach 1360
Péntekfalva
Gyuche 1275
Felsőrécsén 1426
Zela 1400
Nogságh 1427
Elekche 1526
Udvornuc 1247
Kisságh 1427
Egyházasrécsén
Kamocha p. 1468
Besenyő p. 1359
Zylagh 1468
Guthy 1316
Salgó 1350
Románfalwa 1425
Tuman 1156
Agar 1268
N.Kyurth 1352
Zulgageur 1268
P.Kyurth 1352
Baab 1268
(Vitéz Báb 1532)
Ujlak 1268
Vágh
Sempte
Zukathlan 1348
Pata 1156
Iregh 1268
Köpösd 1268
Aranyos 1533
Vendégy 1329
Rédek 1329
Sys 1329
Perjés 1283
Onor 1475
Teszér 1390
Kokos 1265
Jécz 1224
Corus 1158
Baynag 1283
Taarnuk 1235
Witk
Kys Wezeken 1355
Kis Davar 1451
(Pelintelek 1324)
Ete 1235
Sarfew 1185
Nemechey 1235
Szeptench 1365
Sárlow 1358
Pacolaj 1432
Nyitra
Wyfalu 1515
Chermel 1264
Halmánfalva 1462
Bilye 1347
Pereszlen 1395
Körtvélyes 1395
Szomord 1356
Radosna
Hálóskap 1261
Suránpathaka
Kys Wylak 1390
Suran 1296
Kürt 1296
Apáthy 1389
Scyl 1366
Choby 1326
Perk 1326
Bead 1322
Laysfalva 1389
Lakach 1496
(Thormás p. Kerthes p.)
Lampa 1526
Egerzegh 1326
Zalakuz 1275
Ethey 1224
Chekey 1326
Mehenye 1358
Izbék 1471
Kend 1280
Darási 1326
Nag Sorló 1326
Zobor
Zámbósarló 1424
Monostorallyafalu 1343
Kys Sorló 1326
Molnosfalva 1447
Sys 1343
Könyök 1246
Nyitra
Párucza 1409
Ursód 1272
Nagkeresken
Kyskeresken 1477
Nyitra
Csabaj 1248
Keecz 1511
Iwankafalva 1477
Gergelfalwa
Luky 1477
Salgó 1386
Nagyfalu 1477
Arkus 1477
Jlmer 1477
Berench 1477
Ujfalu 1477
Tarántelek 1294

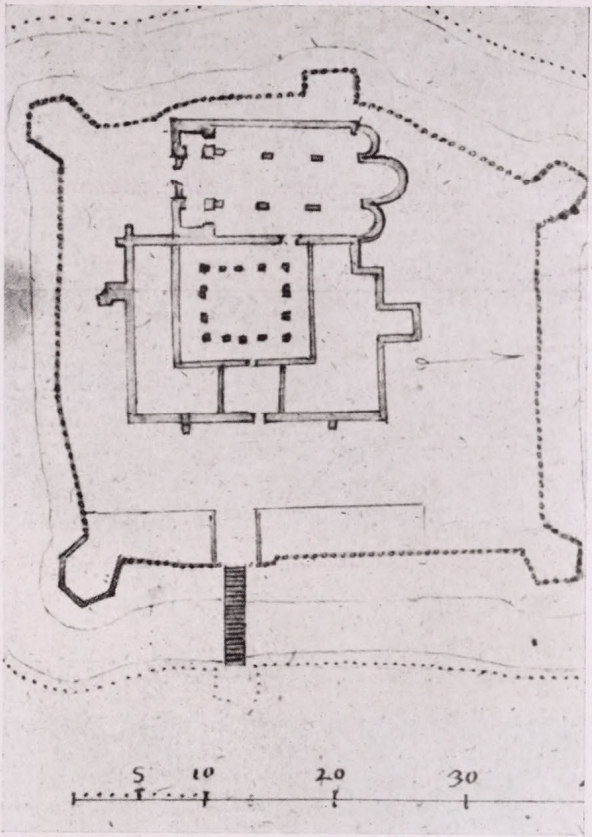

1. ábra. A kapornaki bencés monostor alaprajza 1570-ben.
(Részlet Giulio Turckho várfelvételéből.)

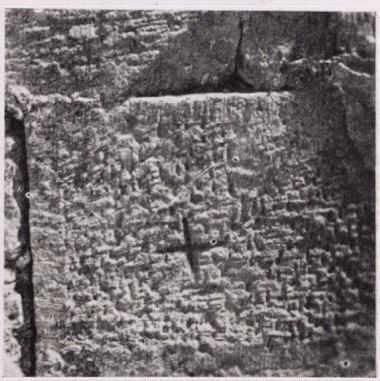

2—3. ábra. Nagykapornak: Kőfaragójelek az apátsági templomról.

2. ábra. Nagykapornak: Ikerablak az apátsági templom déli tornyának déli falában.

1. ábra. Nagykapornak: Az apátsági templom északnyugatról.

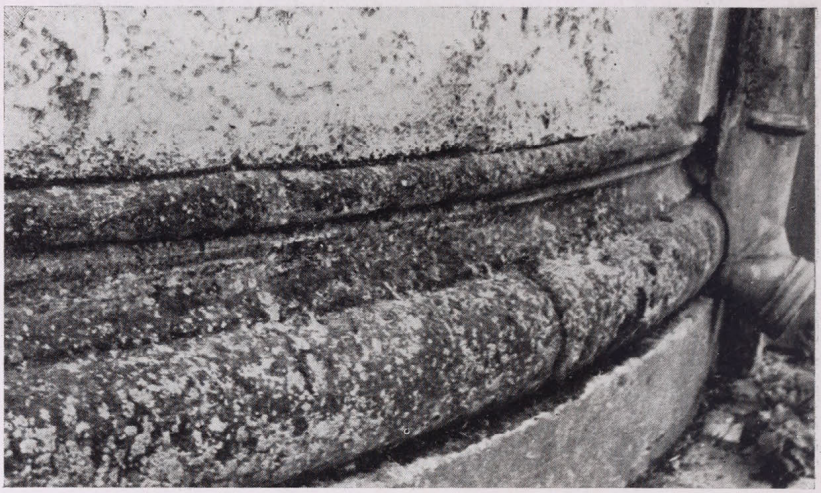

1. ábra. Nagykapornak: Az apátsági templom szentélyének lábazata.

2. ábra. Nagykapornak: Falpillér lábazat darabja a régi plébánia-épület kertjében.

Gg fo. 43.), 1562-ben Kissarló alias Kajszaucza. (Ugyanott Prot. 16. fol. 25.) Kajszán 1638-ban Szij gyep, kissallai határ felül pedig Braczek kapásföld fekszik, mellette Mogyorós erdő, Cseres erdő és Fejszefolyó szabaderdő. (Okm. nálam.)

Kamocha 1468-ban puszta. (Nyitrai kápt. levt. No. 501. Lit. C.) Bossányi Imréné Korláthkeői Éva 1758-ban megszerzi a Tessényi-féle kis-rétsényi, máskép kamochai praediumot; fekvése ebből derül ki. (Eszt. kápt. levt. Capsa 19. fasc. 10. No 27.)

Körtvélyes = Hrušovany; 1395-ben Kertvely. (Apponyi oklt. 245. lap.) Ezenkívül 1297-ben egyszerre még három Kurteulussal találkozunk (Árp. új okmt. XII—611. lap.), helyük azonban nem derül ki.

Kürt. Ősmagyar nevét a mai napig fenntartotta a galgóczi járásban levő Nemes Kürth és Puszta Kürth, bár ma Nemeš Kert és Pusta Kert-ként szerepelnek szlovákul, elferdítésével a magyar jelentésnek. 1352-ben Kyurth. (Anjoukori okmt. V—538.)

Kürt. Suránka mellett 1296-ban tűnik fel. (Árp.. új okmt. XII—590. lap.) 1380-ban Kürthi Assa fia Jakab szerepel (Koronthály levéltár), 1378-ban a Nagybarnolchiak egy perében Thomas filius Ablanch de Kürth. (Reviczky levéltár.) Ezektől kapta nevét Assakürth és Ablanczkürth.

Kamar, máskép *Jankaháza* Nyitra megyében a Vág és Dudvág között 1341-ben. (Anjoukori okmt. IV—77.)

Keecz 1511-ben az iwankafalvai, vagyis ivánkai határban puszta Nyitra mellett. (Vágner: Adalékok 29. lap.) Másik neve Pököl-földe.

Kelechen = Klačany; 1316-ban Aba fia Miklósé. (Anjoukori okmt. I—393. lap.)

Lampa 1326-ban Chaby-Csab mellett fekszik. (Vágner: Adalékok 387. lap.)

Laysfalva = Lajšová; 1389. évi suránkai határjárásban. (Ocskay levtár.)

Lubo eltünt falu Patvarócz és Zerdahely között a Vág partján révvel. Határjelei 1263-ban magyarok, mint fluvius Harsány és Haristhov = Harasztos. (Ered. okm. a pannonhalmi levéltárban.) Brunócz körül kellett állania, határjárása szerint termini terre Lubo, Zerdahely et Potvorich in medio aque — Dudvágh — coniunguntur.

Lancsár. Már Jerney Jánosnak megjegyzi Keleti Utazása (256, 258. lap), hogy ez a név határőrtelepre mutat, W. Chaloupecky Staré Slovensko 88. lapján szintén erre az eredményre jut. Valóban van középkori származású kőfallal kerí-

tett temploma magas dombon lövőrésekkel. Okmányilag 1263-ban találjuk. (Fejér Cd IV—3—163—164.)

Lakach, Lakács = Lukačovce. Kir. parancsra a gar. sztbenedeki cervent a Lakácshoz tartozó Thormás és Kerthes pusztákba iktatja Antal nyitrai püspököt; kelt 1496. okt. 21. (Majthényi levt. 1496—1498.) Ellentmondott Wylaki Lőrincz.

Lessethe = Podola. Úgy az 1392. évi Stibor-féle adományban, mint később évszázadokon át Leszethe; Podola néven 1666-ban találtuk először. Ez a Podola eredetileg Leszethe mellett levő külön telepítés; 1687-ben „Possessio Leszetha cum Podolya" címen említi egy úrbéri összeírás. (Irat nálam.) A települt Podolya elnyelte az ősi Leszethét.

Lüky 1477-ben Lwky néven Nyitra alatt (Vágner: Adalékok 434. lap.) 1535-ben Paplwky a dicalis összeírásban.

Luchunch kiejtve Losoncz, amelyet 1287-ben Bogha comes szerez meg. (Turul 1930. évi 80. lap.) Magyar telep, határjelei magyarok, a dubováni határban volt. 1407-ben possessio Losoncz, benne rubetum vulgo Foghfia Mihály harasztja. (Okmány régi másolatban nálam.)

Mikófalva = Tapkove. Ocskay Ferenc 1496-ban „totale praedium Mikófalva" majorját 200 aranyforintért zálogba veti nemes Tepko Jakabnak. Innen az újabb név (Nemzeti Kultura 1933. évf. 279. lap.); 1560-ban praedium Tepowzky aliter Mykosfalva. (Mednyánszky levéltár.)

Modros, Modró = Modrovka, 1355. évi határjárásban. (Reviczky levéltár.)

Medench = Madunice; 1292-ben terra Medench (Apponyi oklt. I—24. lap), az 1535. és 36. évi dicalis összeírásban hol Madunic, hol Medentz.

Molnosfalwa = Molnoš Neve a szláv molna = malomból ered ugyan, de 1447-ben előforduló alakja mutatja a magyar települést. (Vágner 413. lap.)

Merőcze, Mereczye = Merašice. A XIV. század végén a tapolcsányi vár tartozéka, 1488-ban Mereche (D. L. 36.514) az 1533. évi összeírásban Mereczye, majd ugyanott 1567-ben Egyházas Merece és Alsó Merece.

Maniga = Malženice. 1258-ban Manga (Árp. új okmt. VII —489.) mint családnév használatos. Így 1341-ben Paulus Manyga. (Anjoukori okmt. II—333. lap.) Az 1566. évi dic. összeírásban is Manyga, úgyszintén 1667. táján Abdi érsekujvári pasa magyar levélben a manyigai és nem malzsenicei bírákat szólítja fel kaszálásra. (Eszterg. primási levt. V. 419.)

Monostorallyafalu 1343-ban (Vurum Episc. Nitr. 115. lap) Darásy mellett említve; most nincs meg. A zobori monostor alatt a helye.

Menyhe = Mehynce. 1358-ban Mehenye. (Anjoukori okmt. VII—399.) Ez eddig megmaradt magyar falunak.

Nemchey = Nemčice 1235-ben Tavarnok mellett. (Magy. Sion I—314.)

Nogrese, Nagyrese 1336-ban Kysresei Bedech testvérei jelenlétében tartott határjárásban. (Anjoukori okmt. III—289.) Verbó—Pöstyén között volt.

Nogewr, Kysewr a XIV. században az Apponyi okltár adatai szerint a mai Nagyörvistye, Kisörvistye táján állanak 1335-ben. (XLV. okmány.)

Nagyfalu 1477-ben Nyitra-Berencs mellett. (Vágner: Adalékok 434. lap.)

Nagykeresken = Krškany. 1479-ben benne lakik Thwróczy Benedek. (U.ott 438. lap.)

Nagy Keszlény 1388-ban határos Bucsány és Karkócz területével. (Fejér Cd VIII/4. 340., 341. lap.) Ma nem áll fenn.

Onor = Norovce. 1475-ben özv. Szelcséni Pálné kapja Szerdahelyi M. és társai ott levő birtokrészeit. (Haiczl K.: A kistapolcsányiak 43. lap.)

Perk, Nemesperk = Perkovce. Suránka mellett 1296-ban Perch néven (Árp. új okmt. XII—590. lap), 1326-ban possessio Perk. Ma csak puszta.

Potvorch, Patvarócz = Potvorice. Határjele 1264 táján „ygunefa" (Árp. új okmt. VIII—271.), a XIV. században még székely lakossága van.

Paztoh, Pásztó = Pastuchov. 1364-ben a nyitrai püspök Konth Miklóssal elcseréli Üregért. (Vágner 392. lap.)

Perjés = Prašice. Csák Máté végrendeletileg intézkedik róla 1283-ban. (Árp. új okmt. IX—360. lap.)

Petőfalva, Besenyőpetőfalva. A mai Pečenady mellett, birtokosa 1446-ban Stephanus de Pethewfalva. (Ocskay levéltár.) Hozzátartozott Venece puszta.

Pagranchfalva, Trencsén megye. 1398-ban Beczkó tartozéka Krivoszud alatt. (Koronthály levéltár.) Ma eltünt.

Párucza most Nyitra külvárosa. Zsigmond király 1446-ban intézkedik super possessione Párucza. (Közgy. jkv. Nyitra várm. levt. 1717. évi 277. lap.)

Pacolaj = Obsolovce. 1432-ben Kaplathi Péter fia János, Salgói Tamás fia György kap itten birtokrészt. (Levéltári Közl. 1926. évi 244. lap.)

Pata 1156-ban Pta. (Monum. Strig. I—108.)

Püspökfalu = Biskupová. 1449-ben Püspöki, az 1533. évi dicalis összeírásban Pyspewkfalwa.

Pereszlen = Preserany, eredeti nevén 1395-ben. (Apponyi oklt. 246.)

Románfalva = Rumanová. 1425-ben birtokos ott Bikchei Jakab (Majthényiak és a Felvidék 321. lap); 1533-ban Farkas Balázs. (Dic. conscr.)

Repen = Ripnany, 1246-ban Repen 1533-ban Nagh Repen. (Árp. új okmt. VII—208. és dic. conscr.)

Récsény lásd Egyházasrécsén.

Ryuse 1355-ben Pöstyén felé Kisewr mellett. (Apponyi oklt. XLIV.)

Réthy = Lúka. Bohma fia Leustah javára szóló adományban 1246-ban. (Árp. új okmt. VII—208. lap.) Még 1524-ben Réthe, 1693-ban már Rétte aliter Lúka. (Csáky okltár 551. és 768. lap.)

Rédek = Riadok Dolny-Horny, 1329-ben Pogány Istváné volt. (Anjoukori okmt. II—396. lap.)

Rátony = Ratnovce, 1240-ben a nyitrai vár tartozéka; Zeres fiai Miklós és Tump kapják a királytól. 1406-ban a közeli Tessény határjárásánál megjelenik Petrus Rathon; 1535-ben Raton. (Árp. új okmt. VII—105, Hazai okmt. I—299. lap és dicalis összeírásban.)

Rubenfölde. Karkócz szomszédja 1353-ban. (Anjoukori okmt. VI—110.)

Salgó = Šalgóčka. Birtokosa 1350-ben Csorba Miklós. (Anjoukori okmt. V—354.) Felső Salgón 1575-ben Salgay István jobbágya Mészáros Márton, sógora Álló Farkas. (Prot. Com. Nitr. 1572—1585. 140. lap.)

Salgó = Šalgov a nyitrai járásban 1386-ban Ghymes vára tartozéka. (Fejér XI—270—280.)

Ságh, 1427-ben Nogsagh et Kyssagh. (Hazai okmt. III—355.) Ugyanitt 1731-ben még magyar dülőnév a Nagymál. (Közgy. jkv. Nyitravárm. levt. 616. lap.)

Suk, Sók, Tóthsók = Šalgovce, 1244-ben Suk (Árp. új okmt. II—152.), későbbi szlovák lakossága folytán az 1566. évi dicalis összeírásban már Sók alias Salkóc. Birtokosa a Sóky család, amely Tóth Sóki előnévvel él. 1268-ban szerepel egy Tauth Suk, amelynek határa azonban a Blawa pataknál kezdődik (Árp. új okmt. XI—573); ez Jókőnél ered. Az utóbbi falu a mai Žlkovce.

Somszegh = Vieska, 1407-ben birtokosa Ladislaus dictus Zekul de Somszegh. (Rakovszky levtár Kocsóczon.) Ez a székely család később a Somszeghy nevet használja; a község a XVI. században vedlik át, 1569-ben már Somszegh alias Wieszka, 1570-ben gazdája Johannes Hydwéghy de Wezka. (Reviczky levtár.) A magyarság ekkor még nem veszett el egészen, 1584-ben odavaló jobbágy Jámbor János. (Közgy. jkv. Nyitra várm. levt. 867. lap.)

Sys, Sissó = Šišov, 1329-ben Pogány Istváné. (Anjoukori okmt. II—396.) Sok zavart okozott, hogy ezt a Syst összekeverték a Nyitra mellett levő Kis Tormossal, amelynek eredeti neve szintén Sis. Okmányilag 1579-ben szerepel a Praedium Sis seu Kis Tormos. (Vágner: Adalékok 458. lap.)

Sempte = Šintava. Várispánsági székhely, Anonymus idejében a Vág balpartján. A folyó azonban új medret szakított, így került át a vár a jobbpartra, a mai Szered területére; őrtornyát csak a XIX. század elején bontották le. Annak helyén az Esterházy kastély áll. (Pozsony várm. monografiája 117. lap.) Határában jellegzetes dülőnév 1556-ban a „Lowagoslanth". (Okmány nálam.) Előljárósága a XVIII. században még magyarul vezeti az ügyeket, az 1919. évi népszámlálás szerint azonban 2204 lakosa között mindössze 19 magyar van.

Sárfő = Šárfia, már 1185-ben megjelenik Sarfew néven. (Árp. új okmt. VI—151. lap.)

Suran, Kis Surány, Suránka = Šuránky. Neve a besenyő Sur-ra vezet; 1296-ban Suran. (Árp. új okmt. XII—590.) Dülőnevei az 1389. jan. 25-én tartott határjárásban magyarok, mint Kerekharaszt, Kyrthwylfiatal, Eresztevény erdő. (Ocskay levtár.) A XVI. században Kys Suran, majd 1567-ben Suranka. Jobbágynevek között még elég magyar van 1578-ban; ilyen Pap Györgyné, Bencze Lukácsné, Balogh Albert. (Közgy. jkv. Nyitra várm. levtárában.)

Sarlow, Kys Sarló, Sarlóska = Šarlužky, nagytapolcsányi járásban, 1358-ban Sarlow (Nyitra várm. monogr. 86.), az 1566. évi dicalis összeírásban Kys Sarló, ebből alakult a szlovák Šarlužky.

Szilád lásd Zylagh.

Szill = Sila, 1366-ban Scyl (Apponyi okltár 183), 1325-ben fordul elő Corrardus de Zily. (Anjoukori okmt. II—225.)

Szolgagyőr ma eltünt; 1268-ban Báb mellett van egy Szolgagyőr. (Apponyi oklt. 10., 159. és 164. lap.) Tagányi K. mint várispánságot a mai Poszádkára helyezi, azonban ez felette vitás. A szolgagyőri várispánság a galgóczi járásban kereshető, mert előfordul a „Castrenses de Golgouch, qui Zulgaguerienses alio nomine nuncupantur" meghatározás. (Pesty F.: A várispánságok tört. 472. lap) Poszádka jelentése magyarul várőrség (Loos József 1871. évi szótára), s így a hátrább fekvő szolgagyőri várnak a Vág mellé helyezett előretolt őrsége lehetett csupán. Éppen ilyen elővára volt Temetvénynek Hrádeken, amit igazol Mese comes, aki 1348-ban „Vicecastellanus de Themethen et de Hradnuk" címmel tűnik elő. (Apponyi oklt. 171. lap.) A szolgagyőri vár a hasonló nevű helyen

állhatott, de síkföldi tanya lévén nyoma se maradt éppenúgy, mint Veresvár vagy Krakován erősségének.

Szeptench, Szeptenczujfalu = Hajnová Ves, Hajnovejsa, az 1385. évi egyezségi okmányban a Rajcsány nemzetség intézkedik vele. (Fejér Cd X/1—235—384.)

Tomány puszta 1156-ban Tuman. (Mon. Strig. I—108.) Nyitra vármegye közgy. jkveinek 1587. évi 1077. lapján olvassuk „Praedium Család et Tomán inter Nemeskürth et Salgó". Ebből helye tehát pontosan ismeretes.

Tarántelek 1294-ben Ürménynél, most puszta. (Fejér Cd VI/1—300.)

Tessény ma nincsen meg, középkorban az akkori Zakal jelenleg Sokolovce mellett áll, mint az 1406. márc. 5-én megtartott határjárás bizonyítja. (Hazai okmt. I—299. lap.) Később Kis Szokolócz a másik neve, tulajdonosa a Tessényi család.

Taarnuk = Tovarniky. A korosi út vonalánál 1235-ben. (Magy. Sion I—314. és Forster Gy. Koros és a Berényiek 34. l.)

Tököld = Tekoldany. Tekulchen néven a XIV. században, az 1533. évi dicalis összeírásban Tewkewlg, de 1535-ben ugyanott régebbi formájában Tökwlgennek találjuk.

Teszér = Tesáry. 1390-ben Tapolcsány tartozéka, 1520-ban szerepel Nicolaus de Thezer. (Apponyi oklt. 467. lap.)

Temetvény vára, magyar őrség székhelye; 1270-ben Temethyn. (Árp. új okmt. VIII—255. lap.)

Ürsed ma nem található, 1272-ben szomszédos Abának Ujlak nevű birtokával. (Árp. új okmt. VIII—379. lap.)

Udvarnok Galgócz közelében 1247-ben Udvornuc. (Árp. új okmt. VII—255.) Lakosságát a tatárok irtják; 1400-ban udvarnoki szőlőnév Abavársomlyó.

Ujvásár 1275-ben a Vág partján Kaplathnál. (Pesty Fr.: Várispánságok 475. lap.) Ma nem létezik.

Wruuskap, Öröskap a mai Kopince helyén 1261-ben. (Árp. új okmt. VIII—4.)

Ujfalu, Szkala Ujfalu = Skala Nová Ves. Pascasius nyitrai püspök oklevelében tűnik fel 1297-ben. Határjelei magyarok, imnt Zylfa, deinde currit ad monticulum Kelemenhalma. (Vurum Episc. Nitr. 170. lap.) Ez trencsénmegyei falu.

Ujfalu = Váh Novejsa, Nová Ves nad Váhom. Kocsócz mellett 1407-ben találkozunk vele. (Rakovszky levtár.) Trencsén megye.

Ujfalu Nyitra alatt 1477-ben. (Vágner: Adalékok 434. lap.)

Ujlak Nyitra mellett 1268-ban Aba mester birtoka. (Árp. új okmt. VIII—191.)

Ülső = Jalšová 1353-ban Kont Miklós és fivére tulajdona.

(Anjoukori okmt. VI—136.) Fekvése kiderül az 1406. évi határjárásból, ahol Ilsew-nek írják. (Hazai okmt. I—301. lap.)

Veresvár magyar neve megmaradt. Csák Máté 1317-ben pusztította el (Apponyi oklt. 45. lap), kardélre hányva magyar lakosságát. Neve azonban nem mindig Veresvár, hanem 1318-ban Wrusvár = Örösvár (U.ott 53. és 54. lap), bizonyára székelyőrség fészke. 1521-ben Kanisay Lászlóé, de a jobbágyok már Gregorowych Tamás, Wanchowych János stb. (Nyitrai kápt. levt. Prot. L.)

Witk = Vitkovce. Nevét a Ludány nembeli Witktől nyerte. (Árp. új okmt. IX—362. lap.) Az 1560. évi egyh. látogatási jkv. szerint a Sámbokréthy és Országh családé.

Vendégy = Velké-Malé Hostie, 1329-ben Pogány István de genere Hunt Paznan birtoka. (Anjoukori okmt. 394—400.)

Warach nem létezik többé; 1360-ban a Dudvág keleti partján Nagy Bresztován és Galgócz között. (Századok 1882. évf. 322. lap.)

Wyfalu, Vámosujfalu = Mytná Nová Ves 1515-ben. (Apponyi okltár 426—441. lap.)

Wadócz, Vagyócz = Vadovce, nevének töve Vad. Ilyen személynévvel a Kaplony nemzetség tagjai között találkozunk; 1424-ben Wadócz. (Okm. az alsóbotfalusi róm. kath. plébánián.)

Wyhel, Vágh Ujhely = Nové Mesto nad Váhom; IV. Béla király 1253. évi privilegiumában Ujhelly iuxta fluvium Vágh. (Fejér Cd IV/2—175.) Határjelei 1260 táján magyarok, mint pl gymulchenbukur, fyzfa, Holtwag. (Árp. új okmt. VIII—271. lap.)

Wygwár = Vesele, 1390-ben possessio regalis, 1433. évi határjárásban már Veszelove seu Vigvár. (Régi másolat nálam.)

Wásárd a galgóczi járásban 1374-ben. (Hazai oklt. 250. l.) Magyar neve több változatban él; 1462-ben Gyewrwasard alio nomine Zenth Ivan Wyfalu Wasard. (Nyitrai kápt. levt.) (1535-ben Bossagos Wasard deserta propter Turcas s emiatt a szlovákság könnyen tért foglal benne, 1566-ban Dolyna vel Boza Vasard a neve. (Dicális összeírás.)

Zámbósarló 1424-ben (Ghyczy levtár), minek kapcsán megjegyezzük, hogy Nagy Sarló = Sarluska, Kissarló pedig Kajsza helyén állott. Zámbósarló egyik Sarlay után vette nevét, aki Zámbó volt.

Zöldvár Ülsővel együtt képezi adomány tárgyát 1353-ban. (Anjoukori okmt. VI—136.) Fekvése eddig nem határozható meg, némelyek Zellén keresik. Miután névhasonlóságra biz-

tosat építeni nem lehet, egyelőre Ülső mellé rajzoltuk, mint fontos helyet.

Zelenfalva, Zsolnafalu = Želovany. Most Csejthével összeépült; 1392-ben Zelenfalva néven Stibor birtok, 1575-ben Selennefalva, Báthory András országbíró 1594-ben kelt oklevelében Solnafalva. A Želovany név legújabb kor szülötte s még nem ment át egészen a közhasználatba. Egykori székely lakosságának nyomát a jobbágynevek őrzik. Solnafalusi jobbágy 1583-ban Székel Menyhért. (Közgy. jkv. Nyitra várm. levt. 1583. év 810. lap.)

Zakal = Sokolovce. 1406. évi határjárásban. (Hazai okmt I—300. lap) Magyar ember lakik ott, mégpedig Farkas Tamás, a környék határjelei is magyarok, mint pl Zekeruwth, Chalvanvölgy, Kerektó.

Zeredahely = Streda; 1355. évi határjárásban ott van a fluvius Malaka alio nomine Fekethesár Pobedim mellett. (Reviczky levéltár.)

Zela, máskép *Péntekfalva* 1400-ban. (Bp Orsz. Levt. Dl. 8588. és Nyitra várm. mon. 513. lap.).

Zomorfalu, Szomorlovászi = Somorová Lovasovce, 1356-ban Szomord, 1533-ban Zomorfalva, birtokosa ekkor az Ordódy-család, ugyanitt találjuk ekkor Lovászyt, mely a Török-családé. (Conscr. dicarum.)

Zenthwyth, Nagykosztolánynál. A terra Sancti Viti jelzővel már 1258-ban találkozunk (Árp. új okmt. VII—489), 1398-ban maga Nagykosztolány visel oppidum Zentwyd nevet, így került az 1533. évi dicalis összeírásba is; 1216-ban besenyők laknak ott (Árp. új okmt. XI—135.), dülőnév pedig Feketesár.

Zellesne = Sedlična, Trencsén megye; Zellesne néven 1358-ban. (Anjoukori okmt. VII—312. lap.)

Zukathlan, Szokatlan 1348-ban Báb és Köpösd között. (Apponyi okmt. 172. lap.) Ma nem áll fenn.

Zylagh, Szilád = Siladice, eredeti nevén 1468-ban. (Nyitrai kápt. levt. A. No. 629.) Jobbágyok ott 1602-ben Vargha Mihály, Morócz Tamás, stb. (Ut. ott Prot. II.)

Zalakuz = Salakuzy; 1275-ben a nyitrai váré. (Bpesti Orsz. Levt. D.L. 901.) Lakossága még 1690-ben is körülbelül 80 százalék magyar, ma 10 százalékon alul.

*

A folyók nevei.

Dombó a mostani Dubove, amely Csejthén szakad ki a Dudvágból. Ily magyar hangzású néven olvassuk 1335-ben, amikor Basócznál a Dudvággal egyesül. (Apponyi oklevéltár 92. lap.) Folyása évszázadokon át felette szeszélyes, alig is-

meri a történetkutatók közül valaki a tényt, hogy egykor Daraagon és Medenczén = Drahóczon és Vágmedenczén folyt, ahol malmokat hajtva ömlött a Vágba. Így azután sok zavarnak az okozója, mert kutatóink nem találják az okmányokban jelzett vizet. Mai medrét Erdődy György gróf ásatta ki és csak ezóta torkollik Pöstyénnél a Vágba. (Follajtár J.: A zobori bencés apátság története.) Éppen ezért térképünkön mindkét ágát felvettük: a jelenlegi pöstyénit és az eltünt medenczeit is — könnyebb tájékozás végett.

Dombó nevet az eltünt székely-magyar lakosság adott neki.

Vág több jelzőt visel; 1406-ban in vulgari ungarico *Sebesvág* a neve (Hazai okmt. I—300. lap), szemben a gyakran előforduló ágaival, a *Holtvág*-gal, avagy 1409-ben Kocsócznál mutatkozó *Kyswagh*-gal és piócát termelő részeivel, amelyek *Nadalvize* címen ismeretesek. (Rakovszky levtár Kocsóczon.)

Mindez arra mutat, hogy hosszú vonalon magyar sírhalmokat mos a hömpölygő folyam.

Természetes, hogy összeállításunk egyáltalán nem teljes és az jóideig meg is lehet. Számos hely van még, amelyet már ismerünk ugyan, de térképen elhelyezni nem tudunk. Példának említjük Szunyogvárat és Thomort (Apponyi oklt. 355. lap); úgy ezeket, mint sok más társukat csak előjegyzésbe vehetjük s véletlenül felbukkanó — leginkább XVI. századbeli írások — segítségével tudjuk majd meghatározni fekvésüket. Ilyen az a Tolmács, amely 1245-ben Rátony, Egyházas Rátony = Ratnovce község táján, de a Vág túlsó oldalán állott. (Nagy Iván IX—266. lap, Pethő család.) Ez besenyő település volt; Konstantinos Porphyrogenetos felsorolja a nyolc besenyő törzs nevét és azok között olvassuk a Tolmácsot is. (Belitzky J.: A nyugatdunántúli stb. besenyőtelepek 18. lap.) A Tolmács névnek eszerint nincsen köze a szláv Tlumačov-hoz, ahonnan némelyek származtatják.

Egyelőre nem a teljesség, hanem a keret feltüntetése fontos, hogy áttekintést nyerhessünk a területről, amely egykor magyar volt ugyan, de az „elnyomás" regéjének élő cáfolatául névben és nyelvben szlovákká lett idők multán még a magyar impérium alatt. Az elnyomás meséje hálás politikai fegyver, de történelmi valótlanság!

Középkori prépostságok a főváros területén

Irta : Dr. Gárdonyi Albert

Az esztergomi főegyházmegye XVIII. századi névtárai több olyan kiváltságos prépostságot (praepositurae exemptae) sorolnak fel, amelyek a török hódoltság előtt Budapest mai területén állottak. Az 1763. évi névtárban,[1] p.o. a következők vannak megnevezve: De novo monte Pestiensi, Novae ecclesiae ante castrum Budense, Sancti Joannis Baptistae de Buda, Sancti Michaelis de Insula Leporum, Sancti Sigismundi de Buda és Veteris Budensis, amely sorozat utóbb a „De Rév prope Budam" prépostsággal egészült ki. Az esztergomi főegyházmegye legújabb névtárában mindezek a címzetes prépostságok megtalálhatók, csupán a Sancti Joannis Baptistae de Buda prépostság maradt el. Megvannak azonban a következők: a Szent Zsigmondról elnevezett prépostság (sancti Sigismundi de Buda), a budai Boldogasszony egyház prépostsága (Beatae Mariae Virginis de novo monte Pestiensi), a Boldogasszony új egyházának prépostsága (Beatae Mariae Virginis ecclesiae novae ante castrum Budense), a felhévizi Szentháromság egyház prépostsága (Sanctissimae Trinitatis de superioribus calidis aquis) és az óbudai Szent Péter egyház prépostsága (Sanctorum Petri et Pauli apostolorum de Óbuda). Minthogy a Novus mons Pestiensis és Castrum Budense elnevezések a középkorban ugyanazon hely megjelölésére szolgáltak, nevezetesen a tatárjárás után a budai várhegyen épült várat és várost, köznyelven Budát jelentették, ennek következtében a középkori Budán három prépostságnak kellett volna állani, nevezetesen a királyi palota előtti Szent Zsigmondról elnevezett prépostságnak és két Boldogasszonyról elnevezett prépostságnak, melyek egyikét megkülönböztetésül Boldogasszony új vagy kisebb egyháza prépostságának nevezték. Három prépostság fennállása a középkori városokban nem tartozott a ritkaságok közé, annál kevésbbé meglepő ez Budán,

[1] Calendarium archidioecesis cleri Strigoniensis.

mely az ország fővárosa és a királyi udvar székhelye volt. Kételyt támaszt azonban az, hogy okleveles adatokkal nem igazolható a három prépostság fennállása s az eddigi ásatások sem hoztak felszínre olyan maradványokat, hogy a három prépostság helye a budai várhegyen kijelölhető lenne. Ez indított arra,, hogy sorra vegyem a rendelkezésre álló okleveles adatokat s megkíséreljem annak megállapítását, vajjon az esztergomi főegyházmegye névtárában felsorolt prépostságok valósággal megvoltak-e a középkorban?

A főváros területén fenállott legrégibb egyházi intézmény az óbudai prépostság, mely az egész középkoron át kiadványaiban és pecsétjeiben egyaránt a budai prépostság, illetőleg káptalan nevet viselte. Alapítását a Képes Krónika Szent István királynak tulajdonította, amiről a krónikaíró nagy részletességgel emlékezett meg a „De aedificatione templi per sanctum Stephanum regem in Veteri Buda pro canonicis" című fejezetben. Ez adat megbízhatóságát gyengíti, hogy a krónikaíró szerint az óbudai káptalani templom Péter és Pál apostolok tiszteletére volt szentelve (in honore apostolorum Petri et Pauli), holott a valóságban csupán Péter apostol volt a védőszentje, amint erről a prépostság, illetőleg káptalan középkori pecsétei tanuskodnak. II. Géza király 1148. évi adománylevéléből inkább arra lehet következtetni, hogy a prépostság Szent László király alapítása, mert ez az uralkodó gondoskodott a hivatkozott adománylevél szerint a prépostság javadalmazásáról, s a Képes Krónika is Szent László királynak tulajdonítja az alapítás művének befejezését (sanctissimus rex Ladislaus nepos eiusdem beati Stephani illud opus consummavit). 1148-ban mindenesetre fennállott már a prépostság, mert II. Géza király hivatkozott adománylevele további javakkal gyarapította. Ez a prépostság egészen a török hódoltság koráig virágzott, ez alatt azonban jószágainak egyik része a veszprémi püspök kezébe került, amint erről a nevezett püspök ellen 1557 aug. 4-én megindított vizsgálat tanuskodik.[2] III. Ferdinánd király 1684 szept. 26-án kelt okleveléből megállapítható, hogy a prépostság jószágai később is a veszprémi püspökök kezén voltak azon rendeltetéssel, hogy jövedelmük a papnevelés céljaira fordíttassék. (Ut proventus eius pro intertentione clericorum converterentur.) III. Ferdinánd király nevezett oklevelével aztán a Lippay György esztergomi érsek által felállított nagyszombati egyetemes papnevelő intézetnek adományozta ezeket a jószágokat (ut dicta

[2] Péterffy: Sacra Concilia II. k. 18. l.

praepositura Veteris Budae ac eius bona et obventiones in quibuscunque comitatibus existentes plene et totaliter... praedicto alumnatui applicentur et applicata esse censeantur), minek következtében az addigi javadalmas prépostság címzetessé lett. — A nagyszombati egyetemes papnevelő intézet 1777-ben a nagyszombati egyetemmel együtt Budára került és I. Ferenc király 1804. április 20-i rendeletével végül a pesti Pálos-kolostorban nyert elhelyezést, ahol azóta mint központi papnevelő intézet működik s alapját ma is az óbudai prépostság hajdani jószágai alkotják.[3]

A budai középkori Boldogasszony egyház azonos a mai budavári főplébánia templommal, mert azt jelölték meg a középkorban ecclesia Beate Marie Virginis de Novo Monte Pestiensi névvel. E plébánia-egyháznak társaskáptalanná leendő átalakításáról szó volt ugyan egy időben, a felvetett terv azonban soha sem valósult meg. V. László király ugyanis 1456 március 23-án azt kérte V. Miklós pápától, hogy járuljon hozzá az addigi budavári plébániának társaskáptalanná leendő átalakításához, hogy ott ezentúl egy prépost és több kanonok végezze az istentiszteleti teendőket. (Ipsam parochialem rectorie in eadem in collegiatam ecclesiam et in illa unum collegium canonicorum unamque prepositurum erigi summopere cupit et affectat.) Minthogy pedig az addigi plébániai javadalom nem lett volna elegendő a felállítandó társaskáptalan ellátására, az uralkodó azon javaslatot vetette fel, hogy a megszüntetendő bátaszéki bencés apátság javadalma fordíttassék erre a célra. (Fructus, redditus et proventus dicte parochialis ecclesie minime suppetunt et si monasterium de Zeek ordinis sancti Benedicti monasterii nominibus et abbatiali dignitate etc. ipsi erigende collegiate ecclesie perpetuo uniretur et incorporaretur, erectio ac fundatio et dotatio predicte ex hoc facilius et commodius fierent.) V. Miklós pápa akkori magyarországi követére bízta az ügy megvizsgálását és elintézését, akinek felhatalmazást adott, hogy a plébánia-javadalmat társaskáptalanná alakíthassa (ecclesiam parochialem predictam nomine rectorie in illa cum iuribus, iurisdictionibus, privilegiis, honoribus et aliis collegialibus insigniis in collegiatam eadem auctoritate erigas), amennyiben a vizsgálat kedvezően ütne ki. Az apostoli követ nem élt a pápai felhatalmazással, a budai Nagyboldogasszony-egyház tovább is plébánia maradt s a bátaszéki bencés apátság sem szünt meg. Úgy látszik, hogy az apátság megszüntetését sikerült meg-

[3] Mihályfi Ákos: A papnevelés története I. k. 494. l.

akadályozni s minthogy az apátság javadalmának megszerzésétől függött a társaskáptalan felállítása, a tervet el kellett ejteni.

Ezzel szemben 40 esztendő multán mégis olyan egyházi kitüntetéshez jutott a Nagyboldogasszony-egyház plébánosa, amely kiemelte a többi plébánosok sorából és olyan kiváltságokhoz juttatta, amelyek csupán a kiváltságos prépostokat illették meg. 1497 május 13-án ugyanis az akkori budavári plébános azt kérte VI. Sándor pápától, hogy adja meg a budavári Nagyboldogasszony-egyház plébánosainak az archipresbyteri címet, engedje meg továbbá nekik, hogy főpapi jelvényeket viselhessenek s áldásaik egyenértékűek legyenek a főpapi áldásokkal. Ha a társaskáptalanná leendő átalakítást illető régibb kérés teljesült volna, akkor nem lett volna szükség az archipresbyteri címet és főpapi jelvényeket illető újabb kérés előterjesztésére, mert a préposti cím előkelőbb volt s a főpapi jelvények viselésére is jogosított. Ez az újabb kérés amellett tesz tehát tanúságot, hogy a társaskáptalanná alakítás nem történt meg s a budavári Nagyboldogasszony-egyház nem lett prépostsággá. Ezzel szemben most megvalósult a budavári plébános kívánsága: a pápától megkapta az archipresbyteri címet és felhatalmazást nyert a főpapi jelvények viselésére. Csupán az áldásosztási kiváltságot korlátozta a pápa annyiban, hogy püspökök jelenlétében nem volt gyakorolható. Ez a korlátozás azonban nagyon érzékenyen érintette a budavári plébánost, mert a királyi udvartartás állandó otttartózkodása következtében az istentiszteletek alatt csaknem mindig jelen volt a plébánia-templomban valamelyik püspök s ennek következtében az áldásosztási kiváltság a gyakorlatban nem érvényesülhetett. 1497 július 15-én tehát az immár archipresbyteri címmel felruházott budavári plébános azon újabb kérést terjesztette VI. Sándor pápa elé, hogy az áldásosztási kiváltság gyakorolhatását illető megszorítást korlátozza azon esetekre, amikor az apostoli követ vagy a veszprémi püspök vannak jelen az istentiszteleten. Ezt a kérést is teljesítette a pápa s innen kezdve egészen a török hódoltság koráig a budavári Nagyboldogasszony-egyház plébánosai állandóan éltek az archipresbyteri címmel s az egyidejűleg engedélyezett többi egyházi kiváltsággal. Ebből azonban semmiképen sem lehet arra következtetni, mintha a praepositura Beatae Mariae Virginis de Novo Monte Pestiensi mégis fennállott volna, mert társaskáptalannak ez egyház mellett semmi nyoma sem maradt fenn, káptalan nélkül pedig nincs prépostság. Ha pedig az archipresbyteri címből és az egyidejűleg kieszközölt kiváltságokból a préposti cím jogszerűségére lehetne következ-

tetni, akkor ezt a címet csupán a mindenkori budavári plébános viselhetné, mert a pápai felhatalmazás kizárólag őt illette meg.

Mindemellett volt a budai várban mégis társaskáptalan és prépostság, amelyről elsőnek XXIII. János pápának 1410 augusztus 30-án kelt oklevelében találunk említést. Ez oklevél szerint a pápa Zsigmond királyt feloldotta azon egyházi büntetések alól, amelyeket egyházellenes magatartásával vont magára. A felmentés indokolásául pedig többek között az szolgált, hogy az uralkodó Budán Boldogasszony tiszteletére egyház és társaskáptalan alapítását határozta el s az egyház építésére máris sokezer forintot fordított. (In honorem et sub vocabulo Beate Virginis Marie decrevisti collegiatam ecclesiam pro uno preposito et certis canonicis in partibus huiusmodi et in civitate Bude erigere et sufficienter dotare, et iam tandem fundare feceris et exponi multa milia fiorenorum.) Eszerint 1410-ben már épült a Boldogasszony tiszteletére rendelt egyház, amely mellett Zsigmond király társaskáptalant kívánt alapítani. Eberhard Windecke visszaemlékezései szerint[4] az alapítás valóban megtörtént a budai Zsidó-utcában, az egyház azonban nem Boldogasszony, hanem Szent Zsigmond tiszteletére volt szentelve. (Stifte Konig Sigmwnt ein halp thumherrnstift — in gotes ere und auch in sanct Sigmunts ere.) A társaskáptalan javadalmazásáról pedig olymódon gondoskodott az uralkodó, hogy „Schalaga" javait csatolta hozzá. (Zu demselben Stifte das misst teil gap er des Schalagas güter, also das derselbe stifft vollbracht wart.) Erről a Schalagáról Dornyay Béla megállapította,[5] hogy igazi neve Széchenyi Kónya fia Simon fia Miklós volt, kit Zsigmond király 1435 március 13-án kelt oklevelével erkölcstelen életmódja miatt számüzetésre ítélt.[6] Zsigmond király rendelkezése a salgói javakat illetőleg aligha léphetett életbe, mert az országtanács 1451 március 7-én azon kéréssel fordult a pápához,[7] hogy Zsigmond király emléke iránti kegyeletből emelje az uralkodó által épített egyházat társaskáptalani rangra s a kanonokok ellátásának biztosítására csatolja hozzá a dömösi prépostság javadalmát. Ebből az is következik, hogy Windeckenek a társaskáptalan felállítását illető közlése alig lehet helytálló, mert különben nem lett volna indokolt az ország-

[4] Denkwürdigkeiten zur Geschichte Kaiser Sigmunds.
[5] Salgótarján történetéhez 14. l.
[6] Hazai okmánytár VII. k. 455. l.
[7] Monumenta episcopatus Vesprimiensis III. k. 140. l.

tanácsnak a pápához intézett kérése. A dömösi prépostság javadalmát nem sikerült az új társaskáptalan számára megszerezni, ennek ellenére is fennállott azonban, mert működésének a középkor végéig megtaláljuk az emlékeit. E prépostság és társaskáptalan kezdettől fogva Szent Zsigmond és Boldogasszony elnevezések alatt volt ismeretes, amint ezt a budavárosi tanács 1471 január 10-én és Mátyás király 1474 március 13-án kelt okleveleivel igazolhatjuk, amely oklevelekben egy és ugyanazon ház először a Szent Zsigmond egyház utcájában (in platea ecclesie beati Sigismundi), utóbb pedig a Boldogasszonyegyház utcájában (in platea collegiate ecclesie Beate Marie Virginis) állónak van mondva.

A Boldogasszonyról, illetőleg Szent Zsigmondról elnevezett egyház a város déli végében a Zsigmond király által épített „friss palota" közvetlen közelében állott, amint ez a budavárosi tanács 1514 november 10-én kelt okleveléből látható (in vico Sancti Sigismundi vocato ante castrum Budense in contigua vicinitate domus nonnullorum canonicorum capitularium prenotate ecclesie Sancti Sigismundi — ex opposito autem domus domini prepositi pretitulate ecclesie Sancti Sigismundi et alie domus regie fris palotha vocate). Hogy a Boldogasszonyról, illetőleg Szt Zsigmondról elnevezett budai egyházak egyet jelentettek, azt elsősorban II. Gyula pápának 1505 szeptember 1-én kelt oklevelével igazolhatjuk, amelyben Márton a Boldogasszony, illetőleg Szt Zsigmond egyház prépostjaként van megjelölve (Martinus prepositus Beate Marie Virginis alias Sancti Sigismundi). De igazolhatjuk Szentgyörgyi Péter országbírónak 1515 február 8-án kelt oklevelével is, ahol a Boldogasszony illetőleg Szt Zsigmond egyház kanonokjainak házáról van szó. (Domus canonicorum ecclesie Beate Marie Virginis minoris alias Sancti Sigismundi vocate ante castrum Budense constructe.) Ez utóbbi oklevél arra is rámutat, hogy a budavári főplébánia-templomtól való megkülönböztetés céljából ezt az egyházat Boldogasszony kisebb egyházának nevezték. Nevezték azonban Boldogasszony új egyházának is, amint ezt Mátyás király 1471 június 10-én kelt oklevelével igazolhatjuk. (Prepositi et canonicorum nove ecclesie Beate Virginis in castro Budensi fundate.) A Boldogasszony új vagy kisebb egyháza elnevezés a török hódoltság alatt feledésbe ment, a Szt Zsigmond egyház emléke azonban fennmaradt romjaival egyetemben, amint ezt az 1732. évi canonica visitatio igazolja, mely szerint a hajdani egyház romjai mellett Szt Zsigmond tiszteletére új kápolna épült. (Sacellum Sancti regis Sigismundi adjacet ruderibus veteris basilicae.) Nyilvánvaló tehát, hogy a budai várhegyen a kö-

zépkorban csupán egyetlen társaskáptalan és prépostság virágzott, amint erre már Némethy Lajos is rámutatott az Új Magyar Sion 1882. évfolyamában (658. l.) s a kettős elnevezésről nem szabad két társaskáptalanra illetőleg prépostságra következtetni.

A mohácsi veszedelem időpontjában Piso Jakab volt a budai Szt Zsigmond egyház prépostja, aki a török elől a királyi udvarhoz és a vagyonos polgársághoz hasonlóan elmenekült a fenyegetett városból, azonban póruljárt, mert Borostyánkő vára alatt rablók támadtak rá s minden vagyonától megfosztották.

A török hódoltság megszüntetése után 1698 szept. 25-én[8] Putanicz János esztergomi kanonok kapta meg a prépostságot és pedig a vonatkozó oklevél szavai szerint összes jogaival és javaival egyetemben (eundem ad praeposituram S. Sigismundi Budensis de jure et de facto vacantem authoritate juris patronatus nostri regii elegerimus ac nominaverimus ac eidem eandem praeposituram simul cum cunctis juribus et bonis temporalibus contulerimus), ami azt jelentette, hogy még mindíg javadalmas prépostságként kezelték. Putanicz meg is kísérelte a prépostság hajdani javainak a visszaszerzését, oklevelek hiányában azonban csupán annyit tudott elérni, hogy a budai kamarai kormányzóságtól megkapta a hajdani prépostsági templom romjait és a prépostsági székház maradványait, ami távolról sem volt elegendő a javadalmas prépostság visszaállítására. 1720 február 2-tól kezdve a csillagkeresztes vitézek tulajdonában volt a prépostság, de fekvő jószágai ezentúl sem voltak s csupán a plébániai jogok gyakorlása révén volt jövedelemmel egybekötve. Mikor Mária Terézia királynő uralkodása alatt a királyi palota újjáépült, a közvetlen közelében elterülő dísztelen romokat el kellett távolítani s a királynő 1767 április 22-én kelt rendeletére a prépostság az új királyi palota kápolnájával egyesíttetett (ipsam praeposituram Sancti Sigismundi de Buda cum omnibus juribus, praerogativis, emolumentis et immunitatibus ecclesiae aulicae ad residentiam nostram caesareo regiam in antelato praesidio Budensi sub titulo eiusdem divi Sigismundi noviter erigendae applicare etc.) s a mindenkori prépost és segédei ellátására 1770-ben külön alapítvány rendeltetett. A csillagkeresztes vitézek rövid megszakítással egészen 1881-ig viselték a préposti címet s végezték a lelkipásztori teendőket

[8] Benignae resolutiones regiae 35. l.

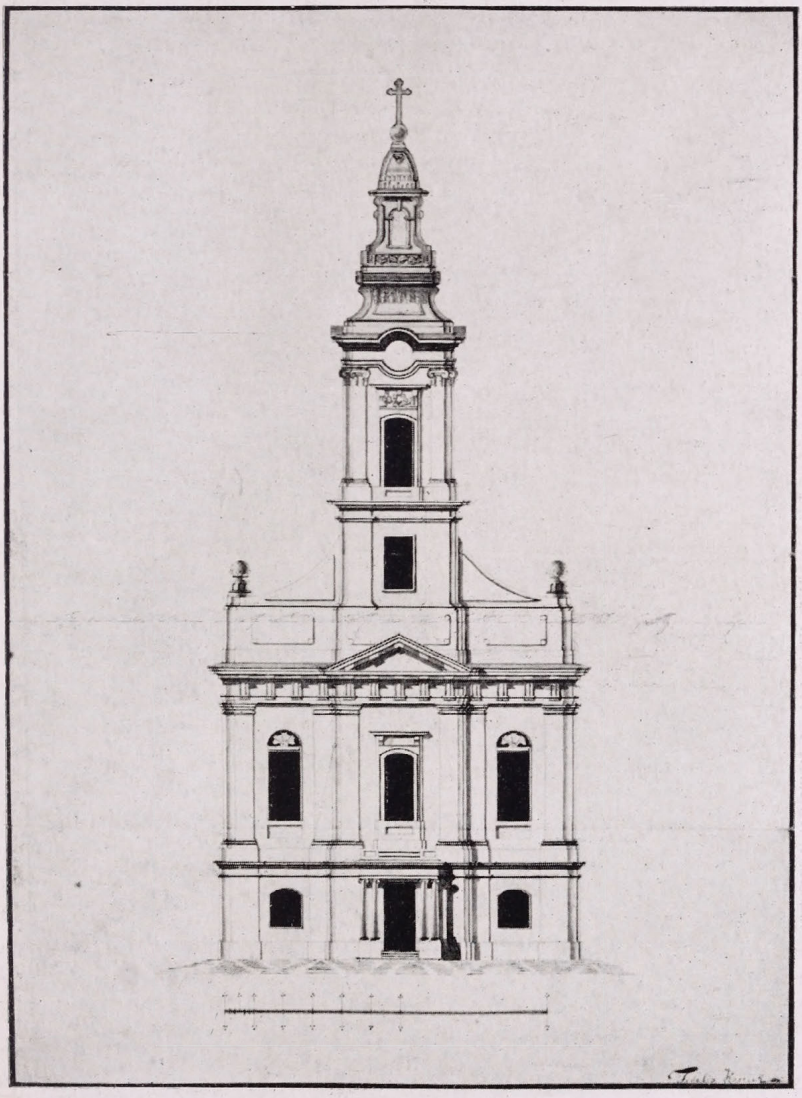

1. A terézvárosi templom főhomlokzatának elejtett tervrajza, Kasselik Fidéltől.

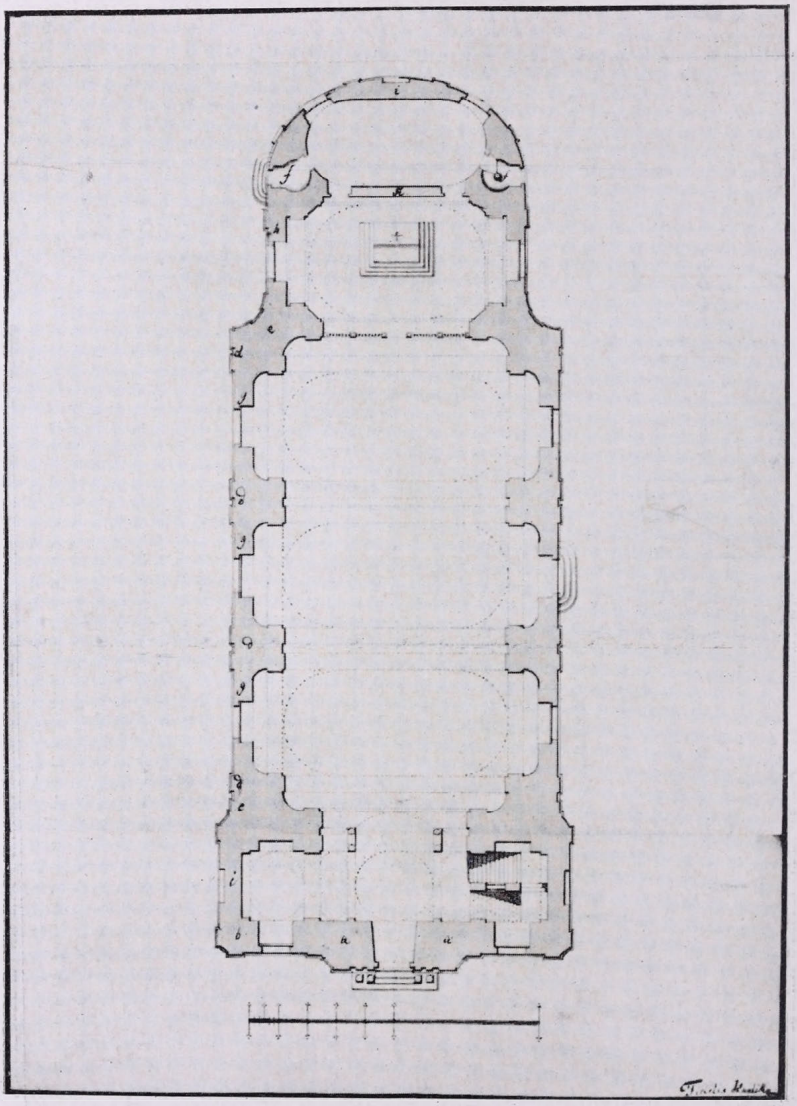

2. A terézvárosi templom alaprajzának elejtett terve, Kasselik Fidéltől.

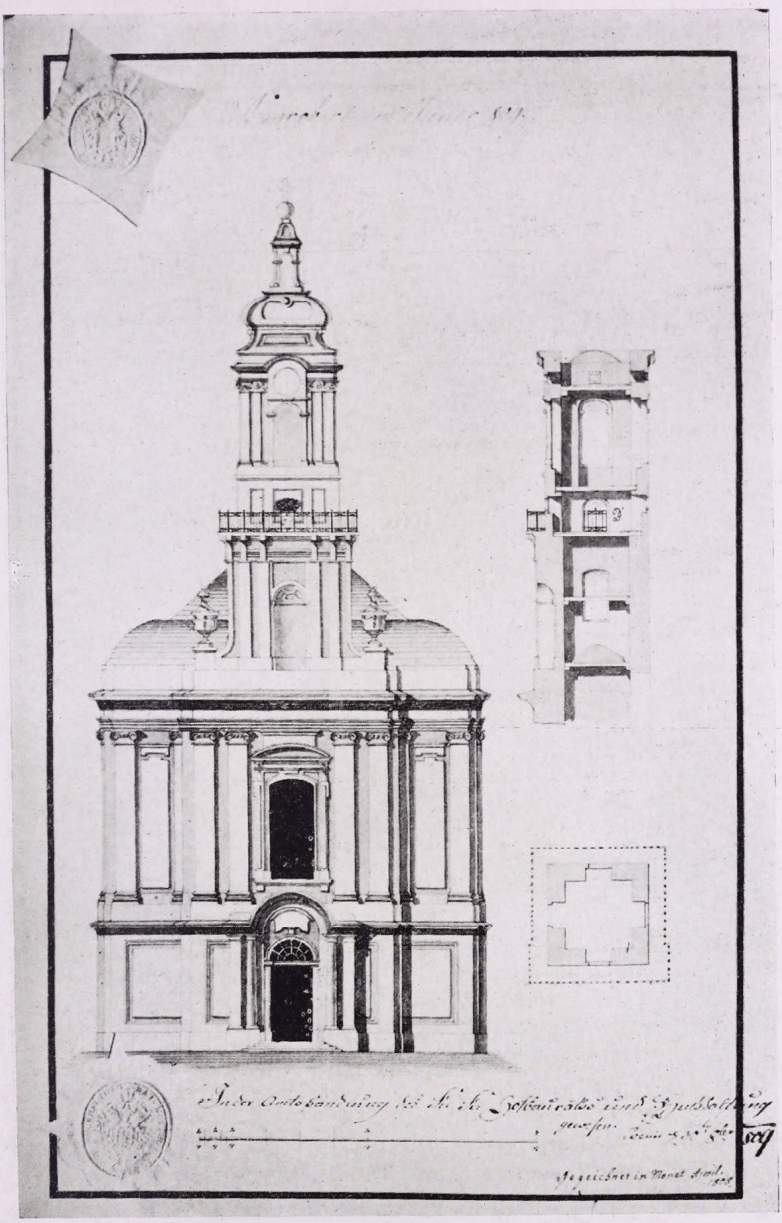

3. A terézvárosi templom főhomlokzatának kivitelre elfogadott tervrajza, Kasselik Fidéltől.

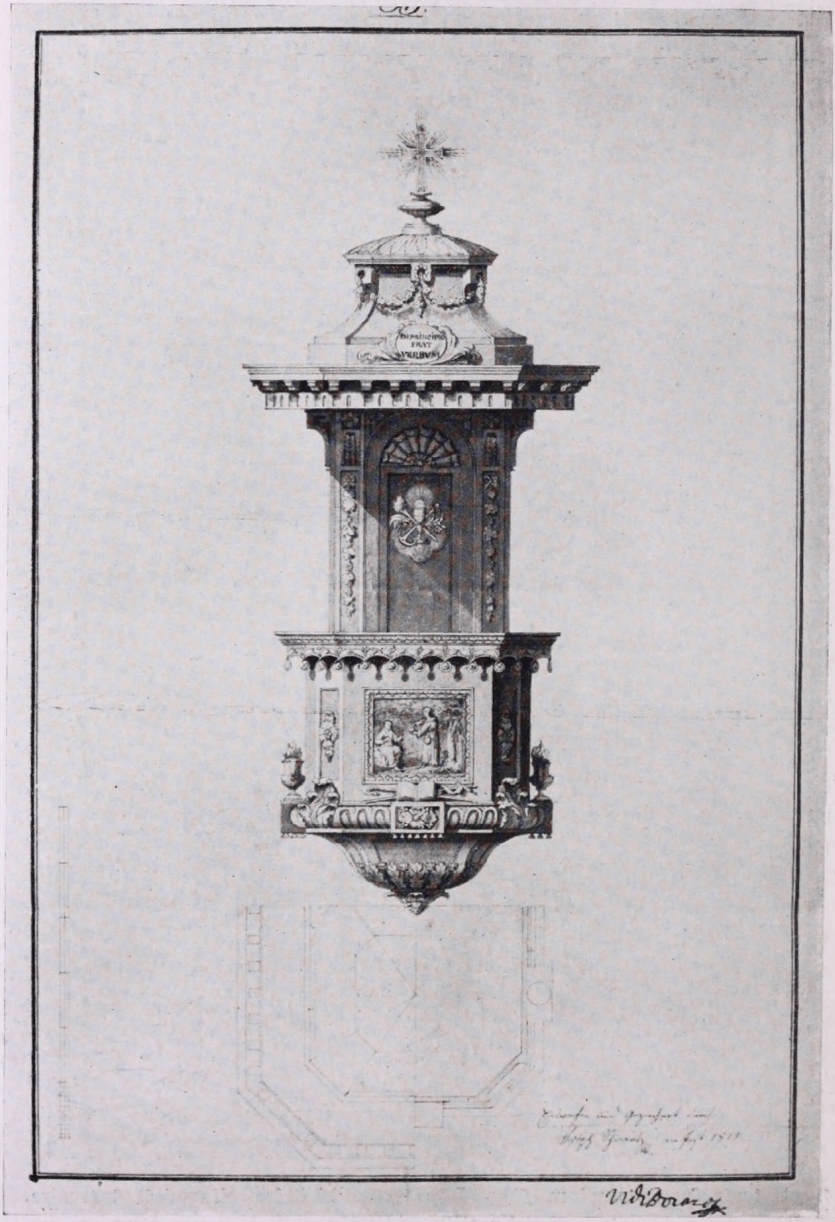

4. A terézvárosi templom szószékének a tervrajza Schwartz Józseftől.

a királyi palota kápolnájában, innen kezdve azonban világi papok gondozásába jutott.[9]

A Szentháromságról elnevezett felhévizi prépostság templomának alapfalai 1906-ban kerültek napvilágra, amikor az Irgalmasrendieknek a Zsigmond-u., Margit-krt és Török-u. által határolt telkén bérházakat építettek.[10] A nevezett helyen feltárt alapfalaknak a felhévizi prépostság templomával való kapcsolatát igazolja az a síremlék, melyet az alapfalakon belül találtak a következő felirattal: Sepulcrum venerabilis viri domini Bartholomei filii Martini filii Sandrini de Gergellaka huius alme ecclesie Sancte Trinitatis prepositi, obiit anno Domini Mo CCCCo LXIXo, vagyis ez a síremlék az 1469-ben elhunyt Gergellakai Bertalan felhévizi prépost földi maradványait takarta.[11] A prépostsági templom a keresztes lovagok felhévizi egyházának átépítése útján keletkezett, a keresztes lovagok egyháza pedig már a XII. század végén fennállott.[12] A felhévizi egyház a keresztes lovagok esztergomi egyházának tartozéka volt s ez a függő viszony mindaddig fennállott, amíg az egyház a keresztes lovagok kezén maradt, mert XI. Gergely pápa 1372. évi oklevelében *(Theiner II. köt. 121. l.)* a két rendház egymással kapcsolatban szerepel, és pedig mint kánonilag egyesített rendházak. (Ecclesiae domorum Sancti Stephani regis prope Strigonium et Sanctae Trinitatis de Calidis Aquis invicem canonice unitarum.) Pontosan nem állapítható meg, hogy mikor veszett el a felhévizi rendház a keresztes lovagok számára; az azonban bizonyos, hogy 1438-ban már nem volt a kezükön. A budai káptalan 1438. június 24-én kelt oklevelében ugyanis Albert királynak Csetneki Lászlóhoz intézett rendelkezése foglaltatik s ez a Csetneki László a királyi rendeletben a felhévizi keresztes lovagok rendházának kormányzójaként (venerabili domino Ladislao de Chethnek gubernatori magistratus Crucigerorum de Calidis Aquis) van megjelölve, tehát nem volt keresztes lovag.[13] Viszont az első felhévizi prépost az a Gergellakai Bertalan volt, aki az említett síremlék tanúsága szerint 1469-ben halt meg. Ennek a Bertalan prépostnak 1457 július 30-án a

[9] Némethy Lajos: Vörös csillagos keresztes vitézek rendjének működése Magyarországon = Új Magyar Sion 1882. évf., 739. s kk.

[10] Bierbauer István: Árpádkori királyok korában épült templom maradványai = Építő Ipar 1907. évf., 1. sz.

[11] Supka Géza: A budafelhévizi Szentháromság templom.

[12] Némethy Lajos: Adatok a budafelhévizi prépostság és káptalan történetéhez.

[13] Codex diplom. X. k. 80—82. ll.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

felhévi prépostsági házban (apud dictam ecclesiam Sancte Trinitatis in domo habitationis nostre) kiállított okleveie a legrégibb adat, amely a felhévizi prépostság fennállása mellett tanuskodik.[14] Ebből arra lehet következtetni, hogy a keresztes lovagok rendházának világi prépostsággá való átalakítása 1438 és 1457 között történt és nem valószínűtlen, hogy V. László királynak 1456 március 23-án V. Miklós pápához intézett kérésével függ össze, amelyben a budavári plébániának társaskáptalanná leendő átalakításáért folyamodott. Ezzel szemben bizonyos, hogy János felhévizi prépost 1475 szeptember 24-én elismervényt állított ki Csetneki János számára arról, hogy a Csetneki László hagyatékában talált felhévizi vonatkozású okleveleket (fratre suo gubernatore videlicet ecclesie predicte Sancte Trinitatis eidem fuissent derelicte) hiánytalanul átvette.[15] Ez az oklevél arra látszik mutatni, hogy Csetneki László a haláláig magánál tartotta a felhévizi keresztesek jószágaira vonatkozó összes okleveleket. Csetneki László halálának az időpontja éppenúgy ismeretlen, mint a felhévizi prépostság felállításának az éve; csupán az bizonyos, hogy a prépostság jószágait illető okleveleket Csetneki László jogutóda nem adta át az első felhévizi prépostnak, Gergellakai Bertalannak, hanem közvetlen utódának, Prozthei Jánosnak. Ez a Prozthei János 1469-ben lépett Mátyás király szolgálatába s valószínűen mindjárt felhévizi prépost lett. 1476-ban már nagyváradi püspök s ugyanakkor az uralkodó kérésére IV. Sixtus pápa megengedte, hogy a felhévizi javadalmat is megtarthassa. Mikor aztán 1490-ben mindkét javadalmáról lemondva ferencrendi szerzetessé lett, Bonfini szerint egyházi ruháit és edényeit (sacras vestes auro gemmisque onustas et multa vasorum genera) a felhévizi prépostságnak ajándékozta. Felhévizi prépostságát az is emlékezetessé tette, hogy Mátyás királynak 1476-ban IV. Sixtus pápához intézett folyamodványa szerint (Monumenta Vaticana I. 6. 119. l.) a prépostsági templomot helyreállította (in suis ruinis optime et eleganter refecit) s összes elődeinél több áldozatot hozott a templom javára (omnes sui predecessores non tantum edificii et decoris in eo relinquerint). Ebből arra kell következtetni, hogy a prépostsági templom 1469 és 1476 között nyerte azt az alakot, amelyet az alapfalak mutatnak.

Ez a prépostság is elérte a török időket, sőt Pázmány Péter

[14] Országos Levéltár. MODL. 15180.
[15] Országos Levéltár. MODL. 17.722.

1631 június 29-én kelt alapító levele szerint a török idők alatt is adományozás tárgyát képezte. (Quae centum prope annis instar beneficii simplicis per varios praelatos possessae fuerunt.) III. Ferdinánd király 1631 január 20-án kelt hozzájárulása alapján azután Pázmány Péter esztergomi érsek a prépostság összes jószágait az általa alapított s Szent István királyról elnevezett nagyszombati papnevelő intézetnek adományozta (praepositurae ad Superiores Aquas Calidas Budenses vulgo Felhévizienses nominatae bona ac jura possessionaria), amely papnevelő intézet Szcitovsky János érseksége alatt 1850-ben egyesült a Szelepcsényi György által 1678-ban alapított s Boldogasszonyról elnevezett nagyszombati papnevelő intézettel[16] s Esztergomba helyeztetett át, ahol ma is virágzik.[17]

Az előadottak után nem lehet kétséges, hogy a főváros területén a középkorban csupán három világi prépostság állott fenn, nevezetesen a Szent Péter apostolról elnevezett óbudai prépostság, a Szentháromságról elnevezett felhévizi prépostság és a Szent Zsigmondról elnevezett budavári prépostság, amely Boldogasszony nevét is viselte. A nevezett prépostságok fennmaradása számos jószágadománnyal volt biztosítva, amely jószágok a török hódoltság alatt és után részben magánosok kezébe kerültek, részben papnevelő intézetek fenntartására rendeltettek. Ilymódon a hajdani javadalmas prépostságokból címzetes prépostságok lettek, amelyek viselői a legritkább esetben kerülnek ki a fővárosban lelkészkedő papság sorából.

A nevezett világi prépostságokon kívül egy szerzetesi prépostság is állott a középkorban a főváros mai területén, nevezetesen a Mihály főangyalról elnevezett prémontrei prépostság a Margitszigeten. E prépostság legrégibb emléke II. Endre király 1225. évi oklevele, amellyel a szomszédos Jenő községben két jobbágytelket adott a prépostságnak. Anyagi javakban nem bővelkedhetett a prépostság, mert Béla ifjabb király 1227-ben azon indokolással ajándékozta meg egy pazanduki malommal, hogy súlyos helyzetén könnyítsen (desolationi ecclesie Sancti Michaelis in Insula iuxta Budam condescendentes). Ugyancsak a prépostság súlyos helyzetét hangsúlyozta IV. Béla király 1245 november 24-i oklevele (defectum temporalium non modicum sustinere) is, amellyel a Margitszigetet ajándékozta a prépostságnak. (Insulam Leporum ad regiam maiestatem pertinentem totam.) A prépostság gyöngeségére vall, hogy ezt az adományt nem tudta meg-

[16] Mihályfi Ákos id. m. 1. k. 216. l.
[17] Mihályfi Ákos id. m. I. k. 500. l.

tartani, mert kevéssel utóbb minden ellenmondás nélkül a margitszigeti apácák tulajdonába ment át. Ámbár nagyobb adományhoz soha nem jutott ez a prépostság, a középkor végéig mégis fenn tudta magát tartani, mert 1528-ban még pert folytatott borosjenői jószágai ügyében. A török hódoltság alatt azután a főváros környékén fekvő jószágai mind idegen kézre kerültek s visszaszerzésükre utóbb sem tettek kísérletet, ámbár a vonatkozó oklevelekről tudtak. 1702 április 21-én ugyanis a pernecki prémontrei prépost óvást emelt I. Lipót király előtt az ellen, hogy a margitszigeti prépostság Uj Jenő nevű birtoka a telkii apátsághoz csatoltassék s indokolásul azt hozta fel, hogy ezt a birtokot még IV. Béla király adta a prépostságnak.[18] A birtokok elkallódásának pedig az volt az oka, hogy a prépostság a török hódoltság megszünése után világi javadalmasok kezébe jutott, akik megelégedtek a préposti címmel. A királyi könyvekből ugyanis megállapítható, hogy I. Lipót király 1701 augusztus 14-én a margitszigeti Szt Mihály prépostságot báró Mednyánszky Ferencnek adományozta. Mikor pedig Mednyánszky áthelyezésével a prépostság megüresedett, I. József király 1707 november 11-én kelt oklevelével Herolt Farkas szentgyörgyi plébános kapta meg azt.[19]

Bonfiniusnál olvassuk,[20] hogy Mátyás király a budai királyi palota dunai oldalán kápolnát építtetett, amelyet tisztes papi testülettel látott el (collegium adjecit honestissimum sacerdotum). Arról egyetlen forrás sem ad számot, hogy kinek a tiszteletére volt ez a kápolna szentelve; csupán annyit tudunk, hogy itt helyezte el ugyancsak Mátyás király Alamizsnás Szent Jánosnak a török szultántól küldött ereklyéit. II. Ulászló király 1495. évi számadásai szerint e kápolna javadalmához tartozott Dömsöd (Demsed capelle Regie Majestatis), amely a nevezett esztendőben adós maradt a kivetett adóval.[21] Dömsöd 1492-ben még a Rozgonyiak birtokában volt,[22] tehát csak II. Ulászló király adományozhatta a királyi kápolnának. Ebből azonban semmiképp sem következik, mintha társaskáptalanná lett volna, mert az óbudai királynői várban állott Erzsébet-kápolna is békésmegyei birtokot kapott 1477 március 25-én (ecclesie vel capelle sancte Elisabeth)

[18] Liber regius.
[19] Kamarai Levéltár. Acta ecclesiastica fasc. XLVI. nr. 28.
[20] Decadis IV. libro 7.
[21] Engel: Geschichte des Ungrischen Reichs I. k. 137. l.
[22] Csánki: Magyarország tört. földrajza III. k. 325. l.

Mátyás király anyjától[23] s még sem lett társaskáptalanná.

A török hódoltság alatt keletkezett az a legenda, hogy Dömsöd a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett budai káptalan tulajdona volt, s 1574 május 18-án I. Miksa király oklevelet állíttatott ki Bessenyei György és társai számára,[24] melyben a nevezett káptalan tulajdonát képező Dömsöd, Szent Tamás és Kerekegyház birtokokat gondozásukra bízta (in officiolatum contulisse dinoscebatur). Így született meg a budai Keresztelő Szent Jánosról elnevezett káptalan és prépostság, mely azután 1624 máj. 15-én jutott újból felszínre,[25] amikor is II. Ferdinánd király a protestáns igehirdetőből pozsonyi kanonokká lett Veresmarthy Mihálynak adományozta. Az adománylevél szavai szerint a nevezett káptalannak emberemlékezet óta nem volt prépostja (inde a memoria hominum legitimo praeposito et possessore vacantem) s az adománynak az volt a rendeltetése, hogy a prépostság emlékezete fennmaradjon (ab oblivione vindicaretur). Veresmarthy Mihály azonban tudomást szerzett róla, hogy Dömsöd a királyi könyvekben a prépostság birtokaként van megnevezve (Dömsöd etiam ad hanc prepositurum pertineat) s 1631 június 23-án kelt folyamodványában arra kérte a pozsonyi kamarát, hogy adassa ki számára hiteles másolatban azokat az okmányokat, amelyek a budai Keresztelő Szent Jánosról elnevezett prépostság birtokjogaira vonatkoznak.[26] Ilyen okmányok természetesen nem voltak a kamarai levéltárban s Veresmarthy Mihály kérése nem volt teljesíthető. A budai Keresztelő Szent Jánosról elnevezett prépostság azonban már megszületett s címzetes prépostságként a legújabb időkig fennmaradt.

Ugyanilyen ingatag alapon épült a „De Rew prope Budam" címzetes prépostság is, amely a mult század elejétől kezdve szerepel az esztergomi főegyházmegye névtáraiban. 1797 június 28-án a kancelláriához intézett leiratával küldötte meg ugyanis I. Ferenc király azt a 24 címzetes apátságot és 12 címzetes prépostságot tartalmazó jegyzéket, amelyet Pray György állított össze a pápai adólajstromok és egyéb okleveles adatok alapján, s ebben a jegyzékben foglaltatik a „Praepositura de Rew prope Budam", amelynek emlékezetét „ex litteris anni 1479." merítette.[27] Ezek az apátságok és prépostsá-

[23] Teleki: Hunyadiak kora XII. k. 11. s kk.
[24] Liber regius III. k. 1089. l.
[25] Liber regius VII. 295. l.
[26] Kamarai Levéltár. Acta ecclesiastica fasc. LXVII. nr. 46.
[27] Kancelláriai Levéltár 1797. évi 5691. szám.

gok addig ismeretlenek voltak s a kanecllária az uralkodó utasítására azonnal gondoskodott róla, hogy a „Calendarium titulare"-ba felvétessenek, minek következtében innen kezdve állandó adományozás tárgyát képezték.

Ha már most azt kívánjuk megállapítani, hogy melyik az az 1479. évi oklevél, amelyre Pray hivatkozott, az sem megolhatatlan feladat. Pray kéziratgyüjteményének III. kötetében foglaltatnak ugyanis azok a másolatok, amelyeket a jezsuiták az óbudai káptalan birtokjogainak felderítésére készíttettek. A másolatok sorában találjuk azt az 1479. évi oklevelet, amelyet a másoló szerint a réwi káptalan adott ki az óbudai káptalannak Zaichán jószágba történt beiktatásáról. Az eredeti oklevél ma is megvan a pozsonyi káptalan levéltárában „Capsa Budensis I. fasc. 4. nr. 10." alatt s helyes olvasását már Knauz Nándor közölte „A budai káptalan regestái" című művében (130—133. ll.). E szerint az oklevelet nem a rewi, hanem a kewi, azaz kői káptalan (capitulum ecclesie de Kew) adta ki, amit teljesen érthetővé tesz az, hogy a nevezett birtok és tartozékai Csanád vármegye területén feküdtek. A „prope Budam" kifejezés Pray-tól származik s nem található az eredeti oklevélben. Helyesen állapította meg ezért már Horváth István,[28] hogy ilyen nevű prépostság soha nem létezett. A Pray jegyzékében foglalt apátságok és prépostságok jogcímei ennek következtében felülvizsgálandók lennének, mert már a jegyzék futólagos átvizsgálásából is arra lehet következtetni, hogy az ott felsorolt nevek hibás olvasás vagy másolás alapján keletkeztek.

[28] Buda régi Ofen német nevéről 30. l.

Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben

Irta: Birkás Géza.

A középkor folyamán számos francia zarándok, keresztes vitéz, követ, pap, kereskedő és egyéb utazó fordult meg hazánkban, azonban csak kevésnek jutott eszébe, hogy úti élményeiről és benyomásairól írásban beszámoljon. Azok az útleírások is, melyek e korból ránk maradtak, Bertrandon de Brocquière-é kivételével, általában szűkszavúak és kevés lényeges dolgot tartalmaznak.[1]

A XVI. és XVII. században a magyarságnak a törökkel vívott küzdelmei egész Nyugateurópában, tehát Franciaországban is, élénk érdeklődést váltanak ki. Ennek tanújele az a tekintélyes latin, német, francia, olasz, stb. nyelvű irodalom, melynek termékei Magyarország történetével, földrajzi, hadászati, politikai viszonyaival foglalkoznak. Jelentékeny azoknak a külföldi utazóknak száma is, akik személyes élmények, közvetlen tapasztalatok alapján kívánják megismerni „a kereszténység védőbástyáját".

A XVI. században hazánkban megforduló francia utazók sorát egy fiatal nemes, Pierre Choque de Bretagne, nyitja meg, aki egyik tagja volt annak a francia küldöttségnek, mely 1502-ben foix-i Annát, II. Ulászló jegyesét Magyarországra elkísérte s aki úrnője, bretagne-i Anna királyné számára részletesen leírta a királyi házassággal kapcsolatos szertartásokat és ünnepségeket, valamint kéthónapi itt időzése alatt Magyarországon szerzett tapasztalatait.[2] 1574-ben Pierre Lescalopier, párizsi ügyvéd, követ és humanista, Konstantinápolyból jövet megfordul Báthory István erdélyi fejedelem udvarában, majd beutazza Erdély és Magyarország egy ré-

[1] *Szamota:* Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891. — Le voyage d'outremer de Bertrandon de Brocquière... publ. et ann. par *Scheffer*. Paris, 1892. — *Marczinkó:* Bertrandon de la Brocquière utazása Magyarországon át művelődéstörténeti szempontból. Bp., 1909. — U.a.: Középkori francia utazók Magyarországon. Békefi-Emlékkönyv. Bp. 118. l.

[2] *Marczali:* Tört. Tár. XXIII. 97. l. — *Szamota:* i. m. 131. l.

szét.[3] A következő esztendőben Henri Estienne (Henricus Stephanus), a híres könyvnyomtató és humanista, Zsámboki János barátja jár nálunk, aki két iratában sürgeti a nyugati keresztény nemzeteknek a török ellen való szövetkezését és Magyarországról könyvet írt vagy készült írni, melyből csak egy hatsoros latin verstöredék maradt fenn.[4] Ugyanezen időtájt Nyugat-Magyarországon hosszabb ideig (1573—1588) időzött Charles de l'Escluse, a Clusius néven ismert világhírű természettudós, aki útleírásokat nem hagyott hátra, de növénytani munkáiban feldolgozta dunántúli gyüjtésének eredményeit.[5] 1598-ban Bongars (Bongarsius), a jeles diplomata és történetíró, a *Rerum hungaricum scriptores* szerzője, utazik végig hazánkon, több helyen megállapodik és régi feliratok érmek, kéziratok iránt érdeklődik.[6]

Miként az említett utazók nagy része, úgy a XVI. század második felében látogatta meg hazánkat Jacques Esprinchard, „sieur de Plom" is, akinek Magyarországra vonatkozó útleírása *Les Voyages que j'ay fait ces dernieres années en diverses contrées de l'Europe comme Angleterre... Hongrie, Autriche ... jusques en notre ville de La Rochelle où j'arrivay le 24 de May 1598* c. kéziratos művében maradt fenn. Ez egy 136 lapos, pergamentkötésű papirkézirat, mely jelenleg a la rochelle-i Városi Könyvtár tulajdona. (4. sz.) Szerzője valószínűleg svájci származású, protestáns vallású, La Rochelle-ban letelepedett, tudós férfiú volt, aki a kézirat fedőlapján levő jegyzet szerint jeles történeti és jogtudományi munkákat írt s aki De Thouval, a Scaligerekkel s egyéb nagynevű humanistákkal tartott fenn kapcsolatokat. Nyomtatásban megjelent művei a következők: *Histoire des empereurs romains depuis Jules César jusques à Rodolphe II. Genève,* 1600 és *Histoire des Ottomans ou empereurs des Turcs jusques à Mahomet III. Paris,* 1609. Ezenkivül pótlásokat írt Guazzo di Monferrato *De civili conversatione* c. művének francia fordításához és közreműködött Camerarius német jogtudós *Opera horarum subcivisarum sive meditationes hi-*

[3] A montpellieri egyetem orvosi karának könyvtárában levő kiadatlan útinaplóját ism. *Claray:* Le voyage de P. L., „Parisien", de Venise à Constantinople, l'an 1574. Revue d'hist. diplomatique. Paris. 1928. 32. l. — *Jorga.* Les voyageurs français dans l'Orient européen. Paris. 1928. 32. l.

[4] *Győri:* A kereszténység védőbástyája. Minerva. 1933. 110. l. — *Birkás:* A magyarság francia barátai régen és most. Pécs. 1936. 6. l.

[5] *Hunger:* Charles de l'Escluse. Leyden. 1927, továbbá *Istvánffi* munkája és *Gombocz, Dégen, Gájer* stb. értekezései.

[6] Útinaplóját kiadta *Hagen:* Zur Geschichte der Philologie und zur römischen Geschichte. Berlin. 1879. 144. l. — *Szamota:* i. m. 163. l.

storicae c. munkája francia fordításában. 1604-ben La Rochelle-ban halt meg.[7]

Útleírásából még azt is megtudjuk, hogy, miután a délfranciaországi Orthezban elvégezte kollégiumi tanulmányait, Londonban, majd Leydenben jogot tanult és ennek az utóbbi városnak egyetemén szerezte meg a jogi doktori oklevelet. Tanulmányai befejezése után 1597 március havában a frankfurti vásárra készülő tíz holland kereskedővel együtt Németországba utazott, velük bebarangolta Németország egy részét, onnan átrándult Lengyelországba, ahol különösen a krakkói vásár érdekelte, majd Csehországot, Ausztriát, Magyarországot, Bajorországot ejtette útba és egy esztendeig tartó vándorlás után 1598. május havában érkezett La Rochelle-ba.

Esprinchard tehát ez időben 27—28 éves fiatal ember lehetett, aki főiskolai tanulmányait akkori szokás szerint hosszabb európai tanulmányúttal egészítette ki.

Bécsből jött hazánkba, melyet, ha ki is esett útjából, úgy látszik, meg akart ismerni, mert ebben az időben a török háborukkal kapcsolatban sokat beszéltek és írtak róla. Útleírásának Magyarországra vonatkozó része a 44. folio versotól a 47. folio verso-ig terjed. Tekintettel arra, hogy kiadatlan szövegről van szó, e néhány lapot egész terjedelmében közlöm:[8]

... Apres avoir demeuré ces quatre jours a Vienne, nous partismes le lundy matin 9 du moys de Juin, pour aller en Hongrie, et nous estans embarques sur le Danube, qui est couvert de grands arbres des deux costés de ses rives, passames pres d'un beau grand village nomme Fischemain.

Nous vinsmes ce soir coucher a Posonia belle ville, et une des principales d'Hon-

... Miután e négy napon át Bécsben maradtunk, június hó 9-én, hétfőn reggel útra keltünk, hogy Magyarországba menjünk és miután csónakba szálltunk, a Dunán, melynek mindkét partját nagy fák fedik, Fischamend nevű szép nagy falu mellett haladtunk el.

Aznap este az éjszakát Pozsonyban töltöttük, amely szép város, egyike a legfőbbeknek

[7] Az életrajzi adatokat *Morawski:* La Pologne vue par deux voyageurs français au XVIe siècle. Extrait de La Pologne. Paris, 1932—1933. c. dolgozatából vettem.

[8] A szöveget, amelyre *Kont* Bibliographie française de la Hongrie c. műve (288. l.) hívta fel figyelmemet, dr. Hesz Kálmán és M. Villeneuve la rochelle-i könyvtárnok másolatában és régies, helyenként homályos nyelve miatt párhuzamosan magyar fordításban is közlöm.

grie, qui a un chasteau quarré assis sur une haute montaigne, et fort bien muni de toutes provisions de guerre. On commence a parler hongrois en ceste ville, bien que l'alemand i soit aussi entendu. Ceste ville est située sur la rive gauche du Danube, et a de tous costés des collines sur lesquelles on ceuille tres grande quantité de bons vins.

Le mardy 10 de ce moys partismes de bon matin de Posonia et poursuivans nostre chemin sur le danube, vinsmes ce soir la coucher pres d'une isle inhabitée, sur la rive droitte de la riviere. On voit dans le Danube un tres grand nombre de moulins sur des basteaux, lesquels on transporte ou on veult item un nombre infini d'arondelles qui font leurs nids contre les deux rives du fleuve.

Le mercredi 11 du moys, apres avoir ramé tout un iour bien que nous allions avec le cours de l'eau, nous arrivasmes au soir tout tard a Komorre, qui est une des plus belles forteresses et des mieux munies qu'ayent les Chrestiens en Hongrie.[9] Sa forme est quarrée, et a quatre tres gros bastions de brique, tous cou-

Magyarországon, s amelynek egy magas hegyen fekvő, négyszögű, és minden hadiszerrel jól ellátott vára van. E városban kezdenek magyarul beszélni, de a német is hallható benne. Ez a város a Duna balpartján fekszik s minden oldalról dombok veszik körül, melyeken igen nagy mennyiségben jó borokat szüretelnek.

Kedden, a hónak 10. napján kora reggel elindultunk Pozsonyból és folytatva a Dunán útunkat, aznap az éjszakát a folyó jobbpartján egy lakatlan sziget mellett töltöttük. A Dunában igen sok, csónakokon álló malmot lát az ember, amelyeket oda szállítanak, ahova akarnak, valamint végtelen sok fecskét, amelyek a folyam két partjába rakják fészküket.

Szerdán, a hónap 11. napján, miután egész nap eveztünk, ámbár a víz irányában mentünk, este igen későn értünk Komáromba, mely egyike a legjobban felszerelt váraknak, amelyeket a keresztények Magyarországon bírnak. Alakja négyszögű és négy hatalmas téglabástyája van, valamennyi ágyúkkal fedve, me-

[9] A komáromi vár hazánk legrégibb várainak egyike, amelyet valószínűleg Szt István alapított. A tatárjárás után s a XVI. sz.-ban jelentékenyen megerősítették. 1594-ben, mikor gróf Hardeck Ferdinánd kapitány feladta Győr várát és Szinán nagyvezér Komáromot is ostrom alá vette, ez utóbbi nagy veszedelemben forgott, de a Pálffy Miklós gróf parancsnoksága alatt álló őrség hősi ellenállása megmentette s a török sereg háromheti sikertelen ostrom után kénytelen volt visszavonulni.

verts de pieces d'artillerie, ainsi que la muraille qui en est toute bordee. Elle fust toute bruslee il i a trois ans, quand apres la prinse de Javarin Sinan Bascha la vint assieger six sepmaines durant, mais en vain. Le pays a lentour de ceste ville n'est que une longue plaine qui dure trois ou quatre lieues, au bout desquelles on voit de fort hautes montaignes, et sur une d'icelles l'abbaye ou fort de S. Martin, qui maintenant est entre les mains des Turqs.[10] Nous le veismes fort a clair de dessus les murailles de Komorre. Javarin n'en est sinon a deux lieues.

Le jeudy 12 du moys ie demeuray tout le iour en Komorre, tant pour ce que le vent estoit si violent, qu'aucun bastelier n'osoit aller sur l'eau, qu'aussi pour la bien considérer, et voir arriver les soldats chrestiens qui venoient de faire une course jusques aupres de Raab, et amenerent trois ou quatre cent tant boeufs que chevaux de butin, item huit Turcs prisonniers qu'on mist avec les autres dont les prisons sont toutes remplies.

Le lendemain 13 du moys partismes de bon matin de Komorre, et nous estans emlyekkel a fal is szegélyezve van. Három évvel ezelőtt, midőn Győr bevétele után Szinán basa hat héten át eredménytelenül ostromolta, egészen leégett. E város körül a vidék csupa síkság, amely három vagy négy mérföldre terjed, s amelyen túl igen magas hegyek láthatók, köztük az egyiken a szentmártoni apátság vagy erősség, amely jelenleg a törökök kezén van. Ezt nagyon tisztán láttuk Komárom falairól. Győr onnan csak két mérföldnyire van.

Csütörtökön, a hónap 12-én egész nap Komáromban maradtam, egyrészt mert a szél olyan erős volt, hogy egy hajós sem mert vízre szállni, másrészt hogy azt (a várost) jól megnézzem és lássam megérkezni a keresztény katonákat, akik épen aznap portyázáson voltak egészen Győrig és zsákmánykép mintegy háromnégyszáz ökröt és lovat hoztak magukkal, valamint nyolc törököt, akiket a többi közé zártak, akikkel a börtönök egészen tele vannak.

Másnap, a hónap 13. napján kora reggel elindultunk Komáromból és csónakba száll-

[10] 1594-ben Győr várának elfoglalását megelőzően Hasszán budai basa vette be a szentmártoni apátságot, amelyet csak mintegy száz év óta neveznek Pannonhalmának s amelyet Baranyai Pál főapát, bár őmaga vitézül ellenállt az ostromló török seregnek, Zádori János várkapitány és a várőrség gyávasága miatt nem tudott megvédeni.

barqués sur le Danube, pres les rives duquel i a en quelques endroits de fort hautes montaignes, arrivasmes sur le midy, en la ville et forteresse de Strigone, qui en est a cinq lieues.

Cest un archevesché d'Hongrie que l'Archevesque esmeu des menaces de Solyman luy mit entre les mains, et i a maintenant quatre ans, que les Chrestiens sous la conduitte du Conte Charles de Mansfelt l'ayans assiégé environ deux moys, l'enleverent aux Turcs, qui l'avoient possedé plus de cinquante ans de suitte.[11]

On voit an hault de laditte forteresse les reliques du magnifique palais de l'Evesque,[12] et celles semblablement de la grande Eglise,[13] en laquelle on voit encore une tres belle chapelle[14] de grandes tables de marbre rouge, qui sont toutes entieres.

Au pied de laditte forteresse

ván a Dunán, amelynek partjai mentén igen magas hegyek vannak, délben Esztergom városába és várába értünk, amely onnan (Komáromtól) öt mérföldnyire van.

Ez egy magyarországi érsekség, amelyet érseke megijedve Szolimán fenyegetéseitől neki kezére adott és most négy éve annak, hogy a keresztények Mansfelt Károly gróf vezetése alatt körülbelül két hónapi ostrom után a törököktől visszavették, akik több mint ötven éven át egyfolytában bírták.

A nevezett vár felső részében láthatók a püspök nagyszerű palotájának maradványai, hasonlóképen a nagy temploméi, amelyben még látható egy igen szép kápolna egészen ép állapotban levő márványlapokkal.

A mondott vár lábánál sok

[11] E. adatai nagyjából megfelelnek az igazságnak. Várady Pál esztergomi érsek ugyanis 1529-ben a Bécs ellen vonuló Szolimánt felkereste táborában és neki jelképesen meghódolt. Ezzel Esztergom megmenekült az ostromtól és 1543-ig magyar fennhatóság alatt maradt. 1543-ban a törökök bevették; Mansfeld császári fővezér foglalta vissza 1595-ben (nem 1593-ban), a törökök tehát 52 (nem 50) évig voltak birtokában.

[12] E „nagyszerű püspöki palota" a hajdani királyi palota volt, amelyet először Imre, majd véglegesen IV. Béla király ajándékozott a prímásnak s amelyet később Vitéz János átépíttetett. Az ostromok alatt egészen tönkrement. Megmaradt részét a török hódoltság után egyideig várparancsnokok lakták, míg azután Rudnay prímás teljesen lebontatta.

[13] Az említett „nagy templom" a Szent István alatt épült székesegyház volt, amely a fellegvár ostromai alatt nagyon megrongálódott és 1595-ben bedőlt. Alapfalait az egykori bazilikától kissé északabbra fekvő mai bazilika építésekor bontották le.

[14] A Bakócz-kápolnát, amelyet B. prímás 1507-ben Feruzzi olasz építésszel és szobrásszal építtetett, a törökök mecsetül használták. 1824-ben Rudnay prímás szétbontatta s az új székesegyház egyik kápolnájaként újra felépíttette. Ez az a „nagyon szép kápolna", amelyet utazónk leír.

i a force loges et maisonnettes (ou demeurent les Hongres) environnées d'une muraille qui est sur la rive du Danube.[15]

Il i en a seulement une du costé des bains chauds, et de la ville inhabitée[16] qui la peut beaucoup endommager, et se pourroit facilement rompre; ce que l'Empereur ne veult permettre, daultant qu'il a deliberé d'i faire quelque fort.

Le sabmedy 14 du moys partismes sur les neuf heures du matin de Strigone, pour nous en retourner en coche a Vienne, et passasmes au pied de la ville, le Danube sur un grand pont de basteaux: nous traversames ce iour la un des plus beaux pays de campagnes qu'il est possible de voir, remplies de plusieurs sortes de fleurs, et herbes odoriferantes, comme aussi de quelques fruits et vinsmes disner a Castelnovo nouvelle forteresse bien gentile,[17] bastie en une raze campagne sur le dessein de celle de Gomorrhe, excepté que ses quatre bastions ne sont pas de brique comme les autres, ains seulement de terre.

lakóház és házikó van(bennük laknak a magyarok), melyeket a Duna partján húzódó fal vesz körül.

A meleg fürdők és a lakatlan város felé eső részen csak egy (fal) van, ami (ennek a városrésznek) nagy kárára lehet, mert (ez a fal) könnyen lerombolható volna; ezt a császár nem akarja lehetővé tenni, amiért is elhatározta, hogy ott valami erődítményt emel.

Szombaton, a hónap 14. napján, reggel kilenc óra tájban elutaztunk Esztergomból, hogy kocsin visszatérjünk Bécsbe és a város lábánál a Dunán átmentünk egy nagy hajóhidon: azon a napon a legszebb síkvidékek egyikét láttuk, amelyet látni lehetséges, s amely telve volt mindenféle virágokkal és illatos növényekkel, valamint néhány fajta gyümölcsfával. Érsekújváron ebédeltünk, ebben az új, nagyon csínos várban, amely sík mezőn épült a komáromi mintájára, kivéve, hogy négy bástyája nem téglából van, mint a többieké, hanem csak földből.

[15] A fellegvár nyugati oldalán s a Duna partján terült el a víziváros, amelyet fal kötött össze a felső várral.

[16] „Lakatlan városon" a mostani belvárost kell érteni, amely, bár fallal volt kerítve, az ostromoknak nem tudott ellenállni, ezért lakossága az ellenség közeledtének hírére kénytelen volt elmenekülni. 1595 és 1605 közt Pálffy Miklós parancsnoksága alatt a császáriak valóban építettek a víziváros déli fala előtt földhányásokkal, falazott bástyákkal és fegyverekkel egy sáncvonalat, mely Wilhelm Dillich Ungarische Chronica-jában Esztergom várának képén (13. l.) Der neue Wall néven van feltüntetve.

[17] Az érsekújvári palánkvárat, melyet a Nyitra mocsarai vettek körül, Esztergom eleste után az érseki birtokok védelmére Lök község határában

Ils sont de tous costés renfermés d'eau, en laquelle on pesche grande quantité de bons poissons.

Apres disner continuans nostre chemin par un semblable pays que celuy du matin vinsmes coucher a Sillairt grand villages, apres avoir passé en basteau pres dudit lieu, une petite riviere qui se nomme Voga.

Le lendemain qui estoit dimanche 15 du moys, apres avoir esté acceuillis d'une pluye continue l'espace de cinq heures nous arrivasmes a posonia,[18] ou il falut demeurer tout le iour pour attendre compagnie au matin a cause du mauvais temps, aussi qu'il nous faloit le reste de ce iour pour nous secher, car le coche que nous avions, a la mode du pays, n'estoit pas couvert.

Le lundy 16 du moys ayans passé en basteau la riviere a posonia, nous revinsmes a Hamborg a pied, qui sont deux lieues de chemin, et voit on de la Vienne qui en est a dix lieues.

Ezek minden oldalról tele vannak vízzel, amelyben nagy mennyiségben jó hal halászható.

Ebéd után folytatva útunkat ugyanolyan vidéken, mint amilyen a délelőtti volt, egy nagy faluban, Sellyén háltunk meg, miután a nevezett hely mellett csónakon átkeltünk a Vág nevű kis folyón.

Másnap, amely vasárnap, a hónap 15.-e volt, miután egy öt óráig tartó eső lepett meg bennünket, Pozsonyba érkeztünk, ahol egész nap ott kellett maradnunk, hogy a rossz idő miatt reggelig társaságra várjunk, de azért is, mert ennek a napnak többi részére szükségünk volt, hogy ruháink megszáradjanak, mivel ennek az országnak divatja szerint kocsinknak, amelyen jöttünk, nem volt fedele.

Hétfőn, a hónap 16. napján, miután csónakon átkeltünk Pozsonyban a folyón, gyalog visszaérkeztünk Hainburgba, amely két mérföldnyire van és ahonnan már látja az ember Bécset, amely két mérföldnyire van onnan.

Várday Pál esztergomi érsek kezdte építtetni. Az építést Oláh Miklós érsek fejezte be, akinek neve után a várat egyideig Oláhújvárnak is hívták. Helyébe Görög község határában, a mai város helyén, Miksa király 1571 és 1581 közt új, erős várat építtetett, mely több mint száz éven át a török elleni harcokban nagy szolgálatokat tett s amelyet 1725-ben romboltak le. Ezt az új várat látta és írta le Esprinchard.

[18] Irónk a földrajzi nevek írásában következetlen, majd latin (Posonia, Voga), majd francia (Strigone, Gomorrhe v. Komorre), majd olasz (Castelnovo), vagy német (Raab) alakjukban használja őket.

E francia utazó tehát mindössze egy hetet töltött hazánkban. 1597. június 9-én este érkezett meg Pozsonyba és onnan 16-án reggel utazott vissza Bécsbe. Útitársai is voltak, talán néhány azok közül a hollandi kereskedők közül, akikkel útja többi részét is megtette. Bécsben csónakot béreltek, azzal lementek egészen Esztergomig. Pozsonyban, Komáromban, Esztergomban kötöttek ki és időztek egy-egy napig. Esztergomban azután az akkori szokás szerint magyar kocsit béreltek, amely, ha nem is valami kényelmes, de ebben az időben leggyorsabb közlekedési eszköz volt. Visszamenet Érsekújvárt állapodtak meg, egy éjszakát Vágsellyén, majd egy éjszakát s egy napot ismét Pozsonyban töltöttek. Ott visszaküldték a kocsit és Bécsig az útat gyalog tették meg.

Az útleírás szűkszavú, naplószerű. Mint az akkori utazókat általában, Esprinchard-t is hazánk elsősorban mint hadviselő ország érdekli, tehát a városokban, ahol megfordul, a várakat, az erődítményeket tekinti meg és írja le, nem is tudja elképzelni, hogy ebben az állandóan hadban álló országban más látnivaló is akadhat. Tapasztalatait szárazon, jóformán minden magyarázat nélkül jegyzi le. A megtekintett városokat röviden leírja, azonban velük kapcsolatban Magyarország sorsáról semmit sem mond. Közönyösen szemléli Esztergomban a „nagyszerű" prímási palotának és a főtemplomnak romjait is, azok sem ébresztenek benne gondolatokat. Nagyon megnyeri azonban tetszését az Esztergomtól Pozsonyig terjedő dús növényzetű, jól művelt vidék, amely, úgy látszik, szebb volt, mint azok a tájak, amelyeket Németországban és Lengyelországban volt alkalma látnia. Naplójának e helyén kissé felenged a közönye, de most sem jut eszébe, hogy hazánk a török által megszállott dunántúli és alföldi területeinek siralmas pusztulásáról és egy régi, hatalmas keresztény ország romlásáról elmélkedjék, ahogy azt két fenn említett kor- és honfitársa: Henri Estienne és Jacques Bongars tette.

A budapest-terézvárosi róm. kat. plébánia-templom

Irta : Dr. Schoen Arnold

Pest városának úgynevezett Felső-külvárosa Mária Terézia királynő uralkodása alatt kezdett jelentékenyen népesedni. Gróf Batthyány József hercegprímás látván e külváros lakosságbeli növekedését, 1777 szeptember 30-án külön plébániát létesített e külváros számára, amely addig a belvárosi plébániához tartozott. Az új plébániára november 14-én Edenhoffer György volt jezsuita került parochusnak. A királynő nevéről elnevezett Terézváros plébániájának szentélyéül özvegy Scopek Ferencné született Bauer Teréz majorjának egyik faépülete szolgált, amelyhez a jámbor özvegy lakást épített a saját költségén a plébános számára.

Ez a helyiség azonban szűk és alkalmatlan volt, hiszen a plébánia akkori lélekszáma 4000 felé tartott. Igy 1778 július 28-án vegyes bizottság ült össze, amelyen a kegyúr Pest város az eladott rákosi rét árából 2500 forintnyi alapot létesített templom, plébánia-lak és iskola-épület emelésére. Amikor özvegy Scopekné vallásos buzgóságából használatra ingyen fölajánlott épületért 1780 folyamán ismételten évi bért kért a plébánostól, a városi tanács Bernathné született Kerschbaumer asszonytól 600 forintért vásárolt telken templom-helyiséggel egybekötött plébánia-épület épitését határozta el és annak fölépítéséhez 1781 tavaszán fogott hozzá.

Ideiglenes templomul, amennyire Balla térképéről megállapítható, körülbelül a mai egyház helyén a plébánia-épület déli oldalához 12 öl hosszú, 4.5 öl széles és 2 öl magas fahelyiséget építettek homlokzati tetőcsúcsán két harangot magában foglaló tornyocskával. 1781 október 26-ától ebben a szerény fatemplomban folyt az istentisztelet. A Szentlélek Isten tiszteletére megáldott egyszerű templomnak egyszerű volt a berendezése is egykorú leltára szerint: főoltára felett a Szent Család képe, mellette jobbra-balra Szent Joachim és Szent Anna képe függött; mellékoltárát a keresztre feszített Krisztus képe s fölötte Szűz Mária képe díszítette; puhafából készült szószékét a Szentlélek faragott képe ékesítette; tornyocskájában az Üd-

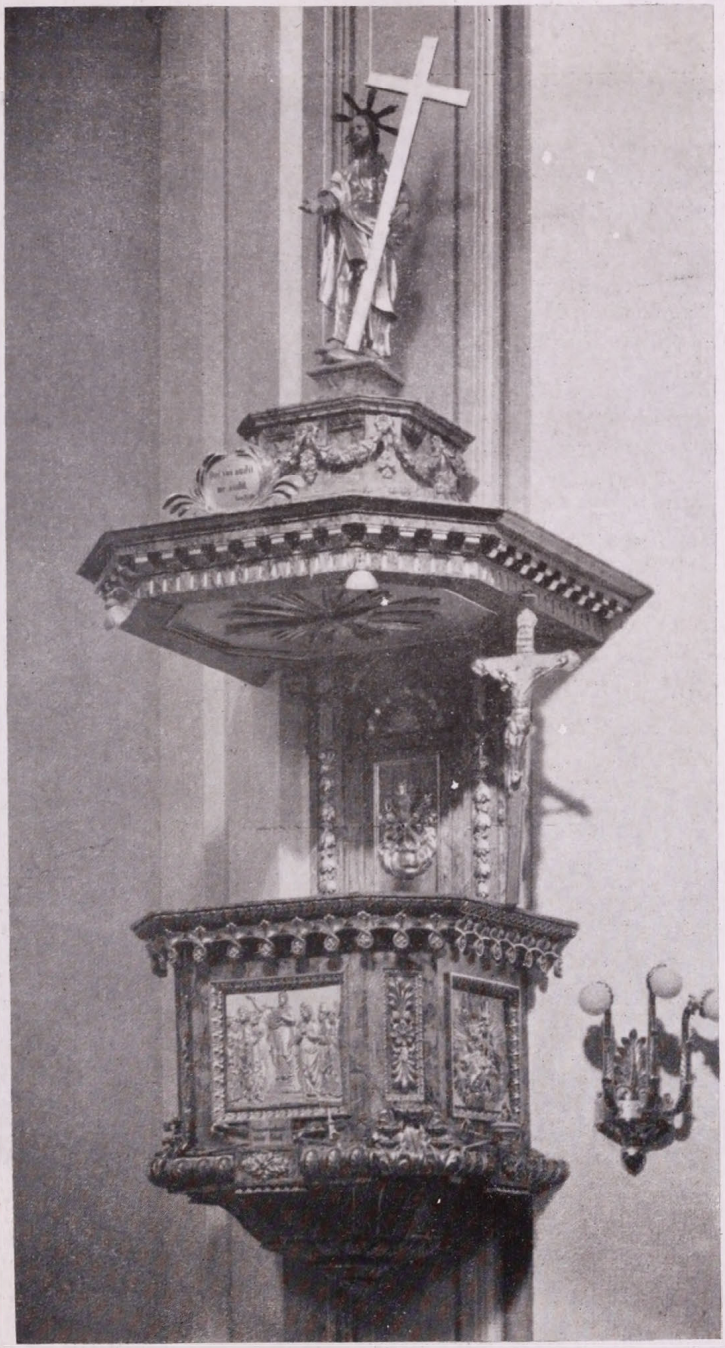

5. A terézvárosi templom szószéke Dunaiszky Lőrincztől.

6. A terézvárosi templom Szent József mellékoltára környezetével.

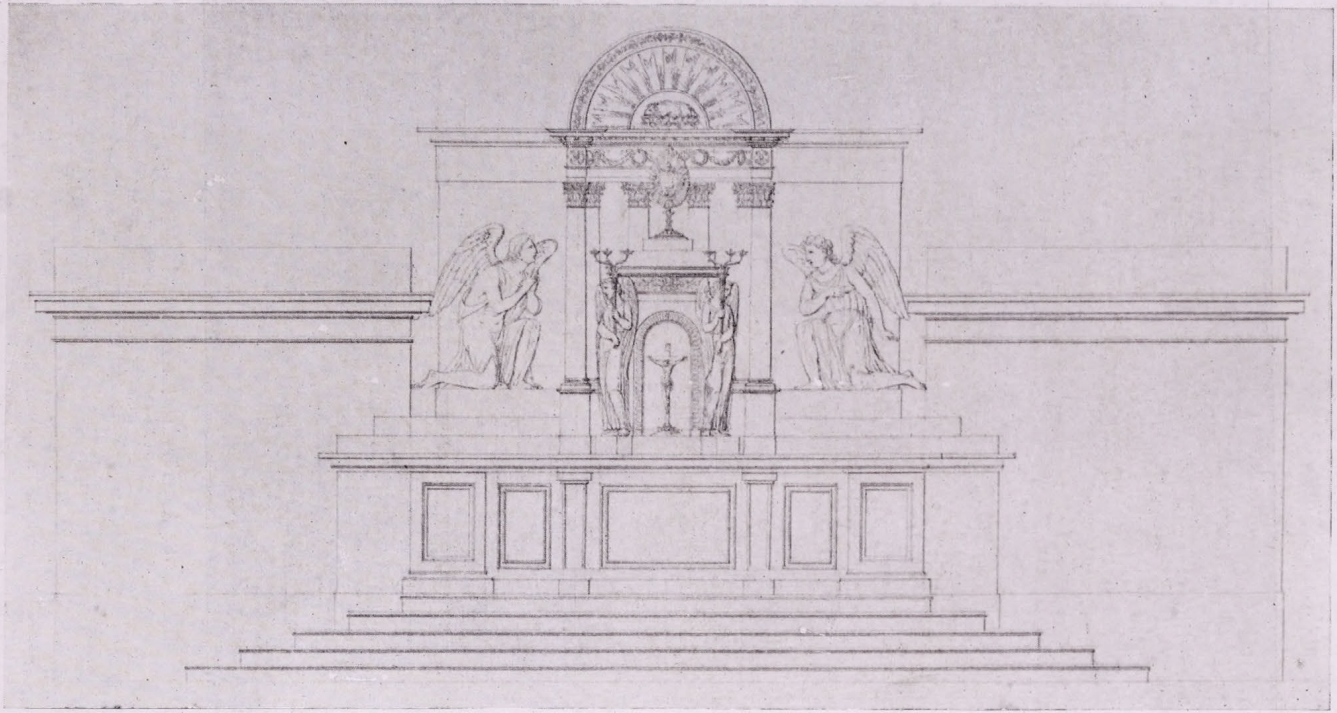

7. A terézvárosi templom Pollack tervezte főoltárának a részletrajza.

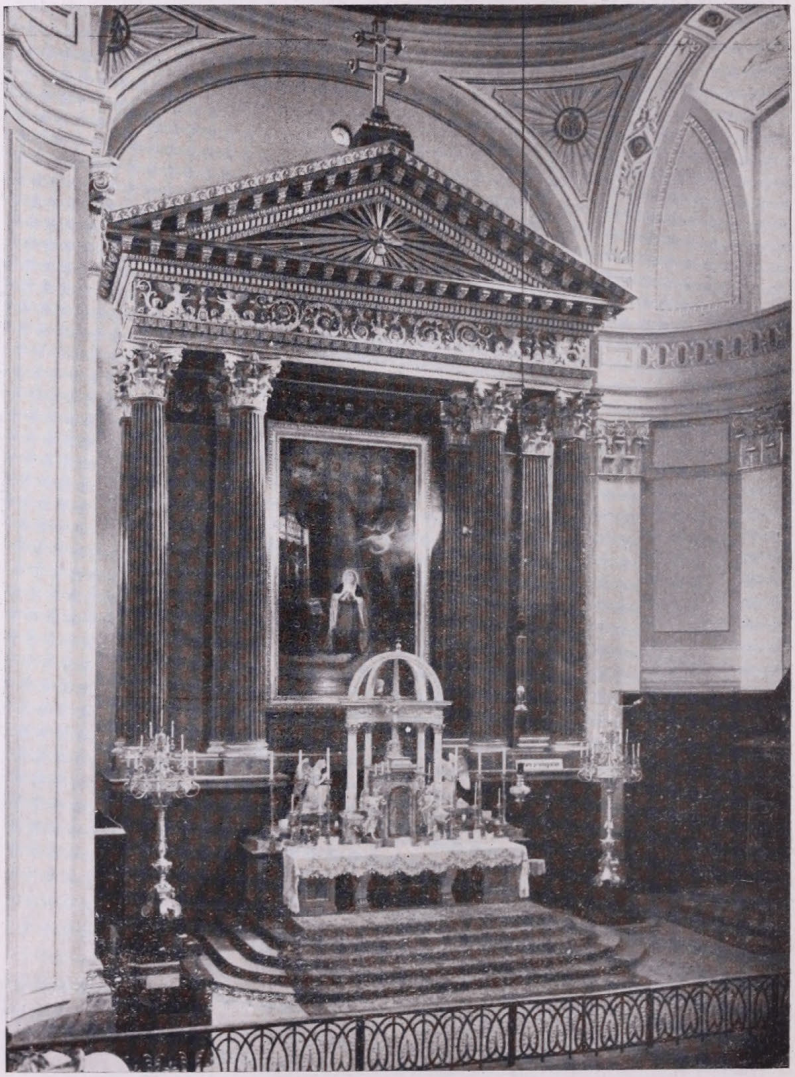

8. A terézvárosi templom főoltára.

vözítő reliefjével ékes, 50 fontnyi súlyú, Steinstock József öntötte és 120 fontnyi súlyú, a Feszület és Mária reliefjével díszített, Kohl János által 1777-ben öntött harang függött.

Ez az ideiglenes templom azonban nemcsak gyengén hevenyészett volt, hiszen Jung építőmester kétszer is javította, de évről évre szűkebbnek bizonyult Terézváros sokasodó lakosságának a befogadására s így állandó, végleges, terjedelmes templom építése égető szükséggé lett. A városi tanács a belvárosi plébánia-templom toronysisakjainak, majd belső restaurálásának a kiadásaival és az épülő józsefvárosi plébánia-templom gondjaival terhelve nem tudott alapvetőleg segíteni az építéshez szükségelt költségen. Ezért a terézvárosi egyházközség a II. József által megszüntetett pesti kápolnák 7000 forintnyi tőkéjét kérelmezte 1798 decemberében. Ennek a tőkének a fölhasználása azonban más célt szolgálván, a templomépítés vezetője, a rendkívül tevékeny Boráros János városbíró pénzgyűjtéshez fogott.

Ezenközben megérlelődött a templom terve is: Kundt Ignác építőmester tervének elejtésével Kasselik Fidél építőmesternek a terve lépett előtérbe, akit a városi tanács mint kegyúr 1801 január 19-én megbízott a templom kivitelezésével. De Kasselik sem valósíthatta meg első templomtervét, amelynek barokk elgondolású hosszanti elrendezése a következőképen tagolódott: főhomlokzata oszloppáros portáléval és középtoronnyal rendelkezett; előcsarnoka felett két oszloppáron zenekórus emelkedett; hajója három azonos haránt elliptikus boltozattal húzódott a szentély felé; a hajónál keskenyebb szentély haránt elliptikus boltozatúnak volt szánva, amelyet alaprajzilag is haránt elliptikus sekrestye zárt volna le. Az alaprajzilag tetszetős egyenletességgel tagolt, Pesten egyedülállóan a szentély mögé gondolt sekrestyével átszellemesített, barokk belsejű, főhomlokzatilag klasszicizáló elemekkel átitatott, zopfstilusú toronysisakkal tetézett templomterv azonban, úgy látszik, a hajó belső terjedelme dolgában elégtelennek tűnt föl. És így Kasselik újabb tervet készített, amelyen a szentély mögötti sekrestye megoldást elhagyta és a hajó középső szakaszának terjedelmét hosszában megkétszerezte. E módosított terve alapján 1801 július 6-án megindult a mai templom építése és pedig a templomnak néhány meglevő alapítványi tőkéjéből, a hívek gyüjtéséből és felajánlott havi segély illetékéből, a belvárosi plébánia-templom alapból engedélyezett 5000 forintnyi összegből, számos ingyen végzett munkával és a magisztrátus által a városi kőbányából ingyen nyujtott kőanyaggal. A jámbor Scopekné látván az új templom építésének kezdő munkálatait, amelyek mihamar szükségessé teszik az ideiglenes temp-

lomnak a lebontását, augusztusban felajánlotta egyik gazdasági épületét az istentisztelet céljaira. A városi tanács köszönettel vette Boráros ebbeli jelentését, de nem vette igénybe Scopekné ajánlatát. Az istentiszteletek zavartalan megtartása végett a plébánia udvarában tágas szoba lett fölhasználva szentélyül, amelyet faelőcsarnokkal láttak el a híveknek az időjárás viszontagságai ellen való védelméül.

Az alapok építése serényen haladt úgy, hogy Boráros 1801 októberében Lichtenwallner Ferenc ácsmestert megbízta az ideiglenes templomocskának a lebontásával beépítendő térnyerés végett. Mivel Boráros a következő évben országgyűlési követté lett, távolléte idejére Pistory János városkapitány választatott az építés vezetőjévé. Az építés csakhamar pénzhiány következtében, úgy látszik, csak megszakításokkal folytatódott úgy, hogy az alapkő ünnepélyes letétele csak 1803 augusztus 14-én ment végbe, amelynek szertartását Szabó András püspök érseki vikárius végezte; az ünnepi beszédet ez alkalommal Dollhopf Ferenc mondotta. Az alapkőbe helyezett okmányt Mayer Ágost rézmetsző készítette; ebből megtudjuk, hogy akkor a Belváros 642, a Lipótváros 208, a Terézváros 840, a Józsefváros 969, a Ferencváros pedig 247 házból állott.

Mikor a templomtest építése nehéz anyagi viszonyok közt a befejezés felé közeledett, Kasselik építőmester 1808 áprilisában elkészítette a középtornyos főhomlokzat tervét, amely 1809 januárjában lett jóváhagyva. Az építés 1809 késő őszén olyan állapotba jutott, hogy a 10.000 lélekszám felé haladó terézvárosi hívek egyetemes óhajának engedve 1809 december 2-án Pfingstl Mihály (aki tizenegy évig gondozta a plébániát, buzgólkodott e templom építése körül és ez évben lett) belvárosi apátplébános, a templomot csendben megáldotta a Szentlélek Isten tiszteletére. Majd másnap, vasárnap az első misét mondotta benne a plébánia-udvari ideiglenes fatemplomocskából, illetve szentélyéből átszállított főoltárnál. Az általános örömnek Koszgleba János gazdag kereskedő azáltal adott kifejezést, hogy az ünneplőket fényes lakomában részesítette.

A nehéz körülmények között létesített templomtest építésének emlékét a főoltár mögött a szentély falába illesztett vörös márványtábla latin szövege a következőképen örökíti meg:

AEDES HAEC SACRA
SPIRITUI SANCTO DICATA
ANNO MDCCCI. DIE VI. JULY
SUB DIRECTIONE S. D. JOANNIS BORÁROS L. R. CIVITATIS HUJUS
T. T. JUDICIS NUNC SENATORIS, TABVLAE
JUD: I. COTTUS PESTHIENSIS ASSESSORIS SCHOLARUM
NATIONALIUM LOCALIS DIRECTORIS

PAROCHO ILLIUS TEMPORIS A. R. D. MICHAELE PFINGSTEL
NUNC JAM AD INTERIORIS CIVITATIS PAROCHIAM TRANSLATO
AC SIMUL ABBATE S. GEORGI (!) MILITIS ET MARTYRIS
DE CSANÁD
CURATORIBUS AEDIFICII PRIMUM D. D. FRANCISCO VALTHIRER
ET GEORGIO MÜLLER, DEIN ANTONIO HELDVEIN
ET FRANCISCO RAUSCHER
ACCEDENTIBUS ETIAM PIJS COLLATIONIBUS
STRUI COEPTA
HODIERNA DIE
III. DECEMBRIS ANNI MDCCCIX.
CRUENTO CUM GALLIS BELLO DEFERVESCENTE
PACEQUE REVECTA
PAROCHO ACTUALI A. R. D. ADAMO SCHREYER
CURATORE ECCLESIAE MATHIA EICHINGER
SOLEMNI RITU INAUGURATA
USIBUS SACRIS
APERTA EST.
GRATA COMUNITAS SUBURBANA POSUIT.

A következő 1810. év a tűzőrség számára szolgáló, Pesten egyedül körfolyosóval övezett torony építésével telt el, amelynek tetejére azonban pénzhiány miatt nem a tervezett díszes réz-sisak került, hanem csak egyszerű, lapos gúlafedélzet. 1811 április elsején Perényi Károly püspök megszentelte a torony öt harangját; május 6-án óra szereltetett föl a toronyra. És ugyanez év nyarán a főhomlokzat toronyemeleti fülkéjébe helyeztetett Szent Teréz kőbányai kőből faragott állószobra, amelyet Dunaiszky Lőrinc szobrász készített. Így az 1801-ben megkezdett templomépület 1811 augusztusára 177.000 forintnyi költségen a toronysisak híjával készen lett. És ezentúl minden gond a templom belsejének a berendezésére összpontosult. A templom monumentális öblű, hatalmas térhatású belseje az ideiglenes fatemplomból átültetett szegényes berendezés következtében kongott az ürességtől. Fából faragott kis főoltára fölött falon függött a Szentlélek képe (egykorú följegyzés szerint: cruda pictura formata), tabernaculuma fölé a Sarlós Boldogasszonynak a megszüntetett Stieglmayer-féle szabó-kápolnából származó, hívektől kedvelt szerény képe volt fölállítva; hétváltozatú kis orgonája állandó javításra szorult. Nagy szükség volt adakozó hívekre, hogy a templom megteljen építészeti szépségéhez méltóan ízléses berendezéssel.

A belső berendezésre adakozók között elsőnek tűnik föl özvegy Scopek Ferencné, aki 1808 május 30-án haldokolva ötezer forintot hagyományozott végrendeletileg Szent Terézt ábrázoló oltárképre. 1812-ben özvegy báró Orczy Józsefné szül.

Berényi Borbála grófnő a főoltár elé ezüstözött örökmécsest ajándékozott, Geisenhoffer pedig vörös márványmedencét készíttetett a bejárat mellé szenteltvíz számára. 1813-ban özvegy báró Orczyné süttői márványból faragott keresztelő medencét adott e templom számára. 1816-ban az előcsarnok melletti kápolnában fölállíttatott Krisztus sírja. Ugyanez évben Leibold Antal asztalos a hajó számára 28 padot készített 1396 forintért. 1817-ben Kauser József kőfaragó a szentély kőkorlátját faragta 540 forintért. Ugyanez év folyamán a templom kriptájába szentély mögötti külső falból vezető lépcsőt épített a templom belsejében levő nyilás megszüntetésével Kasselik Fidél. 1819-ben az öt harang közül, amelyek Szent Péter, Szentlélek Isten, Szent Teréz, Szent Kereszt és az Üdvözítő haldoklásának a tiszteletére voltak szentelve, a Szent Péter harang megrepedvén, újraöntetett. Ugyanez évben Schwartz József rajztanító festő finom díszítésű szószék-tervet készített, amelynek kivitelezéséért Weis György szobrász is versenyzett, azonban Dunaiszky Lőrinc faragta módosított terv alapján, Alter Antal asztalos segédmunkájával és még azon évben mai helyére illesztette azt. 1821-ben Schiemer József gazdag polgár megfesttette Szent József haldoklását nagyméretű képben egy emelendő mellékoltár számára Jenny Alajos budai festővel, 600 forint áron; az oltár költségeire pedig külön 500 forintot adott. E mellékoltár munkájára Dütrich József építőmester pályázott Maurer János márványozó stukkátorral, de a mellékoltár fölépítése a tetemes költség miatt elmaradt.

Ilyen körülmények között találta a templom belsejét Rudnay Sándor hercegprimás 1822 május 28-án megtartott kánoni vizsgálat alkalmával. A templom megnyerte tetszését, de gondolkodóba ejtette annak részben hiányos, részben szegényes berendezése, hiszen még rendes oltára sem volt, amely csak némileg illett volna a templom belsejének monumentalitásához. Ezért a plébánost szóval és írásban buzdította minél előbb legalább megfelelő főoltár emelésére, majd a többi hiányzó berendezés megszerzésére. Ugyanez alkalommal pedig elrendelte, hogy a Terézváros plébánia-templomának a védőszentje, a többi pesti városrész példájára, amelyeknek patronusuk az elnevezésükben levő név szentje, Szent Teréz legyen, akinek a kőszobra díszíti a templom homlokzatát; a templom búcsúnapjául pedig a Szent Teréz ünnepét követő októberi vasárnapot jelölte ki.

A hercegprímás kívánsága nyomán még serényebben folytatta Schrajer Ádám plébános az oltárok emelésére már a kánoni vizsgálat előtt jóval megkezdett tőkegyűjtést. A vizsgálat évében Koszgleba Dunaiszkynál rendelt Krisztus föltámadását ábrázoló faszobrot. Elsőül a Szent József mellékoltár épült föl

Pollack Mihály építőmester terve szerint, amelyre a Jenny által 1821-ben festett olajfestmény került oltárképül; a kész mellékoltárt 1824 október 17-én Lang Fortunát esztergomi kanonok áldotta meg. A kiválóan sikerült, nagyarányú, neoklasszikus stílusú műmárvány mellékoltár készülése közben a főoltár került megvitatás alá. Erre már ugyan 1819 márciusában Kasselik Fidél készített tervet, akinek Maurer János aranyozó stukkátor, Kauser József kőfaragó és Muhss (Musz) Antal szobrász lett volna e mű kivitelezésénél a munkatársa, de ez a terv előttünk kellőleg nem ismert okból nem került kivitelre. A főoltár szépségére a fővárosi tanács nagy súlyt helyezett. És ezért annak tervezésére több építőmestert hívott föl, akik közt azonban Kasselik Fidél már nem szerepel. Viszont szerepel köztük Zambelli András, aki 1824 április 25-én azonban meghalt. Mivel pedig Dütrich, Hild József és Hofrichter építőmesterek üres ígéretnél többet nem nyujtottak, a tanács elfogadta Pollack Mihály főoltár-tervét és annak mielőbbi kivitelezését 1824 november 13-án határozta el. A főoltár nyers építménye 1825 júliusára elkészült. A további díszítés munkálatait, stuccoműveit Maurer János márványozó és Holzer György aranyozó végezte. A hozzávaló, Szent Teréz extázisát ábrázoló oltárképet, amelyet Kazinczy Ferenc 1828 tavaszán készülés közben meglepetéssel szemlélt a festő műhelyében, Schöfft József festette. A korinthosi oszloprendű főoltárral egyidőben épült a dór rendszerű keresztelő mellékoltár szintén Pollack terve szerint; a hozzávaló oltárképet, amelyen Szent Fülöp előkelő indiánt keresztel, az elhomályosult mesterjegy szerint Wagner festette. Mindkét oltárt Fejér György prépost áldotta meg 1828 október 15-én. A Szent József mellékoltár párját, amely Szent István király tiszteletére volt szánva, Pollack már 1828 szeptember 21-én kezdte építeni; oltárképét, amelyen István király Imre fiával együtt koronáját Szűz Mária oltalmába ajánlja, Schöfft József Károly 1830-ban festette; a kész oltárt pedig Dertsik János esztergomi kanonok 1831 május 15-én áldotta meg.

Az oltárok munkájában már nem vett részt a templomot tervező és építő Kasselik Fidél, sőt a templom egyéb munkálataiban sem, hiszen e templomnál egykori pallérja, Hofrichter József építőmester készítette már e templom főkapuzatának a befejező munkálatait 1824-ben. Ez a távolmaradás azt gyaníttatja, hogy Kasselikon már akkor betegség vett erőt, amely 1830 május 26-án kioltotta életét hetvennégyéves korában. Kívánsága szerint a Belvárosból az ő alkotásának, a terézvárosi templomnak a kriptájában helyezték örök nyugalomra. Nemsokára követte őt oda e templom építésének lelkes vezetője, a rendkívüli s önzetlen tevékenységű nemes Boráros János sze-

nátor is. Végrendeletileg ezer forintnyi alapítvánnyal intézkedett a saját és felesége itteni nyugvóhelyének az elkészítése végett. Amidőn 1834 október 15-én, Szent Teréz napján hetvenkilencéves korában elhunyt, általános részvét lebegte körül, majd pedig nagy gyászpompával kísérte őt belvárosi otthonából a szertartást végző történettudós Fejér György prépost a terézvárosi templom kriptájába október 17-én.

A neoklasszikus stílusú oltárok magas művészi kivitele általános gyönyörűséget keltvén, amelyekhez hasonló oltárral Pesten csak a (mai Deák-téri) evangélikus templom büszkélkedett szintén Pollack terve alapján, a plébános figyelme a rozzant orgonára összpontosult, amelynek helyére új orgona fölállítása égető szükséggé lett. Ennek építése az 1834 május 3-án vázolt terv szerint annak tervezőjére, Deutschmann Jakab bécsi orgonakészítőre bízatott június 26-án kötött szerződéssel. A szintén neoklasszikus stílusú orgona számára azonban az előcsarnok fölötti zenekórust stílusbelileg át kellett alakítani és terjedelmileg kibővíteni. Ezt a munkát az oltárok mestere, Pollack Mihály végezte saját terve szerint 1835 folyamán. Az új zenekarzaton 1835 késő őszén építette föl Deutschmann az új orgonát és december 22-én átadta azt rendeltetésének. Még ez évben a keresztelő mellékoltár elé vaskorlátot készített Utzmann Sebestyén lakatos. 1836-ban a templomgondnok, Uhl Mátyás reáterelte a tanács figyelmét a csillárok hiányára, amelyekre Friderich Lőrinc ajánlkozott költségvetéssel. Hogy ő készítette-e a csillárokat, nem tudjuk. A följegyzésekből csak annyi bizonyos, hogy 1837-ben három csillár került a hajóba 340 forintnyi áron. Ugyanebben az esztendőben a szentély evangéliumi oldala mellett levő szűk sekrestyét kitágították a hajó oldalbejáratát is belefoglalván, föléje pedig szertárul emeletet húztak.

Az 1838. évi tavaszi árvíz elárasztotta a templom belsejét is, megrongálva mellékoltárainak menza alatti részét, ezeket a következő évben Maurer Pál márványozó tatarozta. Az árvíznek e templomban március 15—16-án elért magasságát a főoltár evangéliumi oldalára alkalmazott német felirat jelzi. Különben a templom épületében nem esett jelentékenyebb kár, jóllehet a szomszédos házakban ugyancsak alapos rombolást végzett az áradás, amint az Kohlmann metszetéről ismeretes. 1840-ben a Szent József mellékoltárnak még hiányzó két domborműve, amelyek a kételkedő Tamást és a Szent Családot ábrázolják, készült el. 1842-ben a Szentlélek és a Szent Teréz harangját újraöntötte, a Szentháromság tiszteletére pedig hatalmas új harangot öntött Hornung József harangöntőmester; e három harangot 1843 január 8-án Lonovics József csanádi püs-

pök szentelte meg. Egy későbbi leltár szerint Hornung 1842-ben még két harangot öntött, egyet a Magyarok Nagyasszonya, egyet a Feszület tiszteletére. Ezidőben tehát az 1803. évből származó, Eberhard Henrik öntötte haranggal együtt hat harangja volt az egyháznak. Az 1849. évi budai várostrom nem tett kárt e templomban. Az ekkor Hentzi ágyúitól tönkretett pesti Vigadónak egyik hatalmas csillárja a templom birtokába jutott a városi tanács jóvoltából.

Ezek után huzamosabb ideig lényeges változtatás nem fordult elő e templom épületén és belső berendezésében. Az előcsarnok melletti kápolnát, amely nagyheti Szentsírul szolgált, az Immaculata Conceptio dogmájának kihirdetése után berendezték a Szeplőtelen Szűz tiszteletére, majd a Rózsafüzér Királynéjának tiszteletére. Ezt a kápolnát 1862-ben vasráccsal rekesztették el az előcsarnoktól. Csak 1870-ben irányult a figyelem a torony szerény gúla-fedélzetére, amikor annak díszesebb rézsisakkal való kicserélését határozta el a középítési bizottmány. A ma is meglevő rézsisakot Ybl Miklós tervezte; kivitelezte pedig Niehold János ácsmester, Gieszriegel Károly rézműves és Helmer Ferenc aranyozó. A sisak munkája kétharmad részben a hercegprímás, egyharmad részben a kegyúr főváros költségén 1871 július 2-án befejeződött a kereszt ünnepélyes szentelésével és a torony csúcsára való erősítésével.

A fennállásának nyolcvanadik éve felé közeledő templomon, amelynek belseje 1856-ban újrafestetett, alapos renoválás szüksége mutatkozván, Klempa Simon prépost-plébános még 1885 májusában e szükségre reáterelte a kegyúr főváros figyelmét kérelmével. A nagyszombati kanonokká kinevezett Klempa helyébe lépett Stieber Vince plébános tovább szorgalmazta a külső-belső tatarozás foganatosítását, amelyet a főváros 63.000 forint megszavazásával 1887 októberében jóváhagyott Barcza Elek fővárosi mérnök tervei alapján. A neobarokk stílus jegyében történt renoválás alkalmával a főhomlokzaton új kapuzat, új ablakkeret készült, a torony melletti Kasselik-féle domború szárnytetőzet vázákkal díszített balusztráddá változtatott, az oldalhomlokzatokon pedig új kapu- és ablakkeretek készültek kőből; belsejében azonban lényegesebb módosítás nem történt, inkább tatarozásra, csinosításra, üvegfestmények létesítésére és a boltozatok festésére terjedt ki a megújítás munkája. Belőle a kőművesmunkát Hegyi és Majorossy építőmesterek vállalata, a kőfaragómunkát Weisinger György, az asztalosmunkát Melkó György, az ornamentális szobrászmunkát Szandház Károly és Szabó Antal végezte. A főoltár szentségházának két kandeláberes angyalát, a királyutcai középső ablak ormának harsányt fúvó, horganyból öntött angyalpárját és a főkapu

angyalainak sóskúti kőszobrait Szécsi Antal szobrász mintázta. A boltozatok ornamentális festését, az oszlop és pilaszterfejek aranyozását Scholtz Róbert végezte. A boltozatok tempera falfestményeit Scholtz megbízására és Stieber plébános tartalmi útmutatása szerint Vajda Zsigmond festő tervezte és festette.

E renoválással egyidejűleg 1888-ban Stieber plébános a templom egyszerű színtelen üvegablakait egyes hívek adományaiból üvegfestményekkel díszítette, amelyek Kratzmann Ede üvegfestő műhelyében készültek. A templom stilusának lényegével merőben ellenkező üvegfestmények Cecilia, páduai Antal, alexandriai Katalin, András apostol, Anna, István király, loyolai Ignác, Mihály arkangyal, Fülöp, borromei Károly, József szenteket és Szűz Máriát ábrázolták. Az egységes tartalmi programmot nélkülöző üvegfestmények félhomályba borították a különben fényre szomjas belsőséget. Ezt azonban a kor jóhiszemű, naivul balga divatja nem vette észre.

De a Vajda-féle boltozati tempera festmények ellen részint tartalmi, részint festéstechnikai kifogások támadtak nyomban az állványok eltávolítása után. Ezek a temperák a szentélyben a Szentlélek allegoriáját, a hajónak a szentély felé eső boltozatán Szent Teréz apotheozisát, a hajó középső boltozatán Mária mennybemenetelét, a csegelyekben Ágoston, Ámbrus, Gergely és Jeromos egyházatyát és az előcsarnok melletti első boltozatán a hajónak Jézus születését ábrázolták. A körülményeknek sürgető kényszere alatt, hiszen a plébános bizonyos egyházi funkciókat a javítás-tatarozás ideje alatt a belvárosi szerviták templomában volt kénytelen végezni, nem lehetett tovább halasztani a templom megnyitását, bármennyire támadták a boltozati festményeket. A megújított templomot Simor János hercegprímás, aki az 1838. évi árvíz idején mint segédlelkész a Terézvárosban hősi magaviseletet tanusított, 1888 október 20-án áldotta meg és ez alkalommal itteni működése emlékeivel átszőtt nagyhatású beszédet mondott. A megáldás után sem szűnvén a boltozati falfestmények kifogásolása, véleményezés végett a képzőművészeti bizottmány elé került a falfestmények ügye. A bizottmány 1889 január 23-án mérlegelvén a festmények elkészítésére szabott idő rövidségét és sürgetett munkairamot, az összes falfestményeknek eredeti állapotban való, változatlan fenntartása mellett döntött. Ugyancsak 1889-ben a sekrestye számára Ujváry Ignác festőművész megfestette Jézus szíve olajfestésű képét.

1894-ben Kossuth Lajos holttestével együtt Turinból egyidejűleg hazaszállított római katolikus vallásu felesége és Vilma leánya tetemei március 30-án e templomban ravataloztat-

tak fel és innen temettettek március 31-én a Kerepesi-temetőbe a nemzet minden rétegét átható országos részvét mellett.

1900-ban a főoltár díszítésére Stieber apátplébános a hívek adományaiból két díszes kandelábert készíttetett Barcza Elek főv. mérnök terve szerint Schwarz Antal lakatos műhelyében Biczó Imre munkájával. 1908-ban a Rieger-cég új orgonát (opus 2401) épített neorenaissance stilusú sípszekrényekbe, amelyek elfedik a templom egyik fő fényforrását, a zenekórus ablakát.

A világháború első évében kezdett renoválás alkalmával, amelyet Balázs Ernő székesfővárosi mérnök vezetett, a szentély alatti kriptát központi fűtés céljaira rendeztette be a kegyúr székesfőváros, miután a megmaradt tetemek cementpadló alá temettettek. Az elődök, akik ide jámbor szándékkal és áldozattal temetkeztek, bizonyosan nem gondoltak arra, hogy tetemüknek ilyen kegyelet nélkül való elbánásban leszen része majdan. Ezért időszerű kegyeleti kötelesség lenne, hogy legalább e templomépítés két vezetőférfiának, Kasselik építőmesternek és Boráros szenátornak az emléke örökíttessék meg a templom falába illesztett emléktáblával, ha már kriptabeli sírkövük eltávolíttatott. Hiszen Kasselik legnevezetesebb művét alkotta a templommal Pest területén, Boráros pedig monográfiát igénylő tevékenységgel vett részt Pest város fejlesztésében. E kriptának eredeti rendeltetését megváltoztató átalakítás után 1915-ben a szentély homorú oldalfalai Roskovics Ignác magyarhoni szentjeink (Gizella, István király, Imre, Margit, László király és Erzsébet) nagy népszerűségnek örvendő hat függőképével díszíttettek. A boltozatoknak megkormosodott és lemálló félben levő Vajda-féle tempera falfestményei helyére, mivel azok nem voltak megmenthetők konzerválással, Sándor Béla festőművész tanár új kompozíciójú falfestményeket festett 1915 folyamán. Ezek a szentélyben a Szentlélek-galambot, a hajó két szélső boltozatán felhős eget, a középső lapos gömbszelet kupolának intradosán éneklő és zenélő angyaloktól körüldicsőített Szentháromság előtt hódoló magyar szenteket és a csegelyekben evangélistákat ábrázolnak.

A világháború e templom három harangját vitte el hazafias áldozatul. A proletárdiktatúra pedig a szónoklataival erélyesen ellenálló Pápay Ferenc plébánost a gyüjtőfogházba hurcolván, elpusztította e plébánia-templom kézirattárát. A lélekrombolást követő egyházközségi szervezés élén Pápay prépost-plébánossal és Turchányi Tihamér világi elnökkel a rendkívüli anyagi nehézségek dacára a templom hiányzó harangjainak a pótlására törekedett elsőül és már 1921-ben az Ecclesia Rt-gal megöntette Jézus Szíve harangját. Majd 1926-ban Szent Teréz,

a magyarok Nagyasszonya és a Szentháromság tiszteletére öntetett egy-egy harangot a Harangművek Rt. (Rincker) által. E négy új harangja mellett lélekharangja 1784-ből való pesti öntvény. 1929-ben a templom főhomlokzata Krisztus sírbatételének bardiglio márványból faragott domborművével gazdagodott; ezt Ligeti Miklós szobrász alkotta és a Szépművészeti Múzeum tulajdonjogának fentartása mellett átengedte a templom főhomlokzatának a díszítésére.

A XXXIV. nemzetközi eucharisztikus kongresszusra való tekintettel a kegyúr székesfőv. 1937 őszén, ill. 1938 telén e templomot kívül-belül restauráltatta Balogh György főmérnök irányítása mellett. Ez alkalommal a főhomlokzati attika és balusztrád vázái, a kapuzat fölötti ablakba épített talapzatos kereszt és a királyutcai középső ablak felett harsányozó angyalpár szobrai eltávolíttattak. Belseje az aranyozások megújításán kívül új, világos színezésben részesült. A boltozatokat Leszkovszky György festő új ornamentális dísszel borította a hajó középső kupolafestményének a kivételével; ezen Leszkovszky csak tisztító és konzerváló munkálatokat végzett. A főoltár oszlopai közül a gipsz kandeláberek — sajna — rozzant voltuk miatt eltávolíttattak. A szentély Roskovics-féle hat függő képe közül Szent István és Szent László képeinek kivételével a többi a hajóbeli mellékoltárpár mellé függesztetett. A keresztelő oltár a régi, medencével ellátott menzalap helyett új vörösmárvány menzát kapott és Jézus Szíve oltárává alakíttatott, elejtvén pódiumának vasrácsozatát és az Orczyné ajándékozta keresztelőmedencét az előcsarnok melletti Mária-kápolnába helyezvén által. A pilaszterek hármastagozatú bronz falikar villanykörtékkel szereltettek föl, míg a hajó hatalmas csillára az oltárok zavartalan érvényesülése céljából magasabbra függesztetett. Végül eltávolíttattak a szentély és a hajó ablakainak az üvegfestményei a Mária-kápolna és a zenekórus üvegfestményeinek a kivételével. Az indokolatlanul félhomályt terjesztő ablakok stílus szempontjából indokolt eltávolításával a barokk struktúrájú belső és a hozzá szervesen hangolódó Pollack-féle neoklasszikus oltárok sora hatását egyedül helyesen érvényesítő napfényhez jutott.

A templom eredetileg zopf stílusú, majd később neobarokk stílusú díszítő elemekből kiképzett főhomlokzatának ión pilaszterekkel tagolt falazata középrizalitban attikával zárul, oldalszárnyai sarokbalusztráddal pártázottak. A középattikából szoborfülkés toronytest emelkedik vasrácsos korláttal övezve, amely egyedülálló motívum a székesfővárosi templomtornyok között. Régente e városrész felett virrasztó, tűzveszedelemre figyelő toronyőr számára szolgált a toronyban különálló helyi-

séggel. E fölött emelkedik a harangház sajátságosan meredek nyolcszögű rézsüveg sisakkal fedve. A nyeregtetős templom oldalról úgy néz ki középső rizalitjával, mintha a közepét kereszthajó képezné. Az építés történetében már érintett és szervetlenül tapadó neobarokk plasztikával díszes templomkülsőnek a monumentalitása valóban csak a templom belsejében bontakozik ki nagyarányúvá.

Alapjában véve hosszanti elrendezésű belseje előcsarnokból és fölötte pilléreken emelkedő zenekarzatból, háromszakaszos hajóból és haránt téglányalaprajzú, homorú oldalfalú szentélyből áll. Az egyes szakaszokat korinthosi fejű pilasztereken nyugvó hevederek tagolják. A hajó első és harmadik szakaszát haránt téglányalaprajzú csehboltozat, középső négyzetalaprajzú szakaszát lapos félgömbkupola boltozat, félkörű homorú oldalfalakkal közrefogott szentélyét lapos elliptikus boltozat borítja. Óriási öblű tértömegének barokk származását még a sarkok homorú ívű falazata is hangsúlyozza. De a barokk tértömeg nagyszerű hatásának legfőbb indítója a hajó középső szakaszának kétoldalt hatalmas kápolnákká való kitágítása, ami kívülről kereszthajónak tűnhet föl, valójában a barokk centrális rendszerű térkompozíciójának szerencsés beolvasztása a templomterem téregységébe. Ami szegényes polgári és ezért higgadt, józan késő barokkunknak utolsó föllobbanása ez a templomcsarnok Pest területén belül annak a századnak a küszöbén, amelynek első fele Pest városnak erősen barokk profilját képes volt elkendőzni a klasszicizmus jegyeivel, sőt megfiatalítani egységesen neoklasszikus vonású arculattá. Az új stílus e templomba is bevonult a pesti klasszicizmus legnagyobb mesterének, Pollacknak az oltáraival.

A terjedelmes falfelületű templombelső nagyarányú oltárokat követelt, hogy azok feltétlenül érvényesüljenek, illetőleg uralkodjanak a rendkívüli arányokkal rendelkező templomtérben. Pollack ezért nemcsak nagyméretű keretépítményeket épített, de azokat, kiváltképen a főoltárt, dekoratív plasztikai gazdagságával, pazar pompájával is igyekezett minél hatásosabban kiemelni. A főoltár hátsó keretarchitektúráját mintegy a főoltárkép rámájául hatalmas korinthosi rendszerű oszlop- és pilaszter-párokon nyugvó gerendázat finom dekorációjú frizével és tympanonjával olyan lenyügöző hatású díszarchitektúrává varázsolta, hogy a közepébe ágyazott oltárfestmény meg sem közelíti a remekbe alkotás eme nagy mértékét és alatta az oltár köralakú tabernaculumát övező félkörű pergola is másodrendű élménnyé zsugorodik össze aprólékos gonddal finomra kiötvözött részleteivel és angyalpárjával együtt. A hajó középső szakaszába épített, azonos alakú s nagyságú, de terjedelmileg

csökkentett oltárpárjának egy-egy sarokoszloppal közrefogott keretarchitektúrája tartalmilag és alakilag finom plasztikájú frizével és tympanonjával újabb változatát nyujtja Pollack művészetének. E két mellékoltár predellájára medaillonokba foglalt reliefeket (az angyali üdvözlet, Mária látogatása Erzsébetnél; a kételkedő Tamás, a Szent Család ábrázolásaival) alkalmaz díszül és lejtős felületű talapzatokra helyezett szobrokkal (egy-egy térdelve imádkozó angyal; a Szeretet és a Remény ülő női alakjaival) tágítja ki az oltár terjedelmét. Viszont a volt keresztelő oltárt Pollack egyszerű dór architektúrába öltöztette és vele harmadik változatát alkotta meg mesteri tudásának. E párját ritkító, csak architektúrájának nemes szépségével gyönyörködtető remekmű oszloptalapzati és predellai reliefjei (a csecsemő Jézus bemutatása a templomban, Krisztus megkeresztelése a Jordán vízében, a keresztelés eszközei) csak az oltár rendeltetését jelzik és szerény megjelenésükkel nincsenek hivatva ez oltárnak egyszerűségében rejlő szépségét fokozni. Ez oltárok édestestvérei a Deák-téri evangélikus templom oltárának, amelyet Pollack 1809-ben tervezett. Már ennél az oltárnál is az ornamentális plasztika befejezését a nagy technikai készséggel rendelkező Maurer János [1763(?) — 1841] márványozó-stukkátor teljesítette, aki a terézvárosi templom oltárainak márványozását és ékítményeit készítette. (Az oltárok alakos medaillon domborműveit és szobrait alkotó mester vagy mesterek neve egykorú hiteles följegyzés nélkül és összehasonlító anyag híjján további kutatás megfejtésére váró kérdés.) Viszont tudjuk, hogy amikor Maurer elöregedett, kész szoborművekkel rendelkező műhelyét átvevő Pál nevű fia javította e templombeli oltárokat az 1838. évi árvíz kártevése után.

Az oltárok architektúrájának példaszerű szépségével azonban az oltárfestmények nem tartanak lépést. A főoltár képe a spanyol Szent Terézt ábrázolja imádkozva, amint a megnyilt égből alászálló angyal feléje irányítja az isteni szerelem nyilát. A vérbeli barokk hevületű esemény csendes cellajelenetté higgadt. Kazinczy lelkendező leírása ugyan műtörténeti fontosságúvá tette e képet; hozzátehetjük, hogy csak Schöfft József Károly festő munkái között és Pest város akkori művészeti viszonyaiban keresendő jelentősége. Schöfftnek másik alkotása szintén oltárkép e templomban; e festményen koronáját és fiát Mária oltalmába ajánló István királyunk a festőnek korszerű környezetet kereső buzgalma, illetőleg tévedése folytán azonban gótikus stílusú architektúrába van állítva; önállóságra törekvő romantikus történeti festészetünknek jellemző alkotása a festmény, amelyet műtörténeti irodalmunk még figyelmére sem

méltatott. Alatta függ a czenstochowói Szüz Mária kegyképnek 18. századi másolata vagy változata, amely a megszüntetett Stieglmayer-féle szabó-kápolnából került e templom tulajdonába. A szemközt levő oltár festménye, amely Szent József haldoklását ábrázolja, Jenny Alajos festő († 1827 nov. 11.) műve Troger Pál képe nyomán (R. Jacobs: Paul Troger 104. old.) másolatnak tekinthető. A keresztelő Szent Fülöpöt ábrázoló oltárkép viszont szakszerű restaurálást igényel, hogy jelentőségéről és festőjéről, Wagnerről bővebben tájékozódhassunk.

Külön figyelmet követel a templom fából faragott, dús díszítésű szószéke, amely az akkori pesti klasszicizmusnak (in klassischen Stil) többször ösztönző például szolgált alkotása. Schwartz rajzának dekoratív részeit megtartván Dunaiszky, a figurális plasztikát saját fölfogása és terve szerint faragta meg. Úgy ornamentális részletei, mint a mellvéd feszülete, továbbá három domborműve (Krisztus az apostolok között tanít; Krisztus a tenger vízén jár és a habokból kimenti Pétert; a Hit-Remény-Szeretet nemtője) és a fedél csúcsán álló Megváltó szobra gondos szobrászi munkáról tanuskodik bizonyságául a nagymunkásságú Dunaiszky éppenséggel nem üzleti szellemű, de nemes ízlést lehelő művészetének.

A boltozatokat díszítő ornamentális festésből úgy hatalmas terjedelmű kompoziciójával, mint sötétebb tónusú színezésével erőteljesen kiválik a hajó középső boltozatának a falfestménye. A köralakú balusztrád fölött megnyilt felhős égi dicsőségben magyar szentek hódolnak a Szentháromságnak, míg a csegelyekben az evangélisták jelennek meg. A Sándor Béla festette falkép jellemző alkotása a háború előtti akadémikusan neobarokk stílusú falképfestészetünknek. Ennek a közepéből függ alá gyertyáinak sűrű erdejével káprázatos fényt szórva, hatalmas arányú, hármasabroncsú, csüngő csöppekkel, gyöngyfüzérekkel, palmettás koronával ékes, neoklasszikus stílusú facsillár. Ezt az aranyozott csillárt 1832-ben Köderl József és La Vigne Ágost bécsi akadémiai szobrász faragta remekbe és Köderl János aranyozta a Pollack tervei alapján épült pesti Vigadó számára. Az elpusztult Vigadónak e csillárja egyik legfényesebb műemlékünk megmaradt ereklyéjeként congeniálisan illeszkedik bele a Pollack oltáraival ékesített templom belsejébe.

A Szent József mellékoltár mellett epitáfium van illesztve az oldalfal pilaszterébe; a magasban neogotikus kerettel övezett fülkében ég felé mutató Krisztus szobra áll; alatta bronz címeres márványtábla szövege szerint e templom kriptájában hamvad az 1811-ben meghalt Szentkatolnai Cseh Ferenc szatmármegyei alispán és az 1866-ban korán elhunyt azonos nevű

unokaöccse, szintén szatmármegyei alispán teteme, akinek a halála után készült e síremlék. E templomnak a lourdesi Máriát, lisieuxi Szent Terézt, Szent Józsefet és páduai Szent Antalt ábrázoló színezett sablon gipszszobrain kívül külön üvegszekrényben van egy 18. századból eredő faszobra. Ez a festett faszobor az oszlophoz láncolt, ostorcsapások sebeitől vérző Krisztust ábrázolja. A szobor változata a bajorországi Wiesben levő kegyszobornak. Tisztelete fővárosunk területén valószínűleg 1757-ben kezdődött, amikor a budai kapucinusok templomukban oltárt emeltek az ajándékba kapott megostorozott Krisztus (von der Wiss) másolati szobrának a tiszteletére. Ennek a szobornak második változata a budai régi Szent János kórház kápolnájában látható. E templombeli szobor már harmadik ismert változat. A szobor népszerűségére jellemző, hogy Enderle József budai grafikus rézmetszetű képecskét készített e szobortípusról.

A templom ezüst ötvösműveiből nem minden darab jutott korunkra; egyrésze beváltásra került, másrésze az anathemákkal, a fogadalmi ajándékokkal együtt új ötvösművek létesítésére szolgált. Tudjuk például, hogy 1810 júliusában a főoltár elé nagy, ezüstözött lámpát függesztettek; viszont 1812-ben báró Orczyné ajándékozott a főoltár elé nagy, ezüstözött örökmécset; később a főoltár előtt hatágú ezüstlámpa függött, amelyet Grossmann György készített 1362 forintnyi tetemesen nagy összegért. Megmaradt ötvösműveiből ötvösség történeti szempontból érdemes alkotások a következők. Aranyozott ezüst ciborium Pasperger József műve 1774—1781 közötti időből. Legkiválóbb emléke a képben is bemutatott, zopf stilusú aranyozott ezüst monstranciája, amelyet Hartl Lambert készített 1800-ban; ajándékozta Haraszthy Teréz 1807-ben. Körülbelül ugyanez időből származik másik monstranciája is; szintén zopf stilusú, de aranyozott, ezüstözött vörösrézből való; ajándékozta Grossingerné, született Binder Teréz 1802-ben. Viaticum szelencéjét Pasperger Ferenc készítette 1810 körül. Empire stilusú pacificaléját anathemák ezüstjéből készítette idősebb Prandtner József 1814-ben. Hétfájdalmú Szűz Mária képének ezüst koronáját Schmidt Károly ötvös készítette 1818-ban. Ugyancsak fogadalmi ajándékok ezüstjéből készült egyik empire stilusú kelyhe 1820-ban Pasperger Ferenc ötvösnél. Az idősebb Prandtner József készítette kosarán Jézus három reliefjével ékes kelyhet, amelyet Stadler Katalin ajándékozott 1831-ben e templomnak. Szent Teréz ereklyéjének empire stilusú ereklyetartóját Giergl Alajos készítette és Wohldrann János plébános ajándékozta 1835-ben. Empire stilusú, hólyagdíszes tömjénezőjét Müller József készítette 1840-ben. A főoltár előtt jelenleg

függő, akanthusleveles örökmécs Goszmann György finom műve 1848-ból. Tálcás ampolnapárja 1858-ból származik és Müller József műve. Egy aranyozott ezüst kelyhét pedig Schöller Károly ötvös készítette 1867-ben.

Ez egyház Pest művészettörténetének jelentős emléke, sőt: műemlék. Kasselik monumentális művében Pollack változatos oltársorozata. Bár főbb mesterei megtelepedett idegenek a libetbányai Dunaiszkyn kívül, de bennük és általuk keresztmetszetszerűen tükröződik Pest 19. sz. eleji művészeti megújhodásának a története. Egykorú berendezése a delfines rézkilincsektől a remek gyertyatartókon, monstrancián át a pompázó csillárig példaszerű emléke Pest polgári ízlésének és művészetének.

E templomtörténet vázlatának a megírásánál fölhasznált forrásaim: Az ideiglenes fatemplom helyszínrajza Balla Antal mérnök 1790 körüli Mappa specialis... térképén a Bp. Szőv. Múzeumban. — 1782. évi jelentés; Liber memorabilium a Matricula baptisatorum (1793—1798) végén; 1812. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyve, kéziratok a terézvárosi plébánián. E plébánia többi kézirati följegyzései a Matriculák kivételével a proletárdiktatura idején elkallódtak. — A szerviták kézirati naplói a pesti szervitáknál. — A Bp. Szőv. Levéltár irataiból: pesti tanácsülési jegyzőkönyvek 1777—1803; Scopekné végrendelete Pest Testamenta a. m. 1547; pesti Szépítő Bizottmány jegyzőkönyvei 1810 és 1812, továbbá ugyane Bizottmány 5387. számú iratcsomója; pesti Jntimata a. m. 6842; pesti Relat. a. m. 1254. és 5041; Pesti Relat. a. n. 9459; pesti tanácsi iratok 1690/855, VI. 121/870, VIII. 70/871, I. 3427/875, I. 4340/885, VII. 849/888, VII. 857/888; 1822. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyve. — Pollack Mihály oltártervrajza a Magyar Mérnök és Építész Egylet gyűjteményében. — Tervrajzok Budapest székesfőváros XIII. ügyosztályának tervtárában. — Dollhopf Franz: Die Kirche... Vorgetragen... bei der Feierlichkeit der Einweihung des Grundsteines der neuen Kirche der Theresienstadt der k. freien Stadt Pesth... Ofen, 1803. — Gemeinnützige Blätter 1821. LXXVII. — Terézvárosi plébániatemplom toronykereszt szentelése. Religio 1871. II. 22. old. — A terézvárosi templom megáldása. Budapesti Hírlap 1888. 291. szám. — A budapest—terézvárosi templom megáldásának ünnepe. Religio 1888. II. 33. szám. — Dr. Wayand Géza: Néhány adat a budapest—terézvárosi róm. kat. plébániatemplom történetéből. Budapest (1888) III. old. nyomtatvány. — Szent Teréz Egyházközségi Értesítő. 1927. I. évf. 1. szám.

SZEMLE

A cseh-szlovák nacionalizmus történetírása.*

Történelmi irodalmunk voltaképpen már kezdetleges formájában is az *életközelségi elv* szolgálatába szegődött. Mivel minden kornak változóak a szükségletei, különböznek az értékeszméi, következésképpen a történetírás gyakorlati célzatú irányzatossága is esetenként más-más megjelenési formában mutatkozott. Köztudomású tény, hogy a középkor életszemlélete a *teológiai univerzálizmus* kristályvízében oldódott föl. A középkor barát-krónikása a gesta-irodalom dinasztikus hőstörténetének kereteit tervszerűen tágította s a mult idők eseményrendjében az ágostoni civitas Dei és civitas diaboli földi küzdelmeinek bizonyítékait vélte felfedezni.[1] E történetszemléletnek egyúttal legfőbb rendszerező elvét is megkapjuk a pusztán *időbeli* egymásutániság formájában. Tárgyi összefüggések, oksági kapcsolatok felderítésére ez az eredendően megszabott szellemű kutatómunka sikerrel még alig vállalkozhatott. A *racionalizmus* ismeretelméleti erőfeszítései azonban a 17—18. század szorgalmas tudós-társadalmát már megtanították arra, hogy miként kell elvégezniök a tárgyi igazság eszményének megfelelő adatszelekciót. Ilyként szaktudományunk célrendszeréből a politikai hasznosság-elvet (utilitarizmust) majdnem maradék nélkül kirekesztették s a század történetírói műhelyében merőben újszerű elemek serkentették a krónikás históriának történettudománnyá leendő fejlődését. A történeti vizsgálatok ez új iránya és célkitűzése időbeli párhuzamot sejtet az újkori történések alapvető mozzanatával: *a nemzetiségi kérdéssel.*

Sajátságos tudománytörténeti jelenség, hogy a higgadt, tárgyilagos mérlegelés zászlóbontásával szinte szoros egyidejűségben kezdte el — a történetiség rovására — merészen színező tevékenységét a *„sub specie actualitatis"* elveit valló kutatónemzedék. A szellemtudományi vizsgálatnak mindmáig az a legfogósabb kérdése, mennyiben képes az élet *„érzelmi"* vonatkozásaitól távolmaradni. Ez az örök probléma sohasem tagadja meg érvényességét, csupán a koronkénti hatásfoka vitatható, mert minden kornak megvannak a maga sajátos értékeszméi, amelynek vonalán a mindenkori történetkutatás az eseményeket, tényeket leméri. Tacitus antik történetírói eszménye, a *„sine*

* Magától értetődően, e címen, a tárgyilagosságra törekvő J. Pekař, K. Kadlec, J. Šusta, stb. írásait s a rokon történeti publicisztika munkásságát (Em. Rádl, F. Peroutka) nem ismertethetjük.

[1] Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka (Minerva-Könyvtár V.), Bp, 1927. 1. l.

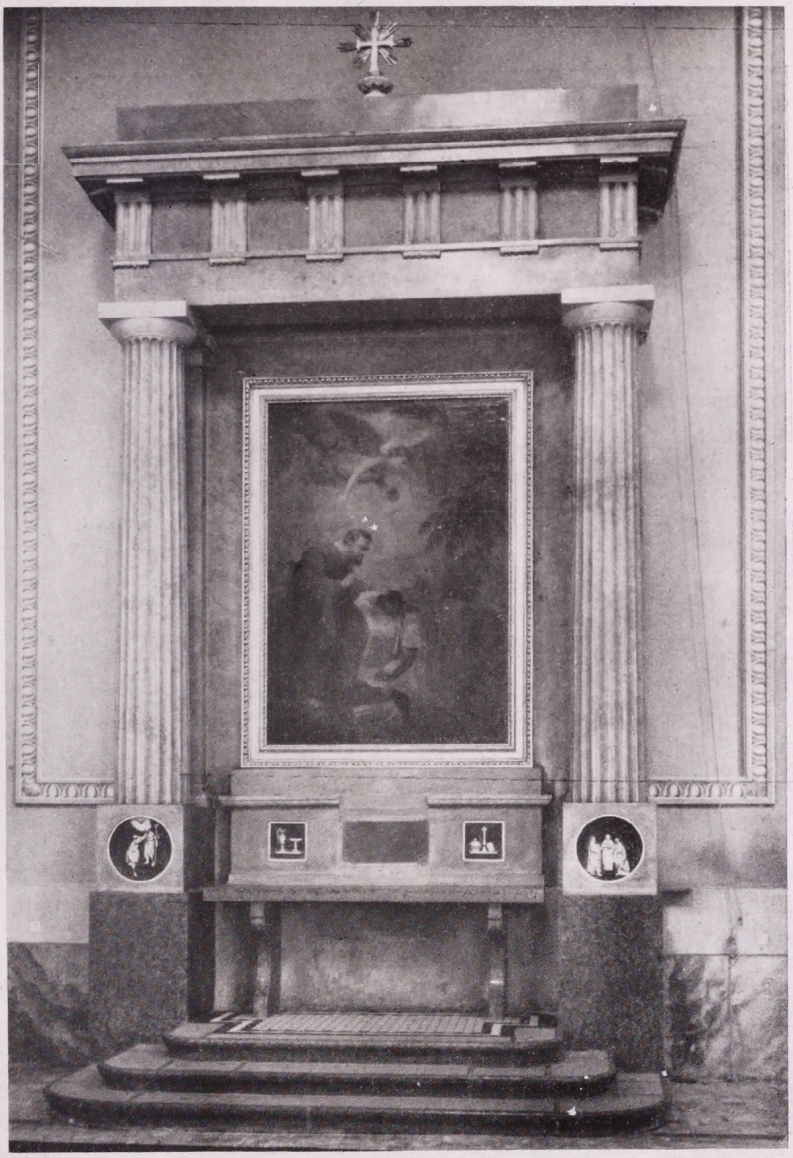

9. A terézvárosi templom átalakított keresztelő oltára.

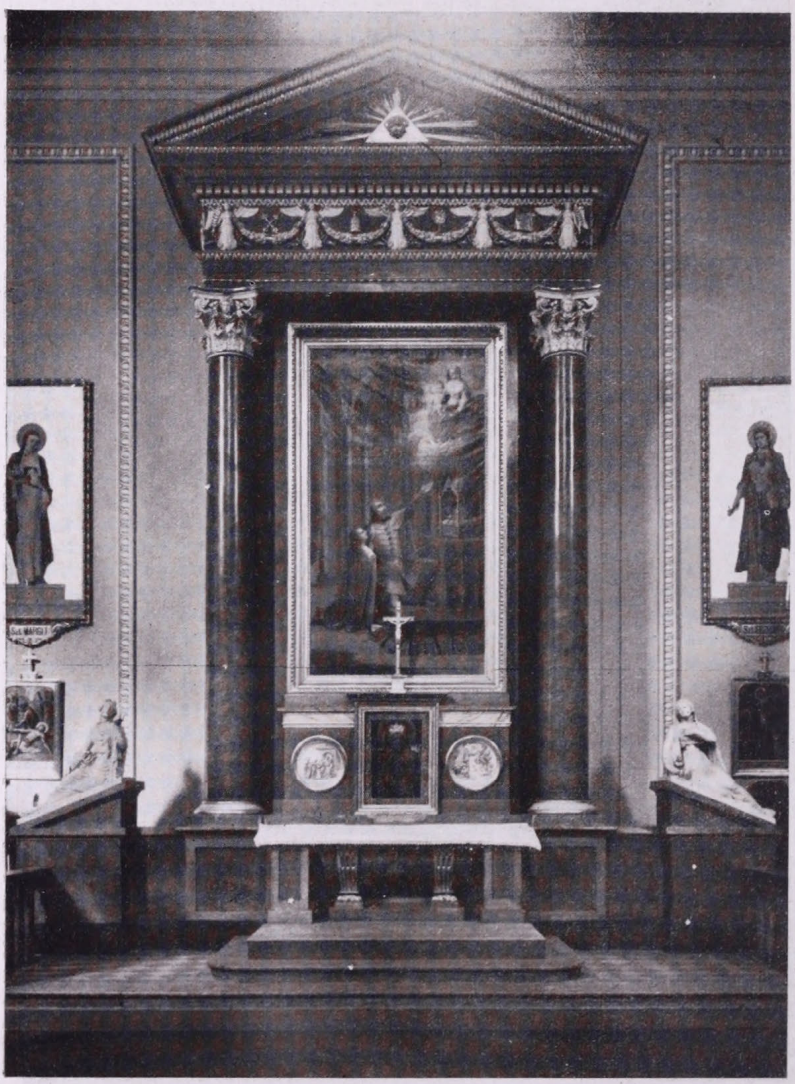

10. A terézvárosi templom Szent István király mellékoltára.

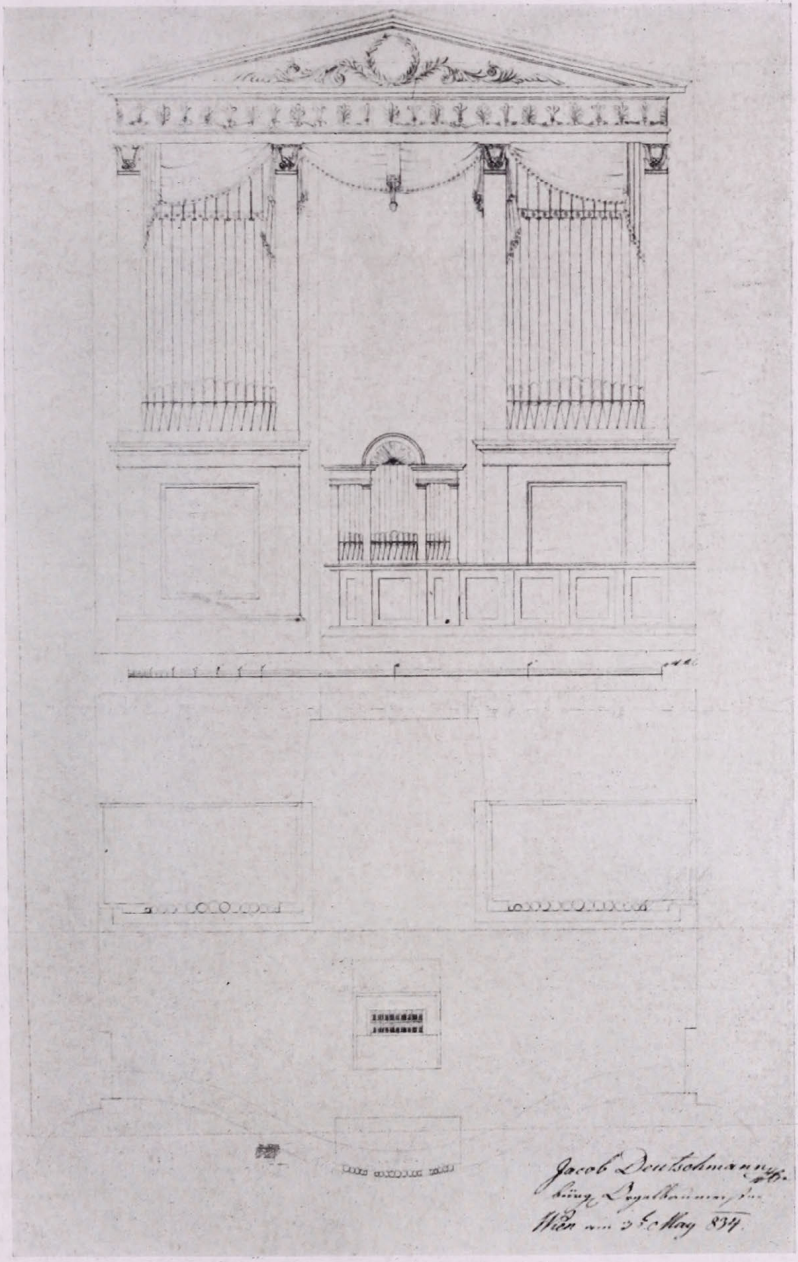

11. A terézvárosi templom volt Deutschmann-féle orgonájának a tervrajza.

12. A terézvárosi templomnak a pesti Vigadóból származó empire csillárja 1832-ből.

ira et studió" kutatási elv, talán még sohasem jutott oly válságos állapotba, mint éppen napjainkban. A 18—19. század fordulójától kezdve, vagyis amióta a *nemzeti érzés* belépett a konkrét eseményalakító tényezők sorába, a történettudományi szemlélet a legnehezebb óráit éli. Ma már ott tartunk, hogy a gyakorlati életben minden mást elemi erővel elsöprő *nacionalizmus* belopta a maga szempontjait a történelmi vizsgálatok amúgyis eléggé *szubjektív* területére s az időszerűség szerint hullámzó célmegjelölései érdekében megkezdte a történeti adatoknak *tervszerű átértékelését.* A középkori s az azt nyomon követő századok időterében a *modern nemzeti* gondolat szülte államtesteket még egyáltalában nem szemlélhetjük, hiszen a nacionalizmus újkori beköszöntő formája: a *nyelvprobléma,* még nem szerepelhetett a nyelvileg is erősen rétegezett középkori társadalmak formabontó tényezőjeként, ennélfogva a nyelvnek a történeti életközösség kereteit is túlfeszítő működéséről a fejlődés jelzett időszakában, beszélnünk még korai.

Fenti gondolatsorunk időszerű értelmezéséből mármost önként következik, hogy *napjaink nacionalizmusa, éppen* ellenkezőleg, már elevenen ható tényezője, termékenységre ösztönző ihletője a különböző népek történetirodalmának. Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy a történeti kutatásnak ez az alkalmazkodó érdeklődése csak alig érzékelhető homályos színfoltok merev egyformaságában jelentkezik. Mivel a nacionalizmus jelentéstartalma, az eszme megjelenésétől kezve, folytonosan bővült, éppen azért, ennek megfelelően lengett ki a történetíró érzékeny műszere is nyugalmi helyzetéből.

Így támasztottak különleges követelményeket az összeomlás utáni párisi környéki békeszerződések is, a népek *„önrendelkezési jogának"* nemzetközi elismertetésével. Ez a tény egyébként a világháború előtti nemzetiség-történet felszámolását jelentette. A történelem pedig mint élő valóságtudomány, alkalmazkodni kívánt az idők megváltozott szükségleteihez s a *kutatás súlypontját a népiség-történet* felé tolta át. A németek népiség (Volkstum) -fogalma, tudjuk, a több mint száz év előtti német romantikának és *„történeti iskolának"* volt kedvelt rekvizituma.[2-3] De a mai Európának is legszámottevőbb történetformáló tényezője a népi erőforrásokra visszavezethető nemzeti öntudat, amelynek hatalmi elképzelései tömegvonzásra rendezkedvén be, az éppen divatozó politikai elvek számára történeti jogalapot emlegetnek. Így igazolja magát a német Harmadik Birodalom *völkisch-szemléletével*[4] s a diadalmas Itália az antik *Róma-eszme folytonosságtudatának* lenyügöző hitével.[5] A korszerű hullámverések zajától így lesz hangos a kisantant-államok történelmi kultúrája is, midőn a párisi környéki békék teremtette államjogi rendszer *„fejlődésalapon"* nyugvó elismertetéséhez, időt, fáradságot nem

[2-3] Szekfű Gyula: Népiség, nemzet, állam. Magyar Szemle, 1934. szept., 5. l. s Mályusz Elemér: A népiség története (Hóman szerk.: A magyar történetírás új útjai, Bp., 1931.).

[4] „Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums" c. kisebbségi kézikönyv.

[5] Ruzicska Pál: Az olasz történetírás új útjai I. („Történetírás", 1937. 1.)

kímélve, szállítják a tudományos adatokat. A *dáko-román jogalapra* fektetett politikai követelések csak egyik jellemző válfaját jelentik a kisantant magyarságszemléletének. Ennek történeti hitelét Jorga és szűkebb környezetén kívül ma már senki sem tartja.[6] Látszólag sokkalta szavahihetőbb érvekkel, mindenesetre nagyobbmérvű munkaszervezettel bizonyít a cseh történetírás, kedvelt célképzete: *a csehszlovák nemzetegység koraközépkori realitása mellett.* Természetesen sokkal élesebb formában elevenednek meg előttünk a modern cseh történettudomány műhelytitkai, hogyha az ott folyó munka *történetfilozófiai hátterére* iparkodunk — előzményként — rávilágítani.

A cseh történetfilozófia gondolatrendszerének *elvi alapjait* szívesen azonosítja a *Descartes-féle racionalizmus* és nemzeti hősük, *Husz János,* tanaival. Ezek a mozgalmak törik ketté — szerintük — a középkori társadalomszervezés *hűbéres formáit* s a *népképviseleti elv* korai felmagasztalóját is ő benne, nemzeti reformátorukban, tisztelik. Az egyetemes emberiség újkori fejlődéstörténetének rendszerező elvét is — főleg Ed. Beneš nyomán — a huszita mozgalmak idejébe rögzítik. E szerint a világtörténet *két, egymástól élesen szétváló alaprétegre különül:* I. *a demokratikus* haladás (Francia-, Angolország, USA, Csehország) és a renaissance-Descartes-Husz hagyományokat értetlenül szemlélő, a feudalizmus eredendő bűnében fogant; II. *arisztokratikus* fejlődés (Németország, Ausztria, Magyarország, Balkán, Török- és Oroszország) vonalaira. Itt Husz János jelentőségét legfőként abban pillantják meg, hogy a T. G. Masaryknál kiteljesedő eszmeláncolat forrásvizét a huszitizmusból fakasztják.

Két világ tárul elénk — ezek szerint — a cseh történetfilozófiából: I. *a humanitás* eszményével tökéletesen átitatott nyugateurópai és cseh kultúráé s ennek ellenkező pólusa: II. *a születési kiváltságokat* istápoló német-magyar formavilág. E részleteiben is határozott különbségtétel a *legalapvetőbb magyarázó elve* a cseh történetírás magyarságnézetének. E kérdéskörön belül két végletesen ütköző alapfelfogással szükséges megismerkednünk. Míg ugyanis *Lamanszky pétervári tanár* a magyar *honfoglalástörténetről* — a szláv-világ szempontjából — *optimizmussal* vélekedik, mivel a középkori németség *„Drang nach Osten"* áramlatának kerékkötőit bennök látja, addig világtörténeti helyzetünket a másik véglet szemmértékével elemezi a nyugati-szláv történetfilozófiának irányító motívuma, a szinte már dogmává kövesedett *Palacký-elmélet.* A dunavölgyi magyarság első jelentős külpolitikai eseményéről Palacký így nyilatkozik:[7] *„A magyarok betörése és megtelepedése Magyarországon egyike azon eseményeknek, amelyeknek a legsúlyosabb következményei voltak Európa történetében, a legnagyobb szerencsétlenség, mely a szlávságot évezredek folyamán érte... Miként nyugaton római befolyás alatt a frank monarchia nagyra nőtt, úgy keletkezhetett volna keleten Konstantinápoly hegemóniája alatt hasonló szláv birodalom és Kelet-Európá-*

[6] Tamás Lajos: Az oláh történetírás régi és új arca. Magyar Szemle, 1934, 265—271 l.

[7] Fr. Palacký: Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě, 1848. évi kiadás.

nak ezer esztendő óta egészen más lenne a jelentősége, mint amelyben így részesült. De azon körülmény folytán, hogy a magyarok e kialakulófélben levő szervezet szívébe hatoltak és azt szétzúzták, ezek a kilátások mindenkorra megsemmisültek. A hatalmas törzsek még alig összefüggő tagjai újólag elkülönültek és csakhamar ismét elidegenedtek egymástól, mivel hatalmas idegen (= magyar) anyag választotta el őket térben is." A pozitivista eszközökkel dolgozó cseh szakembereknek az elmult századvég termékeny hatású *szociológiai* megújulásáig, úgyszólván ez a Palacký-felfogás volt egyetlen *összefoglaló gondolatuk* s ennek szárnyain lendült a magasba a *romantikusan liberális történetszemlélet*. Ez a mozgalom rendkívül érdekes tanulságokat mutat a cseh történetírás gyakorlatában. Ismert tény, hogy a közelmult cseh nacionalizmusa, a Habsburg-monarchia szervezeti kiépítésén, *szlavofil irányban* munkálkodott. Történetirodalmi tekintetben ez a törekvés egyértelmünek bizonyult az 1867-es osztrák-magyar kiegyezésnek, a *közjogi dualizmusnak*, merő tagadásával. Az egykorú cseh történetírás, *Fr. Palackýtól* nyervén az első ösztönzéseket, az adott helyzettel ellentétben, a *szláv túlsúlyra* való *trializmust* tartotta a monarchia egyedül üdvözítő életkeretéül. A cseh történetírás rugalmasságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy abban a pillanatban, amidőn az összeomlott monarchia a *föderatív vágyakat* is maga alá temette, néhányéves megtorpanás után (1918—1922) ismét *önmagára talált*. Míg egyrészt azonban a cseh történetírás a jelen igazolását kereső *etatisztikus célú* bizonyításával kitermelte a „*közös*" mult *egységes nemzetfogalmát*, addig, másrészt a szlovák tudományosság nem mindennapi erőfeszítésekkel szegezi rá tekintetét nemzettörténete „*különhatárolt*" útjaira.*

Láttuk, hogy a cseh történetírás eszmealapjai mily hajlítható felületekkel rendelkeznek s mennyire hajlamosak anakronisztikus képzettársításokra Következőkben pedig megvizsgáljuk, hogy ezekre az eszmepillérekre miként nehezedik *gyakorlati történetírásuk* hatalmas boltozatú építménye. Irodalmi becsvágyuk nem elégedett meg az egyéni kezdeményezésekkel, hanem egy nagyszabású *munkaközösségbe* fogta össze az eddig szervezetlen erőket.[8] Az elszigetelt egyéni munkateljesítmények eme tömörítésével tagadhatatlanul *megduzzasztották* adatkészletüket, másrészt azonban a társas szervezkedéssel együttjáró sorsot ők sem kerülhették el s ma már ott tartanak, hogy kiadványaik szelleme az *időszerű politikai célokkal mutat szembetűnő összhangot*. Saját fogalmazásunkban ez azt jelenti, hogy a csehszlovák történetírás alapvető feladatának véli „*sub specie temporis nostri*" tekinteni a mult idők eseményrendjét.[9] Történeti műveikben a világ-nyilvánosság nagy többsége

* V.ö. M. Matunák: Slovensko nikdy nepatrilo ani Česku, ani Polsku. Klny. a „Kultura" 1927. évf.; D. Rapant: Československé dějiny. Pekářův Sborník, Praha, 1931; Sborník MSS. ročník XXX. 1936. str. 75—88+152.

[8] Nemrégen alakult két legszámottevőbb munkaközösségük: a) Rukověti Slovanského Ústavu v Praze (1931.). b) Vysokoškolské Rukověti ... v Praze (1934.).

[9] Slovenské Pohľady, 1937. č. 6—7. str. 407.

előtt bizonyítják, hogy *Slovensko* (Felvidék) és *Podkarpatská Rus* (Kárpátalja), *miután magvát képezték a minden művelt ember által jól ismert cseh királyságnak*, utóbb úgyszólván *feloldódtak* és *eltüntek* az osztrák *Habsburgok* császári birodalmában, *tehát Csehszlovákia megalapítása alapjában véve visszatérés volt ahhoz a helyzethez, amelyben a csehszlovák államterületen több mint ezer esztendővel ezelőtt a történeti élet megkezdődött.* A szláv történeti világ egységes ábrázolását leghatékonyabban a prágai szláv intézet kézikönyvei szolgálják. E nagymultú intézet műsortervének nyilvánosságra hozatalakor (1931),[10] hivatkozással az 1929 márc. 28-i összejövetel határozataira, elsőrendű feladatának véli az *egész szláv településterület*, vagy bármely részének, *tudományos módszerrel* leendő megvizsgálását.

Célmegjelölésük alapján kézikönyveik: I. *művelődési* és II. *nemzetgazdasági* osztályra különülnének.

Gyakorlati megfontolás vezeti őket, mikor hangsúlyozzák, hogy a különböző problémakört fejtegető művek csak egy kötetre terjedjenek, 20—30 nyomtatott íven, 8° alakban. Könyveiket képanyaggal, szemléltető ábrákkal, térképekkel szerelik fel s évi 1—2 kötet megjelenését helyezik kilátásba Hatalmas méretű munkaterv körvonalai bontakoznak ki közleményük további részéből is. A művelődési csoport (I.) közeljövőt illető feladatának tartja a következő munkák sajtó alá rendezését: *bevezetés a hlaholi paleográfiába;* az *orosz irodalom* és *filozófia* története. Távolabbi cél szerint feldolgozzák a *lengyel, ukrajnai, jugoszláv* és *bolgár* irodalmat, majd az *északi* és *déli* szláv nyelvcsoport *fejlődéstörténetét* és *karakteriológiáját.* Nemzetgazdasági tagozatában pedig az anyagi műveltség erőviszonyait kívánják ecsetelni, ilyen sorrendben: *Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország* és *SSSR* s külön kötetet szentelnének a *szláv határokon-túli* kereskedelempolitikának.

Feladatcsoportjuk keresztülvitelének első állomásául a *régiségtudomány* megszólaltatását tekintették: *az egész szlávlakta földterületet illetőleg.* Ez a roppant nehéz szerep *Lubor Niederlenek*, az egyetemes szláv archeológia legkiválóbb cseh művelőjének jutott,[11] aki már tudományos pályája kezdetén (1893—94) figyelmet keltett régészeti és történeti-néprajzi vonatkozású munkásságával.

Kézikönyvének előszavában (Předmluva, str. V—VII.) utal művének hézagpótló jellegére s kiemeli, hogy a *szláv kultúra, a régészeti* kutatások világánál, *határozott vonalaiban* először *a 9—11. században* mutatkozik. A könyv két főrészre oszlik. Az I. címe: Szlávok a történelemben és a régiségtudományban. Ezen belül az egyes fejezetek a következők: Szlávok a neolitikumban (3. l.); szlávok és a lausitzi kultúra (9. l.); szlávok és a szkíták (Hallstatt)) (21. l.); szlávok a római és gót időkben (27. l.); a szlávok szétszóródása (32. l.); az első évezred vége és az archaeológia (40. l.). A II. rész címe: A IX—XI. sz. szláv emlékanyag vizsgálata.

Fejezetei a következők: a leletanyag csoportosítása (49. l.); hamvasz-

[10] Niederle idézendő műve függelékeként jelent meg.

[11] Lubor Niederle: Rukověť Slovanské Archeologie. Rukověti Slov. Ústavu v Praze Svazek I. 1931. 292 lap 8°.

tásos sírok (51. l.); csontvázas sírok (69. l.); telepek (89. l.); várak (104. l.); kincsleletek (depotok, 120. l.); anyagi kultúra, fegyverzet (143. l.); ékszerek I. (164. l.); ékszerek II. (183. l.); művészet (218. l.); házieszközök (232. l.); kerámia (245. l.); eredmények (257. l.); a régiségtudományi irodalom (jellemző, hogy a miénk kimaradt) áttekintése (272. l.).

Látjuk, hogy módszeres szemléletével az ősszláv-világ tárgykörének *egész terjedelmét* iparkodott felölelni. Határozott meggyőződéssel vallja (257. l.), hogy az ősi *szláv kultúra belső alakulását a Kr. u.-i VI. századtól kezdve* kísérhetjük figyelemmel s a régészeti eredmények a történelmi és összehasonlító nyelvészeti adatok fogyatékosságát ellensúlyozhatják. Megállapítja, hogy *gazdag sírmellékletek*, a kérdéses időtérben, *jóformán alig jelentkeznek* s az ezidei sírok túlnyomórészében edényen, késen és cserepeken kívül más egyebet aligha találunk (257. l.). Művelődési élete eme kezdetleges fokán a szláv ember *kevésigényű* lévén, csak *szegényes putrikkal* rendelkezett, benne egyszerűbbnél-egyszerűbb eszközökkel; bronz-, vagy ezüstkészítmények szintén ritkaságszámba mennek. A VI—VII. században bekövetkezett *széttelepedéstől* kedődően, a szláv-világ *hat magasabb kultúra* hullámgyűrűjébe keveredett, amelyeknek hatásfok szerinti felsorolása — megállapíthatólag — a következő: 1. *bizánci*, 2. *keleti*, 3. *északi*, 4—6. *német, litván-lett* és *finn*. E kultúrkörök hullámverései — Niederle szerint — a *„feltételezett"* ősszláv művelődési egységnek megbontották a felületeit s a mélyre hatolva: *az egymástól elütő törzsek kultúrképeit eredményezték* (e fokon még bevallottan „csehszlovákokról" beszél őstörténeti kutatásuk). A szláv törzsszervezetre hatást gyakorló magasabb kultúrák anyagi hagyatékát több útvonalon közvetítették. Mindenekelőtt megemlítendők a Balkán-félsziget régi nagy útvonalai, Konstantinápolytól kezdődően egészen a Közép-Duna mellékéig, illetőleg az Adriai tengerig, továbbá a Dnyepertől — Halicson és Krakkón át — Magdeburgba és Prágába, másrészt az Odera-forrásvidékén kereszteződő és délnek forduló útvonal s végül keleten két nagy vonala a közvetítő kereskedelemnek: északról, nevezetesen Skandináviától délre húzódva; egyikük Ladogán és Ilmenen keresztül a Dnyeper vízmellékére és ezentúl a Fekete-tengerig, a másik iránytváltoztatván a Ladogánál, a Felső-Volga s azontúl is a Chvolinszký-tengerig terjedt (258. l.).

Szlovenszkóról úgy vélekedik, hogy az a rendelkezésünkre álló emlékanyag vallomásából ítélve *elüt* Cseh- és Morvaország anyagi hagyatékától s úgy tetszik, hogy inkább a *délszláv-zóna leletcsoportjához csatlakozik* (267. l.). Fentebbi megállapítását részletezve, azt hirdeti, hogy *az egész magyar medence egységes szláv kultúrára mutat* s e településkör sírmezői, így a nógrádmegyei Pilin község-mellettiek a horvát Bielé Brdo és Kloštro-i hagyatékra utalnak. *Tehát a Közép-Duna medencéje mint földrajzi egység, (szláv!) kulturális egységet is alkotott* (268. l.).

Ha alapvető részleteiben is vizsgáljuk az imént elmondottakat, akkor a következő megjegyzéseket tehetjük. Miután, mint előszavában maga is mondja, sajátos, szlávnak tekinthető kultúra csak a Kr. u.-i IX. századtól kezdve kísérhető figyelemmel, felmerül a kérdés, vajjon a korábbi időkben

miből állapíthatja meg Niederle az egyes kultúrcsoportok *szláv etnikai jellegét*, vagy *minek* alapján igyekszik ezt megkísérelni? Bevallja maga is, hogy régészeti adatai nincsenek, legalább is nincsenek olyanok, amelyeket sajátosan szlávnak lehetne tekinteni. De hiányoznak az anthropológiai adatai is. Így igazán nem csodálkozhatunk azon, ha a bizonyítások során említett két főérve, ha általánosságban el is fogadható, korántsem elegendő ahhoz, hogy vele egyes kultúrák szláv jellegét bizonyítsa.

Az első, általánosságban elfogadható tétele, hogy a szlávság a történelem színpadán való megjelenésekor, ha kultúrában nem is, de *tömegében nagy nép*, amely hatalmas területeken található meg. Ennek a ténynek alapján joggal tételezhető fel, hogy *korábbi* története is van a szlávságnak. Másik negatív erejű bizonyító érve, amit már említettünk is, a szlávságnak *„jellegzetes"* régészeti hagyatékban való szűkölködése, amely lehetővé teszi, hogy *a szlávságot becsempéssze magasabb kultúrájú népek mellé, hiszen nincsen semmi régészeti anyag, ami ellene fordítható.*

De ezek után az is világos, hogy a *nem bizonyítható hipotézisek* területére lép Niederle, amikor csupán a fenti érvekre támaszkodva, egyes neolitikus kultúrák hordozóiban szlávokat is lát.

Hatalmas az az irodalom, amely a lausitzi-kultúra nemzetiségi hovatartozását kívánja eldönteni. Az objekív régészeti kutatás határán legtöbbször túljutottak e kísérletek s nem is vezettek megnyugtató eredményre. Niederle *szlávnak tartja* s hat pontban foglalja össze régészeti bizonyítékait, de a kérdést végleges módon eldöntöttnek ezután sem tartja (17. l.). Érthetetlennek tartjuk *szűkszavúságát*, amikor nem részletezi legfőbb bizonyítékát, amellyel azt állítja, hogy *formában* megvan a *folyamatosság* a lausitzi-kerámia típusaitól egészen a Kr. u.-i VII—X. századi szláv kerámiáig.

Megtalálja a szlávság jelenlétének lehetőségét a *szkíta* (Hallstatt)-*korban* is. Több kutató beszél a szkíta sírmezőknek *„ősi elemet"* képviselő leletanyagáról. Herodotos *mezőgazdálkodást* folytató szkítákról tud s Niederle a két adatot egybekapcsolva, az uralkodó, harcos szkíta réteg mellett, az *„ősi elemet"* képviselő szkítákat *szlávoknak* tartja (22. l.). Itt tehát megint csak a fenti két érvre támaszkodva mond ki Niederle egy szerinte nagyon valószínű lehetőséget; határozott bizonyítékai azonban nincsenek. Bizonyos vonatkozásban ez a megállapítása a *magyarföldi* kutatásokat is érinti. A szépszámú és sok tekintetben egymástól elütő (temetkezések pl.) hazai szkíta leleteink hordozóiban *szlávokat* is kereshetnők, *ha Niederle bizonyítása kielégítő lenne.*

A Kr. u.-i *első hat század talán* a legnagyobb jelentőségű a szlávság történeti életében, ez idő alatt történik meg az őshazából (?) való kivándorlás. Ekkor jut el a szlávság azokra a területekre *(a Kárpát-medencébe is)*, amelyeken valamivel később, mint *jellegzetes* régészeti hagyatékkal rendelkező nép, már felismerhető. Ekkor kezdődik meg a szomszédos, magasabb kultúrájú népekkel való érintkezés, aminek következményeként a *IX. században* megjelenhetett a *jellegzetesnek* mondható szláv kultúra. Igen sajátságos, hogy erről a vándorlásról *kevésszámú írott forrásanyag* áll rendelkezésre,

amely nem is bizonyos, hogy tényleg a szlávokra vonatkozik-e; régészeti útmutatás egyáltalán nincsen. E vándorlások kezdetét Niederle a Kr. u.-i II. századra helyezi, a Julius Capitolinus-nak egy, a szlávokra *nem feltétlenül* illő szövegrésze alapján (= germánokkal együtt más „*idegen*" népeket is kiszorítottak a Kárpátokon-túli területekről . . .). Régészeti adatok nem beszélnek ilyen tömegű megmozdulásról s a bevándorlás útjai is csupán a VI—VII. században elért helyzetből rekonstruálhatók, több-kevesebb bizonyossággal. Rendkívül érdekes lenne, ha Niederle kísérletet tett volna a *történeti Magyarország* szerepének e viszonylatban való tisztázására. Mint Közép-Európa egyik fő közvetítő területének jelentőségét, feltétlenül mérlegelni kell. Részben utalás erre a *zarubinetzi* és *černiachovi* lelőhelyek által képviselt római-kori kultúra értékelése, amelynek leletanyagában *szláv elemeket* is sejt. A történeti *Magyarország*, illetve a nagy magyar *Alföld* területének régészeti viszonyai a Kr. u.-i II—IV. század idejére meglehetősen tisztázottak. A feltételezhetően kevert etnikumú (főként dák keveredésre gondolhatunk) szarmata uralkodó réteg mellett, igen kis mértékű germán (vandál, kvád) hatás mutatható ki. De itt is megvan a legnagyobb tömegű ősi lakosság, amelyeknek népi hovatartozása a legutóbbi régészeti (jórészt kerámiai) kutatások eredményeként nem lehet vitás. Olyan szoros kapcsolat mutatható ki már a kora La Téne-nel, de még inkább ennek utolsó periódusával, hogy a századokkal korábban megtelepedett *kelta lakosság továbbélésével* kell számolnunk.

Nincsen ebből a korból egyetlen olyan leletünk sem, amelyet ne helyezhetnénk az említett népek valamelyikének régészeti hagyatékába. Tehát semmi nyomát nem találjuk egy olyan népi megmozdulásnak, amely éppen azért, mert a fentebbi különböző jellegű régészeti maradványok egyikéhez sem tartozik, *talán szlávnak* lenne tekinthető. Ilyenformán a magyar *Alföld* szerepe a mondott időben, a szláv vándorlások kérdésének szemszögéből, tisztázottnak tekinthető. Nem tisztázott a helyzet azonban a Kr. u.-i I. évezred második felében. Nem kívánunk belemenni annak a kérdésnek a vitatásába, hogy *mi döntheti* el egy avarkori temető (pl. Keszthely) *etnikai jellegét*, ne kutassuk azt sem, hogy helytálló-e s történeti tudásunknak megfelel-e a szlávságot *harcias, lovas* népnek feltüntetni csak azért, hogy egyik-másik temetőnek *fegyver-mellékletlel* ellátott lovas sírjait *szlávnak* is mondhassuk? Mindezek helyett utaljunk arra, hogy maga Niederle is csak a IX. századtól kezdve beszél „*jellegzetes*" szláv régészeti hagyatékról, amely századokon keresztül alakult ki keleti és főként bizánci hatások alatt. Mármost meglepő-e, ha az avarok hagyatékában az „S"-végű hajkarika s a granulációs fülbevaló, stb. jelenik meg, amikor azon az útvonalon jöttek a Duna—Tisza közére, amely a keleti és bizánci ékszerkultúrának is egyik fő terjedési vonala volt?!

Nem kívánjuk ezzel a szlávok ittlétének lehetőségét vitatni, csak arra törekszünk, hogyha itt voltak, *akkor az őket megillető leletanyagot juttassuk nekik*. Nagyjelentőségű lesz itt is a korszak kerámiájának a vizsgálata, amelynek már eddigi eredményei is arra mutatnak, hogy technikájában, formája-

ban és anyagában jó részével autochton s előzményei megvannak már a Kr. u.-i II—IV. századi régészeti hagyatékban is.

Az említett nehézségek fokozott mértékben érvényesülnek a hazai IX—XI. századi, *honfoglaláskori leletanyag* értékelésénél. Nem lehet kérdéses, hogy szláv hagyaték van, de hogy bizonyos kevert leletanyagú temetőcsoportban (pl. Szakál-hát, Vendel-halom, hogy csak a legújabbakat említsük), *hol van az a határ*, amelyen túl *magyar* vagy *szláv* jellegű sírokról beszélhetünk, — egyelőre nem tudni. Több jól megfigyelt és publikált emlékanyagnak nemcsak a régészeti, de anthropológiai adatai is megkívántatnak hogy a kérdésben valamelyest is tisztán lássunk, *ha a kérdés egyáltalában eldönthető lesz.*

A szláv archacológia eme *sarkalatos tételeit* azért fejtegettük ily részletekbemenően, mert *történeti fikcióik alapformái* — kivétel nélkül — *itt gyökereznek.*[12] A cseh történetírók tudvalevően — beleértve a viszonylag tárgyilagos Niederlet is — egységesen és nagy lelkesedéssel szegődtek a *szláv kontinuitás* s ezen belül a *csehszlovák nemzetegység történeti ideológiájának szolgálatába.* Ennek jegyében a germán, továbbá a *magyar* kultúra és foglalás prioritását — mai államterületükön — kétségbe vonják. Niederle erre annál is inkább vállalkozhatott, mert a szláv régészeti hagyaték széleskörű ismeretével, látszólag tárgyi alapokat is rögtönzött hozzá. Természetszerűleg nem elégítik ki a *tipologizáló módszer* szükségletei, hanem a szellemtörténeti magaslatok legjárhatatlanabb ösvényeit is megkísérti. Módszertanának esetlegessége, *nemzeti érzésvilágánál* fogva már eleve fönnálló feltevéseinek igazolásában, az egyébként személytelen tudományterületen a pán szláv „*vzájemnost*" eszmekörének kétesértékű magvait szórja el.

Alapjában véve ugyanezen módszertani elgondolás értelmében „*nacionalizál*" a cseh kutatók fiatalabb nemzedékéhez tartozó *Jan Eisner*[13] s a pozsonyi *Komenský*-egyetem „többtermelő" írógárdája is. Ennek az iskolának szemléleti elveit s alkalomszerű módszertanát még *Václav Chaloupecký* dolgozta ki, 1923-ban megjelent munkájában.[14]

Főleg a *Chaloupecký-iskola* ösztönzésére, Szlovenszkónak, mint a *magyar birodalom területi állományából kieső történeti „életegységnek*" ábrázolásában: *minden tudományszak közrejátszik.* Roppant jellemző pl. a *Chaloupecký-iskola* kitermelte azon mű, amely a pozsonyi *Komenský*-egyetem *anatómus-professzora, Zdenko Frankenberger tollából ered.*[15] Művét Chaloupeckýnek, a mesternek ajánlva, Bevezetésében (Úvod, str. VII—XII.) teljes-

[12] Ezek sorát l. Václav Novotný: České dějepisectví v prvém desetiletí republiky. Bibliograficky přehlíží, v Praze, 1929. c. művében.

[13] Ján Eisner: Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933.

[14] Václav Chaloupecký: Staré Slovensko, Bratislava, 1923. Bírálatát l. a Sborník MSS. 1926. évf., továbbá Deér Józseftől: A Felvidék történetének újabb irodalma I. Századok, 1932. évf. 13—34. l.

[15] Anthropologie starého Slovenska, Bratislava 1935., (Práce Učené Společnosti Šafařikovy v Bratislavě, Svazek 18.). Fejtegetéseinkkel v.ö. Bartucz Lajos tanulmányát: Antropológia és a magyar őstörténetkutatás. (Ethnografia—Népélet, 1932, 2. sz.).

séggel elfogadja annak történeti rendszerét s „*néhány*" (mindössze 2—3) *felvidéki leletcsoport embertani mértékszámából a csehszlovákok koraközépkori együttélését olvassa ki.*

Zdenko Frankenberger iskolapéldáját nyujtja annak, hogy az orvostanár *merev természettudományi gondolkodása* mily téves uniformizálásra vezethet a történetírás gyakorlatában. Módszertani alaptévedését már ott követi el, amidőn átveszi *V. Chaloupecký* rendszerét, a nélkül, hogy azt *forrásszerűen ismerhetné.* Mindent átütő *nacionalizmusának* foglyaként szem elől téveszti, hogy az anyagi és szellemi kultúra egyes „*elszigetelt*" tárgyai és jelenségei nem elegendőek az őstörténeti kérdéscsoport megvilágításához s a cseh és szlovák etnikum életalakulásának különböző szakaszaiban voltaképen mindig *más és más etnikai formában áll előttünk* s a szakadatlan változást, az elmúlás- és újjáképződés folyamatát azazal igazán nem érzékelteti, ha a *fejlődéselve* kizárásával csupán egy-két konkrét vizsgálat kapcsán tárja *elénk a leletek semmitmondó számviszonyait.*

Zdenko Frankenberger csak abban az esetben tehetett volna *„általános érvényű"* megállapításokat, hogyha egyfelől a fontosabb anthropológiai jellegeknek (szem, koponya- és arcalak, haj-, bőrszín, termet) *a Felvidék egész területére kiterjedő* (s nem 2—3 lelőhelyre!) *rendszeres statisztikai felvételére,* másfelől az egyes etnikai elemeknek beható *rasszanthropológiai szétkülönítésére* vállalkozott volna s csak e feladatok végeztével írhatott volna — *ilyen címen* — *összefoglaló munkát.* Csakis e munkálatok vezetnek el bennünket *Szlovenszkó anthropológiai arculatának felderítéséhez.*

Ezt azonban csak akkor végezheti el, ha a *multba* (!) tekint vissza s a régi sírokból előkerülő hiteles koponyák és csontvázak alapján régészeti *korok, néphullámok, kultúrák* szerint *századról-századra* menve megállapítja, hogy mikor, mily embertípusok és miféle arányban éltek Szlovenszkó területén.

Magától értetődik, hogyha a kutatás már *rendeltetésénél* fogva kerül közelebbi kapcsolatba a *napi politika hasznosság-elveivel, ez esetben a szemléleti hibaforrás* úgyszólván önként felvetődik. Mégis az első pillanatra úgy rémlik, mintha a fiatal cseh írógárda tehetséges alakja, az alig 35 esztendős *J. Macůrek,* megértőbb álláspontot képviselne a magyarsággal szemben.[16] Az ő véleményével már csak azért is számot kell vetnünk, mivel azon kisszámú történész-honfitársai közé tartozik, akik *nyelvünkön — tényleg — előadó- és vitaképesek.* Bevezető soraiban azzal a *taktikai fondorlattal szereli le az olvasó gyanakvását,* hogy a tőlük szokatlan áradozással ismeri el *történetírásunk nyugateurópai fejlődésfokát* (13. l.) s fejezetei végén *gazdag magyarnyelvű irodalmat is közöl.* Alapvető tévedése abban rejlik, hogy a *magyar államiság* fejlődését *nem köti össze a magyar népiség fogalmával,* hanem e két jelenségcsoportot úgy ábrázolja, mintha azok *nem is egyidejű,* egymással *párhuzamosan* haladó történések lennének. További *ahisztorikus* értékszempontjai azt sugalmazzák neki, hogy a *nyelvhasználatból* — kor-

[16] Josef Macůrek: Dějiny Madarů a uherského státu, v Praze, 1934. (Vysokoškolské Rukověti ... Svazek I.).

tévesztő újkori analógiák nyomán — a középkori magyar történet néhány kimagasló személyének *nemzetiségi származását* megjelölje. Pl. Mátyás király egyéniségében a nemzeti vonásokat színtelenné mázolja azzal, hogy levelezésének egyikét sem írta magyar nyelven, *ellenben csehül igen* (109. l.). Módszertani következetlenségét azután azzal tetézi, hogy ugyanakkor a jóval előtte élő Svatopluk nagymorva fejedelmet majdhogy nem az első szláv *„nemzeti"* reálpolitikus jelzőjével illeti. Magyarság-szemléletük akkor is dédelgetett vezérgondolatuk síkján mozog, amidőn állam- és társadalomszervező képességünket kétségbevonják. A *középkori magyar állam* — hirdeti Macůrek — *hatalmi keret csupán*, amelynek jogi illetékessége *a trianoni országhatárokon lezáródik.* (V.ö. történeti térképmellékleteivel!) Gondolatvezetésének tarthatatlan volta önmagában nyilvánvaló, amidőn az államhatalom sugárként szétágazó rendszerét a *magyarság néprajzi határvonalainál* önkényesen eltorlaszolja. A magyar államhatalmi érvényesülés korlátait főleg *kedvezőtlen számarányunkban* jelöli meg. Eme nézetével feltétlen összhangzásban vallja azt, hogy az *újkori Magyarország néprajzi tarkasága nem a másfélszázados törökdúlás egyenes következése, hanem honfoglaláskori adottság. A politikai zsoldba szegődött* cseh történetírás Macůrek tolmácsolásában is helytelenül magyarázza a nemzeti öntudat életrekelését. A XVIII—XIX. század fordulóján feltűnő nemzetiségi ébredést a *magyar elnyomás visszahatásának* minősíti, holott itt európai áramlattal kell számolnunk, mely legalább a századvég francia forradalmától kezdve, minden nemzetiség zászlajára egyforma öntudattal írta rá nacionalizmusának önelvű kiművelését. A tudományos álláspont viszonylag sziklaszilárd alapjáról a légüres térbe vitorlázó cseh teoretikusok így szakadnak bele a napi politika útvesztőibe. Csakis így érthető, hogy az európai humanitás árnyékában fogant 1868: XLIV. tc.-t, amely a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozatott, *még kora szemüvegén át is elmarasztalja.*

Irányított tudománypolitikájuk gyümölcseként hasonló keretek között bontakozik ki az *„egységrehozott"* csehszlovák történet, Kamil Krofta előadásában.[17] Szembetűnő gátlásokkal viaskodik, mert habár *programmszerűen a „csehszlovák"* történelem megírására vállalkozott, mégis a *megfelelő forrásanyag szűkszavúsága folytán* csupán a cseh események ismertetésére szorítkozhatik, másrészt pedig a *szlovák-kérdés megbolygatása* könnyen *előtérbe tolhatná a magyar kapcsolatok elsőbbrendűségét.* A magyar-kérdésnek a csehszlovák történetírásban elfoglalt helyét legjellemzőbben a *„világháborús felelősség"* fölvetése állapítja meg. Itt már a *mérsékelt irányzat* is kardot ránt, mert *„a világháború kezdeményezője az osztrák-magyar diplomácia volt, ezt pedig a magyar befolyás irányította".*[18]

Láthattuk, hogy a *nacionalista* szempontokkal föleresztett cseh *„történetiségnek"* legkirívóbb hibaforrásául éppen azt róhattuk fel, hogy széles

[17] „A csehszlovák történelem kistükre" Mukačevo-Munkács, 1932. (Kitűnő bírálatát l. Sborník MSS. 1936.)
[18] J. Pekař: Dějiny československé, Praha 1921., ...

általánosságban is, főleg azonban a *dunavölgyi fejlődés kapcsán:* a mai államjogi *„status quo"* vonalán mérte le a politikatörténet fordulatokban gazdag eseményrendjének jelenségeit. A cseh öntudat hizelgő és tetszetős köntösbe burkolt elméletének újkori forrása a népi érdeklődésű német romantika hagyatékára utal. A XVIII. sz. második felében munkálkodó *Schlözer* göttingai tudós a szlávok népeit és törzseit egybefoglalván, módszeresen is rámutatott rokonságukra, a szláv lélek vonásait eszményi színekkel pedig *Herder* ecsetelte.[19] Vállaikon emelkedtek a magasba az első szláv próféták.[20] A felvilágosodás mozgalmából merítő nacionalizmus továbbá *Diderot* és *D'Alambert Nagy-Enciklopédiájából* pedig azt tanulta, hogy minden államalakulatnak *egy-nyelvűnek* kell lennie. Ebbe a gondolatsorba szépen illeszkedik *Ján Kollár Slávy dcerája,* amelynek előadása szerint a szláv népfolyam özönvízként fogja elárasztani a világot s az Elba és Szajna partjain felcsendül a lenézettek (= szlávok) nyelve. A politikai jogalapnak vélt nemzeti nyelv művelésével ily szorosan egybeforrott kultúrnacionalizmus, természetesen, *az újkori cseh gondolkodók* (Palacký, Masaryk, Kramař, Beneš, Krofta, Švehla, Chaloupecký, Niederle, Macůrek . . .) *írásaiban* már leplezetlen türelmetlenséggel keresi a *hatalmi érvényesülés útjait s területi igényekkel* (Slovensko, Podkarpatská Rus) *lép fel.* A cseh nacionalista szellemfejlődés első arcvonalában eleddig a *Hus—Chelčický-Palacký—Masaryk* iskola állott, mely a népellenes nagyorosz törekvések megnemértését a *nyugati demokrácia értéktöbbletével magyarázta.*

A cseh szellemi embereknek ama csoportja, amely *J. Pekař* († 1937), *Emánuel Rádl* (Válka čechů s němci) professzorok s a történeti publicisztika kiváló művelője *F. Peroutka* vezérletével keresztény-germán kultúrkategóriákban gondolkodik: *főleg szűkebb hazájában pusztába kiáltó szó maradt!*

Ma, 1938-ban, a cseh történetírás ismét felületi töréseket mutat s apró jelenségei jóelőre figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a *Masaryk-féle közömbös szovjetszemlélet mindinkább színesedik.* A külpolitikai szükségletek méhében fogant *„újraértékelés"* szemlátomást azonban mégcsak a *közvéleményformálást célzó* történeti tárgyú irodalomban jelentkezik.

De biztosra vehető, hogy abban a pillanatban, *amidőn az orosz-cseh politikai barátkozás megleli állandó formai kellékeit: a cseh történeti szellem gyakorlati életösztöne ez alapon szövi tovább a Dunamedence fejlődésvonalait.**

WAGNER FERENC.

[19] Ideen zur Philosophie der Geschichte der Mentscheit, 1784—91.

[20] Jaroslav Vlček: Dejiny literatúry slovenskej, III. vydanie, Turč. Sv. Martin, 1933. és Albert Pražák: Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu, Praha, 1922.

* Második, befejező közleményünkben hasonló módszertani elgondolás szerint ismertetjük a *legújabb szlovák történetirodalmat is.*

TALLÓZÁS

Magyarosan. A Történetírás szerkesztősége elhatározta, hogy a magyar tudományos nyelv művelése érdekében a Tallózás hasábjain új rovatot nyit. A rovat címszava: *Magyarosan*, már előre meghatározza az itt megjelenő közlemények tartalmát, amennyiben tömören kifejezi azt, hogy a szerkesztőség is részt kíván venni abban a mozgalomban, amely a tudományos nyelvben használatos idegen szavaknak magyar szóval való helyettesítését tűzte ki céljául. Ezt az igyekezetét a munkatársak és az ovasóközönség *együttes támogatásával* szeretné gyümölcsözővé tenni, ezért felkéri a lap minden olvasóját, hogy e cél elérésében megfigyeléseikkel, hozzászólásaikkal, vagy tanácsaikkal a munkatársakat támogassák.

Új, az idegen kifejezések értelmét maradéktalanul fedő magyar szavakra van tudományos irodalmunknak szüksége, magyar szavakra, amelyek a magyar gondolatot magyar köntösben örökítik meg az utókor számára. Igyekeznünk kell tehát minden tollhegyre kívánkozó idegen szót megfelelő magyar szakkifejezéssel helyettesítenünk. E cél szolgálatába áll a Történetírás akkor, amidőn új rovatát megindítja.

Ez alkalommal három idegen szakkifejezést választottunk ki nyelvünk élősdiei közül, amelyek megértek arra, hogy tudományos irodalmunkból egyszersmindenkorra kitöröljük. E három szó a *renoválás*, *restaurálás* és *rekonstruálás*.

Renoválni annyit jelent mint valamit *megújítani, tatarozni:* az elhasználódott részeket újakkal kicserélni.

*Restaurálás*on már mást értünk. Ezt a kifejezést akkor használjuk, ha valamit eredeti, régebbi állapotába visszaállítunk. Az értelmi súlypont ez esetben nem a javításon (például tárgyak esetében a megrongálódott részeknek újakkal való kicserélésén), hanem az idők folyamán változást szenvedett helyzetek vagy tárgyak régi állapotukba való visszaállításán, eredeti helyükre való állításán van. A *restaurálás* tehát *visszaállítást, helyreállítást* jelent. A *restaurálás* szónak helyettesítésére az építészet szempontjából az *újjáépítés* szó is számításba jöhet. Ha azonban jól meggondoljuk, e két kifejezés értelme nem fedi teljesen egymást. Ugyanis az *újjáépítés* már nem csupán az eredeti állapot visszaállítását jelenti. Jelenti azt is, ha valami épületet korszerűen átépítenek, bővítenek, átalakítanak. Az *újjáépítés* szó tehát a *helyreállításhoz* viszonyítva az eredeti állapothoz képest jelentősebb változást vagy változtatást is éreztet az olvasóval.

Végül a *rekonstruálás* szó helyettesítése lenne feladatunk. *Rekonstruálni* annyit jelent mint valaminek, ami már csak nyomokban van meg eredeti

állapotát elméletben megközelítő biztonsággal megállapítani. *Rekonstruálok* akkor, ha a rendelkezésemre álló részletadatokból ok és okozati összefüggések meggondolások alapján az egészre következtetek. A *rekonstruálás* tehát agymunka: ki kell agyalni a véletlenek folytán ötletszerűen fennmaradt részletekből a már elmult időben vagy térben újra le nem pergethető, vagy vissza nem állítható események vagy alkotások folyamatos egészét. Újra ki kell tervelni azt az elgondolást, amelynek alapján a mult valamelyik eseménye, vagy valamely emberi agy elképzelése megvalósult. *Újratervelés* tehát a *rekonstruálás*, *rekonstruálni* pedig annyit jelent, mint *újratervelni* valamit.

Az így ajánlott szakkifejezések tehát: *megújítani, tatarozni* (renoválni), *helyreállítani, visszaállítani* (restaurálni), *újjáépíteni* (—), *újratervelni* (rekonstruálni) bizonyos szempontból fokozást jelent. Fokozást, mert a megújítandó, helyreállítandó stb. tárgynak vagy cselekménynek a szakkifejezés értelmét adó szellemi tevékenykedést megelőző és követő állapota között a fenti sorrend szerint fokozódik a különbség.

HIREK

Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó történelme. 808 lap, többszáz műmelléklet és ábra. A „Történetírás" könyvei I. kötete.

A magyar történettudomány a világháborút megelőző korban mindig gondoskodott arról, hogy a tudományos kutatások eredményeit a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tegye és ne csak a szakemberek tekintsék sajátjuknak a magyar multat. A világháboru és az azt követő gazdasági összeomlás lehetetlenné tette azonban a elkezdett nagyszabású munkák folytatását, amikor pedig az anyagi lehetőségek ismét lehetővé tették, hogy a magyar mult feltárása továbbhaladjon, egyedül a merő tudományos szempont érvényesült. Elfelejtettek tehát gondoskodni a szélesebb rétegek igényeinek kielégítéséről.

Ennek a problémának minden vonatkozását átérezve határozta el a „Történetírás" szerkesztősége a „Történetírás Könyvei" c. sorozat megindítását. Ez a sorozat a tudományos követelmények és szempontok figyelembevételével a nagyközönség számára íródik. Célja a magyar társadalom egyes rétegeinek és a mindenkit érdeklő kérdések történetének közlése. Ezt a célt szolgálja első kötete, Miklós Imre könyve, A magyar vasutasság története.

A fenti célon kívül két szempont érvényesült a mű összeállításánál. Az egyik, hogy még a kifejezetten tudományos problémák is élvezetes, gördülékeny nyelven legyenek előadva, a másik pedig, hogy a könyv ne csak nemzetnevelő olvasmány, hanem gyakorlati jelentőségű, okmánypótló és okmányjellegű kiadvány is legyen. A könyvnek ugyanis számos olyan részlete van, amelyek ma az illetékes vasúti hivatalokban, iratok hiányában, bő felvilágosítást nyujtanak a közigazgatási, személyi, ügyviteli és egyéb részletkérdésekben. A könyv tehát elsősorban a magyar vasutasság nagy tömegei számára íródott, de ennek ellenére minden politika-, gazdaság- és művelődéstörténészünk számára nélkülözhetetlen kézikönyv.

A mű hosszú évek levéltári kutatásain épül fel és elmondhatjuk, hogy a szerző minden olyan lényeges iratot, amely a tárgyalt kérdéssel foglalkozik, földolgozott és részletesen ismertetett. Nem elégedett azonban meg ezzel, hanem megállt az apró mozaikszemeknél is, amelyek évtizedes munkája során

gyakran akadtak kezébe és éppen ezek az apró mozaikszemek teszik élvezetessé, regényszerűvé stílusát, úgyhogy aki egyszer kezébe vette ezt a könyvet, nem teszi le addig, amíg végig nem olvasta.

Hosszú évek verejtékes munkájának eredménye napvilágot látott. A vasutasság történetének megírását a nagy, szétszórt és rendezetlen anyaghalmaz kétségtelenül megnehezítette, de hiszen ez a probléma minden komoly történeti műnél felmerül. Nem is ez bántja a kutatót, az írót, hanem — amint a szerző előszavában írja — az irígység és a közöny, amellyel munkája során találkozott. És itt álljunk meg egy pillanatra, mert Miklós Imre e kijelentésével a magyar tudományos művek megszületésének szomorú műhelytitkait leplezte le.

Az irígység és a közöny azonban megtorpant az úgynevezett szakkörök territoriumának falain. Maga az élet, a lüktető eleven valóság szolgáltatott igazságot Miklós Imrének, amikor műve megjelent és többezer példányban kelt el a könyvpiacon. Ilyen siker után már csak csendes megelégedést jelentenek azok az elismerő cikkek, amelyek a legkülönbözőbb pártállású és világnézetű napilapokban hasábszámra megjelentek. Ezek a cikkek azt bizonyítják, hogy könyvünk írója eltalálta a nagyközönség nyelvét, azt pedig, hogy abszolút történettudással írta meg művét, a „Történetírás" igazolja.

A magyar vasutasság történetében három, a történeti fejlődésnek megfelelő időszakot ismert fel a szerző. Az *első időszak* a kifejezetten *magyar* vasutasság megjelenéséig terjedő korszakot öleli fel. Ebben a részben alapos és teljes mértékben kritikai feldolgozását kapjuk az első magyar vasúttervek megszületésének, Széchenyi, Kossuth és Deák jövőbe látó elgondolásainak. A pest—kőbányai lófogatú függővasúttól a pozsony—nagyszombati lóvasúton és az első magyar vasúti törvény megteremtésén át eljutunk az első magyar gőzüzemű vasút sok harccal megelőzött megvalósításához, majd a szabadságharc leverését követő idők osztrák vasúti politikájához. A *második időszak* az 1867. évi kiegyezéstől az 1904. évi vasúti sztrájkig történt eseményeket foglalja magába. A MÁV születésének napjai, majd fejlődése és küzdelme a *magyar* vasutasságnak az idegen osztrák vasutassággal, a magánvállalatokkal, átvezet bennünket ahhoz a nagy harchoz, amelyet a magyar vasutasság saját egyéni létének, anyagi és erkölcsi érdekeinek és értékeinek biztosításáért vívott. A *harmadik időszak* a nagy vasutas-sztrájk kirobbanásától, annak elért eredményeitől veszi kezdetét és rohamléptekkel tart a véres világháborút megelőző mozgalmas évek eseménysorozatán át a nagy kirobbanásig, amikor is a vérzivatarban a magyar vasu-

tasság hűen kitartott őrhelyén, képviselve a magyar állameszmét, küzdve a magyar birodalomért.[1]

A történeti fejlődésnek eleven és szívhezszóló képét szükségszerűen egészíti ki a magyar vasutasság irányítószerveinek, a minisztériumnak, az államvasutak igazgatóságának és az üzletvezetőségeknek, a vasúti tisztképzésnek, a MÁV és a többi hazai vasutak nyugdíj-, nyugbér- és egyéb jóléti intézményeinek, Magyarország vasúti műhelyeinek, az egyenruházatnak, a szabad utazásnak a története. Nem hiányzik azonban a vasúti egyesületek, klubok és szövetkezetek története sem és igen jelentősen egészítik ki a művet a vasutasság soraiban élt és onnan kikerült nagy egyéniségek életrajza. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ezek az életrajzok nem az utóbbi évek szokásos előfizetés és támogatás gyüjtő akciójának az eredményei, hanem a tényleges értékek sokszor a feledékenység homályából előbányászott életének rajzai. Nem élő nagyságok tömjénezése ez az életrajz-sorozat, hanem a holtak történelem által igazolt érdemei előtt való meghajlás.

Miklós Imre, mint történetíró, nem állt meg az adatok és összefüggések száraz előadásánál, hanem egyéniségének erős szellemétől áthatva, a tiszta kritikával leszűrt adatokból alkotott képet a magyar társadalmi fejlődés szemszögéből nézve, értékelte is. Műve nemcsak adatpublikáció, hanem szellemtörténeti mű is, a szó mindkét értelmében véve. Története a magyar vasutasság szellemi és lelki fejlődésének és története a magyarországi vasutasságnak és vasútügynek a magyar szellem szemszögéből nézve. A könyv tehát jóval többet ad, mint amennyit a címe ígér.

Miklós Imre könyvét azzal a jóleső érzéssel tesszük le a nagyközönség, elsősorban pedig a vasutasság asztalára, hogy célunkat elértük, tanítani és nevelni fogunk. A „Történetírás" szerkesztőségét és lapunk barátait még az is örömmel tölti el, hogy ezt a műmellékletekkel együtt több mint ezer oldalas könyvet több is követni fogja és már most bejelenthetjük, hogy sorozatunk második kötete is készülőben van.

(Miklós Imre könyve megrendelhető szerkesztőségünk útján, vagy a szerző címén: Budapest, XII., Márvány-utca 50.)

[1] BEVEZETÉS: A mozdony és a vasút feltalálói — Stephenson György — Trevithick Richárd — Watt János — Összefoglalás.

13. A terézvárosi templom mai főhomlokzata.

14. A terézvárosi templom szentségmutatója Hartl Lamberttől.

I. Rész. 1. FEJEZET: Előzmények —Visszapillantás — Széchenyi István gróf — Kossuth Lajos — Deák Ferenc — 2. FEJEZET: A pest—kőbányai lófogatú vasút — V. Ferdinánd király — 3. FEJEZET: Az első vasúti törvények körüli harcok — A legelső magyar vasúti törvény — Kiegészítő törvények — 4. FEJEZET: A pozsony—nagyszombati lóvasút — Dunajobbparti vasút — A balparti (középponti vasút) — 5. FEJEZET: Bonyodalmak az első vasútnál — Pest város és az első vasút harca — Megkötik a békét — A pesti iparosok harca az első vasúttal — 6. FEJEZET: Visszaélések az első vasútnál — V. Ferdinánd király elrendelte a vizsgálatot — Megdöbbentő jegyzőkönyvi vallomások — Mit derített ki a vizsgálat? — Utóhang — 7. FEJEZET: Az első magyar vasút — József főherceg Magyarország nádora — A magyar középponti vasúttársaság vezetősége — Magyarország legelső mozdonyainak kazánvizsgálata — Próbamenet Palotáig 1845 november 10-én — A legelső magyar vasút rendszabályai — Biztonsági intézkedések — A megépített pest—váci vonal felülvizsgálása — Jelentés a megvizsgált vasútról — Technikai nyilatkozat — A legelső magyar vasúti utasítás — A pest—váci vonal megnyítása — A sopron—katzelsdorfi vonal megnyitása — A pest—szolnoki vasútvonal megnyítása — Anyagi zavarok és újabb visszaélések a vasútnál — Csányi László, a szabadságharc közlekedési minisztere — A legelső mozdonyok Magyarországon — Kimutatások a legelső mozdonyokról — 8. FEJEZET: Az abszolutizmus vasútpolitikája — Császári rendelet — A magyar vasutak megnyitási sorrendje.

II. Rész. 1. FEJEZET: Az alkotmány visszaállításának okiratai — Hidvégi Mikó Imre gróf közlekedési miniszter — Hollán Ernő államtitkár — Benépesítés a minisztériumban és a vasuton — 2. FEJEZET: A MÁV elődje a cs. k. éjszaki vasúttársaság — Miből lett a m. kir. államvasút? — A cs. k. éjszaki vasút állomásai és személyzete — Horváth Alajos MÁV igazgatóhelyettes szolgálatba lép — Illetménycsökkentési terv — A magyar nyelv hivatalossá tétele a MÁV-nál — Gyenge üzletmenet miatt elmaradt az előléptetés — Gorove István közlekedési miniszter — A mozdonyvezetők első megbecsülése — Álhírek az állampályák eladásáról — Vihartkeltő tévedés — Az apró vasutasok megbecsülése — 3. FEJEZET: A MÁV igazgatóságának megnevezése — Stempf Károly első igazgató eltávozik — Tisza Lajos közlekedési miniszter — A MÁV vasútépítés és az ügyvitel egyesítése — A MÁV igazgatóságának megszervezése — A legelső MÁV illetményszabályzat 1872. évben — 4. FEJEZET: Felségfelterjesztés a MÁV új szervezete ügyében — A m. kir. vasútépítészeti igazgatóság beolvad a MÁV igazgatóságába — Tolnay Lajos a MÁV első elnöke — 5. FEJEZET: Péchy Tamás közlekedési miniszter — Seregszemle Magyarország valamennyi vasutasa fölött 1877-ben — Magyar királyi államvasutak — Mohács—pécsi vasút — Cs. kir. szab. Délivasút — Tiszavidéki vasút — Cs. kir. szab. Osztrák Államvasút — Cs. kir. szab. Kassa-Oderbergi vasút —

Első Erdélyi Vasút — Pécs-barcsi vasút — Alföld-fiumei vasút — Magyar Nyugati vasút — Első Magyar Gyácsországi vasút — Északkeleti vasút — Bánréve-nádasdi vasút — Bátaszék-dombóvár-zákányi (dunadrávai) vasút — Eperjes-tarnowi (magyar rész) vasút — Győr-sopronebenfurti vasút — Vágvölgyi vasút — Arad-kőrösvölgyi vasút — Aradcsanádi Egyesült Vasutak — Arad-temesvári vasút — 6. FEJEZET: A vasúti szolgálat hősei — Betörés az Államvasutak igazgatóságának pénztárába — Apróbb vasúti hírek a 70-es és 80-as évekből — Ordódy Pál közlekedési miniszter — A MÁV Gépgyár német szellememe magyarrá változik — Kemény Gábor közlekedési miniszter — Az 1884. évi szolgálati rendtartás és illetményszabályzat — A MÁV igazgatóság átszervezése 1884 április 1-től — Mióta van a MÁV-nak hivatalos lapja — 7. FEJEZET: Baross Gábor élete kora és rendszere — Keleti pályaudvar a Baross szoborral — Lukács Béla MÁV elnök és miniszter — Lukács Béla megreformálja az 1884. évi szolgálati szabályzatot — Elnökváltozás a MÁV-nál. Lukács megy, Ludvigh jön — Elveszett a vasutasok biztosított előlépési joga — A MÁV 1889. évi 33. sz. érdekes Hivatalos Lapja — Lukács Bélát miniszterré nevezik ki — A vasutasok helyzete a 80-as évek végén. Illetménykimutatások — Vasúti összeütközés Halason. Régi vasúti stílus — 8. FEJEZET: Ludvigh Gyula MÁV elnök és kora — Báró Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter — Báró Dániel kereskedelmügyi miniszter — 123 millió forint a MÁV beruházásokra — Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter — Miniszter és kapus — Lendvai Lintner Imre tragikus halála — Horánszky Nándor kereskedelmi miniszter — A m. kir. Kúria elvi kijelentése.

III. Rész. 1. FEJEZET: A vasutasok önvédelmi harca. Elpattan a húr. Ott kezdődött — Fiume és Zágráb a mozgalmak élén — Szombathely is mozogni kezd — Hieronymi miniszter megtiltja a mozgalom céljaira való gyüjtést — A MÁV igazgatóság számolt a sztrájk lehetőségével — Hieronymi törvényjavaslata a vasutasok fizetéséről — Igen éleshangú bírálat — A vasutasok elszánt lépései — Betiltották az országos vasutasgyűlést — Turcsányi Pált és Sarlay Jánost felfüggesztették — Bevonultatták a vasutasokat. A király parancsa — A m. kir. büntetőtörvényszék ítélete: felmentés — A kir. ítélőtábla ítélete szószerint helybenhagyó — A kir. Kúria ítélete — a felmentő ítélet jogerőre emelkedett — 2. FEJEZET: Az 1904. évi vasúti „sztrájk" tanulságai — Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter — Farádi Vörös László kereskedelmi miniszter — A Szent Korona Országainak Vasutas Szövetsége — A Mozdonyvezetők Országos Szövetsége — Vonatkísérők Országos Otthona — 3. FEJEZET: A koalíciós kormány megalakulása — A státusrendezésről — A vasutasok mozgalma — Szterényi József államtitkár érdekes hírlapi nyilatkozata — A vasúti pragmatika megalkotása — Küzdelem a szentesítés körül — A törvényes vasúti pragmatika — Magyarok a milánói kiállításon — Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter — Kőszegi Vasutas Árvaház — 4. FEJEZET: A vasu-

tasság aranykora — Csákányi Marx János MÁV elnök — Beöthy László kereskedelmi miniszter — Báró Harkányi János ker. miniszter — Tolnay Kornél MÁV elnök — Kitört a világháború — Megáldják a zászlókat. Károly trónörökös a ferencvárosi pályaudvaron — A felség elismerése — Meghalt a király — I. Ferenc József a halottas ágyon — A herceghalmi vasúti katasztrófa — IV. Károly király — 5. FEJEZET: Tisza István gróf békekísérletei — Serényi Béla gróf kereskedelmi miniszter — IV. Károly király 1917 áprilisában törvényes vasúti fizetésrendezést akart — Harc a megélhetésért. Vasutasgyűlés Szabadkán — Báró Szterényi József kereskedelmi miniszter — Vasúti hírek 1918 tavaszán — 6. FEJEZET: Sortűz a gépgyárban — Elmarad a szegedi királylátogatás — A vég kezdete — IV. Károly királyt kényszerítették a lemondásra — Törvényjavaslat Magyarország függetlenségéről — Tisza István vértanu halála — 7. FEJEZET: Az őszirózsás lázadás — Forradalmi vasúti szindikátus — Osztályharc alapján szervezik a vasutasokat — Vázsonyi Jenő MÁV elnök, Garami Ernő kereskedelmi miniszter — A rémuralom kora — A vasutasok ellenforradalma — 8. FEJEZET: A rémuralom bukásától napjainkig tárgyalja az eseményeket.

IV. Rész: A közlekedésügy vezérei. (Az alcímeket elhagytuk.)

V. Rész: A vasúti tisztképzés 1870-től. A vasúti tisztképző tanfolyam megalakulásától (1887-től) a mai napig volt valamennyi hallgatójának névsora.

VI. Rész: A MÁV és a többi hazai vasutak nyugdíj-, nyugbér- és egyéb jóléti-intézményeiről.

VII. Rész: Magyarország vasúti műhelyei. Egyenruházat. Szabad utazás.

VIII. Rész: Hősi halottak és hősök — Szolgálat közben elszerencsétlenültek — Vitézek és a háborúban kitüntetettek — A sport kiválóságai.

IX. Rész: Egyesületek, Klubok és Szövetkezetek. Magyar Vagónlakó Testület.

X. Rész: Értékeink. Életrajzok: Csíkvári (Wührl) Jákó, Feketeházy János, Beliczay Gyula, Mikus-Csák István, Homonnay Lajos, Dr. Gyökössy Endre, Dr. Halmos István, Legény Elemér, Dr. Müller Miklós, Dr. Zsitvay Tibor, Oláh Dániel, Tasnády Nagy András, Horánszky Gyula, Dr. Imrédy Kálmán, Pilisi Ney Ákos, Dr. Misángyi Vilmos, Papp János, Dr. Veress Gábor, Gáll András, Bittó György, Vitéz Verebély László, Zelovich Kornél, Dr. Eszláry István, Dr. Komáromy (Koller) Ferenc, Szalóky Géza, Eke Mihály — A Magyar Mérnök és Építészegylet irodalmi díjainak nyertesei — Berekesztő.

A „Történetírás" főmunkatársai sorából Dr. Gallus Sándor és Dr. Nagy Tibor kiváltak.

*

A Pomázi Műemlékvédő Bizottság felkérésére a „Történetírás" munkatársai sorából alakult munkaközösség elkezdte Pomáz és környéke műemlékeinek kutatását, feltárását és leírását. A közös munkával végzett kutatások eredményeit a „Történetírás" több tanulmányban fogja ismertetni. Azért is igen jelentős ez a kezdet, mert ez az első megnyilvánulása a magyar történetírásban a kollektiv kutatásnak.

*

A „Történetírás" szerkesztősége az orientális történelem kutatóival megállapodást kötött, amelynek értelmében ez a munkaközösség tanulmányait, külön rovatban, lapunkban helyezi el.

MTA Könyvtára
Periodika 1142/1966 sz.

KÖNYVPIAC

ROMHÁNYI KÁROLY:
A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. 340 lap és 47 műmelléklet.

PÁRDÁNYI MIKLÓS:
A breton kérdés. Politikai tanulmány Franciaország nemzeti kisebbségi problémáinak köréből. 287 lap.

FRÁTER LÉNÁRT:
Hunyadi magyar származása oklevelekben. 127 l.

TOWER VILMOS:
Amit Napoleon életrajzai elhallgatnak. 214 l.

— **Megrendelhetők szerkesztőségünk útján.** —

A

MAGYAR MŰVÉSZET

a legelterjedtebb és legnívósabb magyar képzőművészeti folyóirat.

Főszerkesztő (1925—1935):
Dr. MAJOVSZKY PÁL.

Felelős szerkesztő:
Dr. OLTVÁNYI-ÁRTINGER IMRE.

Főmunkatárs:
Dr. LÁZÁR BÉLA.

Kiadja a Szinyei Merse Pál Társaság megbízásából az ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RT.

Előfizetési ára: negyedévre 7.50 pengő.

MEGJELENIK HAVONKÉNT.

Kiadóhivatal: Budapest, VII. kerület, Erzsébet-körút 7. sz.

10

RÁBAKÖZI NYOMDA ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT, SOPRON.

305.049

TÖRTÉNETÍRÁS

Szerkeszti:
Belitzky János

TARTALOM:

A hún és hiungnu népek azonossága. — Göcseji helynevek. Tanulmányok Zala megye településtörténetéhez. — A budapest-józsefvárosi róm. kat. plébánia-templom. — Szemle. — Tallózás. Szerkesztői üzenet.

II. ÉVFOLYAM, 3. SZ. BUDAPEST, 1938. JULIUS HÓ.

ÁRA 3 PENGŐ

TARTALOM:

Oldal

Dr. Szász Béla: A hún és hiungnu népek azonossága ... 237

Dr. Makoviczky Gyula: Göcseji helynevek 268

Dr. Schoen Arnold: A budapest—józsefvárosi róm. kat. plébánia-templom... 311

SZEMLE

Dr. Bendefy László: Prinz Gyula; Magyar földrajz III. rész 329

TALLÓZÁS

Orbán Dezső: Szerecseny (Győr megye) a XVIII. század végén 336

Szerkesztői üzenetek 338

A „Történetírás" 1937. évfolyamát előfizetőinek kedvezményes áron köti

NAGY SÁNDOR

KÖNYVKÖTÉSZETE

Budapest, XII., Márvány-utca 11. szám

Lapunk évente hatszor jelenik meg. Előfizetési díj 1 évre 12 P.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, I., Márvány-utca 23.

1938 augusztus 1-től: BUDAPEST, III,. NIMRÓD-UTCA 10.

Postatakarékpénztári csekk száma: 44.593.

Kiadásért és szerkesztésért *dr. Belitzky János* felel.

A hún és hiungnu népek azonossága.

Irta: Dr. Szász Béla.

A húnok eredetével időről időre a magyar kutatók is foglalkoznak, de irodalmunkban olyan alapvető tanulmányok, mint a Hirthé, Kiesslingé és Inostrancévé — leszámítva a hún szavak nyelvészeti taglalását —, nem jelentek meg. Hiányzik a húnok és Attila történetének a mai kor színvonalán álló feldolgozása is. Ebből a szempontból nézve az a vita, amely a hún eredet-kérdésről nemrégiben két folyóiratunkban lefolyt, sem szolgáltatott új anyagot, vagy szempontokat.[1]

Az azonosság kérdését Deguignestől Inostrancevig igen sokan tárgyalták s az idevonatkozó irodalmat az utóbbi — sajnálatosképen csak orosz nyelven megjelent — munkája tartalmazza. Ennek dacára hiányzik az összefoglalás és a különböző szempontok egyeztetése.

Véleményünk szerint tisztázni kell, hogy

1. a hún nyelv hova, mely nyelvcsaládba sorozható be,
2. részletesen fel kell deríteni a húnok őstörténetét egészen a népvándorlás kezdetéig,
3. vizsgálni kell azokat az adatokat, amelyek a hiungnu—hún azonosságot igazolhatják, mégpedig:
   a) a két nyelv azonossága tekintetében,
   b) földrajzi elhelyezkedésük révén,
   cI kínai forrásadatok megvilágításában, végül
   d) ki kell nyomozni, hogy a hiungnu és a hún népek szokásaiban, intézményeiben, vannak-e oly nyomok, amelyek az azonosítást támogatnák.

Csak ha mindezekre a kérdésekre megnyugtató feleletet

[1] Mészáros Gyula: Az első hún nyelvemlék. Népünk és nyelvünk 8. évf. 1936. p. 1—12. — U.ő.: Húnok és magyarok. U.o. p. 97—109. — Moros Ella ((Mészáros és Moór): Bendeguz „leveske". U.o. 9. évf. 1937. p 102—103. — Moór Elemér: Hiung-nuk és húnok. U.o. p.177—193. Ez utóbbi cikkhez Mészáros észrevételei. Mészáros: „Leveskétől" az „Üveggyöngyig". U.o. — Németh Gyula válaszai: Mundzuk-Bendeguz. Magyar Nyelv, 33. évf. 1937. p. 216—221. és A hiung-nuktól az oszmánli nyelvtanig. U.o. p. 323—329.

tudunk adni, dönthetünk ebben a nagyfontosságú kérdésben. Meg kell jegyeznünk, hogy a kérdéskomplexum belevág az ókori történész, a klasszikafilológus, a bizantinológus, iránista, turkológus és a sinológus tárgykörébe egyaránt s mivel ily sokoldalúan képzett szakember nincsen, a tudományos mankók alkalmazására mindenki rászorul és csak akkor lehet lezárni véglegesen a vitát, ha kételyek semilyen irányban sem lesznek. Mindaddig, amíg a forrásanyag jórésze nehezen megközelíthető és éppen a kutatók egyoldalúsága folytán nehezen ellenőrizhető, a tudományos élet mindig ki lesz téve vakmerő és szerencsére könnyen megcáfolható feltevéseknek.

Nem lehet eléggé hangoztatni, hogy a hún eredet-probléma nem magyar történeti, hanem világtörténeti kérdés, tehát eldöntésénél a magyarság eredetének kérdése tekintetében elfoglalt szempontok nem irányadók s mindazokat az innen adva levő elfogultságokat, amelyek sajnos oly gyakran befolyásolják az állásfoglalást, a kapukon kívül kell hagyni.

I. Hún nyelv.

A hún nyelv hovatartozandóságának megállapításánál nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy egyetlen hún felirat, vagy mondat sem maradt ránk,[2] úgyhogy javarészt hún nevek és egypár szó elemzésére vagyunk utalva. E nevek egy részét főleg német tudósok a gót nyelvből igyekeztek megfejteni. Ez a felfogás, bár nem általánosan elfogadottan még ma is fennáll és a magyar szakkörök egy részében is visszhangra talált.[3] Gót eredetűnek vették a hún uralkodóház következő tagjainak a nevét: Attila, Mundzuk, Uptar, Ruga, Giesm és Laudaricus.

Aki ókori történettel foglalkozott, tisztában van azzal, hogy mind a görög, mind a római írók mily goromba elírással adják vissza olykor a barbár neveket. Ez különösen szembetűnő a germán, arméniai, parthus, perzsa neveknél, ahol íróink bemondásait ellenőrizhetjük. Nem volt más a helyzet a hún nevekre nézve sem, sőt a rövidebb ideig tartó érintkezés és a húnok nem árja volta miatt még súlyosabb névrontásokkal kell számolnunk. Végül pedig, amit a szerző jóhiszeműen és korrektül adott vissza, elrontotta a félig képzett kom-

[2] Mészáros előbb idézett cikkében foglalt felirat „felfedezése" nem állja ki a komoly kritikát. Az általa tárgyalt felirat hún-volta egyáltalán nincsen bizonyítva, de ettől függetlenül a megfejtés módja is kalandos és erőltetett.

[3] Alföldi András: Attila. (Menschen, die Geschichte machten. Bd I. Wien: Seidel 1931. p. 229—234.)

pilátor és a kéziratmásoló. A névelemzéseknél tehát, hacsak nem akarjuk a tudomány komolyságát veszélyeztetni, ne feledjük el, hogy a formailag legjobb filológiai megfejtés is lehet értelmetlen és téves, ha a nyelvész csak papírról oldotta meg a feladatát.

Annak, hogy a hún uralkodóház tagjai gót nevet viseltek volna, megvan az a belső valószínűtlensége, hogy ily idegen névhasználat csak akkor tételezhető fel, ha a húnok, vagy legalább is uralkodóházuk elgótosodott volna. Ily feltevésre forrásaink azonban nem jogosítanak fel s mindazok a kísérletek, amelyek egy ilyen gótosodást bizonyítani törekedtek, levegőbe épültek és erőltetésük csak germán nacionalista elfogultsággal magyarázható.[4] Kisegítőleg talán fel lehetne hozni azt, hogy a szóbanforgó hún nevek azért oly germános csengésűek, mert a görög és római írók germán közvetítő segítségével jutottak hozzá. Ezt a feltevést azonban el kell utasítanunk, mert hiszen a húnok és mindkét római birodalom közt oly szoros diplomáciai és kereskedelmi érintkezés állott fenn, annyi hún zsoldos állott római szolgálatban, a hún hadak annyiszor fordultak meg római területen, hogy a húnoknak és rómaiaknak egyáltalán nem volt szükségük ily gót közvetítésre.

Vámbéry Árminnak[5] és Németh Gyulának[6] több filológiailag korrekt magyarázattal sikerült a ránk maradt hún tulajdonnevek javarészét a török nyelvek segítségével megfejteni. Anélkül, hogy részletekbe belemennénk, itt csak utalunk két kitűnő turkológusunk megállapításaira.

Attila apjának, Mundzuknak Mundzsuk volt a neve, melynek megfejtése: Üveggyöngy.[7] Bleda nevét Vámbéry bülüt = felhő szóból származtatja.[8] Ismeretes, hogy Attila nagybátyjának, Ruának a nevét Mommsen[9] a német Rugo szó kicsinyített formájaként[10] Rugilának rekonstruálta. Nincsen azonban

[4] Legutóbb sajnálatosképen épen Alföldi id. tanulmányában találtuk meg ennek a felfogásnak a nyomait.

[5] A magyarok eredete. Bp.: Akadémia 1882. VIII, 705. p.

[6] A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp.: Akadémia 1930. 351. p.

[7] Németh i. m. p. 100—101., továbbá jegyzetben levő cikke.

[8] I. m. p. 41.

[9] Chron. min. vol. I. p. 659, 587 és 661, 589.

[10] Feltűnő ez a szegényes invenció! Ezek szerint a gótok minden hún uralkodót szerettek? Az egyiket Rugócskának, a másikat Atyácskának nevezték s ezután a királyoknak is, a népnek is annyira megtetszett, hogy ezentúl a gót becenevet használták? Oly nagy tekintéllyel szemben azután, mint amilyen Mommsen, Németh Gyula sem mer szembeszállni. (I. m. p. 132.)

semmi okunk arra, hogy Priskos[10] *Ρουας* névformájának a helyességében kételkedjünk, ezt a névalakot pedig Földes[13] a mordvin rav, ravo = tenger szóval hozza kapcsolatba. Priskos *Ωηβαρτιος*-sa Németh szerint nem más, mint Ai-bars és több paralellumot is tud felhozni e név használatának a bizonyítására, mert mint itt a név jelentése Hold-párduc, úgy más török neveknél is találkozunk hasonló értelmű és tulajdonnévül szolgáló, mai fülnek kissé szokatlan szavakkal.[14] Óktár neve az okta, nyilazni szóból származik és értelme „Nyilas"[15] Emnedzur = emenedur = fáradozó,[16] Attila kisebb fia, Ellak = Ilek, ilig = fejedelem, Dengizik tängiz = déli meleg szél,[17] Ernach-Irnäk (a bolgár fejedelmi lajstrom Irnik-je) = Gyermek,[18] Ata-kám = atyasamán, Eskám = társ, vagy barátsamán,[19] Basik = alacsony, zömök, Berikh = adomány, ajándék, Edecon = edik-kün = szerencsés nap, Ghiesm = jism = villám, Khelkhal = kalkal, kalkaul = felemelkedő, Kharaton = feketeszínű, feketeruhás, Kuridakh = kurudagh = pusztahegy, Kursikh = kurszak = eredet, születés, Mundo = mundu, mündü = lándzsa, kopja, Skottas = sokot, sugat = ajándék, Uldes, Uldin = juluz = csillag, Onegesius = onigis = hatalmas, nagyszavú.[20] E nevekhez hozzá lehet még venni a következő szavakat: kamosz = kimis, akatziroi = agacs-iri = erdei nép.[21]

E nagyszámú névmagyarázatból, amelyek mind arra mutatnak, hogy az európai húnok török nép voltak, visszaható következtetést is lehet levonni. A dinasztia minden egyes tagjának nevét sikerült a törökből megfejteni, tehát azokat is, amelyeket egyesek gót eredetűeknek tartottak. Ebből következik azután az is, hogy még ha egy, a Vámbéryéhoz és Némethéhez hasonlóan korrekt germán szófejtést is sikerülne produkálni, ha az filológiailag elfogadható is, még sem tekinthető helyesnek, mert egy töröknyelvű népnél önmagától értetődőleg a törökös megoldás a helyes. Ha egy névsorban Nagy,

[10] Frg. l. — FHG IV. p. 71—72.
[13] Ethnográfia. 1890. p. 186.
[14] I. m. p. 132.
[15] Vámbéry p. 47—48.
[16] Vámbéry p. 43.
[17] Németh p. 136. és Rásonyi p. 102.
[18] Németh p. 134—135. Rásonyi p. 101—102. — Az, amit Mészáros és Moór fentidézett cikkeiben Ernákkal és Mundzukkal kapcsolatban művelnek, még egy edzettidegű ókor-történészt is aggodalomba kell, hogy ejtse. Jordanest csak azért mellőzik, mert Hernac-t ír Hernach helyett és ez sehogysem illik bele a feltevésükbe.
[19] Vámbéry p. 40, 43. — Németh p. 137.
[20] Vámbéry p. 40—51.
[21] Marquart: Streifzüge. p. XXII. — Németh p. 138—140.

Kiss és más magyaros névalakok szerepelnek, mint erre Németh hivatkozik, csakis arra következtethetünk, hogy az illetők magyarok, mégha vannak hozzá hasonló idegen nevek is. Ha tehát egyes esetekben kaptunk helyes török magyarázatot, a többi esetben is csak a török magyarázat lehet a helyes. Épen ezért véleményünk szerint súlyos bajok vannak Attila nevének gótos megfejtése körül is [atta-ila], amely ismeretlen okokból minálunk is meglehetősen elterjedt. Már Marquart is[22] csak úgy tudta elfogadni egy gót névalak lehetőségét, hogy az eredeti névalak gót változatának tartotta. Mind ő, mind Nagy Géza[23] Attila nevét a Volga folyó ezidőben elterjedő és máig fennmaradt Atil, Atel nevéből származtatják (tör. ätil, itil = folyó, pl. a Káma: Cälmän-itil = pusztaság folyója.[24])

A nagy hún király nevét sokféle változatban ismerjük: *Αττηλας* (Priskos), *Αττιλας* (Theophanes), Attila (latin írók), Atli, Etzel (germán mondák), Etele, Ethel, Ethela stb. (magyar krónikák), Avitochol (bolgár fejedelmi lajstrom), Tyla (szláv változat), Atila, Athila, Athyla (kéziratváltozatok). Kétségtelen, hogy mint a többi hún neveknél, itt is névrontással állunk szemben s a hún főkirály valódi neve Atil, Itil, Ätil lehetett.

A fentiek alapján a húnok az uralaltáji nyelvcsalád török ágához tartoztak, mégpedig, mint azt Németh helyesen kimutatta, annak keleti feléhez. Ebből már most levonhatjuk azt a következtetést, hogy mint minden török népnek, úgy a húnnak is őshazája Ázsia.

II. Az európai húnok történetére vonatkozó nyugati adatok a népvándorlásig.

Ha az európai húnok szereplését attól az időponttól is datálják, amikor az alánok Volga—Ural—Kaukázus közötti birodalmát elfoglalták s ezzel, valamint az ezt követő gótok elleni támadással a nagy népvándorlást megindították, a valóságban az európai geográfusok már előzően tudnak róluk. Ezek az említések azonban olyannyira a tudósok és utazók sajátjai, hogy arról, miszerint a húnokat 375 előtt a nyugati, görög-római világ ismerte volna, még sem lehet beszélni.

Már az, ahogyan váratlan megjelenésükről írnak, ahogyan őket mint egy teljesen idegen világ gyermekeit megrajzolják, arra vall, hogy a népképzeletet csak ettől az időponttól kezdve

[22] Chronologie p. 77.
[23] Magy. tört. Mill. kiad. I. p. CCIC, 3 j.
[24] Marquart i. h.

foglalkoztatják s maguk a történészek sem vesznek fáradságot, hogy ennek az ismeretlen népnek a multját kutassák. Ennek a legbiztosabb jele az, hogy sem Ammianus Marcellinus, sem pedig Eunapios [mindketten IV. század, tehát egykorúak] semmi számbajöhető közelebbi adatot eredetükről mondani nem tudnak. Eunapios[25] nyiltan beismeri, hogy nem tudja, honnan jött ez a nép, Ammianus[26] ezzel szemben azt az egészen homályos meghatározást adja, hogy a húnok a Maeotis mocsarain túl, a jeges óceán irányában laknak. A bizánci írók azután ahelyett, hogy a régebbi útleírásokban vagy más forrásokban kutatnának utánuk, hol a skythákkal,[27] hol pedig a kimmeriekkel hozzák őket kapcsolatba.[28] Priskos,[29] Attila kortársa már valamivel közelebb jár az igazsághoz, amikor egy nagy, egész Ázsián átviharzó népmozgalomról tesz említést, csakhogy az ő leírása nem a húnok vándorlására, hanem a csaknem egy századdal későbbi újabb török vándorlási hullámra vonatkozik.

Ha a húnok európai feltűnését akarjuk meghatározni, régebbi forrásokra kell visszanyúlnunk, részben pedig oly forrásokat kell keresnünk, amelyek függetlenek a görög-római kútfőktől, ezek az arméniai források.

Strabon szerint[30] a görög-baktriai királyság kiterjed egészen a phaunoi népig és Seresig (Kína), Plinius szerint[31] ezt a királyságot a thuni et focari nevezetű népek döntik meg. Mivel Plinius szövegében itt szembeszökő az elírás, v. Gutschmid a két nép nevét funi et thocarira javította. Az egyik kodex szerint az első nép neve *chuni*. Amennyiben ez a szöveg helyes lenne, ez volna a húnok szereplésének első nyugati bizonyítéka, mégpedig területileg meghatározhatóan Sogdianától keletre. A phuni-chuni nép azonban nemcsak itt szerepel, hanem előfordul Paulus Orosius Kr. sz. utáni I. század végén szerkesztett térképén is,[32] ahol az ázsiai Kaukázustól északra egy Chuni Scythae nevű nép tüntettetik fel, míg a hegységtől délre a gandaridae, tehát egy indiai nép lakik. A Chuni nép elhelyezése közelítő pontossággal tehát megfelelne annak a területnek, amelynek a Kr. u. I. század végéig a kínai forrásokban szereplő hiungnuk voltak a birtokosai. Mivel az

[25] Frg. 41.
[26] XXXI. 2, 1.
[27] Zosim. IV. 20.
[28] Prokop. ed. Haury. VIII. 4, 8; 5, 1—4.
[29] ed. Bonn p. 158. = ed. Boor p. 586.
[30] XI, 516.
[31] H. N. VI. 20, 55.
[32] Miller, K.: Mappae mundi. Heft 6: Rekonstruirte Karten, Taf. 3.

Orosius-féle térkép az Augustus korában készült Agrippa porticusának világtérképe alapján alkottatott meg, itt egy Kr. sz. előtti adattal állunk szemben, épúgy, mint Strabon és Plinius tudósításában is, amelyek a Kr. e. III. századra vonatkoznak.

Tomaschek[33] igyekezett áthidalni a phaunoi, phuni-funi népnevek közötti eltérést és arra a megállapításra jutott, hogy az altáji nyelvekben s különösen a tunguzoknál a p ph-vá, f-é, ch-vé és h-vá alakul, viszont a törökben teljesen eltűnik. Ő tehát nem tartja valószínűtlennek, hogy a chunus népnévnek phunus volt az ősformája. Szerinte és főleg Kiessling[34] szerint csak ott van a baj, hogy a kínai krónikások már jóval ezelőtt hiungnu néven emlegetik e népet, így a phaunoi nép csakis más nép lehet. Hogy azonban ehhez a megállapításhoz eljuthasson, Kiessling kénytelen feltenni, hogy rontás a Plinius kódexben a chuni a phuni helyett, hogy Orosius négy kézirata közül az a helyes, amelyiken funos szerepel[35] s a másik három a maga hunos, chunos névalakjaival utólagos tudákos korrekció s hogy mindazon helyek, ahol ily névalak fordul elő, nem megbízhatóak, mert ennek a népnek csakis phunoi, phaunoi vagy valami más lehet az igazi neve és semmi köze sincs a húnokhoz. Hivatkozik különösen az Agrippa térképből vagy más közvetítő forrásból merítő Dionysios Periegetesre[36] és fordítóira, a ravennai Geographusra,[37] ahol e nép neve a legtarkább változatokban, mint *Φρο ροι, Φρούριοι, Φρουνοι, Φαῦροι,* Phrynoi, Phuni, Phuri, Frurion fordul elő. Tomaschek és Kiesslinggel szemben azonban Müllenhoff[38] és Oberhummer[39] kitartottak amellett az álláspont mellett, hogy a forrásainkban itt különböző formában szereplő nép nem más, mint a chunoi, vagyis az európai húnok ázsiai őse.

A görög-baktriai királyság megdöntésében a hiungnu népnek valóban csak közvetett szerepe volt, ez azonban még nem zárja ki, hogy Plinius phuni-chuni-ja ne lehessen ez a nép, hiszen itt egy két század multán és nagy távolságra megrögzített eseménnyel állunk szemben. De még ha fel is teszszük, hogy Strabo és Plinius phaunoi, illetve phuni népe nem is azonos a hiungnu néppel, semmi okunk sincs kételkedni Orosius adatának megbízhatóságában, hiszen ő a chuni scy-

[33] Kritik der ältesten Nachrichten über den skyth. Norden I. 46. és Zur hist. Geogr. v. Persien I. 63 s köv.
[34] PWK: RE VIII, 2 c. 2595—96.
[35] Ez a PR kézirat, szemben a D, B és R-rel.
[36] 752 sor.
[37] ed. Pinder et Parthey Berlin 1860. 61, 2.
[38] D.A. III. 229.
[39] Geogr. Jahrb. XXXIV. 1911. p. 372.

thae népet oly helyre teszi, ahol a hiungnu nép Orosius forrásának, az Agrippa térképnek létrejötte idején tényleg lakott.

A forrásaink második csoportjához tartoznak Julius Honorius cosmographiája,[40] melyen a sciteicumi (scythae Chuni) nép a Káspi-tótól keletre s a massagéták népétől nyugatra szerepel, hasonlóan tünteti fel e népet a Herefordi térkép[41] s kevés változattal az I. Hieronymosi térkép, amely őket közelebb szerepelteti az Óceánhoz.[42] Ismeretes, hogy az ókori nyugati felfogás szerint a Káspi-tó az északi jeges Óceánnak egy mélyen benyúló öble volt, mely elvágta egymástól Ázsiát és Európát. Jellemző fényt vet ez geográfiai megbízhatóságukra. Mivel a föld alakja valószínűleg Poseidonios hatása alatt összenyomott köralak volt, sajátos elképzelésük még jobban torzult azáltal, hogy az északi óceánt túlságosan közel képzelték a Fekete-tengerhez és Iránhoz, ami azután az ettől északra lakó népek túlságos zsúfolását vonta maga után.

Kiessling, mint forrásaink első csoportjánál, úgy itt is a merő tagadás álláspontjára helyezkedik. Szerinte Hieronymos önkényesen kombinálta két forrását, az Agrippa és az Orosius térképet.

Mi a második forráscsoportban históriai megrögzítését látjuk a húnok Belső-Ázsiából nyugat felé vándorlásának, előretörésük egy újabb állomását, amelyet a nyugati források a Káspi-tótól keletre levő területen rögzítettek meg.

A források harmadik csoportja a hún népet a Pontustól északra, vagyis Dél-Oroszország területére helyezi.

Tyrosi Marinos[43] (Kr. u. I. század végén) szerint a hún nép (Χοῦνοι) Európa keleti felében, vagyis a Don folyótól nyugatra lakik. Ez a tudósítás annál is jelentősebb, mert az alánokat még Ázsiában szerepelteti és megemlékezik az Aral-tótól északra levő ú.n. alán hegységről is.

Ptolemaiosnál[44] a húnok nagy nép, amely a bastarnok és roxolánok szomszédságában lakik. Ugyanitt tünteti fel őket a Ptolemaios térkép is[45] az alánok, hamaxobiok, iazygok és roxolánok által körülvéve, egyforma távolságban a Fekete-tengertől és az északi Óceántól, a valóságban pedig valahol a Dnyeper kanyarulatánál.

[40] ed. Riese: Geograph. Lat. min. p. 26, 31. Miller M. m. H. VI. Tafel 4.
[41] Miller M. m. H. IV.
[42] Miller M. m. Heft III.
[43] Kiessling c. 2590. Tomaschek: Kritik I. 760.
[44] III. 5. = ed. Müller Paris: Didot 1883. Vol. I. p. 430—431.
[45] III. 5. Kiessling c. 2592.

Vitatott Dionysios Periegetes (Ptolemaios kortársa)[46] tudósítása. Földrajzi költeményében a húnokat *(Οὖννοι)* a Káspi-tótól nyugatra helyezi, a Caspii és Albani néptől északra. Ugyanezen írónál az alánok a Borysthenestől keletre laknak s a massagéták az Oxus és Araxes folyók között.[47]

Marcianos Periplusában[48] a húnok a Borysthenes körül, az alánok szomszédságában laknak s külön kiemeli, hogy ezek a húnok az európaiak.

Ammianus Marcellinus (IV. század) tudósításáról már megemlékeztünk, itt későbbi fejtegetéseinkre való tekintettel felsoroljuk azokat a helyeit, ahol a húnokkal hosszú századokon át érintkező alánokról számol be, akiket Massagetae Halani és Europaei Halani néven említ. Az első említésnél[49] különböző szarmata népek között felsorolja az alánokat is, mint akik a Maeotis mocsarai körül laknak. A második tudósításban[50] már e massageta alánokat a Maeotistól északnyugatra helyezi. Megemlíti, hogy a Ripaeus hegység végződésénél, a Chronius és Visztula forrásainál laknak az arimphaeusok s mellettük vannak az alánok. A harmadik hely[51] arról tesz említést, hogy Pompeius az albanusokon és a jelenleg alánoknak nevezett massagetákon keresztül tör utat magának a Káspi-tóig. Végül a negyedik helyen,[52] ahol az alánokat részletesen leírja és említést tesz arról is, hogy az alánok másik ága Ázsiában él, az Aldunától keletre, a skytha síkságra helyezi őket. Dacára annak, hogy Ammianus leírása ingadozó és ellentmondó és a hitelességét mythikus népek belevegyítése nagy mértékben csökkenti, lehetetlen itt fel nem ismernünk azt a kézenfekvő és egyedüli megoldást, hogy írónk, aki, mint kevésbbé képzett, katonából lett historikus szorgalmasan felhasználta a különböző forrásokat, azokat szolgailag visszaadta s nem lévén kellő kritikai érzéke, nem vette észre a súlyos belső ellentmondásokat sem. Különböző forrásai azonban a koruknak megfelelő helyzetet adták vissza s így az alánoknak

[46] ed. God. Bernhardy Lpzg 1828., továbbá Müller GGM II. p. 149. 728—733 sor. V.ö. Miller M. m. Heft VI. Taf. 6.

[47] Kiessling c. 2593 szerint Dionysios *Οὖννοι* -ja későbbi önkényes korrektura, az eredetiben a régi kaukázusi nép utioi állhatott. Ezt azzal igazolja, hogy Dionysiosnál oly népnevek fordulnak elő, amelyek a rég eratosthenesi listán szerepeltek s az aorsok kimaradásából arra következtet, hogy írónk még csak az Agrippa térképét sem használta.

[48] Periplus maris exteri liber I. Müller GGM I. p. 559.: *οἱ κλούμεν οι Χοῦνοι οἳ ἐν τῇ Εὐρώπῃ* v.ö. Kiessling c. 2590—92.

[49] XXII 8, 31.

[50] XXII 8, 38.

[51] XXIII 5, 16.

[52] XXXI 2, 12—13.

különböző területeken való feltüntetése egyes időszakokban megszállt lakhelyeikre ad útmutatást. Így nehezen volna megérthető, hogyha az alánok az Alduna és a Dnyeper között,[53] a greutungok pedig a Tanais mellett laknak,[54] miképen érhette mégis a húnok támadása először az alánokat és csak utána a keleti gótokat.[55]

Hogy Ammianus akkor, amidőn az alánokat Dél-Oroszországba helyezte, egy oly forrást követett, amely a két századdal azelőtti viszonyokat hűen írta le, igazolják többi forrásaink. Az I. Hieronymos térkép szerint az Alani scite nép az Alanus folyó (Borysthenes) mellett lakik. A heresfordi térkép szintén a Danaper (Dnyeper) mellé helyezi az alánokat, az Alanus folyó itt Dacia keleti határán folyik el. A Beatus térképen Alania a Duna mellett van. Az Orosius térkép Alaniája is nyugatra van a Tanaistól, azon a területen, amelyet később a gótok laktak.[56]

Nyilvánvaló tehát, hogy a felsorolt források, élükön Ptolemaiossal a Kr. utáni I—II. századnak megfelelő viszonyokat adták vissza, amikor az alánok tényleg Dél-Oroszországban laktak. Ha azonban helytállóak az alánokra vonatkozó adatok, ugyanerre a korszakra helyesek a húnokra vonatkozó adatok is, tehát forrásaink harmadik csoportja kétségtelenül igazolja, hogy a húnok, illetve, mint alább látni fogjuk, egy részük a Kr. u. I. és II. században már feltűnik Dél-Oroszország területén.

Foglaljuk össze azt, amit a nyugati forrásokból a hún népről (chunoi, unnoi, chuni, hunni) megtudtunk:

1. A húnok az uralaltáji nyelvcsalád török ágához tartoztak.

2. A nyugati források nyomon követve vándorlásukat, igazolják jelenlétüket:

a) Kelet-Turkesztán, illetve Kan-su területén (az ázsiai Kaukázustól északra),

b) a Káspi-tó keleti és

c) nyugati partján, végül

d) Dél-Oroszország területén a Dnyepertől nyugatra.

3. A húnok a nyugati források tanusága szerint csaknem egész vándorlásuk idején szomszédai az (massagéta-) alán

[53] XXXI 2, 14. v.ö. XXII 8, 42-vel.

[54] A XXXI 2, 13-ban az alánok az Isteren túl, a skytha síkságon élő nép, egy fejezettel odébb: 3, 1, a greutungok a Tanais mentén laknak.

[55] Csak egy turkológus, mint Mészáros, követhet el ezekután olyan hibát, hogy Ammianus földrajzilag megbízhatatlan leírására felépíti a húnok európai eredetének a feltevését.

[56] Miller: M. m. és Kiessling c. 2590.

népnek, aminek következtében forrásaink további vizsgálatát megelőzve, már most megállapíthatjuk, hogy e két nép története századokon át kölcsönös vonatkozásokat mutat fel. Mint látni fogjuk, ezt a tételt a kínai és nyugati források egyaránt igazolják. Mellőzzük azonban egyelőre őket, hogy a végső következtetésünk annál korrektebb lehessen.

Az eddigiekben az elszórt földrajzi tudósításokat soroltuk fel. Most sorra vesszük azokat az adatokat, amelyeket az armén történetírók őriztük meg a számunkra. Ezeket a forrásokat ugyanolyan óvatossággal kell felhasználnunk, mint a kései római és bizánci krónikásokat, sőt fokozottabb óvatosságra van itt szükség, mert az örmény történetnek hiányzik a mai kor színvonalán álló kritikai feldolgozása.[57] Viszont ezzel szemben az is igaz, hogy ezek az armén források mégis nagyértékűek, mert vagy egykorúak, vagy pedig közelkorúak s így a bennüklevő adatok nem mentek át több kézen, mint ami a nyugati források tudósításainál igen gyakori. Közelálló élmények megrögzítéséről van szó. Arménia maga a harctér s nem pedig egy távollevő provincia vagy barbár tartomány, mint a nyugati írók esetében.

A húnokat az örmény források elsőízben 225 körül említik. I. Chosroes [Khozrov] armén király (ur. 198—232) tízéves hadjáratot visel a perzsa Sassanidák ellen. Támadó seregében nagyobbszámú hún is résztvesz, akiket a Kaukázus északi kapuin át engedett be.[58]

II. Tiridates [Dertad] király alatt (ur. kb. 285—314) a húnokról többször is van tudósításunk, amelyeket sajnos pontosan rögzíteni egy évszámhoz nem tudunk. Egy hún betörést az arménok visszavernek,[59] egy másik betörésnél az északi barbár népeket egészen a húnok országáig üldözik.[60] Ebben az időben él Világosító Szent Gergely, az örmények apostola, aki a kereszténységet elterjeszti egészen *Μασαχοῦ τῶν Οὔννων* országáig. Itt a forrásunk tehát a massagétákat és a húnokat egybefoglalja. Ugyanezen forrásból megtudjuk, hogy a kereszténység meddig terjedt ki. Határaiként említtetik a massagéták és húnok országa, a Káspi-tó és az alánok országa.[61] A

[57] Nem kisebb ember, mint Spengler (Reden und Aufsätze. München: Beck 1937. p. 98 s köv.) mutatott rá azokra a hiányokra, amelyek az ókori kartográfia terén mutatkoznak. A húnok őstörténete is oly területrészen zajlik le, amelyre nézve a földrajzi adatok meglehetősen feldolgozatlanok.

[58] Agathangelos I. 10. = Langlois: Collection I. p. 115.

[59] Agathang. XI. 55. = Langlois I. p. 133—134.

[60] Chorenei Mózes II. 85. = Vaillant de Florival I. 357.

[61] Agathang. XIII. 153. = Langlois I. p. 180.

massagéták és alánok külön említése kétségkívül az ázsiai és európai alánok egymástól való megkülönböztetése. Az egyiknek hazája továbbra is az ősi föld a Káspi-tótól keletre, míg az európaiaké a Kaukázustól északra fekvő vidék. Az armén írók volnának, mint fajrokon és gyakran érintkező nép, a leghivatottabbak arra, hogy számot adjanak a massagéták törzsi megoszlásáról, szokásairól; e krónikák speciális keresztény és hősi szemlélete azonban minden históriailag és ethnográfiailag fontos részletet nélkülöz, más a krónikák nézőpontja. Így a húnokra nézve is merő következtetésekre vagyunk utalva. A Kaukázustól északra laknak, hiszen azon át eresztik be őket, de nem közvetlen szomszédai Arméniának, mert hiszen a támadó északi barbárokat messze üldözik el a határoktól egészen a húnok országáig. A húnok ekkori hazája tehát valahol a Volgától keletre keresendő.

A legenda szerint Szent Gergely, miután (340 körül) végiglátogatta Armenia és Iberia egyházait, átmegy a massagéták táborába. A massagéták királya akkoriban az Arsacida dinasztiából származó Sanesan volt. A táborban nagy sereg gyűlt össze, amely húnokból állott (?). A szent a seregnek prédikálni kezdett, amit eleinte figyelemmel hallgattak. Amint azonban a keresztényi életről, a békességről, önmegtartóztatásról kezdett szólni, a sereg mindjobban felingerült s Gergelynek, mint az arméneknek ügynökének a fejét követelte. A massagéta király a szentet feláldozta a tömeg dühének. Lovak közé köttette s a Káspi-tó partján levő Vadnian síkságon[62] szétlépette.[63]

Az örményeknek ebben az időben II. Chosroes (ur. 316—345) a királya. Sanesan massagéta király nagy lovasserege húnokon kívül a következő népekből áll: Phokh, thavasbar, hedjmadag, ijmakh, kath, teguar, koukar, schischp, dchigph, paghasdj és eckersouan. Mindvalamennyie nomád nép. Sanesan az élükön a Cyrus (Kur) folyón átkelve, elözönli Arméniát[64] s anélkül, hogy komoly ellenállásra találna, egészen Aszerbeidzsánig nyomul előre, majd megfordulva, az Ararát tartománynak veszi az útját. Maga az armén király is menekül a pusztító áradat elől és az erős Tariun várában húzódik meg. Ekkor tér vissza görög földről a fővezér, a Mamigoniai-házból való Vatché, aki összegyüjti az örmény csapatokat s Vagharsabadnál tönkreveri a massagéta-alán-hún ellenséget és a

[62] Chor. Mózes III. 3.
[63] Faust. Byzant. III. 6. = Langlois I. p. 214.
[64] Faust. Byzant. III. 6. = Langlois I. p. 215.

csatában maga Sanesan is elesik. Levágott fejét Chosroeshez viszik, aki mint rokonáról emlékszik meg róla.[65]

Ezekből az örmény tudósításokból több, szempontunkból fontos dolgot tudunk meg, így:

1. hogy a masachu-nak, vagy chusoknak, kusánoknak, illetve massagétáknak nevezett alánok uralkodóháza épúgy Arsacida, mint az örményeké és a parthusoké, tehát a parthusok, arménok és kusán-massagéták századokon át egyazon dinasztia különböző ágainak uralma alatt állottak.

2. Az előző pontból azonban következik az is, hogy egészen a húnok megjelenéséig és a perzsa Sassanidák feltűnéséig a massagéta-alán népek a Dontól egészen Indiáig urai Belső-Ázsiának, sőt mielőtt a gótok megjelentek a Pontusnál, az alánok uralma kiterjedt egészen az Aldunáig. Itt természetesen nem egy egységes birodalomról van szó, hiszen az európai alánok, a kusánok és a parthusok külön államot alkottak, hanem arról a tényről hogy ezek az iráni elemek ennek az óriási területnek urai voltak és hogy az archeológia bizonysága szerint rányomták a maguk kultúrájának sajátos bélyegét erre az egész vidékre. Ez alól a kulturális hatás alól a török népek sem tudták magukat kivonni, aminek nemcsak a stílusátvétel a bizonysága, hanem az a számos kölcsönszó, amelyet az alánoktól nemcsak ők, hanem a tőlük északabbra lakó ugor népek is átvettek.

3. De igazolják ezek az örmény források a görög és latin földrajzi íróknak azon adatait is, amelyekben ők az alánokat és húnokat, illetve a húnokat és a massagétákat egymás mellett tüntetik fel, mert mint láttuk, e népek hosszú időn át egymás szomszédai, szövetségesi viszonyban állanak egymással és a hún, amelyik később történetében is bőséggel ontotta vérét idegen államok zsoldosszolgálatában, már ez időben is (Kr. u. III—IV. század) szívesen állott be a massagéták és arménok szolgálatába egyaránt, ha gazdag zsákmányra volt kilátás.

Minden olyan feltevés, amelyik tehát a húnokat európai népnek akarja megtenni, megdől azon a kettős tényen, hogy a húnok törökfajú nép és hogy mint az alánok szövetségesei, velük együtt tűnnek fel Európa területén, már pedig az alánok iráni volta kétségtelen.

Most csak egy szembeötlő ellentmondást kell megoldanunk. A nyugati források jórésze — mégpedig külön kiemelve az I. századi Marinost és a II. századi Ptolemaiost — a húnokat, valamint az alánokat nem a Kaukázustól északra helyezi,

[65] Faust. Byzant. III. 7. = Langlois I. p. 215—217.

ahol ők az örmény források tanusága szerint 225 és 344 közötti időben találhatók, hanem a Duna és Dnyeper közötti délorosz síkságra. A Kr. u. I. században a Kaukázustól északra az aorsoknak a birodalma van, amely így az alánok európai és ázsiai ágát elvágja egymástól. Ammianus régi forrásai alapján Marinos és Ptolemaios adatát veszi át és adja vissza és nem vesz tudomást a II. század után bekövetkezett változásokról, pedig ha valaki, úgy ő elsősorban volna hivatott ezeket a Pontustól északra végbement változásokat megrögzíteni. Ellenkezőleg! Ammianus, akinek nyilvánvalóan mind a földrajzi tudása, mind a kritikai érzéke itt csődöt mond, röviddel azután, hogy elmondja, hogy az alánok a Duna és Dnyeper közötti területen, a greutungok a Tanais mentén és a húnok a Maeotistól északra laktak, elköveti azt a baklövést, hogy ily módon a keleti gótokat az alánok és húnok közé helyezi s mégis szerinte a húnok először az alánokkal számolnak le. Hogy a húnok először az alánokkal végeztek, az megfelel a történeti valóságnak, ez az ellentmondás Ammianusnál csak abból ered, hogy miután régebbi forrásai alapján az alánokat Kr. u. I—II. században tényleg Dél-Oroszországban megrögzítette, elmulasztja újabb források alapján elbeszélni, hogy gót nyomásra ezen területről az alánok keletre költöztek ki s itt érte őket a népvándorlást megindító hún roham.

Az áttekintés kedvéért foglaljuk röviden össze azokat a nagy változásokat, amelyek Kelet-Európában a Kr. u.-i II. és III. század fordulóján végbementek.[66] Marcus Aurelius császár korában a Duna-vonala mögötti egész barbár világ mozgásban van Ausztriától egészen a Fekete-tengerig. A római határokat markoman-kvád népeken kívül elsősorban azok a szarmata népek veszélyeztetik, amelyek déloroszországi hazájukat elhagyták. Nagy változások idézhették elő ezt a népvándorlásszerű mozgalmat. Azok a keleti-germán népek váltották ki, amelyek Balti-tenger menti hazájukat odahagyva, ezidőtájt vonulnak le délkeleti irányban a Fekete-tenger partjaihoz. Ugyanaz az ellenállhatatlan erő, amely innen a szarmata népeket kilökte vagy behódolásra kényszerítette, űzi el erről a területről keleti irányba az ittlakó alánokat is, akikről ezen a vidéken többet már nem hallunk, akik azonban az örmény források tanusága szerint feltűnnek az egykor aorsok által lakott kaukázusi Alánia területén, vagyis a Don, Volga és a Kaukázus által bezárt országban.

[66] A gót vándorlásra nézve még ma is a legjobb Schmidt: Geschichte der deutschen Stämme nagy munkája, de nem mellőzhető Pallmann és Wietersheim se. Schönfeld Pauly-Wissowában megjelent cikke áttekintő összefoglalás.

A keleti-germánok vezérnépe, a gót megosztottsága dacára oly hatalmas, hogy szívós küzdelmek után nemcsak a Tanais és Duna közötti területet tudja meghódítani, hanem állandó veszedelme egy századon át Rómának is és terjeszkedik a belföld felé, alávetve Oroszország szláv és finn-ugor népeit. Ily erővel szemben az alánság tehetetlen s ez a magyarázata annk, hogya ettől az időszaktól kezdve az alánok és húnok expanziójának iránya hosszú időn át nem nyugati, hanem déli irányú és a Kaukázuson át Arméniába vezet.

Az alánok és húnok, ahogyan egymás mellett laknak Dél-Oroszországban, úgy most is szomszédosak egymással az új hazában. A legutolsó Arménia elleni akciótól [344 körül] bennünket mindössze 30 esztendő választ el a húnoknak a gótok ellen intézett támadásáig, ez alatt az idő alatt kellett, hogy bekövetkezzenek azok a mélyreható változások, amelyeket Ammianus ír le, s melyek során a hún nép szövetségesből az alánok ura lett. 344 körül még a húnok ott szolgálnak Sanesan seregében, 374-ben viszont már a meghódolt alánok együtt indulnak rohamra a húnokkal Hermanarik ellen, mégpedig ősi török szokás szerint, mint hódolt nép, a húnok elővédjeként.

Mielőtt a nyugati forrásokat kritika alá vennénk, meg kell jegyeznünk, hogy amilyen nagy az ellentmondás Ammianusnál az alánok lakhelye tekintetében, époly érthetetlen, hogy ő a húnokat mint egy, az ismeretlenségből feltünt új népet állítja elénk, holott többször említett régebbi forrásaink szerint eléggé köztudott dolog lehetett nyugaton az, hogy egyes hún törzsek [a chunoi, unnoi nép] negyedfél száz év óta Európa területén találhatók. De ugyanilyen tájékozatlan a szintén egykorú Eunapios is és Jordanes forrása, aki pedig kétségtelenül gót hagyományokból is merített s csak egy évszázad multán a hún udvarban járó Priskos tudósításából dereng át valami egészen homályos dolog a nagy ázsiai népmozgalmakról.

Erre a nagy érthetetlenségre, hogy a nyugati írók évszázadokon át tudnak egy hún népről s ugyanakkor a népvándorlást megindító hún népet nem hozzák ezzel kapcsolatba, csak kétféle eshetőséggel válaszolhatunk:

vagy íróink földrajzilag teljesen tájékozatlanok, ez pedig a sokat olvasott és tájékozott Ammianusnál már eleve ki van zárva;

vagy pedig a népvándorlást megindító hún törzseket nem tartották azonosaknak azokkal a chunokkal, akik két századdal előbb Dél-Oroszországban laktak, akikről Ptolemaios, mint nagy népről beszél.

Ammianus Marcellinus[67] leírása, amelyet a húnokról ad, közismert. Szembeállítva az ő némelykor igen megbízható jellemrajzaival, azonnal felismerhető, hogy ez a leírás erősen torzít. Ha a húnok valóban olyanok lettek volna, mint ahogyan azt Ammianus leírja, akkor nem tekinthetők másnak, mint egy, a puszták messzi távolságaiból feltünt, minden emberi kultúrától távolélt, egészen primitív vándornépnek. Nem kell külön rámutatnunk arra, hogy mindazok a barbár népek, amelyek évezredeken át a Földközi tengeri világ hatalmas kultúráit rettegtették, korántsem voltak oly elmaradottak, mint amilyeneknek a kétségbeesett ellenfél feltüntette őket, hiszen egy szervezettségnek, állami közösségi létnek ily primitív fokán álló nép nem is tud veszélyes lenni magasabbrendű kultúrák számára. Azok a nomád népek, amelyek az európai kultúrákat évezredeken veszélyeztették, rendszerint ebből az ősi primitív barbárságból már rég kinőttek s ma már tudjuk, hogy a skythák, a török népek, a mongolok egyformán kitűnő államszervezői tulajdonságokkal rendelkeztek. Ammianus leírása tehát az összeomlás és kétségbeesés napjaiban született meg s olyféleképen kell fogadni, mint azokat az erősen torzított rajzokat, amelyeket az entente-propaganda a világháború alatt a központi hatalmakra nézve kitermelt. Ha már most szembeállítjuk Ammianus és Jordanes húnokról, illetve ez utóbbi Attiláról adott leírását, azonnal szembeötlik, hogy mindkét leírás egy erősen mongoloid jellegű népet rajzol meg, amely természetszerűen új az európai népek szemszögéből nézve, visszataszító és rút, hiszen a középtengeri népek eddig csak a semita és afrikai néger embertípust ismerhették meg, a sárga fajt még nem.

Ammianus, miután leírta ezt az új, európai szemnek szokatlan népet, azt írja, hogy e nép pusztítva átvonulva szomszédai földjén, eljutott az alánok országáig.[68] Ebből a leírásból arra kellene következtetni, hogy a hún nép nem volt közvetlen szomszédja az alánoknak, hiszen ha az lett volna, akkor nem kellett volna szomszédos népeken keresztültörnie, hogy elérhesse az alánok országát.

Sajnos, Ammianusnak a szövege itt hiányos és így nem tudjuk, hogy mit akar írni ehelyütt az alánokról, mielőtt őket általánosan jellemezné. Azt mondja a továbbiakban, hogy az alánok az Isteren túl, Skythia hatalmas síkságán laknak s hogy nevüket az ottlevő alán hegységtől kapták.[69] Ez az alán

[67] XXXI 2, 1—11.
[68] XXXI 2, 12.
[69] XXXI 2, 13.

hegység Ázsiában a kirgiz-steppétől északra volt, de hogy Ammianus itt nincsen tisztában azzal, hogy milyen a Pontustól és Káspi-tótól északra levő terület, bizonyítja az a körülmény, hogy az alánok szomszédjaiként csupa olyan népet tüntet fel, amelyek európaiak, vagy pedig sohasem létezett mythologiai népek. De van egy jó értesülése is, hogy az alánok átterjednek Ázsiára is egészen a Ganges folyóig,[70] s hogy ezek szerint megoszlanak számos törzseikkel Ázsia és Európa között. Az az Ammianus, aki előző könyveiben főleg csak a délorosz-országi alánokról beszélt, itt helyesen jegyzi meg, hogy a hún támadás azokat az alánokat éri, akik a greuthungusoknak a szomszédai, vagyis akik a Tanais folyótól keletre laknak.

Ammianus leírásából tehát egyrészt kiesik az a hún nép, amely az előző századokban Európában lakott, másrészt nyilvánvaló, hogy egy keleti támadásra gondol, amely a Dontól keletre lakó alánokat Ázsia felől érte, végül, hogy nem tud arról sem, hogy ezek az alánok az azelőtti évtizedekben együttesen törtek be Arméniába s hogy a hún harcosok szép számmal fordultak elő az armén király szövetségesei és az alán király nagy hadseregének soraiban. Itt tehát Ammianus szembeszökően tájékozatlan, semmi közelebbit nem tud a húnokról és az alánok, valamint a keleti gótok ellen intézett sikeres támadásukról is csak általánosságban emlékezik meg.

Van még egy figyelmet érdemlő részlet Ammianus tudósításában. A keleti gót Vithimir szerinte nem a húnok, hanem az alánok ellen harcol és ezt a gót királyt *egy másik hún törzs* zsoldos csapata támogatja az ellenállásban.[71]

Másik forrásunk, Jordanes nem nyujt támpontot a húnok és alánok között lefolyt háborúra nézve, de gót mondát közvetítve, a húnok előző hazájára nézve sem világosít fel bennünket.

Az Ammianus-féle tudósításból kitűnik az, hogy

1. az alánok a népvándorlás kezdete és a hún támadás előtt, úgy, amint azt az armén tudósításaink is kétségtelenné teszik, a Tanais (Don) folyótól keletre laktak;

2. a hún támadás kelet felől, tehát a Volgán keresztül érte őket. A húnok tehát Ázsiából jöttek és foglalták el Alánia, majd Dél-Oroszország területét. Végül

3. figyelmet érdemel az az odavetett adat is, hogy a gótok ellenállását egy másik hún törzs zsoldoscsapata támogatta. Vagy meg kellett tehát, hogy bomoljon a támadó hún-alán seregek belső egysége, aminek ellentmond az az ellenállhatat-

[70] XXXI 2, 16.
[71] XXXI 3, 13.

lan roham, amely az akkoriban kétségkívül nagyhatalom számba menő keleti gót államot elsöpri az útból, vagy pedig ugyanúgy, mint előbb — ugyancsak Ammianus belső ellentmondása alapján feltételeztük —, azok a hún zsoldosok, akik a keleti gót király seregében szolgáltak, más húnok kellett, hogy legyenek, mint azok, akik támadtak. Erre a kérdésre alább, a kínai tudósítások tárgyalása után adjuk meg a végleges feleletet, de már az eddigieknek alapján is nagyon valószínűtlennek találjuk, hogy ugyanazon hún törzsek, amelyek a Kr. u.-i századokban Dél-Oroszországban laktak, vándoroltak volna vissza Ázsia és Európa határvonalára s intéztek volna két század multán döntő csapást a tőlük nyugatabbra lakó népekre, sokkal közelebb áll az a feltevés, hogy itt az Ázsiából Európába átvándorolt hún népnek két, egymástól régebben elszakadt ágával állunk szemben.

Ez a feltevés érthetővé teszi összes forrásainkat és lehetőséget nyujt arra, hogy a húnok európai őstörténetét a nyugati források alapján rekonstruálhassuk.

E feltevés értelmében a Kr. u.-i I. század folyamán — mindenesetre azonban Tyrosi Marinos kora előtt — a Dél-Oroszország területén lakó szarmata népek közét két Ázsiából jött nép ékelődik be, mégpedig olykép, hogy valószínűleg bizonyos mértékben megszerzi a maga számára a szupremáciát. Ez az alán és a vele egyidőben feltünt hún. Amidőn a Kr. utáni II. század végén a Fekete-tengertől északra levő területet a gótok elfoglalják, ezek a népek osztoznak a szarmata népek sorsában, tehát részben behódolnak, részben pedig elhagyják a hazájukat. A szarmata népek a Duna vonalának tartanak, az alánok pedig kelet felé az aorsok egykori területére húzódnak vissza és megszállják az európai Alánia területét, vagyis a Kaukázus, Don és Volga folyók által bezárt sík területet. Így fenn tudták tartani az érintkezést ázsiai fajrokonaikkal. A húnok népe a gót hódítás táján eltűnik, valószínűleg meghódolt a keleti gótoknak, mert csak így tudjuk magyarázni azt az ammianusi adatot, hogy a gótok ellenállását egy hún nép is támogatta.

Az a hún nép, amely az armének előtt ismeretes, nem azonos a Dnyeper túlpartján lakott hún törzsekkel, hanem ennek a terjedelmes és népes népnek Ázsiában maradt és a III—IV. század folyamán Európa határához közeledő másik ága. Mint a török és ugor népeknek a Káspi-tó északi partján legdélebbre tolt ága, valósággal beékelődött ez a hún nép a nyugaton egészen a Donig, dél felől pedig egészen a Gangesig kiterjedő massagéta-alánság hatalmas tömegébe. Mint harcias nép, szívesen vesz részt azokban a kalandozásokban, amelye-

ket a szomszédos alánok déli, műveltebb országok ellen indítanak.

A IV. század közepe táján ez a hún nép — nincs kizárva, hogy épen a 340. év körüli arméniai alán-hún betörés kudarcának hatása alatt — megmozdul, a szomszédos és szövetséges alánok országát pusztító harcok után elfoglalja, az alánokat aláveti, illetőleg azokat az alánokat, akik behódolni nem akarnak, arra kényszeríti, hogy egykori hazájukat elhagyják és nyugatra vándoroljanak.

Az Alánföld meghódítása bizonyára néhány évet igénybe kellett, hogy vegyen és a legutolsó Sanesan vezetése alatti arméniai betörés és a népvándorlás megkezdését jelentő gótok elleni támadás, vagyis megközelítőleg a 345. és 370. évek között következett be.

Az általunk tárgyalt kérdés szempontjából a további részletek nem érdekelnek.

III. A hiungnu és hún népek azonosságára vonatkozó adatok.

Az eddigiekben a nyugati források által nyujtott adatokat vizsgáltuk meg, ha azonban a hiungnu nép és a hún nép közti kapcsolatot akarjuk felderíteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kínai forrásokat sem, mert hiszen mindaz, amit a hiungnu népről tudunk, kínai forrásokon alapszik.

A két nép azonosítása nem új probléma, hanem alapjában már visszavezethető Joseph de Guignes [1721—1800], sajnos, egészében még mai napig sem pótolt nagy munkájára.[72] Döntő bizonysággal Friedrich Hirth szolgált,[73] s a kérdés legújabb összefoglalását K. Inostranzev nyujtotta.[74]

Hirth a Vei-dinasztia történetét tárgyaló és a Kr. u.-i VI. században írt kínai krónikában a következő részletet találta:

„Suk-tak országa Ts'ung-ling-től nyugatra fekszik. Azonos An-t'sai-jal és Wön-na-sannak is nevezik. Nagy tó mellett fekszik, északnyugatra K'ang-kütől [Sogdiana] és Tai-tól [az északi Toba-dinasztia San-si kínai tartományban fekvő fővárosától] 16.000 lire fekszik. Azóta, hogy a hiung-nuk ezen ország királyát megölték s az ország birtokába jutottak, Hut-

[72] Histoire générale des huns, des turcs etc. Paris 1756—58.

[73] Ueber Wolga-Hunnen und Hiungnu. Sitzungsberichte der k. b. Akademie der Wissenschaften. München: Verl. d. Akad. 1900. p. 245—278. és ugyanő: Hunnenforschungen. Keleti Szemle 1901. p. 81—91.

[74] Bőséges irodalommal: Chunni i Gunny. 2. kiad. Lenigrad: 1926. IV, 152. p.

ngai-ssi [új kiejtés: Hu-ni-ssi, olvasat: Hutni, Hurni, esetleg Hu-ni] királyig három nemzedék telt el. Ezen ország kereskedői régebben nagyobb számban jöttek Liang országába kereskedés céljából. Ku-tsang meghódításánál azonban valamennyien [a kínaiak] fogságába kerültek. Kau-tsung [uralkodott 452—466] császár uralkodása kezdetén Suk-tak királya követjei útján a foglyok kiadását kérte, amihez az udvar hozzá is járult. Ettől kezdve ez az ország követei útján nem fizetett adót."

Ez a részlet, amely a hiung-nuk utolsó szereplését tartalmazza a kínai krónikákban, régebben is ismeretes volt, de Hirth-ig kikerülte a kutatók figyelmét. Hirth erre a szövegre építette fel a maga hiung-nu = hún azonossági elméletét, mint kétségtelen bizonyítékra.

A krónikában szereplő An-t'sai népnév egyben országnév is. Egy Kr. e. 126-ra vonatkozó kínai adat szerint északnyugatra fekszik K'ang-kütől [Sogdiana], nagy nép, amely 100 ezer harcost is talpra tud állítani. Országuk egy nagy tó mellett van, amelynek nincsen határa. A kínaiak ekkor kerülnek el először a nyugati országokba, így megbocsátható nekik, ha az Aral-, vagy pedig a Káspi-tavat határtalannak, tengernek látják, hiszen a rómaiak és görögök, bár sokszorosan is módjukban lett volna arról meggyőződni, a Káspi-tavat tengeröbölnek tartották, amely beletorkollik az Északi Jeges-tengerbe. An-t'sai neve később a kínai krónikákban A-lan-na, amely névből annál is inkább következtethetünk az alánokra, mert nyugati forrásaink is Turán ezen részére teszik a massagetae halani nép lakhelyét. K'ang-kü a nyugati írók Sogdianája lévén, Suk-tak = An-t'sai = A-lan-na egy attól északnyugatra az Aral-tó környékén elterülő s valószínűleg az Oxus [Amudarja] folyam, Káspi-tó, Ural folyó és az Aral-tó keleti partmentét is magában foglaló ország, amely mintegy összekötő kapocsul szolgált a két folyó termékeny völgye és Kelet-Európa között.

Anélkül, hogy a bonyolult iráni-turáni történet részleteit érintenénk [amely kitűnő újabb kutatók nagyszabású munkái után sem tekinthető tisztázottnak], megállapítjuk, hogy az Aral-tó vidéke volt az a terület, ahol Ázsiának három, sokszoros kultúrkapcsolatban levő népcsoportja: az iráni, török és ugor egymással érintkezett s amelytől nyugatra és délre iráni népek, északnyugatra ugorok, északra és keletre általában török népek helyezkedtek el. Hogy Suk-tak = A-lan-na nem korlátozódott — mint több históriai térkép feltünteti — egyedül az Oxus völgyére és az Aral-tótól délre eső területre, két körülmény is kizárja. A massagéta népek, amelyek át-

menetileg India belsejéig is kiterjeszkedtek, közvetlen érintkezésben kellett, hogy legyenek európai fajtestvéreikkel, ez pedig csak úgy képzelhető el, ha e népcsoportnak Európában szereplő nagy alán ága az Oxus völgyétől a Káspi-tó északi partjain át átterjed Európába is. Az Oxus folyó az ókorban nem az Aral-, hanem a Káspi-tóba ömlött, ezzel völgye természetes útvonalul szolgált a nyugati, európai kultúrterületek felé. Az erősen sivatagi jellegű Turánban az emberi település természetszerűen elsősorban a nagy folyamok völgyére esett s így aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy ez a Suk-tak általában azzal a területtel vehető azonosnak, mint amelyet fentebb körülhatároltunk. De, hogy az ázsiai Alánia az Aral-tótól északra is kiterjedt, bizonyítja egy nyugati adat is, amely a kirgiz steppétől északra elhúzódó dombláncolatot Alani montesnek nevezi.[75] Ezek szerint tévednek azok, akik Suk-tak országát az Aral-tól és Sogdiana közötti területre korlátozzák, de tévedett Hirth is, amidőn ídézett cikkeiben Suk-takot névhasonlóság alapján a krimi Sudak várossal, illetve az azt környező vidékkel azonosította. Ez ország helyét még a leghelyesebben Minns adja vissza munkájához csatolt térképén.[76]

Mivel a kínai krónika a hiungnu követség Kínába utazását Kau-tsung császár uralkodásának kezdetére [valószínűleg 456] teszi s azt mondván, hogy Suk-tak ország ezt megelőzőleg három nemzedékkel hódíttatott meg, itt 90—100 évi időt véve alapul, Alánia meghódítása 355—365 közötti időben következhetett be. A kínai adat tehát egybevág Ammianus azon adatával, amelyből az Alánföld Kr. u.-i 370 előtti meghódítására lehet következtetni. Hirth azzal, hogy a kínai és nyugati tudósításokat összhangba hozta, kétségkívül produkálta a hiungnu és hún népek azonosságának történeti bizonyítékát.

Véleményünk szerint azonban nem sikerült Hirthnek másik két feltevése. Sudak város vidéke nem tartozott az Alánföldhöz, a húnok hódító előnyomulása idején a gótok birtokában volt. De a kínai tudósításban szereplő Hut-ngai-ssi, vagy Hu-ni nevű király sem lehet azonos Attila fiával, Irnikkel, mert ez az uralkodó 455 körül még az Alduna mentén tartózkodik és a keleti országrészek főkirálya bátyja, Dengizik. Ezzel szemben valószínű, hogy ez a Hut-ngai-ssi a keleti, Ázsia határán levő és valószínűleg nem hún, hanem rokon törzsek alkirálya volt, valahol a Volga és az Aral-tó közötti vidéken. Ezidőtájt a teljes összeomlás még nem következett

[75] Tyrosi Marinos.
[76] Scythian and Greeks. Cambridge: Univ. Press 1913. XL, 720. p.

be s ennek a Hut-ngai-ssi-nak olyan szerepe lehetett, mint amilyet Attila idejében a trónörökös Ilek töltött be, mint a keleti országrészek alkirálya.

Hirth elmélete szempontjából nem is az a fontos, hogy ez a két járulékos feltevése helytálló-e vagy sem, hanem az, hogy sikerült-e neki bizonyítani a hiungnu és hún népek azonosságát. Ez, véleményünk szerint, Suk-tak = Alánia a hiungnuk és húnok egyidejű meghódításának feltárásával teljes mértékben sikerült.

Fontosak azok a közlések is, amelyeket Hirth említett második tanulmányában[77] összegyüjtött. A Ts'ien-han-su szerint An-t'sai egy partnélküli nagy víz mellett fekszik. A 220—265 közötti évek krónikája, a Vei-csi, a következő részletet tartalmazza: „An-t'sai, amelyet A-lan-nak is neveznek, nagy víz partján fekszik, a régebbi időben K'ang-kühöz [Sogdiana] tartozott, ma már nem." Adatok vannak arra nézve is, hogy a hiung-nuk által meghódított Suk-tak ország gyakori diplomáciai érintkezésben állott Kínával, így Attila idejében, 435-, 437-, 439- és 444-ben követséget küldtek a kínai udvarhoz. Hirth valószínűsíti azt is, hogy a hiung-nuk és a kínaiak között Liang ország kínai hűbéres fejedelme, Mu-kién volt a közvetítő, egy tatár származású ember, aki jellemző módon a régi hiungnu tsü-kü méltóságnevet viseli. Ez a nagyravágyó ember, bár a kínai császárnak sógora volt, állandóan áskálódott ellene s ez okozta bukását. Ismerve a kínai krónikások ravaszul homályos stílusát, valószínűnek tartjuk, hogy Mu-kién és a kínaiak közötti ellentét anyagi jellegű volt. Liang ország a távolnyugati kereskedelmet kézbe akarta venni s a nyugati áruk és a kínai áruk átmenő forgalmán akart meggazdagodni. Van egy figyelmet érdemlő rész is a Vei-su[78] szóbanforgó fejezetében. Mu-kién, hogy magát a kínai császár előtt igazolja, a nyugati barbárok, vagyis a hiungnuk nagy hatalmáról beszél, ami nem vonatkozhatik másra, mint Attila ekkoriban virágzó s bizonyára távolkeleten is rettegett európai világhatalmára. Mu-kién nagyravágyása pusztulást hozott mind magára, mind országára. A kínaiak 439-ben Liang országot elfoglalják s a fejedelem Ku-tsang nevű fővárosát [azt, ahol a hiungnu kereskedők kínai fogságba kerültek] beveszik.[79]

Bizonyos ellentmondással kell még szembenéznünk. Ammianus tudósításából esetleg arra is lehet következtetni, hogy ő az európai Alánia meghódításáról beszél, ezzel szemben a

[77] Hunnenforschungen. Kel. Szemle 1901.
[78] 4. fej.
[79] Hirth i. m. p. 86—89.

kínaiak An-t'sai = A-lan-na-ja e nép által Ázsiában lakott területre vonatkozik. Ammianus leírása azonban nemcsak az európai alánokkal foglalkozik, hanem kiterjeszkedik ázsiai fajrokonaikra is és egy szóval sem mondja, hogy európai Alániának a Volga vagy az Ural folyó lett volna a keleti határa, ellenkezőleg az alánoknak csak déli és nyugati határait tudjuk meg a nyugati íróktól, a keletit nem. A déli határ Arménia, mert az örmény források szerint szomszédosak velük, a nyugati határt pedig Ammianusból tudjuk meg, ahol a keleti gótok lakhelyeként a Tanais [Don] folyó mentét tünteti fel, az alánok tehát ettől a folyótól keletre kellett, hogy lakjanak. Az a körülmény, hogy már Ptolemaiosnál megtaláljuk az Ural folyó törökös nevét és közvetlenül Attila utáni korban a Volgának is megvan a törökös neve, nem bizonyít semmit, hiszen az kétségtelen, hogy török és ugor népek az Ural felső folyásánál laktak már az előző időben is és az alán fennhatóság csak a Káspi-tótól északra elterülő síkságra szorítkozhatott.

Van még egy igen fontos kérdés, amelyben állást kell foglalnunk. Hogyan lehet összhangba hozni a Kr. utáni századokban a Dnyepertől nyugatra feltűnő hún törzseket azokkal a húnokkal, akik két évszázad multán Ázsia felől Európába betörve, megindítják a nagy népvándorlást?

Erre a fogós kérdésre a kínai források nyujtanak felvilágosítást, illetőleg az ott található adatokat kell összhangba hozni az európai forrásokéval. A Kr. sz. előtti 60 után kitörő belső, dinasztikus zavarok a hiungnu birodalom kettéválását idézik elő. A hiungnuk egy része Hohansa [mások szerint: Huhanjé] főkirály vezetése alatt behódol a kínaiaknak, s másik része Csit-ki [mások szerint: Csi-csi] uralma alatt megőrzi függetlenségét. A déli húnok és a kínai koalició nyomása azonban oly erős, hogy ezek e független északi hiungnuk kénytelenek a mongóliai őshazát elhagyni és átköltözni a két folyó vidékére. Itt K'ang-ki-tól északnyugatra alapítja meg Csit-ki az új hiungnu államot, amely félelmetes erő és az összes turáni népek meghódítására törekszik. Csit-ki uralma rövidéletű volt, mert már Kr. e. 36-ban egy kínai expediciós sereg váratlan támadása végzett[80] vele, amiben kétségtelenül része volt a hódolt népek elpártolásának is.

Ez a hiungnuk első nagy nyugati előretörése.[81] Csit-ki

[80] Groot: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin: 1921. Bd. 1. p. 225—228.

[81] A kínai krónikákban itt súlyos értelmetlenség rejtőzik. A kínaiak győzelmét csak az teszi érthetővé, hogy Csit-ki ellen a legtöbb alattvalója fellázadt.

országa hatalmának a tetőpontján kiterjed egészen a parthusok országáig, hozzátartozik An-t'sai és kétségkívül a massagéták népe is az Oxustól délre. A hiungnu-húnok és massagéta-alánok kapcsolata tehát ettől a kortól datálódik.[82] A kínai krónika felsorolja a húnok emberveszteségét s ez oly csekély, hogy teljesen jogosult az a feltevés, hogy Csit-ki húnjai nem pusztultak ki teljesen és hogy azok a hún törzsek, amelyek az ő vezetése alatt kiköltöztek Turánba, azonosak azokkal a húnokkal, akiket a Kr. sz. utáni első századokban Európa területén az alánok szomszédságában találunk. Ezek a törzsek az alánokkal költöztek át Európába a nagy katasztrófa után, szabadulván ezáltal a kínai támadás veszedelmétől.[83]

A Külső-Mongoliában otthagyott szálláshelyeket Hohansa kínai-barát déli húnjai foglalják el. A Han-dinasztiával való szorosabb kapcsolat lehetővé teszi ezeknek a húnoknak a megerősödését. Száz év múlva újból annyira megerősödtek, hogy ismét egyenlő ellenfelei a kínaiaknak. Újból a belső viszályok pusztítják el a hiungnu hatalmat. A kínai diplomáciának nemcsak egymásközt sikerül őket összeveszíteni, hanem mesteri diplomáciával a hiungnu nép összes rokon alattvalóit egy koalicióba tömörítik a húnok megsemmisítésére. A Kr. u-i I. század végén a hún nagyhatalom összeomlik, nagy részük behódol a kínaiaknak s a húnok egykori hazáját a sien-pi nép szállja meg. 93-ban a még ellenálló hún törzsek elhagyják az ősi országukat és kiköltöznek a kínaiak elől Szibéria belsejébe. A nagy kínai nyugati előretörést korántsem katonai célok vezették. Mint két századdal előbb, most is a kínai ipar számára keresnek nyugati távoli piacokat és a Belső-Ázsián átvezető kereskedelmi utakat akarják turkesztáni hódításaikkal biztosítani. Ez az oka, hogy nem elégszenek meg az egykori hiungnu területek meghódításával, hanem birtokba akarják venni a Káspi-tóig terjedő területet is, mert így közvetlen szomszédságba juthatnak a rómaiakkal és a parthusokkal. Az ókor egyik legnagyobb hadvezére, Pan-csau kínai tábornok 95-ben egészen a Káspi-tóig hatol előre és minden útbaeső népet meghódolásra kényszerít.[84]

Mindazok a feltevések, hogy a hiungnuk Yüe-pan-ban, vagy az Oxus és Jaxartes völgyében foglaltak volna most állást, tarthatatlanok. Ugyanis a kínaiak a húnok ellenállását az egész vonalon megtörték s ismerve a kínai udvar engesz-

[82] V.ö. Groot i. h. Hirth: Wolga-Hunnen p. 266.
[83] Főleg Kiessling col. 2587. Schmidt I. 105.
[84] Cordier: Histoire gén. de la China. Paris: Geuthner 1920. Vol. I. p. 267—275.

telhetetlenségét ezzel az évezredes ellenséggel szemben, teljességgel elképzelhetetlen, hogy mint győztesek a hiungnukat megtűrték volna olyan helyen, ahonnan a nyugati kereskedelmi utat bármikor veszélyeztethették. Tehát a húnok messze behúzódtak a kínaiak elől a szibériai steppébe, ahova őket diadalmas ellenségeik nem követték. Az egykori hún területet Külső-Mongoliábn a sien-pi nép foglalta el, a kínaiak szövetségese. A keletturkesztáni, egykor hún alattvaló népek és országok részben a kínai nyugati tartományokhoz csatoltattak, részben pedig elismerték a kínai császár főségét. Az összes nyugati egykori hún alattvaló népek [tinglingek, kirgizek, ogurok, osunok és ujgurok] települési helyeit egybevetve, úgy hisszük, hogy *a második nyugati irányú hún vándorlás a Balkas-tó és a Tobol folyó közötti dombosvidéken keresett menedéket az ellenséges kínai koalició elől.* Innen kísérlik meg azután egykori hű ujgur alattvalóik szövetségében a béke néhány évtizede után régi hazájukat visszaszerezni, de erre irányuló törekvéseik kezdeti sikerek dacára sem sikerülnek.[85]

A nyugatra kerülő húnok Kr. után 150 körül eltűnnek a szemünk elől s újból csak akkor találkozunk velük, amidőn a fentidézett kínai krónika tanusága szerint 350 körül meghódítják Alániát. Az első hún hullám tehát az alánokkal együtt átkerül Európába, míg a kivándorló húnok másik része különböző török és ugor népek között Szibéria délnyugati részében tartózkodik s megerősödve onnan indul hódító útjára és válik a nyugati népek rettegett ellenfelévé.

Bár véleményünk szerint a Friedrich Hirth által nyujtott forrásbizonyíték elegendő a hiungnu—hún azonosság bizonyítására, azokat az egyéb bizonyítékokat sem mellőzhetjük, amelyek az ő teóriáját megerősítik.

Ilyen elsősorban a *névazonosság.*

E nép kínai neve a nyugati irodalomban általában a pekingi dialektus szerinti olvasatban terjedt el hiung-nu formában. Kantoni dialektusban nevük hung-no,[86] amelyet ismeretes munkájában Groot, mint régebbit, következetesen alkalmaz. Groot véleménye szerint[86*] a kínai szó első tagja egyaránt olvasható hiung, hiong, hung és hong-nak. Ugyanő rámutat arra is, hogy a régi šun-ni névalak mögött is nyugati kiejtésben hun-ur rejtőzik s az elterjedt névalakok nyugati kiejtése: hungnor, hungnoch, hunor és hunoch egyaránt lehet. De

[85] Cordier i. h.
[86] Hirth: Hunnenforsch. p. 82.
[86*] I. m. p. VI. és 1.

húnok jelenlétére mutat a nagy kínai folyó, Huang-ho és az akörüli Hun-tšung [húnok közepe] és Hun-jang [húnok északi partvidéke] elnevezésű országrészek neve is.

Németh Gyula[87] Karlgrenre és Frankera támaszkodva, a húnok nevét hiung-nu~χuη-nu = Sklaven von Hiung magyarázza s átmenetet lát a hiung~χuη~chun között. Mindezek egybevetésével a húnok neve a kínaiak közvetítésével hun[g], vagy hon[g] lehetett, amelyet legjobban nyugaton az armén hon[k] névalak ad vissza. Hogy itt egy Ázsiaszerte ismert népnévről van szó, kétségtelenné teszi nagy elterjedtsége. Előfordul az Avesztában is egy hūna nevű nép[88] s Indiában a Vishnu-Purana szintén hunu néven említi őket.[89] Össze kell vetni az Aveszta huna-jával és újperzsa hjaonát is, amellyel a nyugati írók chionitáit jelölték.

A nyugati íróknál csak az egyes változatokat említjük meg;[90] ezek a görög *Χοῦνοι, Οὖννοι, Οὖνοι,* a latin hunni, huni, hugni, ugni és chuni névalakok. Egymás mellé állítva ezeket a különböző névváltozatokat, azonnal szembeötlik, hogy két csoportra oszlanak szét:

I. a hehezetes rövid hiun[g], chunoi, chuni és a

II. nyiltabb, hosszú kiejtésű hun[g], unnoi, hunni névalakokra. A különböző népek itt alighanem egy közvetlen, eredeti chun és egy nyugati törökök által közvetített hún névalakot vettek át egyidejűleg, bár a nyugati forrásokra itt messziremenő etimológiát építeni aligha lehet.

A két nép nevének vizsgálata tehát szintén az azonosság mellett tanuskodik.

Sajnos, nem állunk ily kedvezően a körülbelül 120 hiungnu szó megfejtése körül. Eltekintve K. Shiratori kísérletétől,[91] csak egyes könnyebben rekonstruálható szavakat oldottak meg és sem Ligeti Lajos, sem pedig Németh Gyula — legalább is tudomásunk szerint — ily irányban még nem dolgozták fel az anyagot, bár mint specialistáknak kétségkívül őnekik volna ez a feladatuk. Az a pár szó, amit megoldani sikerült [at-si — tör. evcsi — feleség; ko-to — mandsu kutu — fiú; tan-hu —

[87] Legutóbb „Mundzsuk-Bendeguz" c. id. cikkében p. 325.

[88] Modi: A húnokról. 1926. p. 13 s köv.

[89] III. 3. H. H. Wilson kiad. p. 177, 194. idézve Modi p. 4. Kalidas Raghu Vancája IV. 68. Pandurang Paraba kiad. p. 89. Modi p. 5. — Lassen: Indische Alterthümer II. Anh. p. 15.

[90] Részletesen foglalkozom ezzel a kérdéssel „Attila élete és kora a húnok történetének keretében" c. munkámban, amely rövidesen nyomdába kerül.

[91] Über die Sprache der Hiungnu-Stammes und der Tunghu-Stämme. Tokio: Kokubunsha 1900. 64. p.

tör. tanrü — szélesség, magasság; t'ing-li — tör. tängri — kiváló, szentséges; vu-ku — tör. bügü — varázslás, bűvölés; tsü-kü — tör. süky — sereghez tartozó], kétségkívül szintén azt bizonyítja, hogy a hiungnu szavak épúgy, mint az európai hún tulajdonnevek a török nyelvcsaládhoz való tartozásukat igazolják. Kétségkívül a végleges választ csak akkor lehetne ebben a kérdésben megadni, ha a sinológusok és turkológusok együttes munkája a hiungnu szómaradványokat teljesen feltárná.

A kínai krónikák igen sok és értékes adatot tartalmaznak a hiungnu nép szokásaira, államrendszerére, hadszervezetére nézve, amelyek minden szárazságuk dacára messze felülmúlják a nyugati tudósításokat.

A hiungnu nép Belső-Mongoliában kétségkívül a népes török nyelvcsalád legkeletibb ága lehetett. Mo-tun főkirály óta, aki a hún nagyhatalmat megalapította [uralk. Kr. e. 209—175], a hiungnu birodalom Mandsuriától széles övben kiterjed egészen a Tobol folyó, esetleg az Ural hegység tájáig. Délen általános határa a Huang-ho, kivéve természetesen a folyam nagy kanyarját, ahol a túlparton is vannak ősi hiungnu területek.[92] Északi határa valószínűleg belevész a szibériai síkságba. Ezt az óriási kiterjedésű világbirodalmat az úgynevezett nyilas-népek lakják, vagyis túlnyomórészt az Ural-altáji nyelvcsalád tagjai, amelynek négy csoportja egyaránt képviselve van, mégpedig a vezető török réteg mellett az ugor, mongol-mandsu és tunguz törzsek. Különösen figyelmet érdemel, hogy amikor a hiungnu állam kettészakad, a török népek továbbra is kitartanak a hiungnuk mellett, viszont ekkor már a tunguz, sien-pi, osun népek elszakadnak. A Tobol és Balkastó között lakó török népek átmenetileg csak akkor fordulnak szembe a húnokkal, amidőn Kína a Kr. utáni I. század végén létrehozza a nagy koalíciót ellenük s ezzel a túlsúllyal szemben a hiungnuk ügye veszve látszik. Mihelyt azonban a II. század elején a kínai expanzió gyengül, az ujgurok már újból ott vannak a hiungnuk oldalán. Lehetetlen kapcsolatot nem látni ezen tény s nyugati forrásainkból ismert azon körülmény között, hogy a húnok nyomában ugyanezen török törzsek is feltűnnek [idesoroljuk a különböző ogur népeket, amelyek már részben Attila uralkodása, részben pedig a közvetlenül azt követő időben említtetnek először] és áttelepülnek Európába. Teljesen kizárt dolog, hogy a húnok önmagukban oly erősek lettek volna, hogy egymásután megsemmisítsék a népes és hatalmas alán és gót birodalmakat. Ez lehetséges lett

[92] Groot I. p. 49—62.

volna virágzásuk tetőpontján, amikor Mongolia területén tényleg az alárendelt népek nélkül is legalább egymillió lelket számláltak. *Európai akciójuk azonban csakis úgy érthető, ha feltételezzük, hogy az Alánföld megtámadását egy nagy népi tömörülés előzte meg, amelynek során a hún törzsek megszerezték ismét a hegemóniát a különböző nyugati török népek felett.* Azok a különböző török népek, amelyek a Feketetengertől északra a húnok örökébe lépnek, a nyugati írók által előszeretettel húnoknak neveztetnek. Ez a névmegjelölés nem volt egészen alaptalan, mert e népek tényleg rokonságban voltak a húnokkal, nyelvük csak dialektusban térhetett el a húntól és egész állam- és hadszervezetük jogosan kelthette a bizanci írókban azt a benyomást, hogy itt tényleg a régi neves hún néppel állanak szemben. A húnok és a török népek között fennálló évezredes szoros kapcsolat azonban nemcsak önmagáért a tényért fontos, hanem azért is, mert közvetett bizonyítéka a hiungnu—hún azonosságnak.

Sajnálatos módon az archeológia mai fejlettsége mellett még nem tud oly antropológiailag is értékesíthető bizonyítékokat produkálni, mellyel az Európa területére jött húnokat identifikálni lehetne. A leletanyag óriási és ma még nem rendszerezett s Alföldi András kísérlete a hún anyag kiválasztására, bármilyen biztató is, de még csak a kezdet kezdete. Ammianus húnokról adott leírása oly általános, hogy azt kisebb-nagyobb jókarattal minden pusztai nomád népre lehet alkalmazni. De így is van néhány olyan adata [felsőtest fejlettsége, alsótest satnyasága, szakálltalanság, megjelenésük idegenszerűsége, ruházatuk], amely egy mongoloid jellegű embertípusra mutat. Ammianusnál is fontosabb az a leírás, amit Priskos, vagy eredeti gót hagyomány alapján Jordanes ad Attiláról,[93] melyből félreismerhetetlenül lehet következtetni az uralkodócsalád mongoloid jellegére. Ez a két kútfőnk eleve kizár minden olyan feltevést, amely iráni elemeket akar a húnoknál felfedezni. Ez a nomád nép azóta, amióta Mongolia felföldjéről vándorútjára indult, kétségkívül sokat keveredett török testvérnépekkel, de eredeti alapjellegét megtartotta. A két forrásunk adata egymagában elég bizonyság arra, hogy a húnok ázsiai nép, amit különben is csak a dilettantizmus ujdonsághajhászása vont kétségbe.

Ismeretes, hogy a török és mongol nomád népek állama a törzsszövetségeken alapul. Az állammá lett nép ezeken a törzsi közösségeken belül rendszerint szárnyakra tagozódik, aminek messzire visszanyúló vallási, hadászati és közigazga-

[93] Get. 35, 182—183.

tási, valamint települési adottságai vannak. A nomád nép ugyanis rendszerint egy folyóvíz, tó vagy hegység két oldalán telepszik le s a törzsek élete ennek megfelelően elkülönül. Minden szárnynak megvan a maga legelőterülete, ki van osztva a maga honvédelmi szerepe s természetes, hogy azt a beosztást, amelyet a számukra már az egy törzshöz való tartozás megad, nagyobb egységeken, támadó hadjáratokban is megtartják. Nem feladatunk most ezzel a szányrendszerrel bővebben foglalkozni, csupán arra utalunk, hogy ez a rendszer a hiungnuknál is feltalálható, bár amikor a kínai krónikák foglalkoznak vele, már erősen kínai hatás alá került és a központi hatalom a hűbériség szellemének és a világállam követelményeinek megfelelően módosította.

A hiungnu állam ugyanis a szorosan vett hún törzsi közösségen kívül a népek tömegét hódította meg, amelyek mint „nyilas", vagyis nomád török és mongol népek, a maguk törzsszövetségeit továbbra is megtartották s a maguk vezetői alatt élnek. Ezért találjuk a hiungnuknál az állami méltóságok egész sorát, akik lényegében véve az államot alkotó különböző népek közigazgatási és katonai vezetői. Az egyes állami főméltóságok és a hódolt népek fejedelmei egyúttal az illető népeknek hadvezetői is. Ezért a hún hadsereg is összetett, mert a hún magon kívül számos alárendelt nép hadiilletményei járulnak hozzá. Hogy a hiungnu hadsereg mégis egységes, annak egyedüli oka a pusztai népek azonos felszerelése és harci eljárása, amit természetesen erősít az is, hogy a hún nyelv köztörök nyelv, amelyet a különböző törzsszövetségek vezető rétege, dialektusbeli különbségekről lévén szó, könnyen elsajátít. A nyugati adatok sokkal gyérebbek ezekre a mélyreható állami és honvédelmi szervezeti kérdésekre nézve. Érthető is. A fejlett kínai étatizmus és hűbéri rendszer írói számára a sok rokonvonást felmutató szomszédos hún állam századokon át élő valóság. Ezzel szemben a nyugati írók, még ha katonailag oly képzett koponyák, mint amilyen Ammianus, akkor sem tudják megérteni a hún hadászat alapelveit, még kevésbbé tudják áttekinteni a számukra bonyolult törzsi szervezetet a maga ősi misztikájával. A húnok elhelyezkedése Európában mégis közvetett bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a húnok az ősi szárnyrendszert megőrizték. Ugyanis a húnoknak csak a nyugati szárnya települ le a Duna-medencében, a keleti szárny továbbra is Dél-Oroszország területén marad, amely mint legelőterület vetekszik jóságban az Alfölddel. Ennek bizonyítására utalunk arra a tényre, hogy Kharaton főkirály 410 körül a Pontustól északra lakó húnok fejedelme, hogy a dunavölgyi húnok ugyan elbuknak a ger-

mán népek váratlanul bekövetkező támadása következtében, de a déloroszországi húnok Attila második fia, Dengizik vezetése alatt közel másfél évtizedig továbbtartják magukat. Végül abban, hogy Attila legkisebb fia, Irnik az Aldunánál a kétségtelenül alföldi nyugati szárny maradványaival foglal állást és amennyiben zavaros és dologhoz nem értő forrásaink megengedik ezt a következtetést, Dengizik mellett, mint fiatalabbik, a második király, az alkirály szerepet tölti be, szintén csak a két szárnyra oszlás mellett lehet következtetni. A hiungnu államban kétségkívül a centralizáló Han-dinasztia, vagyis kínai befolyás hatása alatt a főkirálynak, a tanhunak erős központi hatalom áll a rendelkezésére. Mint a kínai császár, ő is az ég fiának tartja magát, tehát az ősi török kettőskirályság rendszere a hiungnu államban elhomályosul. Nem tartjuk kizártnak, hogy később a hiungnu nép nagy ázsiai vándorlásai alatt, midőn állandóan török testvérnépek között élt, a kettőskirályság rendszere felelevenült, de hogy a főkirály szerepe átmeneti megszakításoktól eltekintve, megtartotta azt a súlyt és jelentőséget, amelyet az államalkotó Mo-tun tanhu alatt nyert, nyugati analógiák ellenére sem vonhatjuk kétségbe. A kettőskirályság rendszere ugyanis csak egyízben állapítható meg, minden kétséget kizárólag: Attila és Bleda esetében. Rua és testvérei között nem állt fenn ily viszony ,legalább is forrásainkból nem lehet erre következtetni, mert Rua annyira önállóan intézkedik a húnok ügyeiben, amely már eleve ily kettősséget kizár. Ebből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Mo-tun-féle államrendszer az európai húnoknál is fennmaradt s ha időnként a kettőskirályság rendszerére át is térnek, annak csak átmeneti jelentősége van s ily esetekben az alárendelt török népektől vett politikai hatás érvényesül.

Nincsen különbség a hiungnu és hún harcászat között sem. Ugyanazon taktikai elképzelések érvényesülnek itt is, ott is, a nomád népek megszokott és évszázadok óta ismert lovastaktikája. Ugyanúgy megmarad főfegyvernek a nyíl s ugyanoly romboló a hatása a hún lovasrohamnak a nyugati népek zártrendű gyalog- és nehézfelszerelésű lovasságával szemben, mint egykor a hiungnuké a kínaiakéval szemben. Az európai hún hadsereg mégsem oly egységes, mint egykor a hiungnuké. A hiungnuk összes alattvalói nyilas népek voltak, tehát hadseregük összetettsége dacára is egységes volt. Nem úgy az európai húnoké. Attila seregében a hún és rokonnépek magjának könnyű lovassága mellett megtaláljuk a páncélos alán, szarmata, germán lovasokat, különböző népek könnyű és nehézfegyverzetű gyalogságát. Egy ilyen összetett hadsereg-

gel csakis európai taktikának a kisegítő alkalmazásával lehet dolgozni. *Mindeddig a kutatók azért nem tudtak megfelelő leírást adni Attila hadjáratairól, mert ezt a kézenfekvő tényt figyelmen kívül hagyták.*

Összegezve a fentieket, a részletekbemenő kutatás:

1. Igazolja, hogy mind a hún, mind a hiungnu nép nyelve a török nyelvcsaládba sorolható be.

2. A nyugati források és a hún nyelv egybevetése alapján a hún nép ázsiai nép.

3. A nyugati források szerint két európai hún vándorlás volt, az első az alánokéval egyidejűleg Kr sz. körül, a másik közvetlenül a nagy népvándorlást megelőzőleg.

4. A hiungnu és hún nép azonosságát igazolja, hogy a kínai források szerint a hiungnu nép ugyanakkor foglalja el Alániát, amidőn a nyugati források szerint ugyanezen ország a húnok birtokába jut.

5. De igazolják a hún és hiungnu nép azonosságát:

a) a két nép nevének azonos gyökből eredése,

b) a két nép állami szervezetének és hadászatának azonossága és

c) azok a kapcsolatok, amelyekben mindkét nép az ogurokkal állott.

Mindezeket a következtetéseket a magyar őstörténeti vonatkozásoktól függetlenül vontuk le, mert mint bevezetésben rámutattunk, a hiungnu—hún azonosság problémája teljesen független a bolgár vagy a magyar őstörténettől. Ennek a problémaelhatárolásnak meg kell előznie a hún monda, vagy ha úgy tetszik, hún hagyomány meglétének vagy hiányának a kérdését, valamint azzal sincs kapcsolatban, hogy a székelyeknek, bolgároknak, az Árpád-háznak és a Dulo-dinasztiának milyen köze volt a húnokhoz.

Ez utóbbi kérdéseket is egyébként csak sine ira et studio lehet megoldani s minden oly fejtegetés, amely már előre dönt a számbajöhető források áttanulmányozás nélkül, elfogult és egyoldalú.

Épen ezért, mint amily értetlen volt a számunkra minden olyan erőlködés, amellyel a húnokra gyakorolt gót hatást akarták egyesek bebizonyítani, époly kétkedve fogadunk minden oly kísérletet, amellyel a magyarság európai eredetét akarják kimutatni. Lehet, hogy ily kísérletekért jutalom és elismerés jár, de a hamis vágányokra került történetkutatás önmagában hordja büntetését, — ha megszüntek a „tudománypolitikai" előfeltételei, a lomtárba kerül. Ezt nem ártana, ha a történettudományba kiránduló germanisták megszívlelnék.

Göcseji helynevek.

Tanulmány Zalamegye település történetéhez.[1]

Irta: Dr. Makoviczky Gyula

A világháború után a történetírók külföldi példák nyomán nálunk is egy érdekes, eddig ismeretlen kutatási területen kezdtek munkálkodni. A népiség történetét, a paraszti nép településtörténetét tanulmányozták. Lassan-lassan észrevették, hogy nemzetünknek mennyi jellemvonása rögződött meg e földhöz gyökerezett elemben. A parasztság kialakulása és megtelepedése tulajdonképen a nemzet legnagyobb osztályának a gyökérverése. Megyei monográfiák, településtörténetek s apróbb tanulmányok mind települési témakörből veszik anyagukat. Azt hitték eleinte, hogy a népiségnek a történetét csak írott forrásból lehet előbogozni. Megfeledkeztek a magyar népnek iratlan történeti forrásairól, amelyeket az irott forrásanyaggal egybevetve, jelentősebb eredményeket érhetünk el a településtörténet terén. Voltak már előttünk is sokan, akik ezt az iratlan forrásanyagot kutatás közben felhasználták. — A nép nyelvének a dülőnevekben fennmaradt hagyományi forráskincseire gondolok itt. — Kevesen voltak azonban azok, akik a dülőnév-vizsgálódást rendszeresen beállították kutatásuk tengelyébe. A dülőnevekben rejlő bizonyító anyagot mindeddig kimerítően csak csekély számú kutató használta fel.

Látva az eddigi hiányokat, szükségesnek tartottuk jelen tanulmányunkban a dülőnévanyagot tenni a legfontosabb

[1] FONTOSABB FORRÁSMUNKÁK ÉS RÖVIDITÉSEK:

Anjoukori okmánytár. I—VII. Bpest, 1878—1920. = A. O.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bpest, 1897. III. k. Zalamegyei községek címszavai alatt 8—200 l. = Csánki.

Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae eclesiasticus ac civilis. I—IX. vol. Budae, 1829—44. = Fej. Cod. D.

Hazai oklevéltár; Bpest, 1879. = H. okl.

Hazai Okmánytár; I—VIII. Győr, majd Bpest, 1865—1891. = H. O.

Wenzell Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Bpest, I—XII. 1860—74. = W: Á. U. O.

A Gr. Zichy család idősb ágának okmánytára; I—XI. Bpest, 1871—1915. = Zichy o.

vizsgálat anyagául. Hozzáfogtunk a földrajzi táj apróbb egységeinek, a helyneveknek összegyüjtéséhez. Vajjon a helynevek ismerete és eredetének kutatása mennyire viszi előbbre a helytörténeti kutatásainkat? Helynéven minden oly elnevezést értenek, amely helyet jelöl. Eszerint: helység, telep, település, major, puszta, hegység, folyó, dülő, tanya, ház, szer, szeg, szék, lak és föld.

Kutatásunkban meglepő eredményre jutottunk. A dülők többszáz éves helyneveket őriztek meg és elpusztult családneveket is, amelyek ma már csak a község nevében maradtak fenn. A dülők oly községneveket is tartalmaznak, amelyek már régen elpusztultak. Ezekről az oklevelekből szerzünk tudomást. A telephelyeket az oklevelekben: possessio, sessio, praedium, terra, villa, curia, laka de és családnév, s végül domum formában lelhetjük meg.

A németeknél a dülőnév-kutatás inkább gazdasági célú volt. Ők a telep mai gazdasági formájának kialakulására következtettek a Flur, a dülők egyes földdarabjainak, elhelyezésének és birtoklásának történetéből. Mi kihagyjuk célkitüzéseink közül, minket a falu településtörténete, a magyar telepek helytörténete s bennünket most ezzel kapcsolatban a népiség elhelyezkedése érdekel.

A településtörténeti kutatásainknál nagy segítségünkre voltak az oklevelekben található adományozásokban vagy birtokügyletekben leírt régi határjárások. Ebből megismertük a helyneveket s ezeket összevetettük a nép nyelvével. A nép nyelvének konzervativ voltát és történeti becsét, sok súlyosan bizonyító példával fogjuk illusztrálni.

Kutatásainkat egy zárt néprajzi tájegységet képező vidéken, Göcsejben folytattuk le. Hogy miért éppen itt? Volt professzorom, dr. Holub József pár évvel ezelőtt írta meg Zala megye középkori történetét. A nagykoncepciójú munka szerzője nem kutathatta át személyesen a falvakat, különösen a

Zala vármegye története; Kiadja Zala vármegye közönsége. Oklevéltár. Szerkesztik: Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula; I—II. Bpest, 1886—90. = Z. O.

Magyar etimológiai szótár, írta Gombocz Z. és Melich J. I. Bpest, 1914—1930. = M. E. Sz.

Magyar nyelvtörténeti szótár: írta Szarvas—Simonyi, I—III. Bpest, 1893. = Magyar nyelvtörténeti szótár.

Holub József: Zala megye története a középkorban. I. k. A megyei és egyházi közigazgatás története. 1920. Pécs, Dunántúli Egyetemi Nyomda. = Holub: Zala m. tört.

Szentpétery Imre: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest, 1923. = Szentpétery kritika.

Melich János: A honfoglaláskori Magyarország; A magyar nyevtudomány kézikönyve. II. k. 6. f. Bpest. 1925—29. = Melich: Honfoglaláskori Mo.

sáros göcseji falvakat. Elsősorban nagy számuk miatt sem, másodsorban munkája nem településtörténettel foglalkozik, hanem inkább jogi és közigazgatási történeti irányban mozog. Mi, mint volt tanítványa, feladatunkul tűztük ki, hogy Holub, azután Csánky meg Karácsonyi történeti munkásságát, Zala megye, illetőleg Göcsej népiségtörténetét a lehetőség szerint továbbvigyük. Segítségünkre volt, hogy ismerjük a falut és földrajzi tájszemléletünk megkönnyítette a talált adatok elhelyezését.

Holub „Zala m. története a középkorban" c. munkájával a modern kutatás követelményeinek megfelelő olyan mű állt rendelkezésünkre, amelyet mint biztos alapot használhattunk fel. Voltak olyanok, akik Holubnak ezt az örökbecsű munkáját nem méltatták kellő figyelemre. Bizonyára azok részletkutatással még nem foglalkoztak. Magunk részéről Göcsej dülőneveinek kutatásánál sok becses adatot találtunk. Holub József településtörténettel nem foglalkozik, de amit ad, az becsületes, szorgalmas munkájának gyümölcsei közül való s ezek a támpontok bizony sokszor átsegítettek a kátyubajutáson.

Egész Zala megyét nem ölelhette fel a munkánk, mert nagy a terület. Kutatásunk két részre oszlik. Először a falvak népének ajkáról gyüjtöttük be a dülőnevek elnevezését; majd Budapesten az Országos Levéltár Kamarai Osztályán levő 1853—65 év között felvett kataszteri térképek dülőneveit vizsgáltuk át. Az eredményt térképre vittük. A következő nagy türelmet igénylő lépésünk az volt, hogy a mintegy 90 mai község és vagy 2000 dülőnevet kicéduláztunk Holub, Csánky munkájából és a kiadott oklevéltárakból.

A végső tanulságos konkluziót csak az egyes községek leírása után vonhatjuk le. A községnevek kialakulása és előfordulása érdekesen bontakozik ki. A dülőnevek segítségével mutatjuk be, hogy miképen fejlődtek ki a községek a családi telephelyekből. A társadalmi élet evolúciós kialakulására is

Karácsonyi János: Halovány vonások hazánk Szent István-korabeli határairól. Századok 1901. évf. 1039—1059. lap. = Karácsonyi.

Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. Bpest, 1915. = Gombocz: Árpádkori személyneveink.

Szekfü Gyula: Serviensek és familiárisok. Ért. a. tört. tud. köréből XIII. 2. sz.

Cenczi Ferenc: Göcsej, Kaposvár, 1934.

Melich János: Szláv jövevényszavak eredetéről. Különlenyomat Nyelvtud. Közl. 49. köt. = Melich: Szláv szavak.

Pesthy Frigyes: Magyarország helységnévtára, községnév szerint. Magyar Nemzeti Múzeum fol. Hung. 1114. fol. 268. A dülőnév felsorolások után zárójelbe tettük azokat a dülőneveket, amelyeket Pesthy összeírása tartalmazott és a kamarai térképeken nem találtuk meg.

Országos Levéltár kamarai osztály kataszteri térképek.

Országos Levéltár diplomatáriák = Dl.

fényes bizonyítékok kerülnek kezünk közé. Megtanuljuk, hogy a dülőnévkutatásból a gazdaságtörténészek is sokat meríthetnek. Hogy a nyelvészek számára is értékes legyen dolgozatunk, az egyes telephelyek történeti előfordulási névalakját és azon évszámokat is leközöljük, midőn a róluk való megemlékezést megtaláltuk. A dülőnevek mellett a földnek gazdasági életben történő hasznosítását is megjelöljük: sz. = szántó, sző. = szőlő, e. = erdő, r. = rét, s végül l. = legelő.

*

1. *Fernekágpuszta*[2] 1275-ből ismeretes, várföld volt.[3]

2. *Irsa*[4] telphelyen várszolgák laktak.[5] Kik közül Tüncs „Thynch" fiainak V. István nemességet adományoz.[6] Ma e területen három különböző major épült: *Irsapuszta, Irsatelep* és *Nagyhegypuszta.*

3. *Keménfa*[7] község területén is több apró pusztát találunk.[8] *Tompaerdő* dülőnév helyén valamikor virágzó község lehetett. A Tompa család innen vette a nevét, vagy pedig a család adott nevet a telepnek.[9] *Gyertyánkut* dülőnév elpusztult telep nevét őrzi az utókor számára.[10] Itt kell keresnünk *Keménfa* határában *Zsigér* várföldet. *Erdeifalu, Gyertyánág, Irsa* és *Ilvágy* szomszédságában; az oklevél szerint: „*Zyger vocatam super, qua Thumpa et cognati sui residebant*", tehát Zsigérnek Tompa fölött kell keresni a helyét.[11] Holub József

[2] Fernekág: 1. Nagyhegy sz. (Egervári ugar, Belsőhegy), 2. Farkasnyárasa sz. (Nyirfaerdő, Farkasok), 3. Postaút melléke sz., 4. Hegyekalja sz., 5. Kis és nagy fernekági hegy sző., 6. Morvaátek sz. (Morvai Telek, Tassi Mihály major), 7. Tekincs vagy Tölgyfáki part sz., (irtás, jobbágyok irtották).

[3] *Terra castri Zaladiensi Fernukág.* H. okl. 85. l. Holub, Csánki ismeri 1363 *Fernukág* Z. O. I. 637. l.

[4] 2) Irsa: 1. Postaút melléke e., 2. Macskavölgy e., 3. Farkasirsa e., csurgói völgy e., Nagyirsa e., Tulokirsa e., 4. Nagyirsa e.

[5] 1265. *villa Jarsa* H. O. VI. 131. l.

[6] W: A. U. O. VIII. 350. l.; H. O. V. 179. l. *villa Jerse;* 1436-ban *Alsówyrsa* H. O. IV. 309. l.

[7] 3) Keménfa: 1. Tompaerdő, 2. Gyertyánkut r., 3. Csollánerdő, 4. Mehefa e., 5. Gogány e., 6. Belsőszerdig sz., 7. Kövespart sz., 8. Hegyhát sz., 9. Gálhegyi Hegyhát sz., Külsőszerdig sz., 10. Cserta sz., 11. Kisköves sz., 12. Köles sz., 13. Vizola s., 14. Putnyaszer l. [Kereszturi puszta, Tikmonyaspuszta (tikmony Göcsejben tojást jelent), Dorsahegy, Belsőtelek].

[8] 1265-ben *terre Kemeni* H. okl. 45—46. l., 1371-ben *Stefani de Kemenfolua.* Z. O. II. 41. l.

[9] 1265-ben említik, H. okl. 45—46. l. Ma Tompaszélgyöp, illetőleg Szélgyöp major név alatt ismeretes Salamonvár határában. *Melich* szerint: Honfoglaláskori Magyarország 279. l., személynév.

[10] 1265 *terra Kysseugerteanag* H. okl. 45—46. l., 1410 *Gyerchyanagh* Z. O. II. 368—71. l.

[11] 1265. H. okl. 45—46. l.

kissé délebbre rajzolta.[12] A dülőnevek között *Cserta* dülőnév cserjés rétet jelent.[13]

4. *Pusztaapáti*[14] major helyén a középkorban népes községet találtunk.[15] Hospesek, királyi telepesek laktak itt.[16] Apát szó szláv eredetű, legalább is Melich annak véli.[17]

5. *Salomvár*[18] község, a megye és az ország életében nagy szerepet játszó Salamonvári családtól kapta a nevét.[19] A salamonváriak székhelye tulajdonképpen *Harkály* volt, itt kaptak a királytól hetivásárjogot, sőt hídvámjövedelmet is.[20] A Zala megyével foglalkozó történetírók figyelmét Harkálynak ez a különösen gazdaságtörténetileg érdekes szabadalma kikerülte.[21] Dorsa dülőnév mérgest jelent.[22] Azt gondoljuk, hogy Harkály név Karhász, Horka, avagy Kál névből származhatott. *Ákosfa* dülőnév a nevében egy elpusztult telep helyét őrizte meg.[23] Akus, Acus név török eredetű, jelentése Ah kus fehérsólymot jelent.[24] *Zalatnok* érdekes dülőnév.[25] Több község határában is megtaláljuk. Egy oklevélben azt olvastuk, hogy Zalatnokon Szt Mihály arkangyal tiszteletére templom épült.[26] Nem tévedünk, ha ezen település leszármazottjául a katonai térképen is megtalálható *Mihályfapusztát* véljük. *Cigányhegy* dülőnév családnévből származik: *„Curie Benedicti dicti Chygán"*.[27] A kataszteri térkép nem tünteti fel *Erdeifalu* majort, de a katonai igen. A források gyakran emlékeznek meg erről a Salamonvári birtokról.[28]

[12] Holub: Zala m. tört. Zalai várföldek c. térképen.

[13] M. E. Sz. 984. l.

[14] 4) Pusztaapáti: 1. Apátierdő, 2. Irtási, 3. Lovonti négy sz., 4. Kisirtási sz., 5. Homokos sz., 6. Födeleskut e., 7. Hosszurét.

[15] 1412. Z. O. II. 378. l. *poss. Apathy.*

[16] 1424. Feh. Cod. Dpl. X. 6. 912—14. l.

[17] Szláv jövevényszavak 29. l.

[18] 5) Salomvár: 1. Cserta r., 2. Fásrét, 3. Bozót, 4. Dorsa vagy Harkálvhegy sző., 5. Gerelye völgy r., 6. Szarkahegy, Zsupphegy e., 7. Berkenye oldal sz., Ákosfa, Kasivölgy, Ákoshegyi kurtával, Hosszutöles, Zalatnok, Hosszumegye, Polgári vagy Bozótvölgy sz., r., e., 8. Salamonvári erdő, 9. Nagyhijjes e., 10. Cigányhegy sz., Badacsony sz., 11. Harkáli oldal csapával sz., 12. Tompaszélgyöp sz.

[19] 1278. Z. O. I. 88. l. a salamonváriak őseit említik. Később a községnév: *Salamonwara, Salomwara* néven fordul elő.

[20] 1327. Z. O. I. 230. l. és még Z. O. I. 209. l, poss Harrakal,

[21] *Századok* 1910. *Holub József*: Zala vm. vámhelyei és úthálózata a középkorban.

[22] M. E. Sz. 1395. l.

[23] 1366. Z. O. II. 369. l. *Akusfalua.*

[24] Gombocz: Árpádkori személyneveink 80—90. l.

[25] 1410. Z. O. II. 369. l.

[26] 1423. H. O. III. 347. l.

[27] 1410. Z. O. II. 370. l.

[28] *Eredewyfolu,* H. okl. 45—46 l 1410. Z. O. II. 369. l. *Erdewfalva.*

6. *Kávás*[29] faluról már 1351-ből van tudomásunk Kawās néven.[30] A községből népes család származott, a Kávásiak. *Kálóc* dülő véleményünk szerint Kál név emlékét őrizte meg. *Szenye* dülőnév földszakadást jelent.[31]

7. *Boncodölde*[32] községet 1278-ban említik először oklevélben egy határjárásban: „*Vineam Bon... d*"[33] Úgy véljük, hogy Boncodfölde szőlőhegyéről van szó. A határjárás földrajzilag igazol és bátran állíthatjuk, hogy Boncodfölde nevét jegyezte fel az oklevélben a kiállító. *Vidakut* dülőnévben történeti név maradt fenn. *Mártonfa* valamikor *Mártonfalva* lehetett.[34] A fa a falva szó rövidítése.

8. *Teskándot*[35] az oklevelek *Tuscandnak* hivták, 1271-ben királynői birtok volt.[36] *Csókási* dülőnév török eredetű. Csóka madár, avagy fekete szót jelent.[37]

9. *Szent-Erzsébethegyről*[38] származott a Therjék család,[39] még az 1513-as összeírásban megemlékeznek e családról.[40] A község neve bizonyára a latin *Elisabeth-ből* származik, ugyanis igen gyakran a középkorban az egyházakat egy védszent nevéről nevezték el.

10. *Ebergény*[41] községnév származástanilag az ebbel, a kutyával mutat rokonságot.[42]

[29] 6) Kávás: 1. Felsőberek r., 2. Füzkut r., 3. Hosszi sz., 4. Kálócz sz., 5. Zsimbahegy sz., 6. Kisbükkfáki sz., 7. Vaskóhegy sz., 8. Domboldal sz., 9. Paprét bozót, 10. Vágyszél sz., 11. Szabóhegy sz., 12. Telekalatti sz., 13. Szabóhegyalatti sz., 14. Kocsivölgy sz., 15. Szenyevölgy sz., 16. Zalatnok, Boldogszél sz.

[30] Z. O. I. 504. l.

[31] Magy. Nyelvtört. Szótár. 183. l.

[32] 7) Boncodfölde: 1. Faluhely sz., 2. Telek sz., 3. Paptelekföld sz., 4. Vidakuti rét dülő, 5. Mártonfa sz., r., 6. Kéthegyköz sz., 7. Nagyhegy szőlő., 8 Kishegy szőlő., 9. Ujhegy szőlő., 10. Bakoni loha sz., 11. Magyarosrégi dülő sz., 12. Kisebb dülő sz., 13. Ujhegy alóli dülő sz., 14. Vidakut sz., 15. Ritkás l.

[33] Z. O. l. 88. l. 1370. *Bonchudfewlde* Fej. Cod. D. IX. 7., 541. l.

[34] 1431. Csánki.

[35] 8) Teskand: 1. Berek melléki r., 2. Alsómező allai r., 3. Szarkádi, Mocsárosi, Senkidároki, Alsómező, Hosszu réti sz., r., l., 4. Csokási r., 5. Faluvégi r., 6. Görbeföldi, Telekföldi, Határszéli, Faluvégi sz., 7. Nagyrét, 8. Gálföldi. sz. (Innen származik a Borgói család és a Baka család.)

[36] Z. O. I. 59. l. *Csánki Theskand.*

[37] M. E. Sz. 1125. l.

[38] 9) Szenterzsébethegy: 1. Felsőmező sz., 2. Ujhegy sz., Csontteteje sz., 4. Csukási sz., Tamásirtási sz., 5. Kismező sz.

[39] 1258-ból átírás 1421. „*Therjek de Zenthelsebeth*" Fej. Cod. D. X. 6., 434. l.

[40] Dl. 32. 206.

[41] 10) Ebergény: 1. Hárfási szőlő., 2., Szőlőkaljai sz., 3. Hosszuföldeki sz., Melegvölgy oldal sz., 4. Nagyréti sz., Kastélydomb sz., 5. Kemecsekuti sz., 6. Bükirtási sz., 7. Magasbüki sz., 8. Háromházi sz., 9. Csáfordi sz., Kis Büki sz., 10. Nagyvadalmási sz., 11. Mocsolai sz., 12. Nagy és kis csariti sz.

[42] Poss. *Ebergeny* 1381. Z. O. II. 179. l.; *Csánki: Eburgen.*

11. *Egerszeg*[43] városának, megyénk székhelyének a nevét először 1247-ből őrizte meg egy oklevél.[44] Az elnevezést földrajzi helyzetétől kapta. Eger vizet jelent törökül.[45] *Zalaegerszeg* egy mocsaras területen, két folyócska zúgában helyezkedik el. Így kapta a vizzug, vagy egerzug nevet. *Dobragasz* dülőnév szláv eredetű.[46] Dobra szó vizmostát jelent.[47] *Szabadcsács* dülőnév a szomszéd *Csács* nemesi községre vonatkozik. A kataszteri térképet jobbára német, illetőleg osztrák mérnökök készítették, így sokszor a nép kiejtése szerint vetik papirra a szavakat, így lett az *általszegettből „Átószegett"*. *Gógán* dülőnév személynévből származó szó.[48]

12. *Ola*[49] községet már Zalaegerszeg határába kebelezték be, 1236-ból van róla szó először.[50]

13. *Bödefalut*[51] 1407-ben még *Bede*-nek írják.[52] *Takó* dülőnév helységnevet őrizett meg. Takó helység 1410-ben lakatlan,[53] de 1424-ben már nem.[54]

14. *Zalaszentmihályfa*[55] község nevének, határának kialakulása felette érdekes. Maga a községnév valószínűleg templomtól származik, ugyanis a hegy oldalát a falutól mintegy 2 km-re még ma is csinos kápolna díszíti. Ezt a templomocskát *SzentMihály-kápolnának* hívják. Községünk határában van *Pergyászlóhegy*. A kataszteri térkép nem jelzi, a

[43] 11) Zalaegerszeg: 1. Kisdobragasz sz., 2. Felsőgyertyános e., Felsőerdő, Vörös e., Alsógyergyános e., 3. Nagy Dobragasz e., 4. Szabadcsács l., 5. Fekete ér r., Töllesi rét l., 6. Szárazdombalja r., Füzesi Rét, 7. Liba Gyöp l., 8. Füellő l., Liba Gyöp l., 9. Teleki Földek sz., 10. Átószegett sz., 11. Csilla sz., Mándi Berek sz., Péterhegyi Domb sz., 12. Avas sz., 13. Géva Hegy sz., 14. Csuszólap sz., Berekalja sz., Gévahegyalja sz., 15. Fanka sz., 16. Szántói Oldal e., 17. Gápártó sz., 18. Átó Szegett sz., Tekeresvölgy sz., 19. Doboskut sz., Hosszuparag sz., Szántói Oldal e., 20. Szőlő Hegy sz., 21. Hosszufordulat sz., 22. Kondor Irtás sz., Szekeresvölgy sz., Gógánfordulat sz., Magyarósalja sz., Rigó Irtás sz., 23. Nagy Rét, 24. Kányavár r.

[44] *Egurscug* H. O. VI. 47. l.; 1266. *Egurzug* Z. O. I. 49. l.; 1293, *Egerzeg* Z. O. I. 110. l.

[45] M. E. Sz. 1448. l.

[46] Esetleg a rajzoló mérnök elírta: *Dombragasz*.

[47] M. E. Sz. 1375. l.

[48] *Gogan, Johannis Filius de villa Ola.* W: Á. U. O. VII. 17. l.

[49] 12) Ola vagy Oláh: 1. Bakos r., 2. Kertalla r., 3. Kápolna sz., 4. Tellek sz., 5. Szélhordta sz., 6. Magyaros sz., 7. Kis Pál hegy sz.

[50] *Gogan, Johannis Filius de villa Ola.* I. m.

[51] 13) Böde: 1. Cseresnyési sz., 2. Szálosi e., 3. Temetői sz., 4. Takó sz., 5. Keresztfa sz., 6. Hidvég (település), 7. Bödeji Hegy sz., 8. Szigetalja sz., 9. Fójáró e., 10. Berkirét, 11. Sebesvölgy sz., e.

[52] *Csánki.*

[53] *Villa Thako deserta* Z. O. II. 369. l.

[54] *Pred. Thakow* Z. O. II. 439. l.

[55] 14) Zalaszentmihályfa: 1. Felsőerdő, 2. Kisvarjas sz., 3. Nagyvarjas sz., 4. Kistölgyes sz., 5. Nagytölgyes sz., 6. Felsőrétek, 7. Dültfenyős sz., 8. Alsóerdő, 9. Szentmihályfai hegy sz., 10. Kandikó e.

katonai térkép igen. A névvel először 1178-ból találkozunk: „*Meta Purazlay*".[56] Szentpéteri e nevet tartalmazó oklevelet gyanusnak tartja.[57] Valóban, a formát tekintve gyanusnak vélhető, de tartalmilag nem, mert 1265-ben olvassuk: „*Illarem, Boxam, Thoman et Andronicum filios Antaleus de iobagionatu castri eximendo, terra eorundem de terra castrensium scilicet villa Priaso separaret*",[58] sőt 1269-ből is van bizonyítékunk állításunkra: „*exemptionales a jobbagionatu pro Boxa, Thoma, Andronici et Illero Filius com. Antaleus de Preazlev*"[59] és 1272-ből „*terre Preazlou*"... „*terris filiorum Antaleus*".[60] A katonai térképen megtaláljuk *Hermánfa* hegyet *Pergyászló* hegy szomszédságában. Területünket később *Antalosfiaföldnek* hívják. Az oklevél bizonyít: „*Hermanfalwa alias Antaleusfyafelde*",[61] majd olvassuk „*Hermanfalwa alio nomine Leurentzebenedek felde*".[62] Az oklevélidézetekből világos, hogy *Hermánfalva, Antalosfiafölde* és *Lőrincbenedekfölde* ugyanegy község volt, csupán a család névváltozása miatt nevezik községünket másképen. Végül ugyanezen a területen alakult ki és az egyháztól vette a nevét *Zalaszentmihályfa* község. A határjárások földrajzi leírása bizonyítja ezt. A történeti kútfők itt érdekes névváltozásokat mutattak be és következetesen eljutottak a mai község nevéhez. A községnév megfejtése dülőnévkutatás nélkül szinte lehetetlennek mondható. A községünk dülőnevei között van *Kandikó* név, ezt a dülőt egy határjárás 1338-ban „*terra Kano*"-nak nevezi.[63]

15. *Hottó*[64] községet valamikor *Holttó*-nak hívták; valószínűleg a történet folyamán tó volt itt.[64*] *Körtvélyes* dülőnév körtéskert emlékét őrizte meg.

16. *Dobronhegy*[65] községet 1178-ban említi először a már föntebb említett oklevél,[66] amelyet tartalmilag megint csak

[56] Történelmi Tár 1898. 333—342. l. Dr. Borowszky Sámuel: A mileji Salamon család adománylevele III. Béla királytól 1178.

[57] *Szentpétery:* Kritika.

[58] Z. O. I. 50. l.

[59] Fej. Cod. D. VII. 2. 410. l.

[60] Z. O. I. 70. l.

[61] 1424. Z. O. II. 439. l.

[62] *Csánki.*

[63] Z.O. I. 338—39. l.

[64] 15) Hottó: 1. Körtvélyes sz., 2. Lápi e., 3. Tölgymellék e., 4. Kis Töllesi sz., Temetői sz., 5. Kismező l.

[64*] 1278. *terre Holton* Z. O. I. 88. l.

[65] 16) Dobronyhegy: 1. Horváté sz., 2. Horváté alatti sz., 3. Dobronyhegyi rét, 4. Dobronyhegyi sz., 5. Öreghegy alatti sz., 6. Dobronyi Berek r., Szentmihályfai hegy alatti r., 7. Szentmihály hegy alatti sz., 8 Ujhegy alatti sz.

[66] Tört. Tár. i. m. „*Dobrun*".

valónak kell hinnünk, mert 1271-ben már hallunk községünkről. Erzsébet királyné mint saját tulajdon birtokát adományozta el.[67] Csánki ezt a helynevet nem ismeri. A szó szláv eredetű, jelentése: kanyarog.[68]

17. A szomszédos *Vorhota*[69] nagyon kicsi területű község, 1407-ből hallunk róla először.[70] Oly kicsi a területe, hogy dűlő nem is volt rajta. Nemesi település lehetett, mert később Csánkinál a családok neveinél Vorhotai Györgyről olvashatunk.

18. *Babosdöbréte*[71] község neve korán szerepel oklevélben.[72] Egy század múlva újra felszínre kerül a neve.[73] 1470-ben már *Babosdebrethe* néven említik.[74] Rakottyavölgy név település nevet rejt: *„poss. utraque Rakottya"*,[75] Salamonvári család kezében volt. *Gyepü dülőnévből* azt hinné az olvasó, hogy községünkön gyepü vonult keresztül. Szó sincs róla. Bizonyára egy ilyen nevű egyén telepedett ide. Az oklevél igazolja feltevésünket: *„Gogan de Gepu"* névvel.[76] *Avas* dülőnév Tagányi szerint régi fákból álló erdőt jelent.[77]

19. *Kökényesmindszent*[78] kettős falunév, legelső említési formája *„Kuhunus"* volt, 1239-ben.[79] 1298-ban községünk nevét *„Kewkenus"* formában is meglelhetjük, ugyanakkor *„Mendzenth"* név is előfordul.[80] A falu nevét *Kukenes* néven is megtalálhatjuk.[81] *Zelefa major* a Zele család ősi fész-

[67] *Dobren* Z. O. I. 59. l.

[68] M. E. Sz. 1376. l., viszont Hóman B.: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése c. munka szerint dobrony vizmellettit jelent.

[69] 17) Vorhota: nincsenek dülőnevei.

[70] *Poss Vorhota.* Z. O. II. 350. l.

[71] 18) Babosdöbréte: 1. Nagyrét l., Nagyrét feletti l., 2. Kolozsvári sz., Kendervölgyi oldal sz., Majorfölötti sz., 3. Telekalja r., sz., 4. Kupócosi sz., Rónai sz., Szilvásaljai sz., Vörösgergeli sz., Sárkányrét sz., 5. Egyedárok sz., Hompósföld sz., 6. Ferencéki rét, 7. Gyepi sz., Kendervölgyi sz., 8. Hosszuparrag sz., Döbrétei kishegy sz., 9. Döbrétei kishegy sz., 10. Rakottyavölgy sz., Telekalla sz., 11. Gyepü, 12. Ritkási, Bokallai sz., Telekallai sz., Szivacskerti sz., 13. Csalódvölgy sz., 14. Lukai sz., 15. Avasszéli e., Döbrétei e., Lukai e., 16. Tulsó Gyóczi sz., Kisfenyős e., Kisfenyős alatti sz., 17. Uj Avas sző.

[72] Tört. Tár. i. m.

[73] 1274. *terra eiusdem castri Debrethe vocata.* H. O. V. 50. l.

[74] Z. O. II. 593. l.

[75] *Csánki.*

[76] 1415. Fej. Cod. D. X. 5. 629. l., 1424. *Pred. Gyepew* Z. O. II, 939, l.

[77] *Tagányi Károly:* Erdészeti Oklevéltár I. XIV. l.

[78] 19) Kökényesmindszent: 1. Zelefai erdő, 2. Nagyszéli e., Csereközi Erdőallai sz., Porosuti sz., Teleki sz., 3. Zelefamajor allai sz., Erdőallai sz., 4. Lukai l., 5. Avasi sz., 6. Kőhegy allai l., 7. Kőhegy sz., 8. Bükksarki sz., Keresztüljáró sz., 9. Kis és Tordahegy sz.,

[79] *De villa Kuhunus,* W: Á. U. O. VII. 91. l.

[80] H. O. VI. 275. l.

[81] 1382. Z. O. II. 287. l. — Melich szerint: Honf. Mo. 34—35. l. kökény szó török eredetű. kök = kék.

ke volt, 1366-ban „*Vine Beduchzeley*" néven fordul elő.[82] *Tordahegy* dülőnév nemesi nevet és az utóbbiból származó telep nevét őrizte meg.[83] A katonai térképen megtaláljuk *Árkosháza pusztát*. A Sárkány család származott innen: „*Sarkan de Akushaza*".[84]

20. *Bazita* falunév 1381-ben[85] fordul elő.[86] Szláv hangzásúnak tetszik nekünk, viszont *Csentericzfa* dülőnév az előbbi megállapításunkra cáfolatot mond, ha azt akarjuk kideríteni, hogy községünk lakossága milyen nyelvű volt. Ugyanis csender szó bokros sűrűséget jelent és székelyszerű.[87] A „fa" szó „falvának" a rövidítése és ebben az esetben település nevét rejti magában a dülőnév.[88]

21. *Németfalu*[89] nevében német települést őrizett meg.[90] A német származású lakosság hamar beleolvadt e színtiszta magyar népbe. Ma már Göcsej vidékén egy község lakói sem beszélnek németül. *Zalatnok* dülőnév már ismerős az elmondottakból. A német betelepítés emlékét őrzi *Némethegy* és a *Németfalusi völgy* dülőnév is. A bevándorlók között szlávok is lehettek, emléküket a *Tótok külön mezeje* dülőnév tartotta meg. *Csetü* dülőnévben a „cset" szó bodzát is jelenthet, de lucskosat is, ez utóbbi jelentés székely eredetre vall.[91]

22. *Szentiván-Csonkahegyhát*[92] falucska, ma már csak *Csonkahegyhát* néven szerepel a megyei közigazgatásban. A Szentiván név származhatott a *Ján* névből, községünk közelében van ugyanis *Ján* patak. A névről 1272-ből már van értesülésünk.[93] 1338-ból „*Scent Iványa menő golugwth*"-ról olva-

[82] Z. O. II. 11. l., *Csánki* csak későbbről ismeri.
[83] 1462 Csánki.
[84] 1408. Z. O. I. 344. l.
[85] 20) Bazita: 1. Kisbazita sz,. 2. Öregbazita sz., 3. Erdő, 4. Czentericfa sz.
[86] *Poss. Bozyta*, Z. O. II. 178. l.
[87] M. E. Sz. 939. l.
[88] *Csánki* 1463. *Chentryzfalwa*.
[89] 21) Németfalu: 1. Labodavölgy sz., 2. Kishegy szŏ., 3. Zalatnoki r., 4. Ujhegy szŏ., 5. Tolvajkut r., 6. Némethegy szŏ., 7. Kismező sz., 8. Czikkelyes sz., 9. Nagyfüves sz., 10. Kutföld s., 11. Némethegy vége sz., 12. Tótok különmezeje sz., 13. Bennán sűrű sz., 14. Haragos gyŏp sz., 15. Nagymihály lakása sz., 16. Diósi oldal sz., 17. Kerites erdő, 18. Csetü sz., 19. Hagymások lapja sz., 20. Örlőuti Hegyhát sz., 21. Sós irtás szŏ., 22. Németfalusi völgy r., 23. Alsó szŏ., 24. Nagynyires e.
[90] 1366. *Nemedfalu, Csánki:* 1410. *Nemethfalu* Z. O. II. 369. l.
[91] M. E. Sz. 998—999. l.
[92] 22) Szentiván-Csonkahegyhát: 1. Gálharasza sz., e., 2. Tubojszegi szőlőhegy, 3 Lonkai szŏ., Lonkapatakföld, 4. Cseri sz., 5. Avasi sz., 6. Rendeki sz., Csonkahegyháti sz., 7. Pödörhegy sz., 8. Rendeki sz., 9. Dalahegy sz., 10. Füzéri sz., 11. Szentiványi sz., 12. Füzéri sz.
[93] Z. O. I. 70. l.

sunk.[94] *Csánki* nem ismeri helységünket. *Gálharasza* dülőnévben a harasz erdőt jelent.[95] *Lonkai* dülőnév pedig 1338-ban „*Lokapatakafeld*" alakban fordul elő.[96] *Dalahegy* neve daliás szóból ered.[97]

23. *Milej* község[98] nemesei nagy szerepet játszottak megyénk életében, különösen a *Mileji Sydou* leszármazottai. A falu nevét a Történelmi Tár 1178-ban említi.[99] Ha ezt az oklevelet gyanusnak is fogadjuk el, az nem bizonyit a falu korábbi eredete ellen, mert néhány év mulva megint találkozunk e névvel, *Villa Milley* néven.[100] Bátran mondhatjuk tehát, ha valamely község ily korán *villa* volt és oly sokat szerepel az oklevéltárakban, mint *Milej*, hogy legalább 100 évvel előbb keletkezett. *Jámi* dülőnév, föntebb már volt róla szó, mint *Ján poss.* Erzsébet királynő birtoka volt, 1272-ből származó adománylevélben szerepelt.[101]

24. *Kustánszeg*[102] községünk a középkorban oklevelekben nem szerepel. Neve török eredetű, „kus" jelentése ragadozómadár.[103] *Csekesürü* dülőnévben a „cseke" szó a gázló ősi szava.[104] A fentebb említett *Apátipuszta* hospesei németek lehettek, mert a velük szomszédos dülő községünk területén *Németszeri* telek néven jelöli emléküket.

25. *Vargaszeg*[105] kisközség csak a középkor végén fordul elő az oklevelekben.[106] *Berkenye* dülőnév a szláv berkenye szóból származik.[107] A berkenye jelentése csonthéjjas gyümölcs.

[94] Z. O. I. 338—39 ll.
[95] Magyar nyelvtörténeti szótár 1326. l.
[96] Z. O. I. 338—39. ll.
[97] M. E. Sz. 1262. l.
[98] 23) Milej: 1. Bükkoncsei sz., 2. Jancsitkai sz., 3. Pusztadomb aljai sz., 4. Egyházasszeg-Mileje sző., 5. Hatlóhegy sz., 6. Gyepháti sz., 7. Kistöllösi sző., 8. Izsáki sz., 9. Jámidombi e., 10. Némethegyi sző., 11. Jámi Fenyősallai e., 12. Jámi Szőlőhegy, 13. Jámi Bükki sz., Nyárasi sz.
[99] I. m.
[100] 1233. W: Á. U. O. VI. 532. l.
[101] Z. O. I. 70. l.
[102] 24) Kustánszeg: 1. Petes l., 2. Rácokparaga sz., 3. Csetü sz., 4. Kovácsgyöp sz., 5. Dobronvölgyi l., 6. Csekesürü l., 7. Szőlőhegyi domb sz., 8. Siposok házi sz., 9. Tölgyfás r., 10. Kerektölgyes r., 11. Szénégető l., 12. Árkikuti l., 13. Külsőnemes l., 14. Csonkahegyhát sz., 15. Görbeföld sz., 16. Nagyárok sz., 17. Németszeri telep sz., 18. Bognárpajta sz., 19. Bükkföldi sz., 20. Kőkut l., 21. Petimegye sz., 22. Szabolcsföld sz.
[103] *Gombocz:* Árpádkori személynevek 5. l.
[104] M. E. Sz. 911. l.
[105] 25) Vargaszeg: 1. Nagyrét, 2. Nagyrét sz., Bükkalla sz., Bükkerdő, 3. Szálos sz., 4. Berkenye sz., 5. Körtéles sz., 6. Széles nyires l., 7. Gyöpi sz.
[106] 1490. Csánki.
[107] M. E. Sz. 372. l.

26. *Kislengyel*[108] falu nevét először a Történelmi Tárban megjelent ominózus oklevél idézi.[109] A milejiek határjárásaiban *„villa minori Lengel"* néven gyakran előfordul. Lengyel szó honfoglaláskori ó-orosz vagy szláv jövevény, egyházi szláv, bolgár eredetre vall.[110]

27. *Pálfiszeg*[111] kisközség csak későbbi alakulás lehet, s valószínű a Pálfi családtól kapta a nevét. A dülői között említett *Petripuszta* 1178-ban *Petri* néven fordul elő.[112]

28. *Rózsásszeg*[113] falucska szintén nem dicsekedhetik régi származással. *Balázsfai* dülőnév eredete ismeretlen, ma puszta. Minden valószínűség szerint a két telep nevét az ottlakó *Rózsás*, illetőleg *Balázs* családtól kapta.

29. *Nagylengyel*[114] községet először a Történelmi Tár már oly sokszor idézett oklevelében leljük meg, *Lengel* néven.[115] Gyakran szerepel a mileji határjárásokban. *Kalinkó* dülőnév a határjárások összevetése után úgy látszik, hogy *„Silva Kaluow"* származéka.[116] A Kál név itt is szerepel és kutatásunk eredményeinek összeállításában majd döntően hat. *Zsidófa* név a már említett *Sydou* keresztnevet őrizte meg. A középkorban elég gyakori név. A *mileji Sydou* neve elég hirhedt az erőszakoskodásai és hatalmaskodásai miatt. Mint település nevet nem említik az oklevelek, de azt tudjuk, hogy birtoka volt itt a családnak. Esetleg a *Sydouwara* helynév ide vonatkozhat.[117]

[108] 26) Kislengyel: 1. Nyires sz., 2. Rendekhegyhát sz., 3. Papfenyves sz., 4. Dombalja sz., 5. Kosház sz., 6. Gödör sz., 7. Pusztaoldal sz., 8. Pusztatelek r.

[109] 1178. I. m.

[110] *Melich:* Szláv szavak: 7., 13., 36. és 70. lap.

[111] 27) Pálfiszeg: 1. Pusztahegy sz., 2. Szivacs e., 3. Meleg Oldal sz., Kiskallósi Oldal sz., 4. Egyharasztó, Bakszer sz., 5. Gyöpsürüje e., 6. Aggódása r., Petri Oldal r., 7. Petri Puszta sz., e., 8. Malomi r., Kerekerdő alja r., 9. Laki Oldal r., 10. Laki Oldal alatti l., 11. Gomboshegyi Kishegy sző, 12. Csákszer e., l., 13. Csákszer sz.

[112] Tört. Tár. i. m.

[113] 28) Rózsásszeg: 1. Balázsfai puszta sző., 2. Balázsfaipuszta alja sz., 3. Pusztahegyi sz., Ősihegyi sz., Cserihegyi sz., Hosszuföldeki sz., 4. Kőkutoldali sz., 5. Pusztai sz., 6. Faluerdeje, 7. Fenyvesfölötti sz., 8. Zsidófai e.

[114] 29) Nagylengyel: 1. Kalinkó e., 2. Istenkuti e., 3. Istenkuti felső sz., 4. Ujhegy sző., 5. Szerioldali sz., 6. Alóli sz., Cseri kismező sz., Egyedtelki sz., Cserioldali sz., Akasztói sz., 7. Forrási dülő e., 8. Fenyvesi dülő e., 9. Cserikismező sz., 10. Átoli sz., 11. Jánosudvari kert, 12. Hottói Vöröskuti sz., 13. Zsidófa sz., 14. Hosszuaki sz., Telekfele sz., 15. Gyöpalla l., 16. Hosszuluk, Telekfele kert.

[115] 1178. Tört. Tár. i. m.

[116] W: Á. U. O. VII. 316. l.

[117] H. O. V. 44. l.

30. *Simonszeri*[118] puszta a nevét még mindig a környéken élő *Simon* családtól kaphatta. Oklevéltárakban nem találunk a telepről említést.

31. *Csentericzfa*[119] puszta nevéről már fentebb beszéltünk, határában a *Toposházi* dülőnév 1507-ből ismeretes először.[120] Családtól származó telepnévre mutat az elnevezés.

32. *Zalabessenyő*[121] község neve először 1381-ből található meg a Zala megyei oklevéltárban.[122] Úgy hisszük, hogy bessenyők lakták s ezen nép nevét őrizte meg a hagyomány a falu nevében. *Czimpó* név kicsit jelent.[123]

33. *Bocfölde*[124] faluról már korán, 1239-ben találunk hiteles adatot: „*de villa Boc jobbagiones castri Zaladiensis*". Tehát községünk várföld volt. Ezt a minőséget a *Várföld* dülőnév is bizonyítja. Az oklevélben az idézet felett néhány sorral feljebb „*Pouse de villa Kuhunus*" kitételt olvassuk. A *Várfölde* dülőnév mellett találjuk a *Kökényes* dülőnevet. Ez egészen természetes, Bocfölde község Kökényesmindszenttel szomszédos.[125]

Holub József írja: „1262-ben, mikor IV. Béla *Szigligetért Bakföldet* adta a Pannonhalmi apátságnak cserébe, leszögezte hogy a rajta lakó hospesek maradjanak meg addigi szabadságukban és csak olyan szolgáltatást tartozzanak teljesíteni, aminő a szabadságlevelükben foglaltatik, vagyis világos, hogy velük együtt adta oda Bakot. Bakról ugyan nem tudjuk, hogy *várföld* lett volna, de 1239-ben *várjobbágyok* említtetnek itt s nem lehetetlen, hogy ezeknek földje szállott

[118] 30) Simonszeri puszta: Nincsenek dülőnevei.

[119] 31) Csentericzfa: 1. Felsőcsentericzfa dülő vegyes, Toposházi dülő vegyes, 2. Alsócsentericzfa, Hegyipuszta vegyes.

[120] *Csánki.*

[121] 32) Zalabessenyő: 1. Nyirhatár e., 2. Kancsalita e. (Görbe fák), 3. Simonyokra sz. (Aranyoskut), 4. Vakarus sző., 5. Lukahegy sző., 6. Tekénts alja sz., 7. Öreghegy sző., 8. Cserhegy sző. (Cserfa erdő), 9. Zimpó sző., 10. Gálafej sz., 11. Téglaszin sz. (Nagygyöpi rét), 13. Csörgei nyugati rét, 14. Nagyrét (körülötte berek), Sziget domb r., Malomalja e. (régen patak csörgedezett itt), 16. Csörgej keleti sz., 17. Cseresznyesszeri sz. (Cseresnyési vagy Granárium feletti, Vizállói).

[122] Z. O. II. 176. l. *Bessenew, Besseneu.*

[123] M. E. Sz. 700. l.

[124] 33) Bocfölde: 1. Bocföldi pup és Kökényes sző., Rakollya sz. (Bodzási), 3. Babod sz., 4. Delelő sz., l., 5. Nyiresalla sz., 6. Kondortelek e., 7. Kökényes e., Várföld e. (községek voltak), 8. Középhegyhát sz., 9. Kerektöles sz., 10. Falukut, Peti Mihály sz. (cafrangokkal vadparrag), 11. Nemestelek, 12. Halastó r., 13. Irtás sz. (jobbágyirtás), 14. Hosszurét (Kőrisfai rét) 15. Parragrét (folyáró), 16. Bodorka sz., 17. Bükkalla sz. (Bükkfáki dülő, sok a bükkerdő), 18. Temető sz., Vadaskert sz., 19. Fenyősköz sz., Urvölgy sz., 20. Bogárdi l., Kiskuti r. (csárda).

[125] W: Á. U. O. VII. 91. l.

a királyra, aki ezután erre hospeseket telepített." [126] Bocföld község dülőneveinek az átvizsgálása azon nézetünket támasztja alá, hogy az 1239-es oklevél *Boc* szava nem *Bak* községet, hanem *Bocföldét* jelenti. Holub Józsefnek az oklevelekből nyert azon állítását, hogy Bak községben hospesek laktak, majd a később tárgyalandó Bak község dülőnevei teljesen alátámasztják.

Az előbb leírt dülőnevekből nyert okoskodásaink szolgálnak azon állításunk bizonyítására, hogy *Bocfölde várföld* volt. Lakói később nemesek lettek és a megnemesítés is alátámasztja bizonyítékainkat. Nemesi előjoguk emlékét a *Nemestelek* dülőnév is őrzi. A fentebb említett oklevélben *Hahot commesnek* adják el a bociak földjeik egy részét (1239), majd később egy 1356-ból való oklevél *Hahóti Herbolt* fiainak osztozkodása közben említi Bocföldet „*Bochfelde*" néven.[127] Ez az oklevél is bizonyítja állításunk helyességét.

Községünk dülői közt találjuk a *Bodorka* nevet, amely török eredetű. Melich növénynek tartja.[128] A *Bogárdi* dülőnév pedig finn, esetleg kaukázusi eredetet rejt magában.[129]

34. *Rám* [130] kisközség későbbi eredetű, még az újkori forrásokban sincs róla nyomunk, valószínű a XIX. században alakult meg. *Bánosabükki* dülőnévben a bán szó, úgy véljük, török eredetű.[131]

35. *Pajsszeg* [132] községről szintén nincsen középkori okleveles adatunk. — Azon községek kialakulásának problémáját, melyekről nincsenek okleveles adataink, dolgozatunk végén fejtjük ki. — *Beci* dülőnév török eredetű, határt jelent, bec a töve. *Bécs* formában is előfordul. Először 1272-ben említik, *Beech* formájában,[133] 1355-ben pedig *villa Benche* néven találjuk Nova határjárásában.[134] *Bolhás* dülőnévben szláv

[126] Holub: Zala m. tört. I. 87. l.
[127] Z. O. I. 569. l.
[128] M. E. Sz. 469. l.
[129] M. E. Sz. 444. l.
[130] 34) Rám: 1. Bükkaljai r., 2. Gesztenyési szőlő., 3. Bánosabükki hegymellék sz., 4. Bánosabükki szőlő., 5. Körtvélyesi oldal sz., Hidegoldal sz., Pálosvölgyi sz., 6. Malomrét, 7. Péterhegyaljai sarjuskert r., 8. Péterhegy szőlő., 9. Rámkutvölgy sz., 10. Zsidóárok sz.
[131] M. E. Sz. 268. l.
[132] 35) Pajsszeg: 1. Pusztapajsszeg sz., 2. Parragirtás sz., 3. Beci szőlő, 4. Beci e., 5. Fazékföldes sz., 6. Bolhás sz., 7. Benköfenyős sz., 8. Rónafenyős sz., 9. Ritás sz. (valószínű a Ritás szavak itt irtást akarnak jelenteni, a rajzoló osztrák mérnök elcserélte a betűket).
[133] Z. O. I. 71. l.
[134] Z. O. I. 535. l.

személynév eredetét őrzi a helynév.[135] *Benkőfenyős* Benedek névből ered.[136]

36. *Barabásszeg*[137] község is azon kevésszámúak közé tartozik, amelyek nevéről nincs okleveles adat, de a falu neve családnévként gyakori Göcsejben. *Lebenye* dülőnév 1259-ből „*Terram Legenye*" formában található meg.[138] *Busos* dülőnév székelyszerű s dúsantermőt jelent.[139] *Bubi* név perzsa eredetre vall.[140]

37. *Keresszeg*[141] község történeti kialakulásáról ismét nincsen adatunk. Valószínű a község családtól kapta a nevét.

38. *Majosfa*[142] községet 1416-ból. Csánki említi először.

39. *Gombosszeg*[143] is új település. *Aszualjai* dülőnévben az aszu szó őseredetű finn-ugor szó és származást, vagy mint erdő, öreg fákból álló erdőt jelent.[144].

40. *Györfiszeg*[145] község sem dicsekedhetik okleveles adattal.

Feltűnő, ha az olvasó megfigyelte, a szeg és a szer végződésű helység- és dülőnevekről nincsen semmi, vagy alig van okleveles adatunk. Kivétel talán a már említett Vargaszeg. Ezeknek a községeknek az eredetét is megoldjuk, de csak dolgozatunk végén, ugyanis előbb az egyes községekkel kell megismerkednünk. A tanulságot a gyűjtésből csak a községek és dülőnevek ismertetése és összegezése után vonhatjuk le.

[135] M. E. Sz. 461. l.

[136] M. E. Sz. 356. l.

[137] 36) Barabásszeg: 1. Tölesalja e., 2. Felső- Alsó-Kismező sz., 3. Lebenye sz., 4. Hosszuföld sz., 5. Egyenes sz., 6. Gyürüs sz., l., 7. Erdőhegyhát l., 8. Busos sz., 9. Csontosirtás sz., Telekalla sz., Bokszeg sz. (Rókaszeg), 10. Szabószeg sz., 11. Bubihegy sz., 12. Simonszer e., 13. Alsótelek l., 14. Belsőkertk szŏ., 15. Solik e., 16. Kopácsa sz., Kétárokköz sz., Kétvölgyköz sz., 17. Bükktü sz.

[138] W: Á. U. O. 520. l.

[139] M. E. Sz. 580. l.

[140] M. E. Sz. 544. l.

[141] 37) Kereseszeg: 1. Szőlőhegy, 2. Nagypart sz., 3. Malipart sz., 4. Külsőtelek e., 5. Farkaslik e.

[142] 38) Majosfa: 1. Körtvélyes sz., l., 2. Vizvölgy sz., 3. Kismező sz., 4. Hosszu sz., 5. Vályás sz. (községünket máskép Salomfának is hívják).

[143] 39) Gombosszeg: 1. Kiskuti oldal sz., 2. Aszualjai sz., Bükkaljai sz., 3. Bükkaljai sz., 4. Pigárszeri sz.

[144] M. E. Sz. 157. l.

[145] 40) Györfiszeg: 1. Irtásokaljai, 2. Rónai sz.. 3. Szigeti, nyugati, keleti sz., 4. Kolozsvári sz., Gátmögeji e.

41. *Petrikeresztur*[146] község nevét „*terra de Petur*" alakban találjuk meg 1260-ból.[147] A lakosok várjobbágyok voltak, ugyanis: „*de iobaggionatu castri Zaladiensis cum terra ipsorum hereditaria iuxta aquam Sebechke sita, ubi ecclesia in honorem sancte crucis esset constructa, exemisset ... nobilisset*".[148] *Sebecke* folyónak a *Csertát* nevezik. Például *Nova határjárásakor: „Fluvium Sebechke"*.[149] Sem Holub, sem Csánki nem említi ezen várföldet. A dülőnevek közül *Csösztit* 1260-ban *várföldként* emlegetik: „*terra preconum castri Zaladiensis Cheusy vocata*".[150] Holub a *preco* szót várkajátónak tartja, de mi úgy gondoljuk, hogy itt a sűrű, erdővel fedett vidéken inkább a király disznóit őrző *csőszök* laktak, akik a királynak egyszersmind *hirnöki, precoi* szolgálatot is teljesítettek.[151] Maga a szó bessenyő-kún eredetű.[152] *Borz* szó ős-eredetű,[153] *Billegei* pedig osman.[154] *Patóipuszta* dülőnév egy nemes nevéből ismeretes 1435-ből.[155]

42. *Ormándlak*[156] kisközség 1260-ból ismerős: „*terra Urmand, distincta a terra Petur*".[157] Ormánd szó keleti hangzású és Armand névből ered, esetleg a perzsa Arimandból.

43. *Gellénháza*[158] falut Csánki említi 1490-ből. Korábbról nem találunk adatot róla. A községnek egy részét ma is *Kisbudának* hívják. Gönci is megemlíti,[159] sőt Holub is.[160] Holub *Kisbudát* várföldnek veszi, de az állítását igazoló oklevélben a községünknek gondolt Budafölde a Zala folyó mellett feküdt[161] és valóban a Zala mellett ma is van *Budafalva* község,

[146] 41) Petrikeresztur: 1. Patói Puszta dülő e., l., sző., 2. Csöszihegy aljai puszta sző., sz., Bükkaljai Pusztadülő sz., 4. Papkerti sz., 5. Tekénts, Szamársziget r., 6. Börzliki sz., 7. Billegei, Csöszidülő sz., 8. Turópolyai sz., 9. Szigeti sz., l.

[147] H. O. VI. 107. l.

[148] 1275. Z. O. I. 79. l.

[149] Z. O. I. 535 .l.

[150] H. O. VI. 106. l.

[151] Lásd *Finály* és *Bartal* latin szótárokat.

[152] M. E. Sz. 1191. l.

[153] M. E. Sz. 495. l.

[154] M. E. Sz. 404. l.

[155] *Georgii de Patho*, Z. O. II. 486. l.

[156] 42) Ormándlak: 1. Kisormándlaki szőlők, 2. Buzáskerti r., 3. Kétárokközi sz., 4. Kisormándi erdő, 5. Kisormándi rétek, 6. Lakis Sári Dülő sz., 7. Istenkutai alsó sz.

[157] H. O. VI. 107. l.

[158] 43) Gellénháza: 1. Kelemenvölgyi sz., Bakierdőoldali sz., 2. Móriczházi sz., Gyertyauti sz., 3. Rónaalsó sz., 4. Kisrét, 5. Boronyaki sz., 6. Lancsakházi sz., Szőlőhegy dombi sz.

[159] Göcsej 55. l.

[160] Zala m. tört. I. 77. l.

[161] Zichy okm. VI. 11—14. l.

mely a határjárás leírása szerint meg is felel a Zala-menti községnek. A földrajzi helyzet ezt mutatja nekünk. 1338-ban „*Budawelgy*" formájában egy perben említik és ezt a *Budawelgyet* vagy másképp *Kisbudát* valóban *Gellénházánál* kell keresni.[162] Esetleg a későbbiekben majd szóbakerülő *Budgyepüje* megjegyzés is segítségünkre siet Kisbuda településének megkeresésében. Vagy talán ez a név ide vonatkozik? Az 1745—55. Zalamegyei nemesi összeírás megemlíti *Kisbudát*, a Kelemen család lakja.[163]

44. *Lickóvadamos*[164] községet 1260-ban említik először: „*terra Lysco*".[165] Holub várföldet vél területén,[166] 1444-ből említi ezen adatot, *Iborlyskó* néven is előfordul az 1513-as összeírásban,[167] ugyanis a szomszédban van *Iborfia* község. Valószínű ez a név összevonásból keletkezett. Dülőnevei között *Csalitás* szó csalitból keletkezett és valószínűen őseredetű.[168] *Csárdás* szót osmanli, perzsa eredetűnek véljük.[169] *Árnyék* szó osztyák származású,[170] *Bodri* pedig török-kirgiz.[171]

45. *Iborfia* község,[172] mint már fentebb említettük, 1513-ból Iborlysco alakban található meg az összeírásban.[173] Ez a kisközség a hegy tetején fekszik s ha nem csalódunk, nemesi névtől nyerte a nevét.

46. *Bak*[174] községről a legelső oklevelünk 1024-ből való.

[162] Z. O. I. 479. l.

[163] Országos Levéltár.

[164] 44) Lickóvadamos: 1. Csaritásvölgyi sz., 2. Szilvaházi, 3. Árokföldi sz., 4. Körtvélyesi e., 5. Delelői sz., 6. Sáskuti sz., 7. Kismező sz., 8. Kismezői haranglábaljai sz., 9. Csárdásház oldali l., 10. Lickói szőlőhegy, 11. Hegyek aljai sz., 12. Csalitaljai sz., Tüskési sz., 13. Kislickai sz., Cserkerti szőlő., Árnyékhegy e., 15. Kásási sz., 16. Mélyároki sz., Bodri sz., Vadamoskut sz., Oldali sz.

[165] H. O. IV. 107. l.

[166] Zala m. tört. 87. l.

[167] D. L. 32. 206.

[168] M. E. Sz. 831. l.

[169] M. E. Sz. 867. l.

[170] M. E. Sz. 139—141. l.

[171] M. E. Sz. 436. l.

[172] 45) Iborfia: 1. Falukörüli éjszakfelőli r., l., 2. Hegyaljai erdő, 3. Kiskuti erdő, 4. Bánkuti szőlőhegy, 5. Bánkuti sz., 6. Gesztenyefák sz., 7. Bánkuti erdő l.

[173] Dl. 32.206.

[174] 46) Bak: 1. Felsőberek r., 2. Országutmelletti sz., 3. Nagyrét, 4 Telekaljai r., 5. Telekalja rét, 6. Berki sz., 7. Nyergesd e., 8. Nagysimoni sz., 9. Rövidföldekaljai sz., 10. Szőkevölgy sz. (Avasiban e.), 11. Hosszu megye sz., 12. Nagynyergesd sz., 13. Kisnyergesd sz., 14. Papföld sz., 15. Fenyősoldali l., 16. Fenyősalja r., 17. Gotthard teleki sz., 18. Halastó r., 19. Pajtáskert, 20. Róna sz., 21. Határi sz., 22. Emberfő sz., 23. Szőkevölgy sz., 24. Jankóvölgy e., 25. Nina e., 26. Botos e., 2.. Rentöles e., 28. Seregélyszél e., 29. Vizesvölgyi e., 30. Fehérmajor sz., 31. Szőkevölgy föli e., 32. Pusztahegy szőlő., 33. Alsóhegy szőlő, 34. Ujfeladás szőlő., sz., 35. Tóthegy szőlő., 36. Péteroldali, 37. Baki szőlő.

Azonban ez a Zalavári apátság részére Szent Istvántól kiadott adománylevél *hamis* s csak 1341—46 között készült.[175] Az első hiteles adat 1262-ből származik. IV. Béla Szilgligetért cserébe adja Szent Benedek rendjének: „*villam et terram nostram de Boc*".[176] Kiköti, hogy az itt lakó *hospesek* jogaikban ne csorbíttassanak. Az 1513-as összeírás *Felrethbak*-ot említi,[177] sőt már előbb is találkozunk e névvel.[178] A mai község helyén a középkorban ártér volt, a Válicka mocsaras síkja. A régi falu a *rét felett*, a mai *Bak* feletti dombon feküdt, ott, ahol a temető ma is megtalálható. A falu temetője konzervativ hely, a temető helyét évszázadokig nem változtatják. Itt egy külföldi példára mutatok, *Salzburg* város közepén még ma is megtalálható a középkori, hellyel-közzel az ókori temető.

Bak, boch szó állítólag ófinn eredetű.[179] A berek szó szintén régi.[180] Bak község telepesei, a hospesek, németek és szlávok lehettek. *Gotthardtelek* és *Tóthegy* dülőnév legalább is erre enged következtetni. *Emberföld* dülőnévben az ember finn-ugor szó.[181] A két *Szőkevölgy* névből származó dülő, a középkorban e nevet gyakran használják az oklevelek és *Sceuke-nek* írják.[182] *Nina* dülőnév a középkorban még fennálló *Nina* falu emlékét őrzi 1430-ból.[183] *Botos* szó szláv, esetleg olasz eredetű.[184]

47. *Sárhida*[185] községet Bak szomszédságában találjuk, szintén a Váliczka árterében feküdt. A középkorban nehezen gázolták át a mocsarakat; itt valószínű valami hídféle alkalmatosság lehetett. A község neve legalább is ezt sejtteti velünk. 1382-ben említi először hiteles oklevél „*Sárhyda*" néven.[186]

[175] Szentpéteri Kritika 4—5. l.

[176] Pannonhalmi Szt Benedek rend története I—XII. b. Budapest, 1902—1912. II. k. Pannonhalmi főapátság II. k. 319. l.

[177] Dl. 32.206.

[178] *Csánki.*

[179] M. E. Sz. 236. l.

[180] M. E. Sz. 367. l.

[181] M. E. Sz. 1544 l.

[182] 1357. Z. O. I. 571. l.

[183] Z. O. II. 466. l.

[184] M. E. Sz. 503. l.

[185] 47) Sárhida: 1. Cigányház sz., 2. Hosszu sz., 3. Lapány sz. (valamikor itt volt a falu), 4. Avas r., 5. Öreg r., 6. Árkos sz. (Rohóci sz.), 7. Vadaskert r.. l., 8. Bükkföld sz., 9. Határ sz., 10. Kármánszél sz., 11. Patakmellék sz., 12. Sághegy sz., 13. Házföli sz., 14. Csapás sz., 15. Delelő e., 16. László Kovacs sz., 17. Kétárokköz sz., 18. Belsőhegy szö.

[186] Z. O. II. 187. l.

48. *Kálócfa*[187] községről 1426-ból értesülünk először. Nem tévedünk azonban, ha községünk keletkezését a középkor elejére tesszük, mert az oklevél azt mondja nekünk: „*Poss. kalozfalua alio nomine Ilwágh*".[188] Ilvágyot pedig már 1265-ben említi hiteles oklevél.[189] Valószínű ezt az új nevet, a Kálócfa nevet egy Kál nevű törzsökös nemesi család ideköltözésével kapta községünk. A történeti folytonosság is megtalálható, mert Ilvágy nevével 1337-ben is találkozunk.[190] A Kálóc név nyilvánvalóan a *Kál* szóból származik. *Kondortelek* dülőnév *Ilvágy* határjárásánál 1265-ben említtetik *Kondacur* alakban.[191] Valószínű az oklevélolvasó tévedett, ez *Kondaeur*, azaz *Kondor* akar lenni.

49. *Pórszombat*[192] községről 1425-ből hallunk. Határában valami mocsaras tóféle, halászóhely lehetett, legalább is a *Csikásztó* dülőnév erre enged következtetni. A csikász szó kaukázusi eredetű.[193]

50. *Györökházpusztáról*[194] a középkor folyamán semmi adatunk nincs. Valószínű az újkor elején keletkezett, csakhamar el is pusztult, ma nincs is ott település. Lehetséges, hogy *Jeur, Győr* névből ered.

[187] 48) Kálócfa: 1. Génesi sz., Kósairtások sz., Kutasi határszél, Génesitábla sz., Zugóifenyves e., 2. Árkontuli fenyves haraszt e., 3. Postautra, postautra, belsőutakra, harasztnál, belsőirtás sz., 4. Árkontuli sz., gyepürét sz., génesvölgy e., 5. Hosszu és keniföld sz., génesvölgy e., 6. Országut mellett e., Nyugati Kozmadombja határszer sz., 7. Turd r., 8. Turd mellett sz., Országut mellett sz., 9. Telekvégi földek, telekvégbeli, telekföld sz., 10. Ilvágyi, Egres alja, gyertyános melletti, kendertölgyes, kondortelek, kondortelek mellett, Soványvölgy, Cseric sz., 11. Petékfeletti vitáskert, keleten temetői dülő, markó irtás, külső markó, kis markó, közép markó, alsó markó, fenyves alatt és között sz., 12. Porszombati határszél, kupoló, keletről hársos nagyerdő e., 13. Telekvég, keleten szentegyház, németek telekkertje szentegyház mellett, kurta, szentegyházi hosszukupola, nagyároki sz., 14. Kepi öttevény, tardmelletti kurta földek a németek irtásánál, aszalás, turdmellett keletről és nyugatról, nyulas sz.

[188] Z. O. II. 453. l.

[189] H. okl. 46. l.

[190] Z. O. I. 284. l.

[191] H. okl. 46. l.

[192] 49) Porszombat: 1. Kismező r., 2. Forrási r., 3. Nagyrét, 4. Mocsárka, Turdibüki, Kisida Második-vizes sz., Turderdő, 6. Nyulasi, Szili, Kerekesi oldali, Fenyőföldi, Körtvélyesi sz., Teleki hosszuföldek sz., 8. Kerettye e., 9. Vörösvizi irtás sz., 10. Morgóskert középuti e., 11. Morgóskert e., 12. Saroki, képicsucshegy, Telekvég, Sarok második telekvégi sz., 13. Telekvégi második sz., 14 Morgósvölgy e., 15. Hegyut e., 16. Nagyvölgy e., 17. Kemencei sz., Kupáskemence e., 18. Hosszurét, 19. Büdösházi első sz., Hófenyves e., Büdös házi második sz., Átkelő sz., 20. Csikásztó r., 21. Csőnföld sz., Cserföld sz., 22. Lófenyős alja sz., 23. Telekszeri sz.

[193] M. E. Sz. 1037. l.

[194] 50) Györökház: 1. Gergusvölgy r., 2. Égettház e., 3. Györökházpatakon tul e., 4. Famente sz.

51. *Meddespusztát*[195] *„in villa eorum Medus"*-nak mondja 1408-ban egy okirat.[196] Valamikor nagyközség lehetett, az előbbi idézet szerint is *villa*, sőt temploma is volt, emlékét *Szentegyházi* dülő őrzi, mely ma szőlőhegy.

52. *Szilvágy*[197] községet 1324-ben a *Bánffiak* kapják adományul. A középkorban nem is egy, hanem két telep volt itt: *„duas villas Osyagh"*,[198] a dülőnevek is őrzik ennek az emlékét: *Szilvágyi alsóerdő* és *Felsőszilvágyi puszta* nevekben.

53. *Sárdpusztát*[199] Szilvágy község határában találjuk meg. Ma már nincs ott semmiféle emberi lakóhely, pedig 1254-ben *„villa Sard"* néven említik meg középkori forrásaink.[200]

54. *Nova*[201] nagyközségről korán, 1116—1121 között tudósítanak az írásbeli emlékek *„Noa"* néven.[202] A veszprémi püspökség tulajdona volt. Ma is óriási határán a középkorban is nagyon sok apró falu és puszta feküdt. *Salomfa* 1469-ből, *Lőrincfa* 1469-ből, *Kondorfa* 1394-ből, *Petőfa* 1469-ből, *Felső-Alsócsapófa* 1469-ből, *Babat* 1469-ből, *Fácáni* 1469-ből és végül *Dancs* 1469-ből említtetik Csánki által, aki ezen tudósításait a Veszprémi Káptalan levéltárából gyűjtötte össze. Ebből is láthatjuk, hogy a középkorban a nép milyen elszórtan élt. Alig 2—3 család lakott egy-egy telepen. *Dancshegy*

[195] 51) Meddes: 1. Meddesi kert, Hegysürü sz., 2. Erdő, 3. Szőlőhegy, 4. Meddesi szántó, Pörösföld sz., Cugföld sz., Szentegyházi dülő sz.

[196] Z. O. II. 332. l.

[197] 52) Szilvágy: 1. Szilvágyi alsóerdő, 2. Büdöstóka, 3. Hosszuföldi sz., 4 Szénesi hegyhát sző., 5. Telekvégi nyugati, Kisgyepi, Belső sz., 6. Felsőerdő, 7. Határok sz., Meddesmente r., 8. Cseri sarokréti, Szurokház, Nagybürük sz., 9. Orbányi hegy sz., 10. Odvasfa, 11. Felsőerdő, 12. Felsőszilvágyi puszta r., 13. Hegyuti sz.

[198] Z. O. I. 409. l.

[199] 53) Sárd: 1. Sárdi rétek, 2. Sárdi erdő.

[200] Z. O I. 28. l.

[201] 54) Nova: 1. Fényesi puszta sz., 2. Urasági erdő (katonai térképen Kolontyaerdő), 3. Makkosi és Salomfai sző., 4. Lőrincfai rét (katonai terképen Babati hangó), 5. Majkaci r., 6. Kondora r., 7. Bockói oldal sz., 8. Petőfai r., 9. Külsővölgy sz., 10. Kettős völgy r., 11. Pajtákföli sz., 12. Dombikerti sz., 13. Felsőcsapófa sz., 14. Baláskert r., 15. Felső-, Alsóbabat, 16. Alsócsapófa sz., 16a. Kisnádosi r., 17. Cserkuti köveki r., 18. Fácáni r., 19. Szentkuti r., 20. Öreghegy, 20a. Hegyvégi bokros, 21. Konchegy sző., 21a. Dancshegy sző., 22. Farkaslik sz., 23. Csollányosi felső, alsó Sziácsosi r., 24. Lápánszél sz., 25. Bockó sz., 26. Hegyerdő sz., Kemencék sz., 27. Paphalastói sz., 28. Soványosi sz., 29. Kiskuti sz., 30. Szántóháza sz., 31. Paperdő oldali sz., 31a. Farkasveremi sz., 32. Telekvégi belső sz., Dánfai sz., Telekvégi külső sz., Lenföldeki sz., 33. Nagyegresi alsó sz., 33a. Nagyegresi felső sz., 34. Pontok ároki sz., 35. Vihonyi felsővessző, középvessző, alsó sz., Tüskeközi sz., 36. Szajkai sz

[202] *„Noa, quae est curia episcopatus Vesprimiensis"*, Magyar Nyelv 1927. évf. 369. l. — Szentpétery: Az almádi monostor alapítólevele II. István korából.

régi neve Donch lehetett, mely a Domonkos név középkorban szokásos becéző formája.[203] *Szántóháza* dülőnév 1513-ban nemesi névben fordul elő.[204]

Szekfü nyomán úgy gondolom,[205] hogy e nevek az egyházi nemesek neveiből maradtak fenn. A település ugyanis gyakran felveszi a család nevét. Tekintettel arra, hogy Nova a középkor folyamán állandóan egyházi birtok volt, itt is voltak egyházi nemesek, akik telephelyeiket tulajdonjoggal bírták. Valószínű a XIX. században, mikor a telepek községi közigazgatásba való tömörítése megindult, beköltöznek a családok a községbe.

55. *Mikefa*[206] nemesi község volt, 1371-ben említik először.[207] *Bécskert* dülőnév 1353-ban „*poss. Beech*" néven fordul elő.[208]

56. *Zágorhida*[209] község ma csak puszta, a középkorban nagyobb falu lehetett, 1257-ben említik *Zágur* néven.[210] Határában *Karitsa* dülőnév gyökeresen török eredetű, madárnév.[211] 1408-ban hallunk róla először: „*Stafanum Tóth in Caritha*",[212] sőt nem sokkal utóbb a személynév helynévvé változik, mert településünkről 1435-ben: „*Caritha alio nomine Tóthfalu*" néven emlékeznek meg.[213]

57. *Barlahida*[214] községről 1407-ből emlékezik meg Csánki.

[203] M. E. Sz. 1269. l.

[204] Dl. 32.206.

[205] Szekfü Gyula: Serviensek és familiárisok.

[206] 55) Mikefa: 1. Kisföldi sz., Gyöpderéki földek sz., 2. Kovács réti dülő sz., 3. Csikászói berek r., 4. Csertőli sz., 5. Nagyuti sz., Gombási sz., 6. Nagyliki sz., Kecskehegyháti sz., 7. Rakottyai sz., 8. Lórántfa, 9. Szőkehegy sző., 10. Bécskert, 11. Mikefai erdő, 12. Irtásdülő sz., 13. Réti, 14. Alsózágorhida, Háztöli dülő sz., 15. Alsózágorhidai erdő (első mező, gyaloguti, halastói, csalitföldi, pénzesföldi, horgoskörtefai, kápolnási, cigánykerti). Pesthy szerint Mikefa a megnemesített harci eszköz készítéséről híres Mike cigány tulajdona volt.

[207] *Mikefalua* Z. O. II. 42. l.

[208] Z. O. I. 535. l.

[209] 56) Zágorhida: 1. Felzágorhida sz., 2. Háztöli sz., 3. Felsőzágorhidai rét, Karisai rétek dülő, 4. Erdőaljai dülő sz., 5. Karitsa, 6. Zágorhidai vagy Karitsa erdő.

[210] W: Á. U. O. VIII. 404. l.

[211] Gombocz: Árpádkori személyneveink 90. l.

[212] Z. O. II. 335. l.

[213] Csánki.

[214] 57) Barlahida: 1. Barlahidai erdő, 2. Szerecsenyi sz., 3. Sárkányrét, 4. Nagyokrét, 5. Preszhod r., 6. Karicsa r., Földeki dülő sz., 7. Tratai r., 8. Kondorai r., 9. Hosszumezei sz., 10. Ihászházi, Gáti, Ujkerti sz., 11. Szárazfenyős sz., 12. Majkaci r., Sarkidülő sz., 14. Dőtesi rét, 15. Sóskai domb sz., 16. Kemencéki r., 17. Hosszurét, 18. Mikeskuti, 19. Kisrét, 20. Nagymérési sz., Miklóskuti földek sz. (Körtevölgyi), 21. Busosi, Kertekföldi sz., 22. Ihászházi sürü sz. (Juhász), 23. Hompoki sz.

58. *Zalatárnok*[215] község nevét valószínű egy ott birtokló királyi tárnoktól kapta, 1465-ben említik ezen a néven.[216] *Szentgyörgy* nevű szőlőjéről 1257-ben már megemlékeznek a latin nyelvű oklevelek: „*vineam Sancti Georgij*".[217] Ime dülőnév gyűjteményünkben a népnyelv konzervativ volta lépésről lépésre jobban kitünik. *Aszló arasza* dülőnévben az arasz szó vogul hasonlóságot mutat, csert jelent.[218] *Bécsikert* dülőnév a már előbb említett *Beech* szóval függ össze. *Vörösfalusi* dülőnév valamikor falu lehetett.[219] Pesthy szerint a vörösbarátok kolostora és temploma állott itt, szerinte itt lakott a Becs, másképpen őr család is.

59. *Pusztaaszu*[220] völgyről 1335-ben lelünk először írott emléket.[221]

60. *Oroklán*[222] pusztát 1353-ban *Rokolán* néven találjuk meg.[223] Nyelvészetileg bizonyára érdekes a nép nyelvének ezen betűjátszása a falunév elején. *Rokolán* később a Salamonvári család birtokaként is szerepelt, még ezt a birtoktörténeti tényezőt is megőrzi a nép ajka, mert dülői között ott találjuk a *Salamonerdő* nevet.

61. *Bárhely*[224] falut 1355-ben említi Csánki; szerinte *Bathurteluke*, vagy *Bathorhele* és *Bárhely* egy és ugyanazon község. Bátor személynév, kun, vagy bessenyő, esetleg avar származású.[225] *Dicsalja* dülőben a Dics szó, úgy látszik, őseredetű.[226] *Bátvölgy* dülőnévben *bát* zsidószármazású szó,

[215] 58) Zalatárnok: 1. Pusztaszentgyörgyi Bükkerdő, 2. Szentgyörgy allai sz., 3. Szentgyörgy sző., 4. Ritkaerdei hegyhát sz., 5. Rónai földek sz., 8. Gyöpi árki sz., 9. Bécsi rét, 10. Hosszumegye sz., 10a. Kismezőki l., 11. Ászló arasza sz., 12. Vörösfalusi, Vörösfalusi keleti sz., 13. Vörösfalusi nyugati sz., Gyonkóvári sz., 14. Keleti dombi r., 15. Nyugati dombi sz., 16. Rókaházi, Konyharéti, Szigeti l., 17. Jáhosi.

[216] Csánki.

[217] W: Á. U. O. VIII. 464. l.

[218] M. E. Sz. 125. l.

[219] Csánki 1465-ben.

[220] 59) Pusztaaszu völgy: 1. Aszuvölgy erdő.

[221] Z. O. I. 310. l.

[222] 60) Oroklán: 1. Salamonerdő, 2. Görbeföldi r., 3. Görbeföld sz., 4.

[223] Z. O. I. 549. l.

[224] 61) Bárhely: 1. Kerkaerdő, 2. Felsőmalomi r., Dicsaljai r., Vadrágós r., Babhely, Szélrétek, Alsórétek, Dombalja r., 3. Kölestard sz., 3a. Belsőtelek sz., 3b. Alsótelek sz., 4. Zimbola sz., Dicsalla sz., Györkös pajta sz., Kisirtás sz., Haláltapots sző., Bátvölgy sz., Zsiboda sz., 5. Telekvég, Árkos, Cservölgy, Németvölgy, Temető, 6. Temető alla l., 7. Németvölgy sz., 8. Hosszuföldek, Hosszu utonfelől, Hosszu földek uton belül és Kivül sz., 9. Csertai, Bugyuj sz., 10. Matrinás sz., 11. Középső hegyhát sz., 12. Hegyhát, Árkosi rétek, 13. Külső, Belsőhegyhát sz., 14. Nádasi rétek sz., r., 15. Belső, Külső Bötei sz., Árok melletti sz., Bötei hegyhát sz., Mélvizi sz.

[225] M. E. Sz. 312. l.

[226] Disz, M. E. Sz. 352. l.

nem tudjuk, hogyan került ide, csebert jelent.[227] Lehetséges, hogy a kazárokkal való együttélés jövevényszava, ugyanis a kazárok egy része a zsidóvallást követte.

62. *Baktüttös*[228] községet 1353-ban „*Teuteus, Barlafeulde*" néven találjuk meg.[229] Az oklevelek ez utóbbi települést sokszor említik, valahol a határban kellene lennie. Elpusztult, még a dülőnevekben sem találjuk semmi nyomát. *Turod major* 1353-ban *Turul* néven és később *Twrol, Turol* néven fordul elő.[230] A szó török eredetű személynév, jelentése madár.[231]

63. *Vakolapusztát*[232] 1455-ből Csánki említi először.

64. *Kerkaszentmihály*[233] falucskát 1379-ből említi először Csánki, de helyét rosszul keresi. Községünk korán a Bánffiak kezébe kerül. Csánki 1275-ből *Szerencse* helységnév alatt a következőket írja: „*terra castri Zaladiensis Zerenche vocata.*" A várföldet ő téves helyen keresi. Községünk dülőnevei között nagy meglepetésre *Szerencséserdő, Várföld,* sőt *Kapitányrét* nevet találjuk meg. Minden tévedés nélkül bátran állíthajuk, hogy a Csánki által várföldnek említett „*Zerenche terra*" itt keresendő.

65. *Hernyék*[234] falucska Bánffi birtok volt az egész középkoron keresztül s 1324-ben foglalkoznak vele először oklevelek.[235]

[227] M. E. Sz. 308. l.

[228] 62) Baktüttös: 1. Gyertyános e., 2. Szőkevölgy e., 3. Felsősalamon e., 4. Keleti gazdaság sz., 5. Nyugati gazdaság sz., 6. Ujhegy alja r., 7. Berekmelléki r., 8. Turódi gazdaság sz., 9. Nagyberek l., 10. Telekre dülő sz., Sarokfenyő sz., 11. Ritkacser e., 12. Külsőcser sz., 13. Körtvélyesre dülő sz., 14. Középcser sz., 15. Ciroki sz., 16. Turodi r., 17. Ujhegy alja sz., 18. Rakottya l., 19. Alsósalamoni erdő, 20. Temetői sz., 21. Salamoni erdőre dülő sz. (Söjtör felé irtási dülő sz. — Jobbágyok irtása — Tófej felé: Tómelléki dülő sz., — Tóállás volt — Csörgőkuti dülő.)

[229] Z. O. I. 548. l.

[230] Z. O. I. 569. l.

[231] Gombocz: Árpádkori személyneveink 15. l.

[232] 63) Vakola: 1. Szüklápirét, 2. Egresaljai sz., 3. Egresi sz., 4. Hosszudülő sz.

[233] 64) Kerkaszentmihályfa: 1. Erdőközrét, 2. Berkimalomuti r., 3. Fenyvesközi, Temetői sürü sz., 4. Bárhelyi, Mezőszer sz., 5. Öreghegy szŏ., 6. Paperdő, Öreghegyhát, Hidegoldali e., 7. Cserlaki sz., 8. Kishidi sz., 8a. Szerencsés erdő, 9. Várföld, 9a. Haragos sz., 10. Nagyfenyőslaki sz., 11. Sárdimellék e., 12. Verébházi sz., Uthosszai sz., Királyuti sz., Hosszutelek sz., 13. Alsóhányás r., 14. Felsőhányás r., 15. Kapitány r., Kerkamellék r., 16. Puszta r., 17. Sósirét, 18. Külsőmalomgátnál r., 19. Gátszél r.

[234] 65) Hernyék: 1. Zajdai sz., 2. Nagyhalastói r., e., 3. Csertai r., 4. Hegyuti sz., 5. Telekrétek sz., 6. Novaut melléke sz., 7. Temetői sz., 8. Kertvégi pusztatemetői sz., 9. Kiskuti sz., 10. Telekvégi sz., 11. Kisréteki sz., 12. Nagyároki sz., 13. Hosszuirtási sz., 14. Hosszuirtási erdő.

[235] Herneek Z. O. I. 178. l.

66. *Zebecke*[236] község emléke egy név említésével kapcsolatban maradt ránk 1368-ból: *Jula Bulchw filius de villa Zebuchka*".[237]

67. *Karácsonyfa*[238] községet Csánki említi meg 1496-ból. Melich szerint Karácsonyfa szó szláv eredetű.[239]

68. *Csertalakos*[240] falucska eredete homályos. Úgy véljük, hogy *Lakosantalháza* névben kell keresni a községnév eredetét. Ugyanis közelben van *Ortaháza*, melyet a középkori források *Antalháza* néven emlegetnek. Ugyanezen oklevelek mindig megemlékeznek Lantosantalházáról is.[241] Igy azt hiszszük, nem követünk el hibát, ha Csertalakos ősének Lakosantalházát vesszük.

69. *Náprádfa*[242] községről 1430-ból olvassuk az első híradást „*Náprádfalva*" néven,[243] ugyanebben az oklevélben találjuk a „*Hemházpuszta*" nevet is, mely véleményünk szerint Himföld major őse lehetett.

70. *Szentkozmadombja*[244] községet 1513-ban még *Őrikozmadombjának* hívják.[245] Karácsonyi és Holub is megegyeznek abban, hogy *Őri* nevű falu helyezkedett el itt, ezt a falut említi 1116 és 1121 közötti időből származó oklevél *Eur* néven.[246] A falun keresztül folyik a *Beci* patak, mely egyes nyelvészek szerint határt, mások szerint pedig őrt jelent.

[236] 66) Zebecke: 1. Vinca, Hosszumegye sz., 2. Mondgyolás r., Szelencés r., Magyarósi sz., Nagyvölgyi e., 3. Vadalmási sz., 4. Kiserdei sz., Kuticai sz., Telekvégi sz., 5. Bugyakut sz.,

[237] W: Á. U. O. VII. 17. l.

[238] 67) Karácsonyfa: 1. Konchegyi sző., 2. Csólányosi r., 3. Nagykerti sz., 4. Szegi, Kertaljai sz., 5. Bükkmelléki rét l., 6. Temetői sz., 7. Cseribozótos, 8. Avasi sz., 9. Kétárokközi sz., 10. Telekvégi sz., 11. Kerekréti (Babati, Szajkói, Sziácsosi).

[239] *Melich:* Szláv szavak 4., 6., 65. l.

[240] 68) Csertalakos: 1. Zebecke melletti l., 2. Faludélnyugati sz., 3. Ortaházamelléki z., 4. Folyási alsórét, 5. Faludélkeleti sz., 6. Folyási felsőrét, 7. Faluészakkeleti sz., 8. Faluészaknyugati sz.

[241] 1426. Z. O. II. 450.

[242] 69) Náprádfa: 1. Malomrét, 2. Tamás r., 3. Telekalla l., 4. Pörös l., 5 Kellői sz., 6. Cserierdő, 7. Himföldi keleti sz., 8. Himföldi rétek, 9. Himföldi erdő, 10. Himföldi nyugati sz., 11. Hegyhát e., 12. Magyarós l., 13. Kolompós l., 14. Magyaros sz., Kövecses l., Kalamár l., Gradicsárok l., Temető sz., Andrásirtás sz., Telekvég sz., Hosszuirtás sz., 15. Völgyi rét.

[243] Z. O. II. 466. l.

[244] 70) Szentkozmadombja: 1. Rakottyás r., sz., 2. Felső, Alsóközépdülő sz., 3. Tótkerti sz., 4. Telekalla l., 5. Hosszu pusztaföldi sz., 6. Nagyvölgyi r., 7. Berekmelléki r., 8. Közfenyős r., Bükkallai sz., 9. Kutelőtti r., 10. Malomhelyi r.

[245] Dl. 32.206.

[246] Magyar Nyelv 1927-es évf. i. m. 363. l.: „*villam, quae dicitur Eur*".

71. *Tófej*[247] nagyközséget 1251-ben említik, valószínű Mocsártótól kapta a nevét: „*Fenetum, quod est iuxta Tofeu*".[248] A község lakosai nemesek voltak: „*Nobilium Thofeu.*" Nemesként emlegetik őket 1315-ben.[249] A község lakosai vagy egy csoportban megnemesített őrök, vagy várjobbágyok leszármazottai voltak. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a községen *gyepüvonal* húzódott végig, mert a dülőnevek között *Gyepüalla* nevet találjuk.

Az előbb *Baktüttősnél* emlegettük *Barlaföldét*, e helységet *Baktüttös* és *Tófej* községek határában kell keresnünk, esetleg valaha e két község egy volt. Ezt mutatja „*Tofeu alio nomine Teuteus Barlafeulde*" idézet, mely egy határjárást tartalmazó oklevélből való.[250] Azt gondoljuk, hogy Görbeföldi patak nevében kell keresnünk Barlafölde emlékét.

Tófej területén találjuk *Lórántháza* pusztát. Ennek a helységnek az eredetét 1313-ból nemesi névben találjuk meg: „*Lorandi et Laurencii ac omnium nobilium de Thofeu*".[251] A dülőnevek nem jegyzik fel, de a katonai térképen megtalálható *Szompács puszta* eredetét is sikerült megoldani. Pataktól kapta a nevét. 1214-ben *Pusztaederics* határjárásakor ismerjük meg e nevet: „*aquam Stumpach*".[252] 1342-ben már települést találunk itt „*poss. Zumpach*" néven.[253] A puszta nevét a kataszteri térkép dülői nem említik. A katonai térképen megalálhatjuk nevét.

72. *Hencse*[254] kisközséget korán említik meg az oklevelek, községünkön gyepü húzódott keresztül, mert 1275-ben

[247] 71) Tófej: 1. Oroklányi erdő, 2. Hencse alatti rét, 3. Kutica sz., Választói vonalra nyuló sz., Salamoni sz., Céberföldek sz., Kaszási l., Telekföli sz., 4. Nyugati erdő, 5. Tüttösmelléki, Tóhelyi, Majorelőtti, Keleti dülő l., 6. Keleti erdő, 7. Felső erdő, 8. Kerekréti, 9. Melléki r., Kisbükkfai r., 9a. Somhegyi sz., 10. Válicka sz., Hosszurét sz., 11. Szélesi sz., Deci völgy sz., Eperjesi sz., Kender föld sz., 12. Alsóerdő, 13. Irtási sz., Piroskuti e., Bükköserdő, Pajtáskert feletti sz., Kápolnakörüli sz., Hosszuréti nyiresallai sz., Remetekuti sz., 14. Malomréti, 15. Malomfeji r., Gyepüallai r., Határszéli l., 16. Gyánihegy sz., 16. Gálkuti l., Berekalja l., 18. Temető sz., 19. Csürgő r.

[248] Fej. Cod. D IV. 2. 115. l.

[249] A. O. I. 293. l.

[250] Z. O. I. 548. l.

[251] A. O. I. 293. l.

[252] W: Á. U. O. VI. 368. l.

[253] Z. O. I. 391. l.

[254] 72) Hencse: 1. Nyugati mező sz., 2. Durgó e., 3. Alsóerdő, 4. Oroklányi sz., Patakra düllő sz., Felsőmező sz., 5. Alsómező sz., 6. Hencsi határra düllő sz., Csapáson felüli sz., 7. Kisfaludi Tölles erdő, Oroklányi patakra nyuló rész, 8. Major alatti rét, 9. Kisfalud Majorlaki sz., 10. Patakranyúló r., Rádiházi r.

„*Hencsgyipi*" nevű földről olvashatunk.[255] Dülői között előforduló *Kisfalud* majort Csánki nem ismeri, pedig 1377-ből megtalálható.[256] Csánki több Kisfaludot ismert, de itt egyiket sem keresi.

73. *Mumor*[257] falucskát 1343-ban találjuk meg okleveles emlékeink között először, *Mumer* alakban.[258]

74. *Lentiszombathely*[260] községről Csánki tudósít 1403-ból.

75. *Kerkaikód*[260] falucskát szintén Csánki említi 1379-ből. Ez utóbbi községek általában mind a Bánffiak kezén vannak a középkorban. *Átoly* dülőnév tipikus göcseji szó s gázlót jelent.

76. *Bördőce*[261] községet 1324-ben említi meg oklevél „*Burzeulce*" alakban.[262] Dülői között *Csepeleskut* név csepeles szava fát, fiatal erdőt jelent.[263]

77. *Csömödér*[264] községet történeti emlékei „*Chidemer, Chedemer*" néven emlegetik a középkorban.[265]

[255] Zala m. tört. 62. l.

[256] Z. O. II .146. l.

[257] 73) Mumor: 1. Hidegvizi erdő, Alsóirtás r., 3. Kerka erdő, Pázsiterdő, 4. Felsőrét, erdőközi rét, 5. Fenyőserdő, 6. Németvölgy sz., Magaskert sz., 7. Erdőköz sz., Köménygyep sz., 8. Pajzsárok sz., 9. Máli sürü, 10. Alsóirtás sz., Temetőmellék sz., Alsótelekvég sz., Alsótelek sz., Agyagosátai sz., Alsóerdői földek sz., Ciborda sz., Belsőközép és külsőmocsár, Őrzsi gyep.

[258] Fej. Cod. D. IX. l. 85. l.

[259] 74) Lenti Szombathely: 1. Zajda sz., Mélyviz sz., Doboskert sz., 2. Kétutköz e., Borzlikak e., 3. Szugyecső völgy és Nagyvölgy sz., 4. Lebcser sz., Vadalmás sz., 5. Gálosi sz., Szarvasi sz., 6. Zobogós, Malonya, Botikárok r., 7. Gyöpmező sz., 8. Hossu megye r., 9. Külsőtelek sz., Esenyei sz., 10. Mogyoros megye sz., 11. Külsőtelek, Szalóc sz., 12. Cser sz. 13. Méhestelek, Körteparag, Ganéjospark, Vértes sz., 14. Kiskut r., Hársos r., Malomkert r., Forrási rét, 15. Nagysziget e., r., 16. Középsőcsertás r., 17. Kutmöge r., 18. Kerkaerdő.

[260] 75) Kerkaiklód: 1. Berek e., Molnárlak e., 2. Danicsa e., 3. Alsóerdő l., 4. Tüske l., 5. Tiloska r., 6. Lási sz., 7. Hasalj r., 8. Hosszrét, 9. Átoly, 9a. Határlók sz., 10. Párisvölgy r., sz., 11. Telekvész sz., 12. Cser sz., 13. Patakranyúló sz., 14. Pölöskei -s Gyöp sz.

[261] 76) Bördöce: 1. Erdő, 2. Csepeleskut r., 3. Kiskut r., 4. Lebicser sz., 5. Partiföldek sz., 6. Nagyárok sz., Nyiresalj sz., Kisfenyős alj sz., 7. Barátkut r., 8. Szerencsésvölgy sz., 9. Vásárosut sz., 10. Temetőmellék sz. Nyiresmellék sz., Hosszuföld sz., 11. Kutvölgy r., 12. Sorokföld sz., 13. Rövidföld sz., Patakmellék sz., 14. Horgasföld sz., 15. Telekalja sz., 16. Berek e., 17. Kétmelléki sz.

[262] Z. O. I. 178. l.

[263] M. E. Sz. 944. l.

[264] 77) Csödömér: 1. Pirosa sz., Hajbaréti e., Palánkszéli e., 2. Völgyi e., Kalamárkert sz., 3. Hársfai sz., Pirosamelléki sz., Dessenyei sz., Bördice sz., 4. Kabavölgyi sz., Kisádámi sz., 5. Gombócosi sz., Keresztfai sz., Bodzai sz., 6. Telekvégi, 7 Busaréti, 8. Viritó, Paperdőallai r., Berkirét, Füzfai r.

[265] Z. O. I. 178. l., II. 449. l.

78. *Kissziget*[266] falucskát „*Zigeth*" néven 1426-ból találhatjuk meg.[267] *Istvánpusztát* Csánki 1322-ből „*Pred. Istvánlaka*" formában emlegeti.

79. *Ortaháza*[268] helységet 1426-ban még *Antalházának* nevezték. (Lásd Csertalakosnál.) Dülőnevei között a két *Kapuvölgy* név azt a nézetünket támasztja alá, hogy Göcsej közepén *gyepüvonal* húzódott végig, nyilvánvaló, hogy itt kijárást készítettek és a kapu név erre vonatkozik. A dülő nevek között *Bóli puszta* nevét 1426-ban „*Boloch*" formában írták.

80. *Gutorfölde*[269] helységet korán falunak ismerik a kútfők, 1270-ben „*Villa Gunturfelde*" néven fordul elő,[270] mely nevet egy századdal később *Gotorfeulde* alakban is írják az oklevelek.[271] *Decivölgy* dülőnevet nyelvészeink *Géza* név becéző rövidítésének tartják.[272] *Baloghegy* dülőnév balog szava gyakori Göcsejben, suta, ügyetlen az értelme. *Bodonkuti* dülőnévből a bodon olyan kút, amelynek a vizesgödrét egymásmellé állított rönkfával bélelik ki. Gyakori Göcsejben a bödöny elnevezés is, mely szintén ugyanezt jelenti. *Görbő erdő* dülőnév 1430-ban *Kerbew* alakban ötlik szemünkbe.[273] *Rádiháza* pusztáról semmi történeti adat nincsen kezünkben.

[266] 78) Kissziget: 1. Zátori, Paperdőallai sz., Busaréti l., 2. Házallai r., Berkiréti l., 4. Telekföldi sz., Zátori sz., 5. Istványi, Magyarosi, Gyergusai, Béresekföldi Egresdi, Nagyároki, Hosszuföldi, Mocsári sz., 6. Farkasszigeti r., Ujrét l.

[267] Z. O. II. 450. l.

[268] 79) Ortaháza: 1. Kisszigetmelléki rét, 2. Kétutköz sz., 3. Falualatt l., 4. Alsórétek, 5. Temetőalatt l., 6. Telekvégi, Vágásvölgy, Temetői, Fenyősköz, Vasvölgy, Törzsököz, Dobonak, Gyertyánfák sz., 7. Paperdő, Paperdőalatti sz., 8. Kiskuti sz., Csörgei sz., Kapuvölgy sz., Felsőkertek sz., Kiskutihegyhát e., 10. Berkes sz., 11. Bólipuszta e., 12. Kiskuti l., 13. Tilosvölgy, Kiskuti, Csörge r., 14. Kapuvölgy.

[269] 80) Gutorfölde: 1. Csörgőskuti erdő, 2. Egyes büklaki sz., Magyarosközi sz., Paphegyi sz., Decsivölgyes sz., Határoki sz., 3. Körtvényesteleki sz., Füzesréti r., 4. Nagyberke r., 5. Malomfej r., 6. Pusztaréti, Nyulasvölgyi, Keresztfai, 7. Halakosi, Szőlőkaljai, Macsakmári, Sziföldi, Kispartoki, Fenyősi, Körtvélyesi, Telki, Potyogói, Csertalaki sz., 8. Középső és Kisréti, Tőfakati, Kürüngei, Akasztódombbi, Vadalmási, Csörgőskuti sz., 9. Magasbükkaljai l., Baloghegyaljai r., 10. Baloghegy sző., 11. Szarvashegyaljai e., Tisztilakosi e., Magasbüki e., 12. Bodonkuti r., 13. Rádiházi hegy sző., 14. Görbeerdő, 15. Rádiháza r.

[270] W: Á. U. O. XII. 9. l.

[271] 1370. Z. O. II. 146—47. l.

[272] M. E. Sz. 1292. l.

[273] Z. O. II. 466. l.

81. *Szentpéterfölde*[274] községről 1389-ből Csánki emlékezik meg. *Dice* erdő oklevélben előforduló névalakja Csánki szerint „*Dezych*".

82. *Pusztamagyaród*[275] és

83. *Pusztaederics*[276] községek együtt szerepelnek 1214-ben „*Moghorod*", illetve „*Edelych*" néven. Ez utóbbi várföld volt.

84. *Szentliszló*[278] falucskát 1336-ban a forrásaink „*Scenthwynchlou*" néven említik.[279] *Csincse* dülőnév bilincset jelent.[280]

85. *Páka*[281] nagyközség oklevél kutatásunk asztalán korán terítékre került, 1116 és 1121 között „*Paca*" néven fordul elő.[282] Területén több apró telep helyét őrzik a dülőnevek. *Csokma* dülőnév 1408-ból Csánki szerint *Csakma* pusztáról őrizett meg emléket. Maga a szó cakmán osmán szó származéka, fejszét jelent.[283] *Hottó dülőnév* a középkorban falu volt,

[274] 81) Szentpéterfölde: 1. Dice erdő, 2. Berek, Alsógillinvölgy r., 3. Irtási sz., 4. Felsőgillin r., 5. Temetői sz., 6. Asztaghegy sz., 7. Eperjes sz., 8. Naphegy sz., 9. Kövecsesi erdő, 10 Kétárok sz., Szállos sz., Bakivölgy sz., l., 11. Rigóhegy l., 12. Fenyőfáki sz., 13. Szélesirtási sz., 14. Keresztuti sz., 15. Rétuti, Kismező sz., 16. Nádas, Hosszu, Rékuti r., 17. Cupogtató r., 18. Bikás uti r., 19. Pénteki r., 20. Fekete berke, 21. Tókási r., 22. Pankasz e., 23. Zsidóhegy e., 24. Kertes e.

[275] 82) Pusztamagyaród: 1. Határszéli sz., Sarokföldi sz., Országutranyuló sz., Csukástó r., Odaföld sz., Völgyrenyuló sz., Nagykert sz., Kenderföldi sz., 2. Külsőhegy, Ujhegy sz., 3. Linkahegy szŏ., 4. Belsőhegy szŏ., 5. Bükkallai rét, 6. Bujamellék rét, 7. Alsómező r., Foréntosi sz., 8. Rövidföldeki sz., 9. Felsőrét, Kápolnaalatti r., 10. Kellői, Határszéli, Körtvélyesi nyugati, Berektői, Méresi, Kopárréti r., 11. Ott Sürü r., Ritkatögyes r., Körtélyesi keleti r., 12. Böcögő e., 13. Istvánd sz., 14. Malomalatti r., Hosszuréti, Cippánberki, Pusztaréti.

[276] 83) Pusztaederics: 1. Sásosföld, 2. Kiserdő, Melinges, sz., Felsőválickai sz., 3. Válickánalóli sz., 4. Kapásházi sz., Szakállvölgy sz., 5. Fehérparti sz., 6. Sózófáki r., 7. Hegyallai sz., 8. Külső, Belső Ujhegy szŏ., 9. Cserhegy szŏ., 10. Gánihegy, Sarok, Cserhegyhát szŏ., 11. Almásioldal szŏ., 12. Nagyrét, 13. Paszdorjási sz., 14. Zsákárrét, 15. Zsókárréti sz., Temetői sz., Keresztesfáki sz., Országuti sz., 16. Mártonrét, Válickai r.

[277] W: Á. U. O. VI. 368. l.

[278] 84) Szentliszló: 1. Csapási sz., Országuti sz., 2. Csincsei, Pusztaréti sz., 3. Csincsei mező l., Töllősi l., 5. Középparagi r., 6. Irtási l., Töllősi l., 7. Büdöskuti sz., Kétárokközi sz., Hosszuirtási sz., Töllősi sz., Középparragi sz., 8. Réti, 9. Nagyrét, 10. Hosszuföldallai l., Sánci r., 11. Pusztarét.

[279] Z. O. I. 318. l.

[280] M. E. Sz. 1072. l.

[281] 85) Páka: 1. Csörgevölgy, Dobónak r., 2. Andorkairtás sz., 3. Berki r., Brammás sz., Vöröspatak sz., 4. Baracai rét, Berek, Felsőmező r., Csertarét, Cigányberek sz. 7. Szentjánoshegyalja sz., 8. Lászlóházalatti sz., 9. Szőlőhegy, 10. Csokmai Bükk, 11. Hottó e.

[282] Magyar Nyelv i. m.

[283] M. E. Sz. 1127. l.

1426-ban *Holthó* néven említik.[284] Valami halászó hely volt itt. A középkori ember a bőjti napokon hallal élt.

86. *Dömefölde*[285] községet ugyanazon oklevél említi, mint Hottót, „*Demefelde*" néven. E községünk határában is volt valami terület *Hottó* birtokból, mert dülőkben itt is megtaláljuk nevét. *Fehérlakosa* dülőnév azonosnak látszik Csánki által 1381-ből felemlített „*Pred. Joh. dicti Feyr*" helységgel.

87. *Kányavár*[286] falut 1433-ból a volt levéltári főigazgató „*Kánjafelde*" néven véli megtalálni. A dülőnevek közül *Törösznek* nevet „*Tereznek*" alakban lelte meg 1416-ból.

88. *Pördefölde*[287] község 1389-ből „*Perdefeld*" néven került Csánki kutató szeme elé. „*Zamarfelde*" nevet megleli 1433-ból, tudja, hogy a telep Zala megyében van, de a helyét nem képes megkeresni, pedig községünk dülőneve *Szamárfölde* alakban őrzi. Mi e helynevet már 1310-ből ismerjük.[288] Községünk határában van *Kámaháza* puszta. A dülők nem tartalmazzák e nevet, de Csánki 1437-ből ismeri *Kozmaháza* néven.

89. *Várfölde*[289] falucska, mint a neve is mutatja, várföld volt. 1324-ből ismerjük „*Warfeulde*" néven.[289]* *Szilvágy* 1222-ben még elég nagy telep lehetett, „*Ozeag*" volt a neve,[290] ma

[284] Z. O. II. 450. l.

[285] 86) Dömefölde: 1. Domballa, Kistölles e., 2. Vadalamási r., Csörgei r., 3. Bükki oldal sz., Csörgei oldal sz., 4. Iványvölgye sz., l., 5. Szőlőhegy, 6 Hottó e., 7. Fehérlakósa e., Gacsháza l., sz.

[286] 87) Kányavár: 1. Gacsháza, 2. Alsó vagy Belsőrét, 3. Kenderföldek sz., 4. Malomalatt r., Alsótelek sz., 5. Kistörösznek sz., Alsómező sz., Mezőközi sz., 6. Keresztfáki, Halastói dombi, Felsőföld, Felsőteleki, Konkolyosi, Parti, Hosszuföldi, Mecseki sz., 7. Felsőrét, 8. Sebesárok, Sinkai, Gyertyánosi, Kistölesi, Téglaszini sz.

[287] 88) Pördefölde: 1. Felsőrét, 2. Verebesvölgy, Korcsmai, Berek e., 3. Dombi temető sz., 4. Hosszurét, 5. Kismező sz., 6. Tótvölgyi, Sinkai sz., 7. Malomfai r., Verébvölgy, 8. Sinkai e., Törösznek e., 9. Törösznek r., 10. Törösznek sz., 11. Alsótörösznek erdő, 12. Berekmelletti sz., Düllőallai sz., Pusztamalomi sz., 13. Düllősi sz., 14. Legfelső rétmelletti, Szerepesi, Patakontuli, Házfeleki, Nagydüllő, Alsómező, Országutmelletti sz., 15. Kuria sz., Cseresi sz., Ökörtilis sz. Hamuházi sz., Hosszurét, Szamárföld sz., 16. Cseresi, Óakolfeletti, Erdőközi, Pajtáskertmelletti, Ujakolkörüli sz.

[288] A. O. I. 217. l.

[289] 89) Várfölde: 1. Szilvágy e., 2. Szilvágy, Nagygyertyános e., 3. Nyirlakos e., 4. Nyirlakosi szántó, 5. Kaszálló sz., 6. Tölösvági, Hegyhát sz., Vágásoki sz., Fenási sz., Tölösi hegyhát sz., Bokánsár sz., 7. Pápaszeg r., Pákaszegi kertek r., Kaszáló r., 8. Alsóhely r., Meretai r., 9. Malomi, Vizközi r., 10. Tölgyfáki malom, 11. Temetői sz., Kisberek r., 12. Hosszuaki sz., 13. Szilvágyi r. 14. Kiscseri sz., Keresztülnyuló sz., Kabla sz., Kenderáztató sz., Ketrvégi sz., Kósahái sz., 15. Pálffi hosszuföldi sz., Hegyhát sz., Szélföldek sz., Telekmagyarós sz., 16. Kistölös, Baromcsapási, Sátori, Szilvágyi oldal.

[289]* Z. O. I. 178. l.

[290] W. Á. U. O. XI. 170. l.

csak dülőnév jegyezte fel emlékét. *Nyirlakos* dülő Csánki szerint 1381-ben még lakott hely volt. *Pákaszeg* dülőnév is emberi település emlékét őrizte meg. 1336-ban helyén falut találunk.[291] „*Jákusfölde*" szintén várföld volt. E helység emlékét a dülőnevek nem örökítették meg, de az írásbeli adatok, a határjárások szerint itt kell megtalálnunk.[292]

90. *Bánokszentgyörgy*[293] nagyközséget 1289-ben *Scenthgurk*" néven,[294] 1336-ban pedig „*Paka Scent Gurk*" alakban találjuk meg.[295] *Bunya* dülőnév helység emlékét őrzi, mely 1264-ben várföld volt: „*Bugna vocatam, quae fuerat castri Zaladiensis*".[296] Származhat a szó török szóból, buga, bikát jelent.[297] Itt kell keresnünk, de már a dülőnevekben nincs nyoma, a „*bunyai Szentmihályfalut*" is, emlékét csak oklevelek őrzik.[298] *Kislak* és *Haraszti* dülők közül Csánki a ma is létező Kislak majort 1389-ből, Haraszti pusztát pedig 1381-ből ismeri. *Mereta* dülőnév 1322-ben még lakott hely volt, legalább is Csánki úgy véli.

*

A községek és a dülőnevek ismertetését illetőleg a községeknek és dülőneveknek a történeti forrásanyagban található feljegyzéseinek az összegyüjtését befejeztük. Végre elérkeztünk határozott feladatok megoldásához. Feladatul róttuk ki önmagunk részére, hogy Göcsej ethnográfiai tájegységében élő, ma színtiszta magyar nyelvű nép eredetére és településtörténetére vessünk világosságot. Úgy gondoljuk, hogy Hóman Bálint: Magyar történet I. k. „A magyar törzsek elhelyezkedése az újhazában" című térképét kell elképzelésünk alapjául venni. A térkép Göcsej vidékére a Horkák törzsének a letelepedését mutatja. Valójában lefixált településhelyet

[291] Z. O. I. 319. l.
[292] A. O. I. 217. l. és Z. O. I. 134. l.
[293] 90) Bánokszentgyörgy: 1. Budnya e., 2. Sárközi sz., 3. Hosszuaki sz., Kistölösi hegyhát sz., Pajtaailai sz., Pajtáskerti sz., 4. Sarlóhegyhát sz., Fonási oldal sz., 5. Keresztesberek, 6. Forrási rét, 7. Csollányos sz., Kurtaföldeki sz., 8. Nagyhajlási bükk e., 9. Veremvölgyi sz., Kislakipart alja sz., Temetőmelléki sz., Farkasréti, Cigányházi domb sz., 10. Kislak sz., 11. Haraszti, Harasztiföld r., 12. Rétföld l., 13. Sürüralla r., 14. Busuló sz., Kálvária domb sz., Kvartélyházi l., 15. Hársosi sző., 16. Keresztuti sző., 17. Kumnyai keleti és nyugati sző., 18. Berkenyefai sző., 19. Csincser sző., Felsőhegy sző., 20. Bükkaljai, 21. Bereksarok, Hegyaljai, Telekaljai r., 22. Kergetési sző., 23. Bázai part e., 24. Vármélhesi e., 25. Bázai r., 26. Mereta e.,
[294] Fej. Cod. D. V. 3. 479. l.
[295] Z. O. I. 319. l.
[296] W: Á. U. O. VIII. 164. l.
[297] Gombocz: Árpádkori személyneveink. 17. l.
[298] A. O. I. 217. l.

nem rajzol meg Göcsejben. Azonban ha az előzőkben elmondottaknál Harkály, Kálócfa telepekre és Kávásfalu határában lévő Kálócz nevű dülőre, majd Nagylengyel határában „Káluow" nevű dülőre és végül „Kalafeu terra" névre utalunk,[299] állíthatjuk, hogy a Kál név előfrodulása arra mutat, hogy a Zala folyó mentét is birtokába vette a Harkák törzse, sőt Göcsej északi részét is.

Göcsej közepén húzódott végig a gyepüelve belső vonala. A térképünkön megrajzoltuk. *Zalavölgy* kapuját őrző *Őrség*ről tudjuk, hogy gyepükapu volt. Innen haladt át a gyepüvonal Becsvölgyön Béc és Becsehely felé, amely utóbbi két község már nem tartozik Göcsejhez és érdeklődési körünkön kivül esvén, nem is rajzoltuk rá azokat térképünkre. Hogy valójában a gyepüelve belső határánál vagyunk, bizonyítja a Bec szó és Ortaháza dülői között található Kapuvölgy dülő is. E vonalon belül találjuk az *Eur, Őr* községet, a mai *Őri*, illetőleg *Szentkozmadombját*. Karácsonyi azon állítását, hogy Szent István idejében Muraköz nem tartozott hazánkhoz, el kell fogadni. Hóman mondja: „Az Ivancica, Kalnik, Biló és Réka hegységek vonala között húzódó sík földsávot is honfoglaláskor szállották meg a Magyarok," de nem feledkezik meg Karácsonyi azon megállapításáról, és helyben hagyja, hogy a gyepüvonal Légrádnál kezdődik és halad Zákány, Becsehely és Göcsejen keresztül az Őrség felé.[300] Ha tehát Muraközt a magyarság megszállotta volna, mint egyes történészek vélik, úgy azon túl vonta volna meg a gyepüt, nem pedig a Murán innen. A gyepü választóvonala, a határa jóval a Murán innen, sőt a Kerkán innen helyezkedett el.

Egyes történészekkel ellentétben Karácsonyi azt mondja, hogy az oklevelekben előforduló *Kerka* folyó alatt nem a *Kerkát*, hanem a *Csertát* kell érteni. Állítását a határjárás és a mai földrajzi helynév is igazolja. *Nova* mellett folyó patakot még ma is *Kertafalusi* viznek hívják (lásd a katonai térképet). Valószínű, hogy e patak mellett Kerta vagy Kerka nevű helységnek kellett lennie. Avagy magát a patakot Kertának vagy Kerkának hívták. Az oklevelekben szereplő helyneveket és helységek elnevezését egyes történészeink elnézték. Kevesen voltak, akik bejárták e vidéket, a dülőneveket pedig senki sem gyűjtötte össze. Mi Göcsej területét bejártuk és a dülőneveket összegyűjtöttük, sőt az országos levéltári térképanyaggal is egybevetettük. Ennek alapján Karácsonyi

[299] Z. O. I. 1722. 71. l. — A határjárás szerint Milley szomszédságában.
[300] Karácsonyi: I. m.

kutatásait helyszíni megállapításokkal kíséreljük meg kiegészíteni. Két oklevélre is támaszkodunk bizonyításunkban. Az első 1257-ben kelt oklevélben „*de Zelch iuxta Karka*", „*Zagur*" és „*vinea Sancti Georgii*" szavak szerepelnek.[301] Könnyen lehet ezen oklevélből *Kerka* folyóra és *Szentgyörgyvölgyére* gondolni, mely helység közel fekszik a Kerkához. *Zágur* Zágorhidára vonatkozik, de *Zelc* helység az újkor folyamán elpusztult, dülők nem említik. Segítségünkre van egy 1458-ban kiadott oklevél, mely szerint a *Kapornaki apátnak Zágorhidán és Zelcen jobbágyai voltak.*[302] Az összevetés után Karácsonyi mellett törünk lándzsát, *Zágorhida* a *Cserta* és nem a *Kerka* mellett fekszik. Még ma is megtalálható. Gombocz a Zágor szót *songurból*, sungár madár nevéből származtatja.[303] A „vinea Sancti Georgii" még ma is Tárnok határában lévő Szentgyörgy szőlőre vonatkozik, ahogy azt már az előbbi dülőnév és község felsorolásokban kimutattuk. A második 1257-es oklevél is a mi igazunkat bizonyítja; *domum Buza usque ad Bud gewpe*" idézet Petrikeresztur melletti *Buzáskert* dülőnévre vonatkozik és *Kisbudára*, melyet *Budavölgynek* neveznek az oklevelek. Ebben az oklevélben található „*Chichow gewpe*" Zalabessnyő dülői között található *Cimpó* névvel vethető össze. A határleírásban a határ ismét a Kerkához tér vissza; itt említtetik Bokorhida, mely helynév alatt Barlahidát érthetjük. Az „*ecclesia Sancti Georgii*" idézetet, mellyel az egyes történészek Karácsonyit cáfolják, Tárnok dülőnevei között szereplő *Pusztaszentgyörgy* egyházának kell vennünk. A határleírást nem akarjuk teljesen aprólékosan leközölni — pedig újra szó van az előbbi Szentgyörgy szőlőről is —, mindenki megtalálhatja Wencelnél.[304]

A zalamegyei történészek közül Holub Józsefnek azzal a nézetével, hogy a Kerka forrásvidékén is laknak őrök, egyetértünk. Azt hisszük, hogy egy előőrsöt küldtek ki az Őrség elé. Egy ilyen előőrs gyepűvonalát találjuk meg Kálócnál is, ugyanis Kálócfa dülőnevei között ott találjuk a „Gyepürét" nevet. A Kál név törzsgyökeres neve is ilyen őrcsalád nevét sejtteti velünk.

Az előzőkben megírtuk, hogy az oklevelekben és a dülőnevekben gyakran találkozunk a *Beec, Bencs, Benche*, illetőleg *Bécs, Beci, Bécskert* szavakkal. *Holub Német Gyula után török eredetű szónak veszi,*[305] *mely őrt jelent.* Tehát Becse-

[301] W: Á. U. O. VII. 463—64. l.
[302] Z. O. II. 570. l.
[303] Gombocz: Árpádkori személyneveink 16—17. l.
[304] W: Á. U. O. VII. 465—66. l.
[305] Zala m. tört. 409. l.

hely őrhely volt. Feljebb találjuk a már említett Őr községet, majd a Kapuvölgyet és a sorozatos Becs szavakat, illetőleg Becsvölgy községet. A zalamegyei levéltárban 1555 és 64 közötti évekből származó jegyzék[306] *Becsvölgye és fordulatjai* cím alatt a következő községeket sorolja fel: Barabásszeg, Gerátszeg, Vörösszeg, Kereseszeg és Becsvölgyi fordulat. Ez utóbbiban lakik 2 Gerát, 4 Gyenese, 2 Kustán, 1 Pajzs és végül 1 Salamon nevű család. Ime a községek eredete. Tehát Becsvölgy az őrök völgye volt és az itteni lakosok kirajzásából alakultak meg a felsorolt községek, melyek a családnevek alapján kapják a kiköltözködések után a nevüket. Az Őrök völgyéből, mikor a megnemesített családok elszaporodtak, kirajzás ment végbe a sűrű erdőbe. Az irtásokon megtelepedtek az egyes családok, megalakultak a Szerek, Szegek, vagy Székek. Az előbbi kettő forma a dülőnevek között megtalálható. Ezek a Szerek bokrosodásnak indultak és halmazos településformát vettek fel, helynévül pedig a családnak a nevét kapták. Tehát a rendszertelen családi kirajzási alapon fejlődő halmazos településforma ősi magyar eredetű. Nyilvánvaló ez abból is, hisz a szeráj, szer szavak török eredetűek, házat, otthont, telephelyet, menedékhelyet jelentenek

A becsvölgyiek nemesek voltak, az 1754—55-ös nemesi összeírás Becsvölgy községben a következő nemesi családok nevét sorolja fel.[307] *22 Becsvölgyi, 9 Kustán, 9 Pajzs, 5 Simon, 9 Kerese, 1 Tar, 4 Vörös, 2 Gerát, 3 Cseke, 3 Péterfi, 8 Bovel, 8 Horics, 2 Bán, 1 Ábrahám, 2 Dospor, 2 Takó, 2 Irsa, 7 Magyar, 1 Sárközi, 1 Egegi,* összesen 101 család. Később a nagy nemesi közösség részekre szakadt és a szerek vagy szegek a családoktól nevet kaptak. Önálló közigazgatási egységgé, községgé alakultak ki. A szeg szó jöhetett a fentebb említett „Becsvölgy" és „fordulatajai" kifejezésből. Fordulat egyenlő zug. A megye székhelyét a középkorban Egurzugnak hívták, ma meg Egerszeg, vízszeg, vízfordulat a neve.

Hasonló nemesi közösséget képeztek a mileji, kislengyeli és a nagylengyeli nemesek. *Györfiszeg, Pálfiszeg, Rózsásszeg* és *Simonszer* lakói, a két utóbbi helységből rajzottak ki és alakultak önálló szerekké. A fentebb említett nemesi összeírás szerint Milejben, Kislengyelben és Nagylengyelben laktak a *Győrfi, Pálffi* és *Simon* nevű családok. A nemesi felsorolásunk nem tartozik szervesen a középkorba, de a szerek és szegek kialakulásának megvilágítására fel kellett használni.

[306] Gönczi is ismeri: Göcsej 60. l.

[307] Országos Levéltár 1754—55-ös nemesi összeírás, megyénkinti felsorolás, Zala megye.

Csánki Becsvölgyet már 1497-ből ismerte, szerinte ekkor *Veres, Itemer, Barla, Bán, Despot, Kéz, Adorján, Pálffi és Becsvölgyi* családok lakják. 1513-ban Takó Mihálynak egy jobbágyportája van itt,[308] egy telkes nemesek pedig *Barabás, 2 Veres, Becsvölgyi, 2 Komondor, Demeter, Takó, Geráldh, Becs és Bán* családok. Ezen adatok már száz százalékig a középkorból valók, bátran állíthatjuk tehát, hogy ezek a telepek már a középkorban megalakultak, csak mint egy-egy nemesi őrszövetség nem tarttattak külön nyilván, hanem egy név alatt, Becsvölgy név alatt tartotta őket nyilván a közigazgatás. Nem tévedünk, hogy ezen telepek ősei már Szent István korában, sőt korábban is léteztek, ugyanis az őrszervezetek honfoglaláskori eredetre vezethetők vissza. Tudjuk, hogy a királyok a várjobbágyokat, őröket megnemesítették, tehát elfogadhatjuk ebből azt is, — tekintettel arra, hogy a nemesi felsorolások szerint annyi nemes lakott itt, — hogy itt Becsvölgyben valójában őrhely volt. Melich János szerint a Becs szó török eredetű, sőt később azt állítja,[309] hogy a bessenyő nevével azonos a Becse szó. Ezek szerint a Becsvölgyiek bessenyők lettek volna. Mi a dülőnevek közül egyes szavakat igyekeztünk nyelvészetileg, származástanilag felbontani és ezeket összevetve , a becsvölgyieket székellyel rokon határőröknek tartottuk. A Becs, a határmentén, vagy másként a Becsvölgymentén elhúzódó telepeken lakó őröket és azok Göcsejt benépesítő leszármazottait Hómannal együtt székely leszármazottaknak tarthatjuk. A mileji és kislengyeli, nagylengyeli nemesek nevei is hasonlóak a becsvölgyiekhez. A milejiek megnemesített várjobbágyoknak vallják magukat. A milej szó törökül katonát jelent, avagy a latin miles szóból jött. Tehát a göcseji nemeseket székely eredetű őrök és várjobbágyok megnemesített leszármazottainak mondjuk. A később teljes precizitással leírandó gyepűvonal mentén laknak a mikefai és zágorhidai nemesek, Zalatárnoknál, Sárhidánál is nagyon sok nemes lakost találunk, nem is beszélve az előbb is említett tófeji nemesekről és Pusztaederics falu megnemesített várjobbágyairól.

A gyepűvonaltól északra csupán Bakon találunk nagybirtokot, amely valószínű szerves leszármazottja IV. Béla király által a zalavári apátság részére tett adománynak. A többi birtok, mely a gyepűvonaltól északra fekszik, mind közép- és kisbirtok, köznemesi birtokból származott. Ha az 1513-as és 1745-ös összeírást figyelemmel kísérjük, nyilvánvaló, hogy

[308] Dl. 32.206. l.
[309] Honfoglaláskori Mo. 414. l.

a községek majdnem mind nemesi lakóhelyek. Göcsej parasztságának és parasztbirtokának történeti kialakulása a magyar nép egészen a honfoglalásig visszavezethető egyik törzstöredékének népiségi fejlődését világítja meg előttünk.

Előbbi állításainkat még jobban alá akarjuk támasztani, ezért nem térhetünk ki azon kérdés elől, hogy Göcsej várföldjeivel ne foglalkozzunk. Vannak történészek, akik azt állítják, hogy Zalában a várbirtokok nem alkottak összefüggő területeket. Pedig ha térképünkre nézünk, azt kell megállapítani, hogy Göcsejben legalább is igen. Az oklevelek írják, amelyekben a várjobbágyok megnemesítéséről van szó, hogy az egyes községek lakosait mindig úgy nemesítik meg, hogy azokat a várjobbágyok kötelékéből kiemelik. Ebből következik, hogy a környékbeli lakosok mind várjobbágyok, avagy várszolgák voltak a szentistváni megyerendszerben, tehát Göcsej egész területe, legalább is a gyepühatáron inneni területe 1—2 kivétellel összefüggő várföld volt. Göcsej területe spekulátorok, őrök földje, várjobbágyok birtoka, meg a zalai vár földjei között oszlott meg. A XII. és XIII. századból való oklevelek felerészben a várjobbágyok és várszolgák megnemesítéséről szólnak. Ha olyan nagy területen, mint Göcsej, az oklevelekben korán előforduló községek mind várföldek vagy várjobbágyi tulajdonok voltak, bátran állíthatjuk, hogy Göcsej egész területe királyi várbirtok volt. Szláv telepek Göcsejben nem voltak. Melich szerint a folyónevek, Kerka, Cserta, Válicka nem szláv eredetűek.[310] E folyók nevüket a honfoglalás után kapták, tehát magyar eredetű elnevezések.

Göcsej tele volt erdővel. A gyepüelve kitolása után, mikor Szent László Horvátországot meghódítja, ezen gyepüntúli területen alapítja a *„Becsehelyi esperességet"*, tehát ha Muraközt a honfoglaló magyarság megszállotta volna, akkor a Muraközön innen nem szervezte volna meg a gyepürendszert és a Muraköz lakosságát is a zalamegyei főesperességhez csatolta volna. Igy azonban a Becsehelyi főesperesség magában foglalta az egész gyepüntúli területet és így Muraközt is. A király az országhatár kitolása közben a gyepüntúli területekből is kihasít 1—2 birtokot a várgazdálkodási rendszer számára, ezért a gyepüntúli területen is találunk várföldeket.

A későbbiek folyamán fogjuk bebizonyítani, hogy ezen vidék lakossága a kazároktól elszakadt, kabarnak nevezett magyarsághoz csatlakozott nyolcadik törzs leszármazottja.

[310] Honfoglaláskori Mo. 393. l.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Ezt a törzset a Vágtól a Muráig, hazánk nyugati határa mentére határőri szolgálatra telepítették le. A törzsnek egypár nemzettsége a göcseji gyepükhöz került határt őrizni. Szent István az őröket meghagyta szervezetükben. A többi lakosságot pedig, akik az őrök leszármazottai voltak és a gyepüvonaltól befelé a gazdátlan földterületen telepedtek le, a vármegye kötelékébe rendelte. El ne felejtsük, hogy a letelepedő magyarság 100 év alatt erősebben szaporodott, mint a folytonos nomád bolyongás alatt.

A honfoglalók a társadalmi rétegeződést nem ismerték. Akkor még csak két osztály volt: a szabad magyarok és a meghódítottak leszármazottai, a rabszolgák. A magyarságnak nemesi és jobbágy, illetőleg zsellér osztályokba való elkülönülése lassú evolúciós fejlődés és csak az Aranybullában jut kifejezésre az átalakulás és kiszelektálódás eredménye: a nemesi és jobbágyosztály.

Az őrök rendje katonai rend volt, akiket később épúgy megnemesítenek, mint a többi nemességgel megadományozott szabadokat. A vidék többi lakói, akik az őrök leszármazottai, nem tartoznak földesúri joghatóság alá, hiszen a gyepüvonaltól a Zaláig húzódó területet még a vezérek idejében ülték meg. Hogy valójában ősi származásúak, azt a családnevek mutatják meg, ugyanis legnagyobbrészt turk-kabar eredetűek. Szent István ezeket az őrleszármazott, de nem őri rendbe tartozó, nem nemzetségi területeket megülő szabadokat a vármegye rendszerbe kapcsolja bele, azért találunk itt összefüggő várföldeket és a nemességi adományozásokban azért szerepel itt annyi várjobbágy. A későbbi századokban peregnek le a megnemesítések, ugaynakkor bomlik meg, vagy néha pár száz évvel később a földközösségi, vagy nemesi határszövetkezeti rendszer. Érdekesen tanulmányozható ez a mileji nemesek történeténél, akik családi közösségben művelik földjeiket.[311]

A gyepüntúli terület lakatlan volt, később telepítik be. Ezt bizonyítja az is, hogy ezen a területen alakult meg a Bánffiak óriási birtokszervezete. A gyepüntúli terület legtöbb községe Bánffi, illetve ma Esterházy nagybirtok, azaz egykézben egyesülő birtokrendszer. Kivételt képez Nova, mely a veszprémi püspökség, illetve később a szombathelyi püspökség, ma pedig gr. Batthyány tulajdona. A göcseji nemesek magyarsága tiszta, az idegeneket felszívó formáló ereje óriási,

[311] Z. O. I. 71. l. Terris nobilibus de Milej 1272. — Z. O. I. 338—39. l. A mileji nemesek Kallo és Lokapataka nevű földterületeketet maguk között kétfelé osztják.

ugyanis a Bánffi birtokra a túlnépesedett göcseji nemesek állandóan bocsátottak be rajokat. A jobbágysorba süllyedt nemesség az idegen településeket felszívta, teljesen magyarrá alakította át. A törökpusztulás után is nagy mennyiségben jöttek be idegenek az elpusztult területekre, Göcsejben ezek is teljesen megmagyarosodtak. Ugyanis az 1524-es Bánffi uradalmi összeírás névjegyzéke szerint a lakosság magyar nyelvű volt teljesen,[312] csak a török űzte el őket. Ezek helyébe szláv telepesek jöttek. Ha a gyepüntúli, akár a gyepün inneni területen a szláv lakosság zárt vagy csak elszórt telepeket is alkotott volna, úgy annak a nép nyelvének helyelnevezési készségében, a dülőnevekben nyoma kellene, hogy legyen. Göcsejben a gyepün innen alig van szláv név, az is inkább a korábbi érintkezések alkalmával átvettekből származik. A gyepüntúli területen is kevés a szláv eredetű helynév.

A gyepün inneni területen a települések formája majdnem mindenhol halmazos, azaz bokrosodásból fakadó rendszertelen hadak vagy családok alapján alakuló szétszórt forma. A gyepüvonalon túli területen a szláv települési formákat találjuk meg: a rudlingot, a vízmenti soros falut, az irtásos telek formát, az egyutcás és az útmenti település formákat. Ebből állíthatjuk, hogy a gyepüntúli területet nagyrészben szlávokkal telepítették be. De a Göcsejből kirajzó felesleges nemesi magyarság, mely gyepüntúli területen jobbágysorba süllyedt, a szláv telepeseket — nagyobbrészt horvát, kevesebb vend — magába olvasztotta, így éppen csak halvány vonásokban és nyomokban találjuk meg a szláv betelepítés emlékét. Nem mondható, hogy a dülőnevek a honfoglaláskor itt talált szlávok emlékét őrzik, mert a gyepüvonalon túl a magyarság legalább is vagy 50 km szélességben nagyobb telepkomplexumot nem tűrt meg. Az erdők rengetegében lett légyen is néhány elszórt szláv telep, azok száma igen gyér volt és alig egy pár családból állott. A mai szláv nevű dülők, úgy gondoljuk, nem Pribina szlávjainak nyelvéből, hanem inkább a Bánffiak által betelepített horvátok nyelvéből származott. Mi, történészek nem kontárkodhatunk bele a nyelvészet munkájába, tehát ezen problémák megoldását illetőleg a kérdések tisztázását reájuk bízzuk.

A gyepüvonalat általában leírtuk. Pontosan meghatározva úgy gondoljuk, hogy az Őrség Zalavölgy kapuját őrző nagy őrtelepítésétől Fernekágon, majd Becsvölgyön, azaz Őrvölgyön át Zágorhidáig, majd innen a Cserta mentén az Ortaházi kapuvölgyig, aztán a Berek patak mentében, amely mögött

[312] DI. 37.006.

őrikozmadombja állta a vártát,[313] Tófej és Pusztaeredicsen keresztül a Válicka mentében, Bánokszentgyörgyön át, a Tolmács melletti Bécen, Becsehely felé húzódott a gyepüvonal. Lehetséges, hogy a Tófej és a Pusztaedericsi várjobbágyok esetleg a megnemesítésük előtt nem is várjobbágyi, hanem Szent László hódítása előtt őri szolgálatot teljesítettek. Szent László kitolván az ország határát a mai vonalra, a gyepü elvét és az őri intézményt is oda vihette át. Az itteni őrtelepek lakóit pedig a vármegyék katonai szolgálatot teljesítő várjobbágyi beosztásába sorozta be.

A gyepüvonaltól kifelé és befelé is zárt erdőrengeteg terült el. Északnyugaton a Zalavölgy védelmére tolták előre az Őrséget, e vonalon belül helyezkedtek el az őrök birtokai, amelyek még a gyepühatáron inneni erdőrengetegben terültek el. A mai katonai műszavakkal élve, a gyepüelv olyan védelmi sáv volt, melynek a határvonala az első lövészárok rendszer, mely előtt találjuk a torlaszok övét, ma farkasvermek és drótsövények védelmi berendezéseit. A lövészárok vonalán innen a mélységben tagozódik a főellenállási vonal. Ebben a mai ellenállási övben találtuk meg régen az őröknek a birtokait. Támadó idegennek először az erdőrengetegen kellett áthaladnia, itt beleütközött az eltorlaszolt kapuvölgyekbe és az őrszemek vonalába, melyen belül a különböző őrbirtokok és őrhelyek helyezkedtek el. Az ellenség csak mindezen védelmi biztosítási rendszer áthaladása után érhetett az ország tulajonképeni területére. A gyepüelve nem is a nagy sereggel szervezett támadások megállítását célozta, hanem csak késleltető berendezés volt. Amíg az ellenség a gyepüelvét áthaladta, az őrszemek értesítése alapján gyülekezett össze a szervezett katonaság. A gyepüelve tulajdonképpen rögtöni védekezésül csak a portyázó rablócsapatok betörése ellen szolgált.

Göcsejben a gyepühatárvonalon belüli területen a paraszti kis és középbirtok és a nemesi középbirtok alakult ki (100—200 holdig). A gyepühatárvonalon túl nagybirtokrendszert találunk. A magyar paraszt, melynek nagy százaléka az egytelkes nemesek leszármazottja, Göcsejben elszaporodik és virul ősi telephelyén. Az újonnan telepített helyeken, az idegen nagybirtokszervezet gazdálkodási rendszerének kísérőjét, a mezőgazdasági elproletáriasodás kísérő jelenségét találhatnók, ha Göcsej déli részén a nagybirtokon túlnyomólag az erdőbirtokot kitevő gazdasági kiegyenlítődés ezt meg nem akadályozta volna. A tősgyökeres magyar parasztság kialaku-

[313] Zala megye története 62. l. Hencsénél is volt gyepü: Hencsgyipi.

lásának, birtokszervezetének kérdését tehát csak úgy tudjuk helyesen kutatásunk mikroszkópjának lencséje alá állítani, ha ilyen idegen behatásoktól mentes, zárt speciális vidéken folytatjuk azt le. A jövőben szeretnők Göcsej északi részén elterülő nemesi községek egyikének másikának társadalmi és gazdasági életét megvilágítani. A Zalamenti községeinkben már voltak nagybirtokok és ennek következtében uradalmi gazdálkodás. Így azok túlestek érdeklődésünk körén.

Vizsgáljuk meg a térképünket, a községek említési dátumát; azt találjuk, hogy a XII. századból csupán a nemesi községek legelőkelőbbjeinek és egy átírt oklevélből a három nagybirtokká alakult községnek neve ismeretes. A legtöbb községünk a XIII. századból való. Alig kevesebb a XIV. században találtak száma. A XV. századból újólag megismert községek száma a legcsekélyebb, ezeknek legnagyobb része a Bánffi uradalomból került ki. Ha az okleveleket figyelemmel kísérjük, a családok számainak fejlődése hellyel-közzel a középkor elejéről a községenkénti 2—3 számról 10—12-re felnő. Az újkorban e szám 30—40-et is eléri. A gazdálkodás földközösségi gazdálkodás volt, a XIV. században a családok a közös birtokokat elosztják, mint 1338-ban a mileji nemesek is tették.[314]

A nemesi községek területén az erdő folyton fogy, az egyes telepek maguk körül irtják a rengeteget, míg az irtások egyszer össze nem érnek. Az erdő a nagybirtokon szinte érintetlen. A kisebb telepeken lakó kirajzott családok egyikemásika — itt nagyszülőkig felmenő, 10—12 tagot számláló családot értünk — megfogy, akkor újra visszamegy a faluba. Különösen az újkorban, a XIX. század végén és a XX. század elején a kötelező iskolaoktatás és a templombajárás kényszere, meg a fejlődő kultúra és a civilizáció társadalmat vonzó hatása a kisebb telepeket nagyobb faluvá vonja össze.

Dolgozatunk legfontosabb feladata a göcseji magyarok népi származásának a megfejtése. A göcsejiek, különösen a szegvégződésű falvak lakói, a becsvölgyi őrök leszármazottai, székelyeknek tartják magukat. Erre a származásukra nagyon büszkék. Azt tartja a néphiedelem, hogy a szeg szó a székből származik. Eleinte magam is székely határőrök egy idejutott csoportjának hittem őket, s nagy örömömre szolgált, ha a dülőnevekre vonatkozólag valami székely származást tudtam kikutatni a nyelvészeti könyvekből. Később Belitzky Jánossal egyetértve a göcseji spekulátorokat avar-székely leszármazot-

[314] Z. O. I. 338—339. l.

taknak tartottam.[315] Sőt bizonyítani is akartam Belitzky azon felfogását, hogy a spekulátorok a Nyék törzs maradékai. Ugyanis találtam egy Hernyék nevű falut. Igaz ugyan, hogy ez a telep a határvonalon túl, a gyepüelvében fekszik.

Kutatásom későbbi során gyakran találkoztam a Kál és Kálóc nevekkel és még sok törökeredetű dülővel. Oklevelekben feltünő sok törökeredetű személynevet találtam. Ez a körülmény eleinte kikerülte a figyelmemet és csak később, amikor mind gyakrabbá váltak a török származású szavak és családnevek[316] (lásd Milej községre vonatkozó oklevelekben, sőt Nagylengyel községnél is, azután a becsvölgyi összeírásokat), szeget ütöttek a fejembe. Tudjuk azt, hogy a magyarság finn-ugor, azaz magyar nyelvű volt, de beszélte a turk nyelvet is. A honfoglaló ősök mind a két nyelvet használták, így ezen kétnyelvűség itt elég magyarázat lett volna a sok török szóra. Mikor már az összes községek dülőnevei és okleveles adatai összegyűjtésén túlestem, akkor vettem észre, hogy majdnem az összes nemesi családnevek törökös hangzásúak, „Illarem, Boxam, majd Boda,[317] Emericus comes filius Itimerii" neveket olvastam,[318] ez utóbbi személynévről Németh Gyula Melich után azt állítja,[319] hogy ezen töröknév viselője mohamedán vallású volt, sőt azt is mondja továbbá, hogy Turóc megyében — Mályusz munkájával kapcsolatban — a XIII. században mohamedánok éltek. Vajjon, ha a Felvidéken mohamedánok éltek, itt Göcsejben, ahol oly gyakori a törökös eredetű családnév és helynév, miért ne élhettek volna mohamedánok? Esetleg a göcsejiek nem a turk kazárokból kirajzott kabarok leszármazottai-e, kik részint mohamedánok, sőt csekély százalékban zsidók is voltak? Ugyanis találtam Bárhely község dülői között egy „Báth" nevű dülőt, melyről az Etimológiai Szótár azt állítja, hogy zsidó eredetű és cseber a jelentése. Egy Zebeckére vonatkozó oklevélben „Jula, ... Bulchow" neveket találtam.[320] Tudtam azt, hogy a kabarok az

[315] Belitzky János: Nyugat-Magyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. „A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve" 1934. 56—74. l.

[316] Okuz, Luthár, Moch, Both, Rede, Biych, Jacob, Sidou, Geur, Murch, Petro, Hernei; W: Á. U. O. VI. 532. — Both, Farkasius, Bothony, silva kaluow; W: Á. U. O. VII. 316. l. — Boda, Gáthál filius, Salamonis, Myke, filio, Nikolai, Dominicc, filio, Hermani, Abraham, filió Adriani, ac Matyus, stb., Miley filio, Beech és terram Kano Z. O. I. 338—339. l.

[317] Z. O. I. 50. .l.

[318] Z. O. I. 70. l.

[319] Hóman B.: A történetírás új útjai. Bpest, Egyetemi Nyomda, 1934. Németh Gyula cikke. 377. l.

[320] W: Á. U. O. VII. 17. l.

előőrsök szerepét vitték a honfoglalás alkalmával. Megzavart, hogy Becsehely mellett, Göcsej határán túl Kistolmács falut leltem. Ezen falu lakosait az *Őrhely melletti tolmácsok leszármazottainak véltem.* A Horkák nevének Harkály alakban való előfordulása nem engedhette meg nekem, hogy a kazárokkal kapcsolatos gondolataimat, mint megállapításokat, papirra vessem.

Május hó közepén Gyóni Mátyás fiatal nyelvész tollából igen érdekes cikk iródott.[321] Ő bizanthológiai kutatás közben jött rá arra, hogy a kabarok a kazároktól elszakadt nyolcadiknak vélt törzs, jelentős szerepet vitt a Kárpátok alján letelepedő magyarság életében. Azt tartja a kabarokról, hogy őket a kazár törzsközösségben kvalizoknak hívták, részint a karaita zsidó és a muzulmán hitet követték. Harcias nép voltak. Konstantinos is sokszor megemlíti a kabarokat. Ezek a kvalizok fellázadtak a zsidó kazár vezetőség ellen és azért szakadtak el és csatlakoztak a magyarsághoz. Igy ír tovább Gyóni: „Természetesen nehéz volna ma már kimutatni, hogy a kazáriai zsidó vezetőség ellen fellázadt kabarok között számbelileg mennyi lehetett a kvaliz elem. Bizonyítani csak annyit tudok, hogy a Balaton vidékén letelepedett Harkák dinasztiája és ennek szállásnépe kvaliz lehetett." Ezen állításait a dülőnevek alapján, mint bizonyítékok alapján átültethetjük Göcsejbe. *Kimondhatjuk tehát bátran, hogy a göcseji megnemesített spekulátorok, várjobbágyok és törzsökös nemesek ősei kvaliz kabarok voltak.* A sok Kálóc nevű falu neve a *kvaliz—kaliz—kaluz—kalóz—kálóc* etimológiai változáson ment át. Igy maradt fenn a mai kor emberére. Göcsejben tehát a Horkák népe élt. *A dülőnevek összegyüjtése és az okleveles adatok összevetése, no meg Gyóni fentebbi cikke juttatott azon megoldásra, hogy megállapíthassuk, miszerint a ma békésen szántóvető göcsejiek a legharciasabb törzs leszármazottai. A Horkáknak a népe él e „göcsörtös" dombosvidéken, azon vezéreknek a népe, akiknek a kardjától egy évszázadon át rettegett a Nyugat.*

Szerettük volna Göcsej középkori telephelyeit egy-egy más vidék telepeivel — különösen a Dunántúlon — összehasonlítani. Érdekes lett volna ez az összehasonlítás oly területtel, ahol a falusi népesség nem a szabad nemességből tevődött össze, hanem a jobbágynépességből. Sajnos, összehasonlítást nem végezhettünk, mert a dülőnevek és az oklevelek egybe-

[321] Fiatalok országútján. I. évf. 3. sz. Gyóni Mátyás: Góg és Magóg fia. 74—77. l.

GÖCSEJ

KÖZÉPKORI TELEPEI

oklevelek alapján

0 1 2 3 km

Jelmagyarázat:

- település a XII. szd.-ból
- " a XIII. "
- " a XIV. "
- " a XV. "
- " a XVI. "
- a " várföld volt
- becsvölgyi község
- hospesek lakták
- elpusztult telep
- szőlő lett
- a gyepü határvonal kb.

vetésével ennyire részletes helytörténeti kutatást és helytörténeti térképet még nem ismerünk.

A népiség származástani, nyelvészeti megoldásával nem foglalkozhattunk behatóbban, mert, őszintén megvallva, nem vagyunk nyelvészek és más tudományágba nem kontárkodhatunk bele, legfeljebb a legkézenfekvőbb és már megoldott tételekből igyekeztünk levonni a következtetéseket. Reméljük, hogy az egybegyűjtött dülőneveinknek és Holub meg Csánki kutatásait kiegészíteni célzó oklevelek adatgyűjtéseinknek a nyelvészek hasznát tudják venni az érdekes vidék különös nyelvészeti problémáinak megfejtésénél.

Igyekeztünk a földrajz segítségével Csánki és Holub J. által megtalált, de be nem rajzolt telepek pontos helyét megkeresni. Az általuk átkutatott és könnyen hozzáférhető oklevelek, adatok átnézésére az ösztökélt, hogy a földrajzi ismeretet és a dülőnévkutatást Csánki és Holub munkái nélkülözték. Ennek hiányában a figyelmüket kikerült adatokat is összegyűjtöttük és térképre vittük. Így több elpusztult telepet ismertünk meg, mint Csánki. Holub József Zala megye középkori történetét tárgyaló munkájának pedig Göcsejre vonatkozó gyepü és várföld kutatásait kíséreltük meg szerény tehetségünkkel egy lépéssel előbbre vinni.

A budapest-józsefvárosi róm. kat. plébánia-templom

Irta: Dr. Schoen Arnold

A Józsefvárost a 18. század derekán Alsó-külvárosnak, majd Pacsirtamező-külvárosnak nevezték. Nevezetessége a keleti határában emelt Kálvária volt. Jámbor lakossága 1771-ben haranglábat emeltetett és e haranglábra a következő szövegű harangot szereltette: „Goss mich Johann Kohl Pesth 1771, von der Gemeinde in der Pesther Vorstadt Lerchenfeld bin ich geschaft worden." Az erősen népesedő Pacsirtamező-külváros számára, amely egyházjogilag a belvárosi plébániához tartozott, gróf Batthyány József hercegprímás 1777 szeptember 30-án önálló plébániát létesített és lelkészévé Mechler Józsefet nevezte ki. Mechler 1777 novemberében kezdte meg működését.

A különálló plébániával megerősödött Pacsirtamező-külváros bírája és esküdtjei 1777 november 4-én írásban fordultak Pest város tanácsához következő kérelmekkel: e külváros II. József római császárról Józsefvárosnak neveztessék, építendő temploma Szent József tiszteletére dedikáltassék és a templom a harangláb mellett kiszemelt téren épüljön föl. A városi tanács mind a három kérés teljesítését jóváhagyta. Plébániául egy mészáros házát bérelte ki a kegyúr város. Ennek egyik szobája szolgált ideiglenes szentélyül. Eléje fából hajó épült 380 lélek befogadására, pedig a lélekszám ekkor már 3700 körül mozgott. Tornyocska is került a faépületre; ebbe a különálló harangláb harangjai is elhelyeztetvén, a különálló harangláb elbontatott.

A lebontott harangláb a mostani plébánia-templom helyén állott. A mai Mária Terézia tér parkja helyén tócsa, vagy inkább pocsolyagödör terült el. A plébánia-ház pedig az ideiglenes fatemplommal együtt e tér déli sarkában feküdt, ahol most a plébániaépület emelkedik. A plébánialakot a szomszédos saroktelekkel csakhamar megvásárolta a kegyúr város és állítólag már 1780-ban új plébánialakot építtetett a saroktelken; ezáltal a fatemplom különálló épületté lett. E plébánialakról és a mellette állott ideiglenes templomról nem ismerünk egy-

korú ábrázolást; helyszínrajzát azonban megőrizte Balla Antal mérnök egykorú térképe, amelyen a fatemplomocska Eccles. Asseritia, a plébániaház a kerttel együtt Parochia h. szavakkal van megjelölve a mellékelt fölvétel szerint. És megmaradt a templom belső berendezésének a vázlatos leírása 1781-ből. Eszerint e templomnak volt három hordozható faszobra Szűz Mária, föltámadt Krisztus és Szent Vendel alakjaival, három harangja, négyváltozatú kis orgonája, oltárán Segítő Szűz Mária kegyképe, negyven különböző képe, végül reliquiák Krisztus keresztfájából, Szent Anna csontjából és Szent Balázs hamvaiból.

Ebben a kezdetleges templomhelyiségben küzdelmes volt nemcsak a pasztoráció, de kényelmetlen volt a hívek elhelyezkedése is. Természetesen nagy ünnepek alkalmával a hívek egy része künn rekedt. Ezért napirendre került új, állandó, nagyterjedelmű templom építésének a kérdése. Sok tárgyalás után annak a fölépítésébe a kalapos király is beleegyezett 1786 szeptemberében. De a kamarai adminisztráció nem a polgárság által kiszemelt és a városi tanács által jóváhagyott helyre, a lebontott harangláb helyére tervezte a templomot, hanem a gazdag és befolyásos Hülff Móric Bálint őrnagynak, Pest város bírájának és volt polgármesterének az akkori Conti- és Veréb-utca közti telkére. E telket a városi tanács templom céljára báró Schilson János kamarai adminisztrátor kívánsága folytán 1788 augusztus 29-én megvásárolta 900 forintért. Mivel Schilson jelentése szerint az új templom építését kamarai építész terve alapján és a kamarai adminisztráció felügyelete mellett engedélyezte az uralkodó, a templom építése a Hülff-féle telken, Balla térképén Fundamentum Ecclesiae szavakkal megjelölt helyen, Tallherr József kamarai építész terve szerint Kundt Ignác kőművesmester kivitelezésében indult meg. Az alapkőletétel 1788 szeptember 28-án történt pókateleki Kondé Miklós apát érseki vikárius szertartásával. Az épülő templom számára plébánosa, Mechler, a kamarai adminisztrációtól kérelmezte a ferenciek bezárt budavári templomának a szószékét, orgonáját, padjait, sekrestyeszekrényeit és két mellékoltárát, azonban eredmény nélkül.

Az építés már kezdetben is lassan haladt. A következő év májusában meghalván Mechler, helyébe gróf Csáky László prímási szertartásmester lépett rövid időre. Az építést azonban ő sem tudta előbbre juttatni több okból. Mindenekelőtt egységes építési terv hiányzott; az alapozás nem állott arányban az építendő boltozatokkal; a hívek idegenkedtek az alkalmatlanul fekvő, némileg félreeső telektől; központi fekvésű helyet kívántak a templom számára; a városi tanács hadiadók, rend-

kívüli kiadások (nemzeti iskola, belvárosi templomtornyok, kórház, színház) részben folyó, részben jövendő terheivel a vállán éppen nem akadozhatott bőkezűen, még hozzá javaslata ellen választott helyen épülő templomra. Így a templom alapfalainak az építése után bizony szünet állott be az építésben. A templom szüksége pedig a lakosság szaporodásával nőttön nőtt. Ennek következtében a Józsefváros 1791 augusztus 18-án a hercegprímáshoz fordult közbenjárásért. Föltárta, hogy fatemploma kicsi, szűk, düledező, télen hideg; harangozás alkalmával nemcsak a tornyocska, de az egész templom mozogremeg; a tetőzet bedűléssel fenyeget... Eredmény: a következő évben megerősítették a fatornyot. Végre a hercegprímás közbenjárására a kamarai adminisztráció is belátta az új templom helyének alkalmatlan voltát és véget vetett a további építésnek.

Az új templom helyéül most a báró Harruckern-féle telek (Balla térképén e kert-telek B. Harukker szóval jelölve) került szóba; ezt a nagy fundust azonban az örökös özvegy gróf Károlyi Antalné, született báró Harruckern Jozefa nem engedte át. Így nem maradt más hátra, mint a lebontott harangláb területére visszatérni, amelyet a hercegprímás és a városi tanács is ismételten legalkalmasabbnak tartott és 1793 október 29-én e hely mellett döntött a városi tanács a helytartótanácshoz intézett válasziratában. Építésre azonban még gondolni nem lehetett, mivel a fölhagyott templom építése fölemésztette a templom-pénztár folyósítható összegeit és ezért új pénzforrásról kellett gondoskodni. A hercegprímás 1796 májusában kieszközölte a királytól, hogy a bezárt józsefvárosi Kálvária-kápolna vagyona, 10.666 forintnyi összeg a józsefvárosi plébániatemplom építésére legyen fölhasználható. Ennek biztosításával a hercegprímás augusztus 19-én megvizsgálta az építendő templom helyszínét és meghallgatván több meghívott építőmester véleményét, alkalmasnak jelentette ki a helyet a plébániatemplom számára és a templom tervezését általános óhaj szerint Kundt Ignác kőmívesmesterre bízta. A félbenmaradt, Hülff-telki templom anyagának az új templom-telekre való szállítását a józsefvárosi lakosság ingyen vállalta és az átfuvarozást még az ősszel teljesítette. A józsefvárosi hívek további áldozatkészségének a méreteit nem ismerjük; de tudjuk, hogy ez év végén Schininger Mátyás végrendeletileg 15 mázsa súlyú harang költségeit vállalta és külön 400 forintot hagyományozott oltárképre, amelynek ábrázolását képezze: „Es stunde auch bey den Kreuz Christi seine Mutter".

Kundt szeptember 9-ére megcsinálta a költségvetést és október 8-án terveit a városi tanács fölterjesztette a helytartótanácsnak jóváhagyás végett. A terveket a nádor december

20-án helybenhagyta és egyúttal a Kálvária vagyonának e templom építésére való királyi engedélyezéséről is értesítette a városi tanácsot. Az alapvetés így 1797 kora tavaszán kezdődött, amelyet a hercegprímás márciusban személyesen megtekintett és Kundt fölvilágosításai alapján jóváhagyott. Az alapfalak építése a talajvizes területen elég gyorsan haladt, úgyhogy 1797 július 2-án Kondé püspök megszentelhette az alapkövet. Az alapkőbe helyezett okmányt, miként az első alkalommal, úgy most is Mayer Ágost rézmetsző készítette. Az építőmunka, amelyben résztvett Lichtenwallner Ferenc ácsmester, Alter Antal asztalos, Mayer Mihály és Feszl Mihály kőfaragómester, Salm Lipót szobrász 24 pilaszterfej kifaragásával és Schöfft József festő, eltartott 1799 késő őszéig. Mivel a templomra égető szükség volt, torony nélkül és új berendezés hiányában a régi fölszerelés fölhasználásával a templomot 1799 november 17-én Pfingstl Mihály (e plébániának 1790—1798 között plébánosa és az épülő templomnak lelkes szorgalmazója) terézvárosi plébános benedikálta, majd benne az első ünnepi misét mondta, amely alatt Fournier Lujza asszony, a színház első operaénekesnője énekelt.

Az istentiszteletek és szertartások, mivel már a főhomlokzat befejezésére és toronyra sem telt, a fatemplomból áthozott berendezés mellett tartattak. Egyszerű kőantipendiumú főoltárán faszentségház állott a Segítő Szűz Máriának anathemákkal borított képével és Szent József festményével. Két mellékoltára közül, amelyekről már az egykorú leltár is mint rosszkarban levő, elhasznált faépítményekről emlékezik meg, az egyik páduai Szent Antal képével volt díszítve s a klarisszák eltörölt pesti templomából származott, a másik a Szent Kereszt tiszteletére szolgált. Kőből faragott keresztelő medencéjét fafedél zárta. Szerény faszószéke és kis orgonája szintén a fatemplomból került ide.

Az orgonával csakhamar baj történt: 1799 december 5-én ugyanis a zenekórus orgonástul leszakadt és a törmelék elöntötte azt. A déli időben esett omlás emberéletben ugyan nem tett kárt, de nagy izgalmat váltott ki és áldaltan bizalmatlanságot szült Kundt iránt. A siettetett építőmunka megbosszulta magát. A december 9-én megtartott helyszíni szemle alkalmával Zitterbarth Mátyás és Hild János építőmester megállapította, hogy a zenekórus építését Kundt elsiettette, a falazás már nem száradhatott ki s a reáhordott nedves föld végzetessé vált; így a kár megtérítése Kundtot terheli, aki a követelésnek eleget is tett. 1802 márciusában a templomgondnok a Kálvária vagyonából még hátralevő 2669 forint kiutalását kérte új főoltár és torony építésére, de eredmény nélkül. A

bizalmatlanság Kundttal szemben ugyanis egyre növekedett, kivált amikor Kasselik Fidél és Brein Fülöp építőmester megvizsgálta a templom boltozatait és tetőszékét s aggodalmas repedéseket észlelt, amelyeknek helyrehozatalát már Kasselik Fidél végezte. A nedves talajra alapozott templomépületen, amely alá a nedvesség miatt kripta sem épült, talajülepedés következtében keletkeztek bizonyos repedések, amelyek ugyan nem vezettek szerencsétlenségre, de Kundtnak rendkívül sok keserűséget okoztak és megrendítették helyzetét.

Amidőn 1804 december 14-én Schrajer Ádám plébános a városi tanácsnál kérelmezte a templom befejezetlen főhomlokzatának és hiányzó tornyának a fölépítését, Kundt már szóba sem került, hogy befejezhesse művét, hanem a terézvárosi templomot építő Kasselik Fidél felé fordult a bizalom. Bár Schrajer rámutatott a fadeszkákkal borított homlokzat befejezetlenségéből eredhető bajokra, anyagi előfeltételek hiányában várakozni kellett a homlokzat és a torony kiépítésével. A nehéz körülmények között épülő templom 1806-ban a halász-céhnek a belvárosi plébániatemplomból kiselejtezett oltárával, majd a következő évben ugyanonnan kiselejtezett nyolcváltozatú orgonával gazdagodott. amelyet még 1715-ben készített Körmöcbányán Zorkowsky Mátyás orgonaépítő a belvárosi templom számára.

A főhomlokzati terv elkészítésével csak 1807 december 23-án bízták meg Kasselik Fidélt. Ennek a kiképzésénél Kasselik teljesen eltért Kundt középtornyos tervétől. Készített ugyan középtornyos, de két saroktornyos főhomlokzati tervet is. A középtornyos terv nagyjában hasonló volt a terézvárosi plébániatemplom főhomlokzatára készített és kivitelre elfogadott tervéhez. (Annak tervét lásd a Történetírás 1938. évi II. folyamának 2. számában.) Mindkét tervnél azonban a Kundt-féle főhomlokzatot belső falnak fölhasználva, a templom hosszát földszinti zárt előcsarnok és fölötte az orgonakarzat mögött zárt emeleti helyiség terjedelmével toldotta meg két oldalt a hajó falából kilépő rizalit módján.

Kundtot a sors megkímélte attól, hogy meglássa művének más építőmester által való befejezését, mert 1809 augusztus 4-én, ötvenéves korában meghalt. És Kasselik csak hosszadalmas tárgyalások után 1810 januárjában kapott engedélyt mind városdíszítési, mind templomerősítési szempontból előnyösebb két saroktornyos főhomlokzati tervének a kivitelére. A kéttornyos főhomlokzat Kronberger János kőfaragó és Wieser Ferdinánd ácsmester munkájával 1814-ben befejeződött ugyan, de pénz fogytán a tornyok rézsisak helyett csak lapos gúlatetővel zárattak le. A homlokzat orompárkányának

a közepére tervezett Szent József kőszobrát pedig csak 1820 áprilisára készíttették el Dunaiszky Lőrinc szobrásszal 350 forintnyi összegért. Ugyanez időben rendelték meg a toronyórát Rauschmann József budai órásnál, aki előnyösebb árajánlatot tett, mint Engelschalk János pesti órás.

Az 1822 május végén megtartott kánoni vizsgálat a következő felszerelésű oltárokat találta. A szentélybeli, kőből épített és márványozott főoltár szentségházát a Segítő Szűz Máriának anathemákkal borított képe díszítette; mögötte a falon Szent József képe fehér keretben, fölötte a Szentháromság képe fekete keretben függött. A hajó evangéliumoldali első mellékoltára a szobros Szent Kereszt, illetve Kálvária volt; ennek kőből való fölépítéséhez és márványozásához használhatták föl Schininger végrendeleti adományát, valószínűleg 1801 vagy 1802 folyamán, mivel az 1802. évi leltár mint új oltárt említi, amelynek három álló szobra volt; a kánoni vizsgálat idején a kereszt tövében azonban már Mária Magdolna festett képe volt alkalmazva. Ezen az oldalon a második mellékoltárt az eltörölt klarisszák páduai Szent Antal képével díszített, fából készült oltára képezte; oromzatának megviselt képe Mária születését ábrázolta. Ez oltár mellé volt helyezve a pesti halász-céhnek a Segítő Szűz Mária képével ellátott, ugyancsak megviselt külsejű faoltára. A leckeoldali oltárok közül az egyik a nepomuki Szent János oltára Szent Rókus és Sebestyén szobraival, tabernaculuma felett a brünni Mária kegyképével, továbbá az oltár címbeli szentjének képével és kétoldalt Joachim—Anna és Zakariás—Erzsébet képeivel volt díszítve. A másik oltár közepébe pedig a Segítő Szűz Máriának állítólag 1694-ből származó, anathemákkal teleaggatott képe volt ágyazva; fölötte Szent Imre képe függött kétoldalt Péter és Pál apostol faszobraival ékesítve. Ahány oltár, annyiféle változat egységes művészi elgondolás nélkül. Közülük csak a Kálvária-oltár képviselt művészi magaslatot, ami erősen szembeötlött.

A nemes ízlésű Rudnay Sándor hercegprímás már a vizsgálat során is tett néhány megjegyzést a berendezés módosítása végett, majd írásbelileg is elrendelte az ezüst anathemák eltávolítását és értékesítését; a főoltár Szentháromság képét, amely az ő szavai szerint „eleganti Ecclesiae Structurae minime congruens" szintén eltávolíttatta; sőt finom ízlésével megsemmisíttette a nagyobbik Szűz Mária szobor fejére illesztett hajzatot is. Ennek hatása alatt 1824-ben az ezüst anathemákat thuribulum készítésére használták föl. 1825-ben Koller Krisztina kétezer forintot adott a Szent Kereszt oltárral szemben állott és az ideiglenes fatemplomból ide átplántált nepo-

1. A józsefvárosi templom környékének a helyszínrajza 1795 körül Balla Antal térképéről.

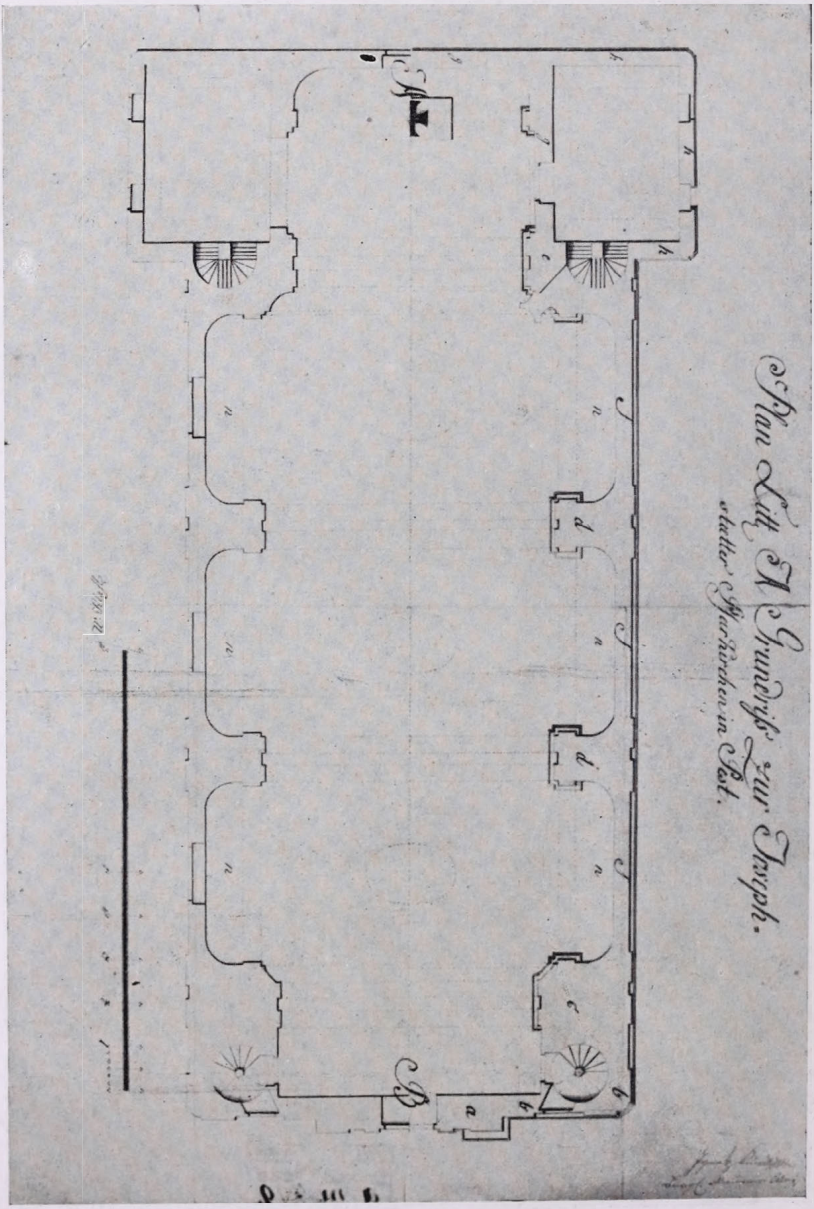

2. A józsefvárosi templom alaprajza Kundt Ignáctól 1796-ból.

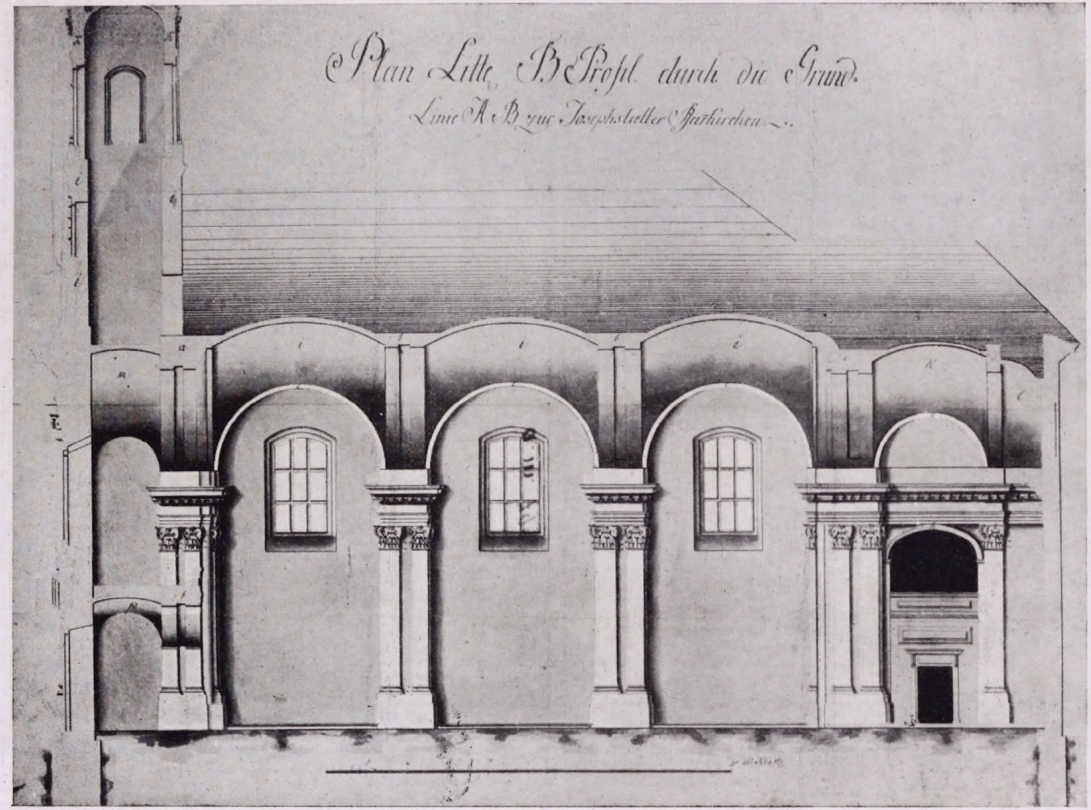

3 A józsefvárosi templom tervének hosszmetszete Kundt Ignáctól 1796-ból.

4 A józsefvárosi templom főhomlokzatának a terve Kundt Ignáctól 1796-ból.

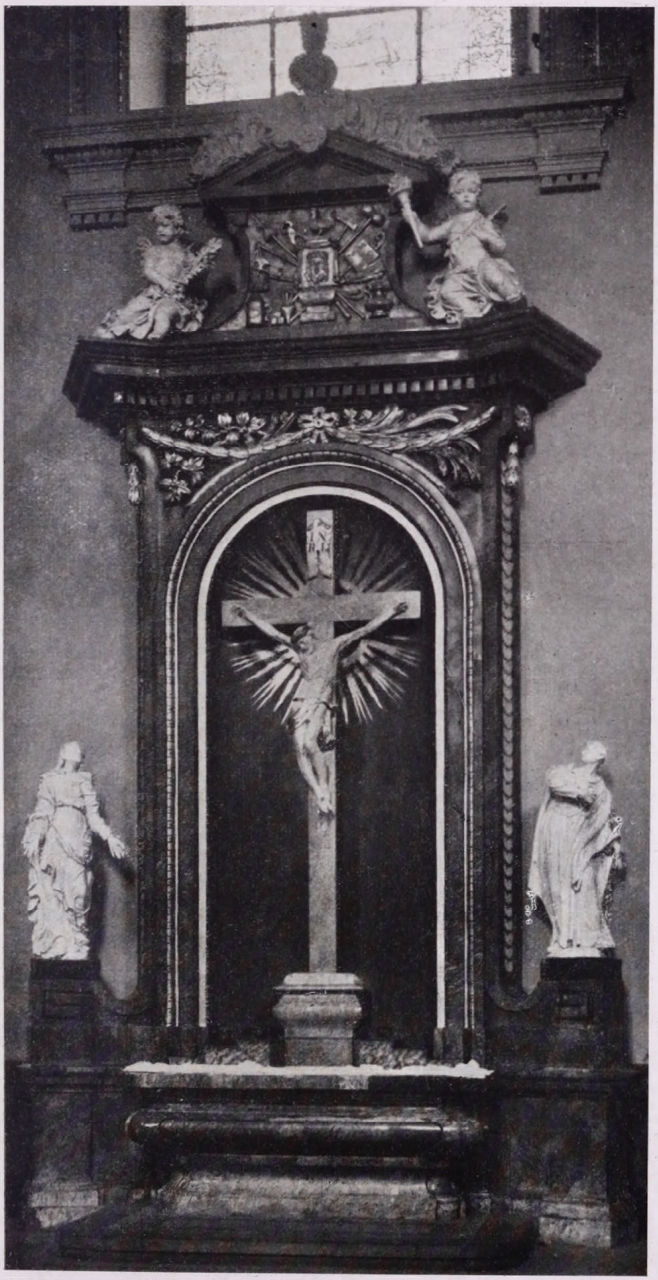

5. A józsefvárosi templom Szent Kereszt mellékoltára, épült 1801 vagy 1802 folyamán.

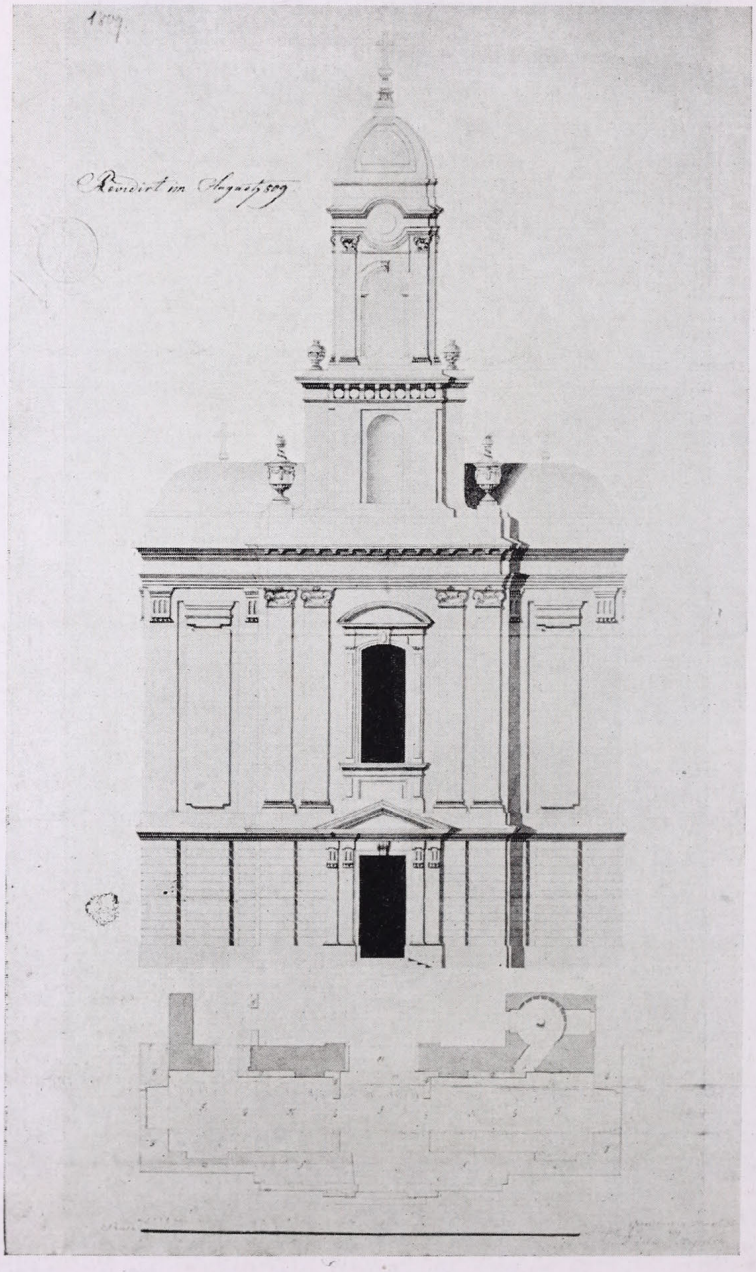

6. A józsefvárosi templom főhomlokzatának elejtett tervrajza, Kasselik Fidéltől 1809-ből.

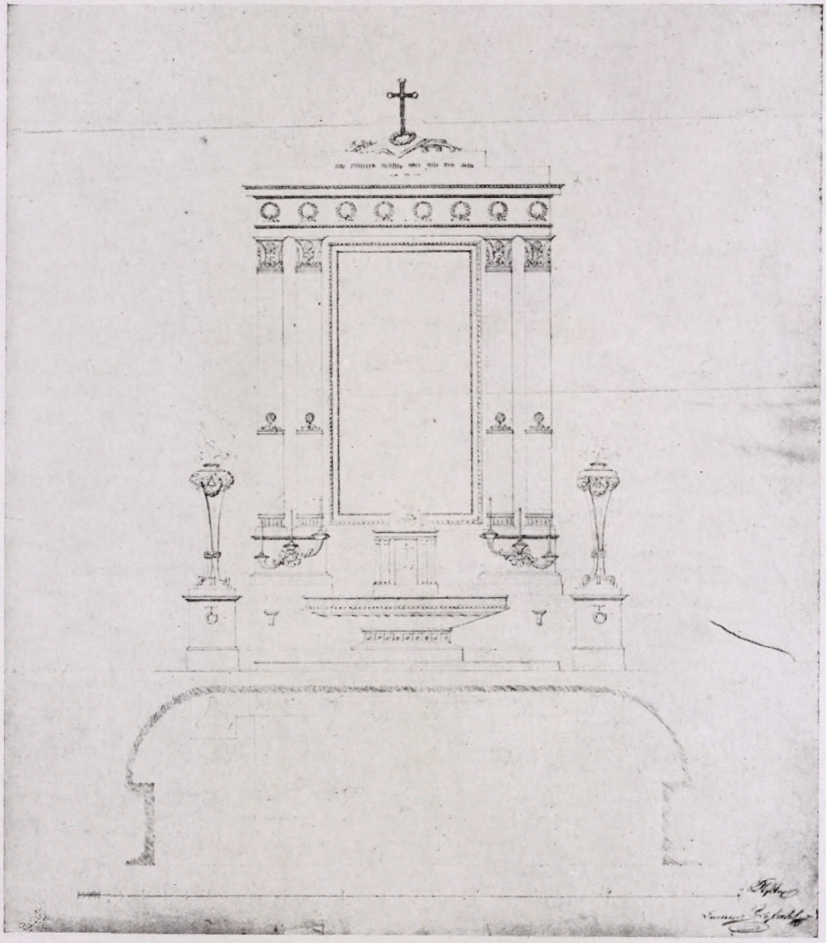

7. A józsefvárosi templom mellékoltárának elejtett terve, Zofahl Lőrinctől 1825-ből.

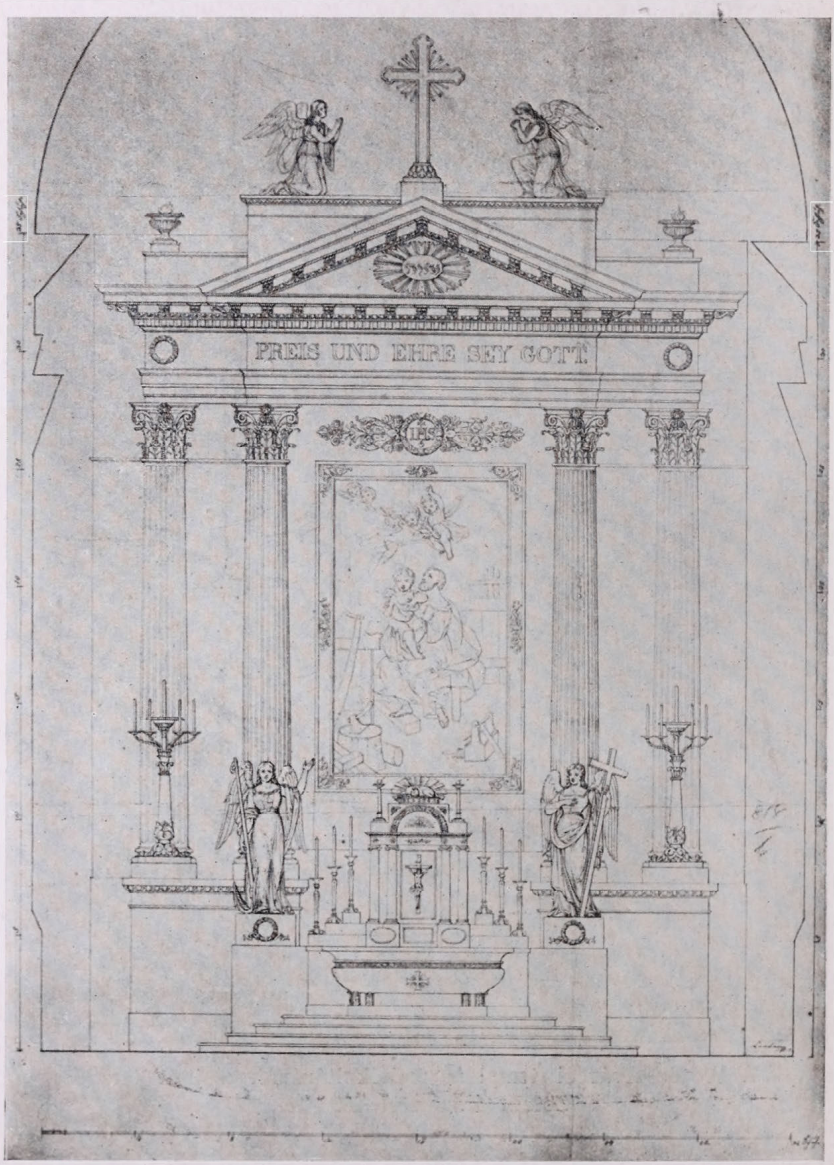

8. A józsefvárosi templom főoltárának elejtett terve, Landau Lénárttól 1833-ból.

muki Szent János oltár helyére építendő új oltár számára, amely alakjában hasonló legyen a Szent Kereszt oltárhoz. Az oltárra Zofahl Lőrinc építőmester pályázott Leipold Antal asztalossal és Weiss György szobrásszal társulva egyfelől, Landherr András építőmester viszont Maurer János márványozó szobrásszal és Huber József aranyozóval társulva másfelől. A városi tanács Zofahl faoltár tervét (lásd a képek között), amely klasszicizáló empire stílusú fölfogásával teljesen elütött a Szent Kereszt oltár copf sítlusú alakjától, elejtette és Landherr kőből tervezett oltárának a kivitelezése mellett döntött; egyúttal pedig az oltárkép megfestését nem a fiatal, tapasztalatlan Kopper (Kropper) festőre, akit Landherr ajánlott, hanem Landau Lénárt rajziskolai festőre bízta. Az oltár 1825 augusztus 25-e és 1826 július 23-a között készült el a márványozással, aranyozással és az olajfestésű oltárképpel együtt, amely Szent János evangélistát tanítványai között prédikálva-tanítva ábrázolta.

A két hasonló fölépítésű, a barokkból a copfba áthajló stílusú Szent Kereszt és Szent János evangélista mellékoltár láttára még hangsúlyozottabban rívott ki a főoltár szegényes és a szentély monumentális méreteihez aránytalanul kicsiny volta. Az építendő főoltárra már 1801-től folyt a gyüjtés, amely azonban főleg 1825-től kezdett számottevő adományokkal gazdagodni. A józsefvárosiakat ugyanis bizonyos nemes vetélkedés szállotta meg a szomszédos terézvárosiak plébánia-templombeli művészi kivitelű oltárainak a hatása alatt, amelyeket Pollack Mihály tervezett és aránylag elég gyors egymásutánban éppen ezidőtájt valósított meg. Ezért színvonalon maradás kérdésévé lett a főoltár ügye, amely mélyrehatóan érdekelte a józsefvárosi plébániatemplom vezetőit. Amikor pedig 1832-ben Wolschag (Volszág) József tízezer forintnyi összeget hagyományozott a józsefvárosi plébániatemplom számára, Schönbach József plébános 1833 január 10-én elérkezettnek látta az időt arra, hogy fölkérje a városi tanácsot mint kegyurat a főoltár létesítésére. Schönbach előadta, hogy a plébánia fennállása óta már 56 esztendeje nélkülöz méltó főoltárt; kérte a tanácsot, hogy a legtetszetősebb stílusban (stili elegantissimi) készíttessen főoltárt; végül ígérte, hogy ha még ez évben megkezdődik a főoltár építése, a józsefvárosi hívek ingyen adnak hozzá téglát és követ. Szepessy Ferenc városi tanácsos csakhamar fölszólította Brein (Prein) Ignác építőmestert és Landau Lénárt rajztanító festőt egy-egy terv készítésére. Mind a ketten klasszicizáló, korinthusi rendszerű főoltár tervet készítettek. A Brein-féle terv négy korinthusi oszlopos keretarchitektúrát vázolt ormán a Szentháromság cso-

portjával, főpárkányán két geniussal; a tabernaculum fölött két repülő genius-angyal baldachinumot tartott volna. A Brein-féle tervrajz, úgy látszik, elkallódott. Landau terve viszont megmaradt; a képben is mellékelt neoklasszikus stílusú főoltár-terv a Hit és Remény angyal-szobrával díszített oltárt mutat, amelynek háttéri keretarchitektúrája korinthusi rendszerű oszlopok és pilaszterek tartotta tympanonos gerendázatból áll, orom-attikáján a keresztet térdelve imádó angyalpárral. A terézvárosi templom Pollack-féle főoltárának a hatása alatt készült Landau-féle terven a keretarchitektúrába helyezett oltárkép Szent Józsefet ölében ülő kisded Jézussal asztalosműhelyében ábrázolja. A városi tanács azonban 1833 június 26-án általunk nem ismert okból nem engedélyezte sem az egyik, sem a másik terv megvalósítását.

A főoltár további tervezésének egyes részleteiről nem vagyunk eléggé értesülve. Csak azt tudjuk gyéren megmaradt iratokból, hogy 1835 tavaszán Hild József építész főoltár-terve szerinti részletek munkáira a következő mesterek nyujtottak be a városi tanácsnak költségvetéseket: Maurer János márványozó stukkátor, Engelbrecht János aranyozó, Wieser Ferenc ácsmester, Bauer Mihály szobrász és Kauser József kőfaragó. Amikor a szentély egész hátfalára terjedő főoltár-terv építésének az előkészítéséhez fogtak, elkerülhetetlenül szükségessé vált a monumentális főoltár zavartalan érvényesülése céljából a szentélyválasztó diadalív leckeoldali homorú falához épített erkélyszószéknek az eltávolítása, amelyhez a sekrestyéből falon át vezetett lépcső. A szószék, amennyire a szűkszavú följegyzésekből látszik, elég széles erkélykosarával oszlopra volt alkalmazva; hangvető mennyezetét az Isten szeme, tetejét a Jó pásztor szobra díszítette. Részben a főoltár teljes hatása, részben a szószék hiányos akusztikája szempontjából a fából készült szószék a hajó evangéliumoldali pilléréhez (a mostani szószék helyére) illesztetett és lépcsővel láttatott el még 1835 őszén.

A nagyarányú főoltár építésével egyidejűleg a szentély boltozatára — ma már ismeretlen tárgyú, illetőleg tartalmú — falfestményt és a főoltár keretépítményének a belső boltívére három képből álló, Angyali üdvözletet ábrázoló olajfestményt festett 1836-ban Wagner József festő. Viszont a főoltár óriási méretű, Szent József apotheózisát ábrázoló olajfestményét a városi tanács költségén Bécsben Kupelwieser Lipót akadémiai festőtanár komponálta, aki 1835-ben bemutatott és jóváhagyott vázlat alapján a monumentális kép megfestésével 1837 június végére készült el. (Az olajfestésű vázlatot legújabban a Bp. Szőv. Múzeum szerezte meg; képét lásd a mellékletek

között.) A hozzávaló hatalmas keretet Hild terve szerint Mentschik Benedek készítette. Kupelwieser az általános tetszést aratott főoltárképen kívül a tabernaculum oromdíszéül megfestette Segítő Szűz Mária kegyképét; ezt azonban ajándékul készítette a 18. századból származó és megviselt Segítő Szűz Mária kegyképe helyére. A terézvárosiak Pollack-féle főoltárával monumentalitásban vetélkedő Hild tervezte józsefvárosi főoltárt 1837 karácsony másodnapján Viszhoffer József budavári apátplébános áldotta meg ünnepi fénnyel.

A főoltár építésének és a szentély díszítésének a költségei hosszú időre kimerítették az anyagi forrásokat és így új orgonára sem telt már, pedig a belvárosi plébániától kapott öreg orgona csak üggyel-bajjal volt már használható. Jellemző az a jámbor szándék, amely a Hazai 's Külföldi Tudósítások 1835. évi augusztusi hirdetésébe rejtőzve akart e templom számára új orgonát szerezni. „Eladó egyházi orgona. Ezen orgonának öt nagy és csinos registerje van, jó és tartós, s csak mostanában készült. Nem lévén alólírtnál elegendő hely, ezen orgona a Józsefvárosi egyház karzatjára vitetett, hol az isteni tiszteletnél használtatik, s ott a venni szándékozóktól megtekintethetik. A fizetést illetőleg, nem szükség az árát egyszerre letenni, hanem azt az aláírt részenkénti fizetésért is általengedi, s érte több esztendőkig jót áll. Schillinger Venczel, polg. orgonakészítő Pesten..." Meddig állott ez orgona e hirdetés után vendéghasználatra a hirdetésbe burkolt pia fraus ürügye alatt e templomban, nem tudjuk. Bizonyos csak annyi, hogy nem vették meg e templom számára s amennyire nem telt ekkor új orgonára, annyira nem volt pénz később új mellékoltárokra sem.

Az 1838. évi márciusi árvíz ugyanis elöntötte a templom belsejét öt lábnyi magasságban. A pusztítás méreteit, a károk részleteit nem ismerjük, mert a plébánia Liber Historicus-a és Liber peculiaris-a, amely bizonyosan kitért az árvíz pusztításaira is, elkallódott, azaz számunkra nem volt elérhető. A rombolás mértékére az 1844. évi leltárból következtethetünk, amely csak a főoltárról, a Szent Kereszt és az evangélista Szent János mellékoltárról emlékezik meg mint fennállóról. Az árvízben tehát páduai Szent Antal, Segítő Szűz Mária és a halászcéh mellékoltára annyira megrongálódhatott, hogy többé föl sem állították. E faoltárok helyébe, amelyek a mai Jézus Szíve és páduai Szent Antal oltárok helyén emelkedtek, sok ideig nem is emelhettek oltárokat. Hiszen a templomalap pénztára oly szegény volt, hogy 1845 júniusában a templom összes használaton kívüli tárgyait, köztük sok képet is pénzzé tett az egyházközség vezetősége.

Az oltárhiányt különben megerősíti az 1846. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyve is, amely szintén csak az említett három oltárt sorolja föl mint fönnállót. Viszont e jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a templomnak ekkor öt harangja volt: a legkisebb 1771-ből, a második 1800-ból származott, mindkettő Kohl János harangöntőmester műve; súly szerint a harmadik Flórián, szeraphi Ferenc, Erzsébet szentek és Mária reliefjével volt díszítve, öntője s évszáma említetlen; viszont a negyedik harangot, amely a Szentháromság, nepomuki János, szeraphi Ferenc és Erzsébet szentek reliefjeivel volt ékes, Hafner Ferenc és neje Fürstinger Erzsébet öntette 1822-ben, Eberhard Henrik harangöntőmesterrel; a legnagyobb és legsúlyosabb harangot, amely Krisztus szenvedésének, Mihály arkangyalnak és Szent Erzsébetnek medaillon-reliefjeivel volt díszítve, Wiszmüller Henrik és neje Eleonóra végrendeleti hagyományából Eberhard Henrik öntötte 1334-ben.

A templomépület falazata ugyan falsüllyedés nélkül állotta ki az 1838. évi árvizet, de később (az időpontot évszáma szerint nem ismerjük) a boltozatok biztosítása szükségessé tette a hajó középső szakasza két külső oldalfalának két-két támasztópillérrel való megerősítését. Időközben végleg használhatatlan állapotba jutott a belvárosi plébánia-templomból származó orgonája. Helyébe Klempa Simon plébános gyüjtött pénzen új, 26 változatú orgonát építtetett Schillinger Vince orgonaépítővel 1853-ban; az orgona, amint ezt plébános-utódjának, Sujánszky Antalnak a fővárosi tanácshoz intézett jelentéséből tudjuk, 1854 késő őszén lett befejezve. A költő Sujánszky szívén viselte a szegényes benyomású, provinciális külsejű templom sorsát; több kisebb-nagyobb tatarozást eszközölt ki a kegyúr fővárosnál; így az ő kérésére 1856-ban a toronypár fedélszékeit újíttatta meg, 1859-ben a falazat védelmére esővízlevezető csatornákat készíttetett. A kisebb tatarozások dacára 1863-ban múlhatatlanul szükségessé vált a templom tetőszerkezetének, fedélszékének a megújítása. Az egykorú jelentés szerint a templom romszerű külsejének a csinosítására Hild József építész készített tervet. Az új tetőzettel egyidejűleg a hajó külső támasztópilléreit az oldalfalak magasságára emelte és felül tympanonnal ormozott, magasnyilású bejárati előtornácot alakított belőlük. Tervét Lohr Antal építész, Wieser Gyula ácsmester, Strommayer Ferenc és Kauser János kőfaragó hajtotta végre. A fedélszék munkája közben azonban rájöttek a boltozatoknak nem is sejtett, tarthatatlanul rozoga állapotára, úgyhogy a városi tanács elrendelte a régi boltozatok lebontását és Hild terve szerint új boltozatok felépítését. A régi boltozatok eltávolításával áldozatul esett a szentély

mennyezetének Wagner festette falfestménye. A boltozatok restaurálásának a munkája 1865 nyarán ért véget, amikor Sujánszky levélben fejezte ki háláját a fővárosnak kegyúri gondoskodásáért.

Pest városnak a kiegyezés után bekövetkezett óriási méretű és gyors iramú fejlődése e templom körüli városrészt is megnövesztette és megduzzasztotta a hívek seregét is, de az óriási kiterjedésű és hatalmas lélekszámmal rendelkező józsefvárosi plébániának a temploma az érintett tatarozások dacára is szegényes, vidéki arculatú köntösben maradt sisak nélküli tornyaival. A külsejében minden díszt nélkülöző, egyszerű épülettömegével csak szürke egyhangúságot lehelő templom nem keltett vonzó hatást, amely a műértőket belsejének megszemlélésére sarkalta volna. Még a nálánál homlokzatilag változatosabb arcú kortársa, a terézvárosi templom sem késztette a műértőket a szegényes külsőből levont lekicsinylő felfogásuk ellenőrzésére, még kevésbbé a templom belsejének és egykorú művészi berendezésének a tanulmányozására. Így történhetett, hogy a nagytekintélyű művészettörténész, Pasteiner Gyula Az Ószrák-magyar monarchia irásban és képben című munkának Budapest építészetéről szóló dolgozatába csak ennyit talált följegyzésre méltónak: „A Teréz-városi templom (1794) egy tornyú és egy hajójú; a József-városinak (1797) két tornya, de szintén egy hajója van. Mindkettő művészet nélkül classicizáló építmény." (Magyarország III. kötete. Bp. 1893. 108. old.) Valószínűen a közvélemény sem vélekedett másként. Így természetes, hogy a szelid lelkületű költő Sujánszky plébános utóda, az erélyes Kanovics Mór plébános végre ráterelte a kegyúr főváros figyelmét a templom vedlett külsejére és dísztelen belsejére. Ennek eredményeként Barcza Elek fővárosi mérnöknek 1889-ben készített részben neobarokk, részben neorenaissance stílusú tervei szerint 1891 tavaszán a főváros költségén megindult a templom külsejének, majd 1893 májusától belsejének a restaurálása és díszítése.

A templom minden részére kiterjedő restaurálás alkalmával az épület külseje teljesen új köntöst nyert, mert Barczának az volt a legfőbb törekvés, hogy a régi, tagolatlan tömegbe helyes tektonikus tagozást varázsoljon. Főhomlokzata új kapuzatot kapott, amelynek angyalszoborcsoportját Szécsi Antal szobrász főszöntvényből 1892 márciusára készítette el. A homlokzat két oldalszárnyába épített szoborfülkét Szent Margit és Szent Gellért kőszobraival Vasadi Ferenc díszítette. Páros pilaszterrel szegélyezett középrizalitja reliefes frizt és tympanon-díszt, attikája pedig a Dunaiszky-féle

Szent József kőszobrának a megtartásával vázás balusztrádpártát, két lapos gúlafedelű tornya pedig kupolás sisakot kapott. Két nyitott oldaltornáca zárt előcsarnokú bejárattá lett alakítva s emeletes oratóriummal tetézve. A két oldalbejáratnak szemöldökpárkányán levő egyházi jelvényeket tartó angyal szobra Köllő Miklós és Senyei Károly szobrász műhelyében készült, míg a többi díszítő szobrászmunka, mint a szentély hátfalának plasztikája, az ablakok keretének aljához illesztett Rafael-féle angyalfejek Langer Ignác és Bernhardt Gyula szobrászok művei.

Belsejében e restaurálás alkalmával a szentély két oratóriuma új ablakkeretet kapott; hajójának középső szakaszába az oldalbejáratok fölé egy-egy erkélyes oratórium épült; a zenekarzat íves balusztráddal tágult; a zenekarzat szegélyfalának fülkéibe vázán ülve lantoló és éneklő puttók kerültek; ablakai sárgás katedrális-üveggel boríttattak. A Szent Kereszt oltár oromzatára Krisztus kínszenvedésének az eszközeit ábrázoló relief mellé két angyal műmárványszobrocskája került Langer és Bernhardt műhelyéből. A vele szemben levő mellékoltár felépítményének struktúráját új ornamentális díszszel áthangolták neobarokkra. Régi szószéke helyére új neobarokk szószéket faragott Barcza terve szerint Ruprich Károly akadémiai műasztalos, akinek műhelyében készültek a hajó új, izléses padjai is. A hajó terében rendkívül zavarólag ható villanyos rézkandelábereket adott rajz szerint viszont Kissling R. és társa műhelye kivitelezte. A Kupelwieser-féle főoltár-képet Kacziány Ödön restaurálta. A boltozatok ornamentális díszét Scholtz Róbert, figurális freskóit, amelyek a Szentháromságot, Szent József viziós álmát, Szent József megdicsőülését, a magyar szentek és a magyarság hódolatát ábrázolják a Magyarok Nagyasszonya, Mária és jegyese, Szent József előtt, Roskovics Ignác festette és 1894 őszére befejezte. A Schillinger-féle orgona helyére Barcza terve szerint készített sípszekrénybe a Rieger-cég új orgonát épített. A főbb vonásaiban érintett restaurálás 1895 május 4-én ért véget, amely napon a templom átadatott rendeltetésének. E restaurálás befejezésére vonatkozik az orgonakarzat mellvédjének a közepén levő évszám: MDCCCLXXXXV.

A meglehetősen szervetlenül kitermelt, együtt-másutt csak indokolatlan külsőségekben pompázó, talmi szalónszerű renaissance és barokk modorban teljesített restaurálás ismeretlen okból nem terjeszkedett ki a hiányzó mellékoltárok pótlására. A restaurálás után Bundala János káplán új mellékoltárokat szorgalmazott magánadakozásból. 1898 folyamán grődeni fafaragók átalakították szobraikkal az evangélista

Szent János mellékoltárt Szűz Mária mellékoltárrá; majd később fölépítették páduai Szent Antal szobros mellékoltárát, mindkettőt az Antony-család kegyes adományából. 1907-ben pedig Krizsán Mihály plébános a páduai Szent Antal mellékoltár párjául fölépíttette Jézus Szíve mellékoltárát ugyancsak Runggaldier József grődeni faszobrásszal. A templom belsejének összhatásából kevés izléssel kirívó új mellékoltárok jellemző emlékei annak a tiroli oltárépítő és szoboráradatnak, amely a felelős közegek művészettörténeti ismereteinek hiánya folytán számos nagyértékű régi oltárunkat semmisítette meg és az illetékes tényezők vagy kegyes adományozók hiányos izlése következtében művészetileg silány tömegáruval árasztotta el országszerte templomainkat nem utolsó sorban művészeinknek ilyenfajta munkák iránt való készséghiánya és közönye folytán. A tömegáru sablon-szobrok másik áradata a müncheni Mayer-műintézetből hömpölygött hozzánk, e templombam is emléket, az Immaculata és Jézus Szíve szobrát hagyván maga után, amelyeket ez egyház egykori plébánosa, Sujánszky Antal v. püspök, nagyprépost ajándékozott 1900 körül a szentély díszítésére. E két színezett szobor a szentély diadalívének belső homorú falára van illesztve konzol segítségével.

A világháború e templom három harangját használta föl hadi célokra; megmaradt Mária nevű és lélekharangja. A harangok pótlását a kiválóan szervező Blieszner Ágoston adminisztrátor, majd plébános szorgalmazta Glatz Géza templomatyával együtt; így 1921-ben Szent Katalin tiszteletére öntettek harangot Walser Ferenccel. 1922 folyamán Luczianovits Károly családja tagjainak emlékére Kölber Dezső tervei alapján Palka József üvegfestővel a hajó ablakait díszíttette festett ábrázolásokkal az Immaculata, borromei Szent Károly, xavéri Szent Ferenc, Szent Teréz, Magyarország Nagyasszonya Mária és a koronát Mária oltalmába ajánló Szent István király tiszteletére. 1924 folyamán a kegyúr székesfőváros tataroztatta a templomot és 1925-ben Gera Lajos Fiai műhelyében empire stílusú kegyúri padot készíttetett. 1925-ben Walser Ferenc a plébános buzgólkodására átöntötte a lélekharangot és a Mária-harangot a magyarok Nagyasszonya tiszteletére, majd új harangot öntött Szent Ágoston tiszteletére és a legnagyobbat Szent József tiszteletére. Ez az öt harang szól most e templom tornyaiból.

A XXXIV. nemzetközi eucharisztikus kongresszusra való tekintettel a kegyúr székesfőváros a XIII. ügyosztály előterjesztésére 1937 őszén restauráltatta a templom belsejét. Ez alkalommal a boltozatok Roskovics-féle freskói tisztításban

részesültek. A freskókat övező festett ornamentális dísz málófélben levő volta miatt lemosatván, helyébe Hende Vince és Halápy Ede festőművész közösen tervezett, új ornamentális dekorációt festett. Mellékoltárai pedig szobraikkal együtt újrafesttettek és aranyoztattak. Nemkülönben szószéke is renováltatott.

A templomépület teste, amelyet velejében Kundt alkotott, Kasselik önállóan tervezett főhomlokzattal befejezett, Hild József új boltozatokkal átépített és Barcza földíszített, az építés történetében érintett részletekkel neorenaissancera áthangolt barokk külsőt mutat. Hosszanti elrendezésű belsejét zárt előcsarnok vezeti be; pilaszter-páros falpillérekkel, megfelelő hevederpárokkal három szakaszra tagolt és haránt elliptikus szeletű boltozatokkal borított hajója emeletes zenekórussal kezdődik és a hajónál keskenyebb haránt téglányalaprajzú szentélyben végződik. Szentélyébe két oldalról a sekrestye és földszínti raktárhelyisége fölött emeletes oratórium nyílik. Belsejének barokk térszerkesztése meggyőzően átütközik a Barcza-féle restaurálás neorenaissance ízű dekorációján is.

A belsőleg eléggé monumentális térhatású, barokk szerkezetű templom boltozatainak középmezejét Roskovics freskói díszítik. A hajó egyik mennyezeti falfestményén Szent Józsefnek éjjeli álmában alászálló angyal föltárja élete célját, a felhőkön megjelenő Szűz Máriát a gyermek Jézussal; a másodikon Szent József tetemét angyalok emelik az égbe, ahol Krisztus várja, hogy az örök életre föltámassza nevelőatyját; a harmadikon a mennyei dicsőségben Szent József Szűz Máriával együtt fogadja a magyar szentek és általuk a hívő magyarság hódolatát. A szentélyboltozat freskója az idők felett örökké élő Szentháromságot ábrázolja mennyei dicsőségben. A nálunk újszerű költői, lírai tartalommal telített freskók rokokósan könnyed festési modorukkal, bájosra hangolt alakjaikkal, frissen ható kerekded kompozíciójukkal és nem kevésbbé üde naturalista merészségükkel a maguk idejében általános tetszést váltottak ki. Mai, időközben elhervadt, megfakult állapotukban is jellemző Roskovicsra, amit egyik festőkortársa írt róla, hogy tökéletesen benne él a barokk stílus szellemében, de hozzátehette volna, hogy a 18. századi olasz barokk rokokó válfajából merített ihletet a több bravúrral, mint falfestéstechnikai elmélyedéssel, ötletszerűen rögtönző freskófestő Roskovics.

A templomnak művészettörténetileg legfontosabb emléke a főoltára, amelyet Hild József alkotott. Neoklasszikus stílusú oszlopos szentségházát atyjának, Hild Jánosnak a 19. század elején a belvárosi plébániatemplom főoltára számára

készített tabernaculuma szerint oldotta meg; a műmárványfőoltárnak a szentély egész hátfalára terjedő diadalívszerű, vagy inkább diadalkapuszerű oszlopos keretépítménye annyira kedvenc alkotása lett, oly mélyen a lelkébe gyökerezett, hogy az később Hild nagyobb arányokban, bizonyos változtatásokkal megismételte az esztergomi székesegyház szentélyében. A monumentális keretépítménybe foglalt, hatalmas méretű (kb. 10×5 méternyi) olajfestmény Kupelwieser nazarénus festő műve; e templom patrónusának, Szent Józsefnek a dicsőítését ábrázolja. A szivárvánnyal kettéosztott kép alsó felében ótestamentumi ősei, a pásztorfejedelem Booz és Jeszsze, hárfázó Dávid király, középütt a Messziás eljövetelének idejét jövendölő Dániel próféta, majd áldozatra szánt fiával, Izsákkal Ábrahám, a vértanu Eleazár és Jákob tekint mélázva a kép felső felében arkangyaloktól övezett és ölében kisded Jézust tartó Szent Józsefre, akinek álló alakja fölött a zenélő és éneklő angyalok karából két angyal lebeg az örök élet koronájával. A síma akadémizmussal megfestett képet, amelyben a higgadt szimmetrikus szerkezet és az összesűrített, de világosan tagolt és jellemzett tartalom az uralkodó, korának mesterműveként tisztelték és Bécsben tartalmát magyarázó és művészi értékeit méltató külön értekezés jelent meg róla nyomtatásban. Ennek az olajfestménynek a hatása alatt később Kunszt József érsek a szegény iskolanővérek számára Kalocsán épített zárda-templom főoltárképeül e kép egyes mozzanataiból megfesttette ugyancsak Kupelwieserrel Szent József dicsőítését. Amint a történeti részben említettük, a főoltár tabernaculumának ormára helyezett Segítő Szűz Mária aranymustrás hátterű képe szintén Kupelwieser műve, amelyet azonban ő Cranach Lukács Innsbruckban levő Madonnájának másolat-változataként festett.

A főoltár keretépítménye hevederének a belsejét szintén nazarénus szellemű triptychon, három részből álló olajfestmény díszíti; középütt a Szentlélek-galamb száll alá és a Magasságbeli Atya Isten, akinek ereje körülárnyékozza a baloldali képen térdelő Máriát, akit viszont a jobboldali képen lebegő angyal üdvözöl. Az Angyali Üdvözlet hármasképét a kevéssé ismert Wagner József fővárosi festő festette. Ez a Wagner Pestnek sokat foglalkoztatott falképfestője is volt, aki 1834—1835-ben a belvárosi plébániatemplom diadalívére, 1836-ban a józsefvárosi plébániatemplom szentélyboltozatára és 1849—50 folyamán a tabáni plébániatemplom szentélyébe festett falfestményeket. Mindeme művei elpusztultak és ezért is különösebb fontosságú e művészetileg is korának színvonalán álló és jókarban fennmaradt Annunciatio festménye. A

keretépítmény és főoltár márványozása és ornamentális díszítése a nagy technikai készségű Maurer János munkája; viszont a szentségházon térdelő angyalok és az oltár mellett álló, attributumaikkal az Ószövetséget és az Újszövetséget jelképező női nemtők gipszszobrai Bauer Mihály szobrász alkotásai. Az adoráló angyalokban nyilvánvalóan érvényesül a terézvárosi plébániatemplom Pollack-féle főoltárán levő angyaloknak a hatása. A nagyméretű, hideg fenségű, klasszicizáló köntösbe öltöztetett allegorikus szobrok viszont Canova neoklasszikus alkotásaira mennek vissza, sőt az Újszövetség figurája lényegtelen módosításokkal Canovának a (római SS. Martina e Luca templomban levő) Hit című szobra nyomán készült másolat.

A nagy méreteivel lenyügöző, de minden részletével mégis inkább csak az észre, mint a szívre ható főoltár után a copf izlésű, műmárvány Szent Kereszt mellékoltár barokk stílusú faszobrai drámai megjelenésükkel szívet-lelket megrendítő hatásúak. A keresztfán élettelenül egyensúlyát vesztve, ernyedten függ a Megváltó megkínzott teste; láttára anyja, Mária végtelen fájdalmában megrendülten széttárja kezét és a kedvenc tanítvány, János gyötrelmében szívéhez kapva megtántorodik. A bámulatos szobrászi készséggel megfaragott, szívbemarkolóan jellemzett, rendkívüli szobrásztehetségre valló három szobor 18. századi alkotóját nem ismerjük ugyan, de e templombeli mesterműve időrendben a vizivárosi Erzsébet-apácák temploma, az óbudai, a belvárosi, a vizivárosi és az újlaki plébánia-templomok Szent Kereszt mellékoltárainak különböző 18. századi mestereitől származó, egyenkint is kiváló Kálvária-sorozatát méltóképen zárja le. Eredetileg e golgothai jelenetet a feszület tövéhez leroskadt Mária Magdolna alakjának a festménye, később a töviskoszorú szemléletébe merült Fájdalmas Anyának a festett képe egészítette ki; ez utóbbi festmény, amelyet Mezei József festett 1850—1860 között, jelenleg a plébánián függ.

A monumentális főoltár és a lelkünket megrázó szobraival ékes Szent Kereszt oltár mellett a templom többi mellékoltára meg sem közelíti azt a művészi színvonalat, amely az előbbiekhez képest csak némi jelentőséget is kölcsönözne nekik. A Szűz Mária mellékoltár architektúrája ugyan a Szent Kereszt mellékoltár párjául épült, de Máriát, István és László királyt ábrázoló szobra éppenúgy, miként a Jézus Szíve mellékoltár és a páduai Szent Antal mellékoltár művészi elgondolást nélkülöző architektúrájával és színes sablon-szobraival nem rendelkezik olyan vonásokkal, amelyek a művészi hatás és így esztétikai értékelés-méltatás magvának alapfeltételei.

Említésük is csak azért történik, hogy felhívjuk az illetékes tényezők figyelmét azoknak mielőbbi eltávolítására, illetőleg helyükbe a templom művészi együttesének megfelelő szobrok és mellékoltárok létesítésére. Külön figyelmet érdemlő alkotás azonban a hajó pilléréhez alkalmazott lépcsős faszószék. Választékosan finom összkompozíciójának neobarokk stílusú elgondolásával Barczának az átlagon felül emelkedő izléses alkotását jelenti egyfelől. Gondosan faragott dús, dekorativ plasztikájával, fedelének a Szentlélek-galamb védszárnyai alatt a misében naponkint önfeláldozó Szeretetet, az Eucharistiát ezüst felhőgomolyagban a Hit és Remény fölé emelő csúcsdíszítésével és kiváltképen a mellvédnek az igehirdető Krisztust jelképező Magvetőt és az igegyüjtő hívőt jelentő Méhészt valószerűen jellemző zsánerszerűen ábrázoló domborművével másfelől jó fényt vet a kevéssé ismert, tragikus végű Ruprich faragó készségére.

E templom, bár hívekben fennállása óta gazdag, ötvösmű felszerelésében azonban mindig szegény volt. Mostani ötvösműveinek állományából úgy nemes barokk-rokokó stílusú díszítésével, mint megmunkálásának a finomságával a pesti ötvösművészet történetében is kiválik az az aranyozott ezüstkehely, mely a talpában levő: „In TeR JoseF STaT zu BesT Den 12 novem: 1778" felirat szerint a pesti Józsefváros részére 1778 november 12-ére, azaz az itteni plébánia egyéves fennállása alkalmából annak évfordulójára készült. A képben bemutatott kelyhet Pasperger (Paschberger) József pesti ötvösmester († 1791 máj. 5.) készítette. Másik empire stílusú, síma ezüstkelyhét talpperemén levő: „Ad majorem DEI Gloriam et Sae Annae Honorem curavit Nobilis Dna Anna Thury Anno 1808 Sub Josepho Sztankovits Parocho" felirat szerint csináltatta az Isten nagyobb dicsőségére és Szent Anna tiszteletére nemes Thury Anna asszony 1808-ban, Sztankovits József plébános idejében. Sztankovits József 1805—1815 között Udvarnokon volt plébános; a kelyhet pedig az ötvösjegy szerint Birk J. Zsigmond nagyszombati ötvös készítette. Sztankovits később Pesten élt 1830-ban bekövetkezett haláláig és ez időben ajándékozhatta kelyhét e templomnak. Empire stílusú thuribulumát 1824-ben, a hozzávaló naviculát pedig 1825-ben készítette Pasperger Ferenc pesti ötvösmester. 1902-ben Sujánszky Antal v. püspök, Józsefváros egykori plébánosa e plébánia számára Jézus Szíve iránti tiszteletből gazdag neobarokk díszítésű monstranciát csináltatott Englisch Vitus ötvössel. Egyik emblémákkal díszített ciboriumát és zománcképekkel ékesített kelyhét, amelyet Bliesznер 25 éves papi jubileumára szereztek 1932-ben tisztelői, Szemián Ágoston ötvös készítette.

Másik neobarokk ciboriuma, amely Blieszner Ágost prépostságának tizéves ünneplésére készült, Tőgl István ötvös műve.

E templom mint épület, közepes művészi minőségű alkotás. De drámai erejű Kálvária-oltára, budapesti viszonylatban legmonumentálisabb főoltára és remekbe faragott szószéke egyházi művészetünk java emlékei közé tartozik. Kálvária-oltárának fájdalmas Mária-szobra ihlethette a költő Sujánszky lantját e zordon szólamra:

Elzenghetém a gyászkeresztnél
Állott anyának szívjaját,
Ki egy vihardult szirtoromként
Némán viselte bánatát.

E vázlat megírásánál a szövegben említett forrásokon kívül a következő forrásokat használtuk: A józsefvárosi ideiglenes templom helyrajzára nézve Balla Antal mérnök Mappa specialis... és Mappa universalis... kézirajz térképei a Bpest Szfőv. Múzeumban. — Elenchus Rerum... ab ao. 1781.; Decretum Visitationis Canonicae ab anno 1822-do.; Responsa ad puncta... proposita die 19a Augusti Ao. 1846. Kéziratok a józsefvárosi plébánián. Ezekben az iratokban említett Liber Historicus és Liber peculiaris holléte ismeretlen. — A Bp. Szfőv. Levéltár következő iratai: pesti tanácsülési jegyzőkönyvek 1777., 1786., 1788—1794., 1796—1798., 1801., 1803.; pesti Szépítő Bizottmány jegyzőkönyvei 1810. 273 és 454., 1812. 141 és 860., 1813. 262.; pesti Intimata a. m, 799., 2323., 5536.; pesti tanácsi iratok IV. 12932/1854., IX. 79/1856., IX. 114/1859., V. 362/1862., VI. 115/1863., V. 504/1865., VIII. 74/1865., I. 1645/1887. — Dunaiszky Lőrinc szobrász naplója, Einschreib Buch... az Orsz. Magy. Szépműv. Múzeumban. — Különböző tervrajzok Bpest. Szfőv. XIII. ügyosztályának a tervtárában. — Dollhopf Franz: Rede bey der Feyerlichkeit da der Grundstein zu dem Gotteshause in der Joseph-Stadt zu Pesth geleget wurde. Pesth, Trattner 1797. — Vályi András: Magyar Országnak Leírása. III. köt. Buda 1799. 71—72. old. — Honművész 1837. II. 54—55. száma. — „Der heilige Joseph" als Hauptaltarblatt in der Kirche des heil. Joseph in Pesth: gemalen von Herrn Prof. Leop. Kupelwieser in Wien. (1837) — J. V. Haeufler: Buda-Pest... Pest, 1854. 310—311. old. — B. E.: A józsefvárosi templom helyreállítása. Építő Ipar 1895. — Kazár Emil: A józsefvárosi templom falfestményei Roskovics Ignácztól. Vasárnapi Ujság 1895. — Szent József Egyházközségi Tudósító. Bpest. 1926—1934. — Tarnóczi János: Amiről a józsefvárosi harangok beszélnek... Bpest. 1933.

SZEMLE

Prinz Gyula: Magyar földrajz. III. rész. (Magyar föld — Magyar faj III. köt. Kir. Magy Egyet. Nyomda kiad. Bpest. 1938.)

Prinz Gyula pécsi professzor háromkötetes „Magyar földrajz"-a — miként azt már az első kötet megjelenése alkalmával megállapíthattuk — olyan egyéni, új és magasszínvonalú földrajzi képet nyujt a magyar földről, amilyet eleddig egyetlen geográfus sem adott arról. Három vaskos kötet, több mint 1500 oldal együttvéve a nagy mű. Átfogó munkának tökéletes. Minden oldala, minden sora magán hordja Prinznek, a szintézis nagy mesterének erősen egyéni bélyegét.

Prinz első kötetét sokan kifogásolják tömör stílusa, több helyütt tudományos magasságokban járó előadásmódja miatt. Amikor a harmadik részt forgatjuk, a legelfogultabb olvasónak is el kell ismernie azt, hogy nem az írói készségben, hanem a tárgy sajátos természetében kell keresnie a magyar földtörténet változatos fejezeteit tárgyaló első rész stílusa elvontságának okait. A második és még inkább a harmadik részben Prinz nagyszerű előadói készségről tesz tanuságot. Ott mozog most is azon a tudományosan szigorú és tárgyilagos szinten, amely őt minden írásában annyira jellemzi, de tárgya miatt közelebb tud férkőzni a laikus olvasóközönséghez, noha mondanivalója épúgy illeti a szakembereket is.

Műve II. és III. kötetében többek között olyan földrajzi problémákat is felvet és megvilágít, amelyeknek történeti vonatkozásai indokolttá teszik, hogy nagy vonásokban a „Történetírás" hasábjain is foglalkozzunk azokkal.

*

Két fejezetet óhajtunk ezúttal részletesebben ismertetni a III. kötetből. Ezek „Magyarország népességének ősrétege" (139—170. old.) és „Magyarország népességének törzsrétege" (171—208. old.) címet viselik.

Magyarország mai népessége háromféle népelemből alakult ki: a Kárpátokon belül korábban összeverődött népességből, a honfoglaló magyarságból és a már kiépített állam területére később beszivárgott jövevényekből.

Nincs mit tagadnunk azon a tényen, hogy az ország területén évtízezredekkel a honfoglalás előtt éltek, éspedig olyan népek, amelyekhez a magyarságnak semmi köze sem volt. A legelső, teljes bizonyossággal kimutatható őslakók a krapinai típusú barlanglakó ősemberek

(Homo neandertalensis) voltak. Azóta — mondhatjuk — megszakítás nélkül lakott a magyar föld. (140. l.) Igaz, hogy a negyedkori jégkorszak csúcspontja tájáról elenyészően kevés ősemberi maradvány került elő hazánk földjéről, mégsem szabad azt hinnünk, hogy a Kárpát-medence azidőbeni lakottságát ezeknek és csakis ezeknek a leleteknek az alapján kell elbírálnunk. Bár a krapinai és a tatai ősembert általában barlanglakónak ismerik és az országot barlangokban nem is mondhatjuk szegénynek, rámutat Prinz (143. l.), hogy a mészkőbarlangokon kívül számtalan lőszodú kínálkozott menhelyül az ország területén lakó ősemberek számára. „Amikor Svájcban 2445 méter magasságig felköltözött az ősember — írja —, nincs okunk feltételezni, hogy az országban is ne terjedt volna szét mindenfelé", amiben tökéletesen igaza is van. Az a körülmény, hogy a lőszbarlangok beomlottak, hogy az erózió rég elmosta már azokat a földtömegeket helyükről s ezzel együtt az ősemberi csontokat is széthordta, porrá zúzta s ma nyomukat sem találjuk, mit sem tesz. Ennek a népnek a nyomát Thüringiától, Csehországtól és a Dnyesztertől északra még nem találták meg, de megvolt a lehetősége annak, hogy a sziciliai földszoroson keresztül, amely abban az időben összekötötte még Európát Afrikával, délre vonulhasson.

Helyét a jégkorszak utolsó fejezetében a feltétlen magasabb fejlettségű, más fajú Homo aurignacensis, „a löszmezők első felkapálója, a ‚willendorfi Venus' művésze, borsodmegyei barlangjaink lakója" foglalja el. (144. l.) Ez a népfajta rövid időt tölt nálunk, átvonulóban van Franciaország felé s helyüket a cromagnoni-jellegű (Prinznél alapidomú = típusú) népcsoport foglalja el. Testileg elődeihez hasonló, de alacsonyabb műveltségű, viszont népesebb csoport amannál. Nemcsak barlangokban, hanem olyan kunyhókban is élt, amelyek már nagyon hasonlók a szegénység mai kezdetleges hajlékaihoz — állapítja meg Prinz.

Nagyszerű meglátással szögezi le azt is, hogy „...már az aurignaci fajta sem tekinthető vadembernek, sőt olyan műveltségi fokon állott, amely magából kitermelt egy magasabb néposztályt. Hiszen hátrahagyott rajzai, faragásai igen magasrendű tökélyt mutatnak. Annyira magasat, amelyet a mai európai legalsó társadalmi osztály nem csak alkotni, hanem még értékelni sem tud!" (145. l.)

Megállapítja, hogy *az ó-kőkorban az említett három főfajtának lakóhelyei* ha nem is csak a barlangos mészkőhegységek, de *a zárt erdőségek és a lapályok közti területsávok voltak.* A többi nép azonban szétszóródott az ország egyéb részein, főleg a folyóvízek mentén. (145. l.)

Ezután a mesteri kép után, amelynél jobbat a magyar föld őslakóiról geográfus még nem rajzolt, a népvándorlás különféle népeire, a római császárság pannóniai és dáciai térfoglalására, Attila birodalmának földrajzi vonatkozású tárgyalására tér át, majd a szlávság nagy térfoglalásával foglalkozik.

Mindezek a kérdések nagyon lényegesek, sőt alapvető fontosságúak állami életünkben is, mert döntően járultak hozzá a mai magyar lelkiség kialakulásához. Nem utolsó érdekességű és fontosságú a különféle szláv népek kialakulásának kérdése is. Prinz a dolog lényegét abban látja, hogy „az I—VIII. században szétterülő, azelőtt sem egységes szlávság szétbomlott kisebb nemzetekké, mégpedig elsősorban nem az elkülönülés hanem az elkülönültségben más és más népekkel történt összeolvadás következtében." (167. l.)

Miért jelentett a magyar honfoglalás akkora ijedelmet, miért váltott ki akkora felhördülést Európában? Mesterien adja meg a kérdésre a választ: „A magyar honfoglalás idejében Európa benépesedését az jellemezte, hogy a nagy félszigetszerű földség délnyugati szegélyzetén az Elbe torkolatától a Boszporusig húzható vonalig, a népesség már összepréselődött... és a föld akkori hasznosításának mértékéhez képest magas népsűrűség keletkezett." (167. l.) A germánság nemcsak hogy megállította a szlávság nyugat felé irányuló özönlését, hanem a lengyel és orosz tömegeket a kelet felé való visszahúzódásra is kényszerítette! Kimutatja Prinz, hogy *Pannonföld* a honfoglalást közvetlenül megelőző időkben nem a szlovén, hanem *a bajor előnyomulás területe volt.* Ha a magyar honfoglalás nem következik be, szerinte Pannonföld ma nem szláv, hanem zárt német terület volna! A honfoglalók itt keresztény templomokat kolostorokat bajor gazdaságokat és uradalmakat találtak. (168. l.) Természetszerűen bajor papokat is. Vajjon, nem ide vezethető-e vissza Szent István királyunknak a bajor hercegi házból való nősülése is?

*

Találóan mutat rá Prinz arra az alapigazságra, hogy a „honfoglalásig nagyobb nemzeti egységek alig voltak az ország területén, legalábbis nem abban az értelemben, hogy egy nagyobb tájba gyökeresedve, azt valóban hazájukká tudták volna tenni. És ezt nem is kell mással bizonyítani, mint azzal, hogy e népek egyetlen tájnak vagy vidéknek tartós nevet se tudtak adni az egész ország egyetemes Hungária nevén kívül. Ami tényleg él, annak neve is van. De Pannonia és Dácia nevét csak a humanisták ismerték és elevenítgették, a nép ma sem tud róla, ha az iskolában nem tanulta." (172. l.)

A magyarság az első, amely hazát, államot tudott alkotni ezen a földön. A benne rejlő őserőn kívül ezt nagy felszívó és hasonlító képességének is köszönhette. „A fajták keveredésének misem állott útjába — mondja Prinz —, s ez meg is történt mindenkor." Ebben tökéletesen igaza van, minden ma divatos elmélet ellenére is. Magam is találtam Zala megyében színmagyar nevű, de német jellegű és német nyelvű családokat, ugyanúgy Békés és Arad megyében magyar nevű, de teljesen elolláhosodott családokat, hogy egy szót sem tudtak magyarul. Ugyanennek a fordítottja is megtörténhetett.

„Egyformák mégsem voltak a honfoglaláskori néptörzsek alapidomai (= típusai) a ruhán kívül sem — mondja Prinz. Mert az alapidom leglényegesebb része az életmód volt, az pedig nagyon is különböző. Egyébként a ruha is nagyjában az életmódtól függött. Az öntözőföldmíves, a réti-állattenyésztő, kapásparaszt, ekefogatos földmívelő, birka-, kecske- szarvasmarha- ló-, tevetenyésztő (kevert alakokkal), halász, vadász életmódok a leglényegesebb elemei az alapidomnak. A ‚kirgiz' ma is a ló- és birkapásztornép neve, akár tiszta mongolfajú, akár típusos iráni az, szemben a ‚szárt'-tal, aki öntöző földmíves." (174. l.) Kétségkívül ez volt és ez ma is a leglényegesebb különbség a magyar és az idegen fajú népelemek között.

Nagyértékűek Prinznek azok a fejtegetései (174—180. ll.), amelyekben azt mutatja ki, milyen földrajzi tényezők akadályozták meg az egységes szláv állam, ill. nemzet kialakulását. Lényeges kérdés ez a történész számára is, mert ha honfoglaló őseink itt egyöntetű szlávságot, egységes szláv nemzetet találtak volna, nem valószínű, hogy meg tudtak volna birkózni a honszerzés és az államalapítás nehéz feladatával.

Magától adódik a kérdés, hányan is lehettek a honfoglaló magyarok. Prinz *a honfoglalók népszámának* kérdéséhez alapos felkészültséggel szól hozzá. Ő, aki a háborút megelőző évtizedben két ízben is hosszabb kutatóútat tett Belső-Ázsiában és a kirgizeknek a honfoglaló magyarsággal rokon életmódját behatóan tanulmányozta, igen érdekesen világítja meg ezt a kérdést:

„Ibn Rusztah szövegéből vettük azt a hírt, hogy húszezer lovast tett ki a magyar had, már mint a kündüh alatt álló összes törzsek lovassága együttesen. A mai kirgizség rokon életmódjának tanulmányozása is némi alapot szolgáltathat a honfoglaló magyarság képének durva vázlatához. A narini fennsík mai kirgizségének száma kereken negyvenezer lélek 180.000 négyzetkilométer területen. De ennek az országnak csak a fele legelő s így a valódi népsűrűség kereken 0.5. 3—4000 a fegyverbírók száma. Ha tehát Ibn Rusztah forrása nem torzított, akkor a karakirgizség mértékével mérve 200.000 lélek s ennek 400.000 négyzetkilométert megközelítő területigénye áll előttünk. Ez a területigény azonban összébb szorulhat, mert amíg a karakirgizek élelmüket majdnem kizárólag állataiktól nyerik és a kevés árpájuknál még nagyobb értékű a vadászatuk eredménye is, addig a honfoglaló magyarság bővebben termelt magot, jobbak, főképen hosszabb tenyészetűek voltak a legelői. A területigény tehát felére is csökkenhetett. Nem kell okvetlenül háborús népveszteségre gondolni, mikor a magyarság területének zsugorodását látjuk Levediától Magyarországig, mert amennyivel csökken nyugat felé az elfoglalt területük, annyival magasabb is az értéke, a fűmennyisége. Ebből az következik, hogy az ország igen testhez álló lehetett a honfoglaló magyarságnak, sőt inkább csak nehezen talált férőhelyet a hegykeret nagy erdőövezetén belül, a mindent összeszámítva is alig 200.000 négyzetkilométer legelőterületen,

9. A józsefvárosi templom főoltárképének a terve, Kupelwieser Lipóttól 1835-ből.

10. A józsefvárosi templom szentélye a főoltárral.

11. A józsefvárosi templom mai főhomlokzata.

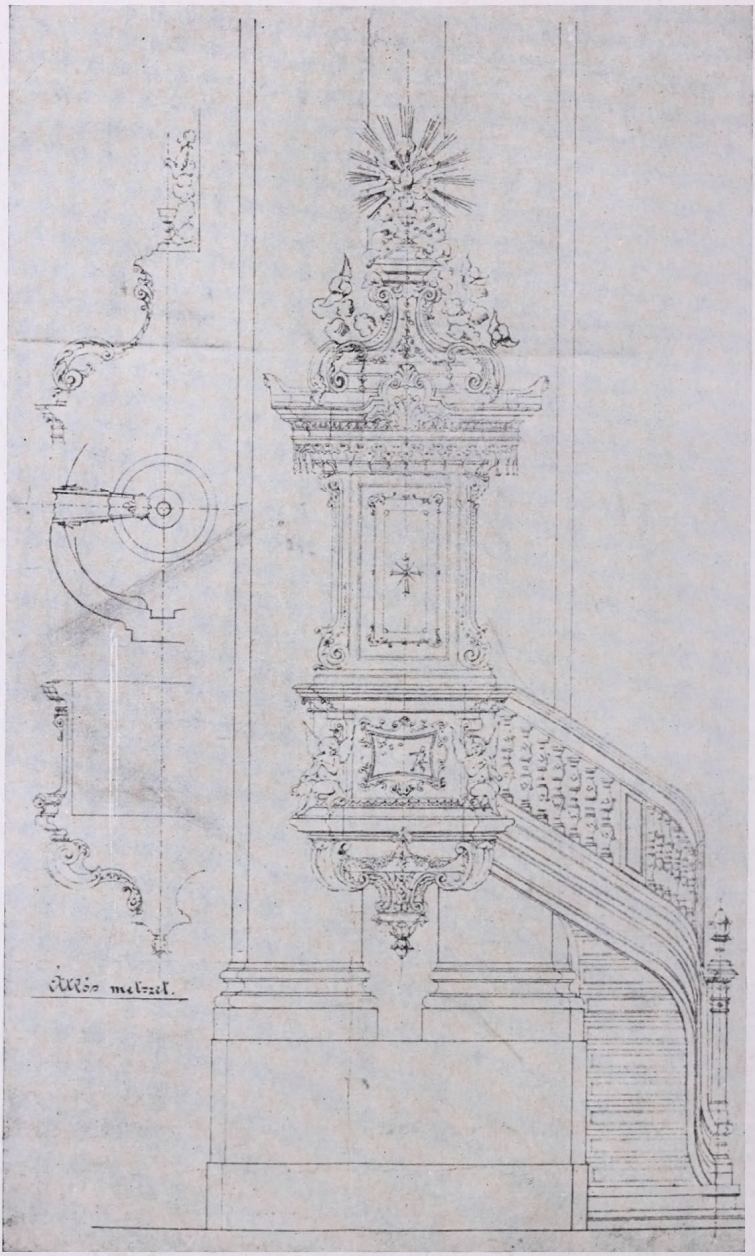

12. A józsefvárosi templom szószékének a tervrajza Barcza Elektől 1894-ből.

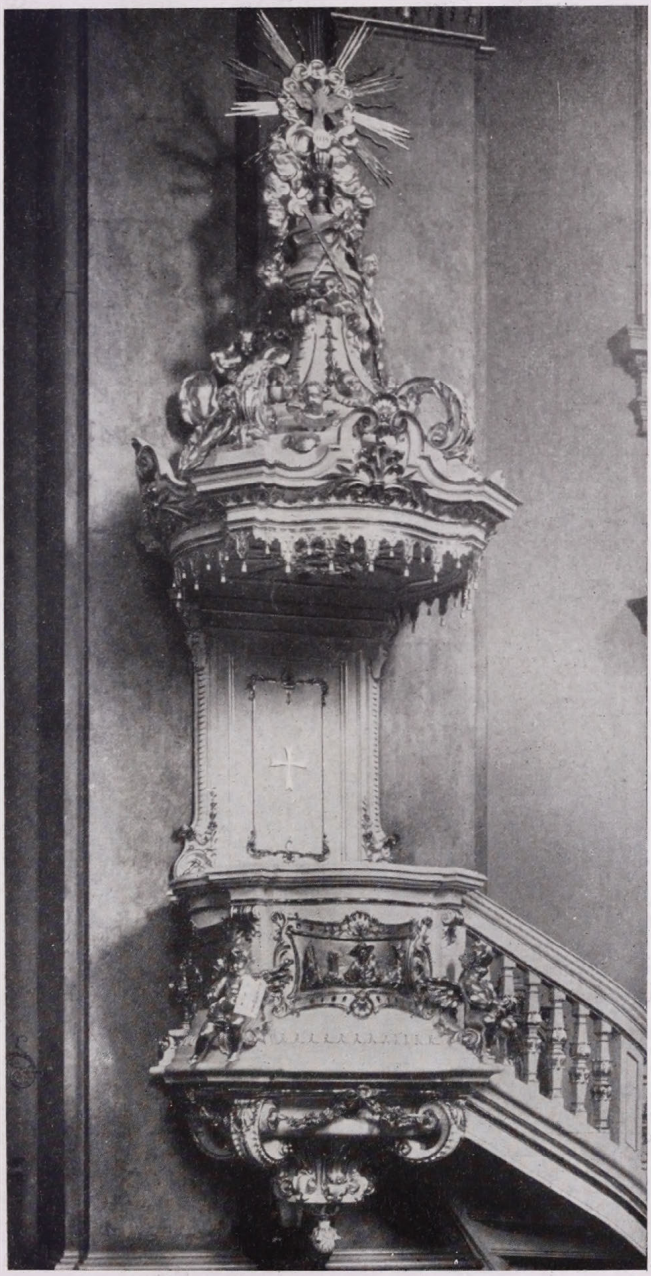

13. A józsefvárosi templom szószéke Ruprich Károlytól 1895-ből.

14. A józsefvárosi templom aranyozott ezüst kelyhe Pasperger Józseftől 1778-ból

amelyet máris elfoglalt volt nagyjában ugyanannyi nép." (181—182. l.) Ez az eredmény azt mutatja, hogy helyes a a számításmód is, amely a fegyverforgatók számát általában az egész lakosság 10%-ának veszi.

Kétségtelen, hogy *a magyarság vándorlásának útiránya,* noha a kérdés történészeinket és nyelvészeinket egy évszázada folytonosan foglalkoztatja, elsősorban földrajzi természetű. Prinz hosszasabban taglalja ezt a problémát. (183—186. ll.)

Abból indul ki, hogy minden vonás, amit az ősmagyarság jellegéről ismerünk, azt birkapásztor lovasnépnek rajzolja. Ilyen népek az Ural, a Himalája és a Kaukázus között még ma is élnek. „Az óriási terület egységes életmódú pásztornépeit minden más területnél nagyobb mértékű áramlási dinamika tartja mozgásban. Ez a mozgás fajilag összekeveri a népeket. Mongol fajta jellegek mindvégig hatásban maradva, annyira erős bélyeget nyomtak e népek összességére, hogy testi és lelki rokonság alakult közöttük. Népcsaládjukat e szembetűnő vonás alapján a tudomány mongolosnak nevezte el. E mongolos népek belső áramlásaiból egyes főirányok és főútvonalak, mint az áramlások tengelyei." (183. l.)

Megkülönböztet két főirányt. Az egyik Ny—K irányú és a csapadékban dúsabb parti vidékeket keresi. Ezek a vándorlások *hosszú* útjai. Rangban utánuk következnek az É—D irányú *rövidebb* utak. Ezek határát északon a zárt-erdők öve, délen a magas hegységek láncolata és a kőfalas építmények szabják meg. „Az örökös áramlás csak igen ritkán tép le a maga világának partjairól egy-egy népet, mint például a magyart."

A pusztamezőségek főútvonalai a *vízhez* igazodnak. A sivatagos, déli szakaszokon a hegységek lábánál vezet az út, mert ott vannak a források is. A pusztai népek áramlása nagyjában mindig ugyanazon az útvonalon történik és igen erős kényszernek kell lenie, ami ettől az útvonaltól a pusztai népeket eltereli. Ennek az oka pedig az, amint arra Prinz oly éles szemmel mutat rá, hogy „az összes pusztai népek számára a nagyobb folyón való átkelés igen nehéz, igen nagy és óriási felelősséget, kockázatot rejtő esemény." Mindjárt alátámasztja állítását azzal, hogy a 200.000 etelközi magyarra kb. 400.000 lovat és 1,000.000 birkát kell számítanunk. Képzeljük el, milyen óriási feladat ilyen állatállománnyal pl. a Volgán átkelni!

„Százezernyi pásztornépnek — írja Prinz — az egész országrészt fetétlenül hatalmában kell tartania, hogy a folyamon való átkelést végrehajthassa. Sok rosszul sikerült kísérlet eredményeképen szétvert tömegek maradványaiból vegyes népek mozaikmezeje keletkezett az Oka és Kama torkolata körül, ahol a szlávok és finnek néztek farkasszemet a pusztai népek évezredeken keresztül ide vonuló hullámaival. A legendás Nagy-Bolgárországnak és Magna Hungariának néprajzi térképe ma is meglep mindenkit furcsa változatosságával. Nagyon hasonlít az tarkaságával a Duna-medencékre."

„A vezérútnak európai folytatása a zárterdő déli szegélyzetere préselődött épen a folyók miatt, amelyek északon kisebbek. A jobbszárnyon a zárterdő világos szegélyzetén ezt az utat a szlávok megrohanásai veszélyeztethették. De Ukránia nagy, a tengerig nyúló folyamközeit ez az út kapcsolta össze. Délen a folyamközök népei egymással harcban állhattak. Nyári kisvízkor vakmerő lovascsapatok a folyamon átkelhettek, télen a folyamok jegén is. De százezernyi nép, milliónyi nyájakkal, tízezernyi málhás tevével és ökörrel télen nem tud hazát cserélni, nyáron nehezen tud átkelést lebonyolítani. Ilyent a pusztai népeknek Hannibált felülmúló nagyvezérei sem tudhattak végrehajtani. Harcterek bőven voltak délen, de a népvándorlás vezérútját a földrajznak messze északon kell keresnie."

„A magyarságnak ezen az északi úton való vándorlásáról azonban semmit sem tudunk. Őstörténetünk kutatói az öt őshaza földjét *legrövidebb* vonalakkal kapcsolják össze a magyar népvándorlás útvonalául. A népvándorlás gépezetéből az útvonal sokkal bonyolultabb voltára kell következtetnünk, mégpedig megismétlődő észak felé torlódásra, ami egyúttal erős finn és szláv érintkezések kényszerűségével járt. Fel kell tennünk, hogy mind a négy őshaza, a volgai, a levediai, a kazárországi és az etelközi, erős turk vegyüléssel, de minden északi átkanyarodás jelentékeny finn és szláv elemek felvételével járt." (185. l.)

Nem meglepő, hogy annyi évtizedes munka után, amikor őstörténeti és nyelvészeti alapon a magyarság egykori vándorútjának már igen sok részletét tisztáztuk, Prinz professzor tollából merőben új, tagadhatatlanul megalapozott és megszívlelendő vezérelveket kaptunk őseink vándorútjának további nyomozásához?! Hiú kísérlet volna letagadnunk, hogy máig is vannak a magyar őstörténetnek homályos fejezetei, amilyen pl. a vándorlás kérdése is. Nagy szolgálatot tett Prinz Gyula professzor a magyar kutató őstörténetnek akkor, amikor ezekre a szempontokra illusztris művében felhívta a figyelmet.

Folytathatnók még a sort. A Kárpátokon való átkelés mikéntje, az ország belsejének a törzsek általi megszállása, stb. mind olyan fejezete Prinz „Magyar földrajz"-ának, amely a legközelebbről kell, hogy érdekelje a magyar történetkutatót.

Még csak fel sem sorolhatjuk azt a sok eredeti gondolatot, amelyet Prinz ebben a munkában vetett fel, rá sem mutathatunk minden új ösvényre, amelyet ő egy élet tapasztalataival gazdagon vágott az utána következő nemzedéknek s ím itt önzetlenül felkínál. A történettudomány kutatói eleddig kevesebb figyelmet fordítottak a földrajzi vonatkozásokra, mint amennyire őket feladatuk kötelezné. Sőt sok olyan teljesen földrajzi vonatkozású problémája van a történettudománynak, ahol a földrajzi szempontokat a kutatók — akármilyen csodálatosnak hangzik — figyelembe sem vették! Prinz Gyula műve nemcsak új gondolatokat kelthet az olvasóban, hanem jó példa arra is,

hova, milyen magasságokba juthat el az a kutató, aki nemcsak a jelzőtáblákkal ellátott, jól kikövezett utakat keresi, hanem nem restelli az adatgyüjtés fáradságát, nem rest kézbevenni a logika fejszéjét s a tévedések gyomát kitépvén a következetlenségek és áligazságok akadályait könyörtelenül irtván, előre tud haladni a megoldhatatlan problémák dzsungelében magavágta ösvényeken is, ahogy arra Prinz könyvéből inspirációt meríthet.

Tiszta földrajzi szemlélet, nagyvonalúság, helyszíni tanulmányokból leszűrt tapasztalati tények s el nem hallgathatóan világos, szabatos és magyaros nyelvezete a „Magyar földrajz" II. és III. kötetét nemcsak a geográfusnemzedéknek, hanem a történetkutatóknak is egyik leghasznosabb segítőtársává, nélkülözhetetlen kézikönyvévé teszik.

Dr. Bendefy László.

TALLÓZÁS

Szerecseny (Győrmegye) a XVIII. század végén.

A jelzett időpontra vonatkozólag nemcsak Szerecsenynek, a falunak településével foglalkoztunk történeti-földrajzi szempontból, hanem a kutatást a határára is kiterjesztettük.

Forrásunk a nagyjelentőségű I. katonai felvétel.[1] A megfelelő térképlapok[2] és a mellékelt katonai leírás[3] alapján a következőképen rekonstruálhatjuk a falut határával együtt 1783—84-ből: Szerecsény[4] Győr megyében fekszik,[5] Szentkúttól másfél, Gyömörétől egy és egynegyed, Kispéctől pedig egy és háromnegyed óra járásnyira.[6] Szilárd épület csak egy van: a katolikus templom.[7] A vizeknek és erdőknek minőségére vonatkozólag nincs adat. Az utóbbiakra vonatkozólag Szentkútnál, mivel odáig nyúlik, a következőket olvashatjuk: Az összes utak jók.[8] A falu magaslaton fekszik.[9]

[1] Eperjesy: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged, 1928, 13. l.; 18—22.

[2] Collo: VII. Sectio 13.; Coll. VII. Sect: 14; Collo: VIII. Sectio 14: Collo: VIII. Sectio. 15. Kriegsarchiv, Kartenabteilung B IX a 527. Különösen értékes az első és legfontosabb lap, mivel Br. Forgáts hadnagytól való, „akinek munkái valamennyi közül kiválnak úgy csinosságuk, mint a helynevek igen szép és helyes magyarsággal valo megírása miatt." Dr. Borbély A. — Dr. Nagy J.: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Különlenyomat a Térképészeti Közlöny II. kötet 1—2. füzetéből. 44. l.

[3] Militairische Beschreibung von K * Hungarn. Coll: VII—X.; c 7 Sectio Nro 13. 10.

[4] A térképen „Szerecseny" olvasható.

[5] Namen deren Komitatern („Raaber"), Ortschaften („Szerecsény").

[6] Entfernung von denen benachtbarten Ortschaften. Stunden („Sz.Kut 1½, Gyömöre 1¼, Kispitz 1¾").

[7] Hat Solide Gebäude („Hat eine Kirch."). A térképen a falu neve mellett lévő ck. jelzés katolikus templomot jelent. Dr. Borbély A. — Dr. Nagy J.: I. m. 28. l.

[8] Beschaffenheit derer Wege, und Strassen. („Die Wege sind gut.").

[9] B. Umliegenden Bergen. („Liegt auf einer Anhöhe.")

A jelmagyarázat [10] segítségével látjuk, hogy a már említett katolikus templomú („Szerecseny ck.) falu határában folyik a „Schützer Wasser".[11] A határ nagy része szántóföld. A falutól északnyugatra látunk kevés mezőt, legelőt, majd pedig keletre két elég keskeny csíkot vonulni észak-déli irányban, a másodikat a „Schützer Wasser" mentén. Nagyobb darab található még a határ délkeleti részén, körülbelül Lovászpatona irányában.

A házakhoz mindenütt kert is tartozik, egy-két esetet kivéve. Bizonytalan, ámbár valószínű, hogy a határ délkeleti sarkában bekerített hely szőlője. Ugyancsak bizonytalan, hogy ettől keletre eső terület bokros-e. Az erdős terület a határ nyugati részén van Szentkút felé. Ezen a részen északkelet felé egy bokros terület is kivehető.

A már említett „Schützer Wasser" patakon kívül látható egy álló víz annak az utcának az elején, amely a templomot magában foglaló északi végéből nyugatra kiágazik. Nád nélküli, mocsaras területet találunk a „Schützer Wasser" ama pontján, ahol a Gyömöre déli részét elérő út átvágja.

Kár, hogy a megyehatáron kívül más határjelzés (határkő, -domb, -fa, határjelző oszlop) nincs.

A templomot magában foglaló utca észak felé mezei útban folytatódik tovább. Északi végéből északkeleti és északnyugati irányban megy tovább egy-egy út. Az utca déli folytatása, mint mezei út, csakhamar véget ér. Északkelet felé tovább halad az út. Az utca délnyugati folytatásából a templomot magában foglaló utcával párhuzamosan egy rövid utca ágazik, amely mint mezei út halad nyugat felé. Az elágazási ponttól dél felé vonuló mezei út csakhamar beletorkollik ama három út egyikébe, amely az utca végétől vezet ki a határba.

A faluhoz déli irányban egy közeleső kúton kívül még észak felé találunk egyet-kettőt. A falu északi végén találunk egy fából épített hidat. Ezenkívül még látható egy hoszabb, pillérekkel ellátott híd a „Schützer Wasser" már említett pontján, továbbá ettől délre egyet szintén fából, de pillérek nélkül.

Azon a magaslaton kívül, amelyen a falu fekszik, még néhány található a határban.

Harminchét kőből épített házat látunk a jelmagyarázat szerint. A templomot véve kiinduló pontnak, északra az utca jobb oldalán 4, délre ezen az oldalon 3, a templomtól keletre szintén 3 ház van. A jobb oldal 11 házból áll. A templomot

[10] Dr. Borbély — Dr. Nagy: I. m. 39—49. és I—IV. tábla.

magában foglaló utca északi végéből északkeleti irányban kiágazó úttól észak felé van 2 ház, a délnyugat felé haladóban jobbra 1, balra pedig szintén 2 látható. Ezzel az utcával délen párhuzamosan haladó jobb oldalán 2 ház áll, bal oldalán 4. Ettől a ponttól északi irányban a templomot magában foglaló utcával párhuzamosan 3 ház, a déli irányban tovább haladó úttól pedig délnyugat felé még 2 ház van.

A falu délnyugati oldalán van egy fakereszt.

Így összefoglalva a nyert adatokat, egy meghatározott esettel kapcsolatban igyekeztünk bemutatni, hogyan értékesíthető a „Josephinische Aufnahme" magyar falutörténeti szempontból.

Orbán Dezső, V. S. B.

SZERKESZTŐI ÜZENETEK

A „Történetírás" szerkesztőségének címe 1938 augusztus 1-től: Budapest, III., Nimród-utca 10. — Az összes levelezéseket kérjük erre a címre küldeni.

* * *

Kávéházi összejöveteleink a nyári hónapokban szünetelnek. Legközelebbi első összejövetelünk szeptember hó 14-én lesz a Centrál-kávéházban.

MTA Könyvtára
Periodika 4142/1966 sz.

K Ö N Y V P I A C

ROMHÁNYI KÁROLY:
A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. 340 lap és 47 műmelléklet.

PÁRDÁNYI MIKLÓS:
A breton kérdés. Politikai tanulmány Franciaország nemzeti kisebbségi problémáinak köréből. 287 lap.

FRÁTER LÉNÁRT:
Hunyadi magyar származása oklevelekben. 127 l.

MIKLÓS IMRE:
A magyar vasutasság oknyomozó története. 808 l.

— **Megrendelhetők szerkesztőségünk útján.** —

A

MAGYAR MŰVÉSZET

a legelterjedtebb és legnívósabb **magyar képzőművészeti** folyóirat.

Főszerkesztő (1925—1935):
Dr. MAJOVSZKY PÁL.

Felelős szerkesztő:
Dr. OLTVÁNYI-ÁRTINGER IMRE.

Főmunkatárs:
Dr. LÁZÁR BÉLA.

Kiadja a Szinyei Merse Pál Társaság megbízásából az ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RT.

Előfizetési ára: negyedévre 7.50 pengő.

MEGJELENIK HAVONKÉNT.

Kiadóhivatal: Budapest, VII. kerület, Erzsébet-körút 7. sz.

RÁBAKÖZI NYOMDA ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT, SOPRON.